

OECONOMIA AETERNA
EGY ÚJ TUDOMÁNYÁG MEGALAPOZÁSA

A KÖTET A SZERZŐ SZÜLETÉSÉNEK 125. ÉVFORDULÓJA
ALKALMÁBÓL JELENT MEG

ABAY (NEUBAUER) GYULA

OECONOMIA AETERNA

EGY ÚJ TUDOMÁNYÁG MEGALAPOZÁSA

AKADÉMIAI KIADÓ

A kötet megjelenését támogatta:

Baranyay László

Magyar Tudományos Akadémia

Pécsi Tudományegyetem

Szerkesztette és sajtó alá rendezte:

BARCZA TIBOR

Kiadja az Akadémiai Kiadó,
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 21–35.
www.akademiaikiado.hu

ISBN 978 963 05 9756 2

Első magyar nyelvű kiadás, 2001

© Abay (Neubauer) Gyula jogutódja

© Akadémiai Kiadó Zrt., Budapest, 2016

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Vida Krisztina

Olvasószerkesztő: Török Tünde

Termékmenedzser: Kiss Zsuzsa

Fedélterv: Markó Natália

A számítógépes tördelés az Élőfej Plusz Kft munkája

Kiadványszám: BB150030

Megjelent 31,1 (A/5) ív terjedelemben

Nyomdai munkálatok: Starkiss Digitális Nyomda és Grafikai Stúdió

Felelős vezető: Kiss Sándor

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

Tartalomjegyzék

A szerzőről	7
A könyvről	15
Előszó	17
Az Oeconomia Aeternáról	19
Bevezető	33
I. fejezet Általános megjegyzések	39
II. fejezet Az ember alaptermészete, és szükségleteinek általános jellemzése	57
III. fejezet A szükségletek különböző intenzitásai, és ennek következményei	85
IV. fejezet A negatív haszon, vagyis a költség és ennek elemzése	103
V. fejezet A haszonskála alkalmazhatósága, összhaszon és átlagérték	147
VI. fejezet A nemzeti jövedelem mint pénzjövedelem vagy nemzeti osztalék	173
VII. fejezet A pénz mint a gazdasági körforgás hajtóereje	209
VIII. fejezet A természet mint anyagok és energiák kincsesháza	233
IX. fejezet Árak fogalma és áralakulása a világpiacon	257
X. fejezet A nagy per: szociális igazságosság és emberi haladás	285
Tartalom	325

A szerzőről

Neubauer Gyula 1891. augusztus 15-én született Budapesten, Neubauer Károly (1856–1923) és Müller Mária (1865–1906) egyetlen gyermekeként. Távol a családtól, a Szepes megyei Iglón (ma Spišská Nová Ves, Szlovákia) járta ki az elemi iskolát és kezdte a gimnáziumot. Édesanyja halála után Budapesten folytatta tanulmányait. 1909. június 10-én érettségizett a VI. Ker. M. Kir. Állami Főgimnáziumban. 1909 októberében állami szolgálatba lépett. Eleinte díjtalan gyakornokként, később, az előírt (államszámviteltani, illetve pénzügyi fogalmazói) vizsgák letételével, a megfelelő hivatali beosztásban dolgozott. 1910 januárjában beiratkozott a budapesti kir. magy. tudományegyetem jog- és államtudományi karára. Nehéz anyagi körülményei miatt egyetemi tanulmányait munkával párhuzamosan volt kénytelen végezni. 1913. december 6-án avatták az államtudományok doktorává a gazdasági érdekképviseltek parlamenti szerepéről szóló értekezésével.

1914. augusztus 2-án az általános mozgósításkor bevonult a császári és királyi 3. számú tironi császárvadászrezredhez Trientbe (ma Trento, Olaszország). 1914. szeptember 1-jétől a III. menetzászlóaljba osztották be, 1914. szeptember 28-án elindultak az orosz harctérre. 1914. december 29-én megsebesült Radlownál (ma Radłów, Lengyelország, Tarnów mellett), könyöksérülésével kórházi ápolásra szorult. Többszöri felülvizsgálat után végezetül 1918. február 26-án 30%-os szolgálatképtelenséggel elbocsátott a honvédség kötelékéből.

Ötödfél évvel korábbi doktori értekezése lényegi részét *Der Zukunftstaat* címmel őrizte meg az utókor számára a Breslau városában (ma Wrocław, Lengyelország) megjelenő, Ludwig Stein szerkesztette *Nord und Süd* 1918. áprilisi száma. Ez pályára lépésének nyitánya.

1923-ban feleségül vette a nagykanizsai születésű Mathia Máriát. Még ez évben temette édesapját. 1924-ben született első leánya, Ingeborg Mária.

Családi körülményeinek változásán túl az időszak a szakmai töltekezés jegyében telt, melynek eredményeként jelent meg *A határhaszonelmélet bírálata* című könyve 1927-ben. Ennek alapján habilitálta a pécsi m. kir. Erzsébet Tudományegyetem a közgazdaságtan magántanárává 1928-ban. Ugyanezen könyvét a Magyar Tudományos Akadémia 1932-ben Weisz Fülöp-díjával illette. A könyv leglényegesebb részei addigra már külföldi folyóiratokban is megjelentek¹ német nyelven, az osztrák iskola hívei körében elismerésre találva.

1927-től úgyszólván évente adta közre egy-egy hosszabb tanulmányát a *Közgazdasági Szemle*, s részben ezekkel, részben egyéb, írásban ki nem dolgozott témákkal lépett a Magyar Közgazdasági Társaság nyilvánossága elé az előadóüléseken.

Az 1929/30-as tanévet magyar állami ösztöndíjasként Berlinben töltötte, majd az 1930/31-es tanévben a London School of Economics and Political Sciences előadásait hallgatta.

1932-ben megszületett másik leánya, Gerda Muriel.

1933-ban külföldi ajánlásra tagja lett a chicagói The Econometric Society-nek és a londoni Royal Economic Society-nek, valamint az Institut International de Sociologie-nak. A Magyar Statisztikai Társaság 1934-ben fogadta tagjai közé. 1936-ban a Szent István Akadémia tagja lett, majd Földes Béla t. t., Heller Farkas r. t., Navratil Ákos l. t. és Balás Károly l. t. akadémikusok 1938-as ajánlására² a Magyar Tudományos Akadémia 1939. május 12-én választotta levelező tagjává. Akadémiai székfoglalóját 1940. június 10-én tartotta *Gazdasági élet és közgazdasági tudomány* címmel.

Ezt megelőzően, 1938. május 14-én egyetemi nyilvános rendkívüli tanári címet kapott.

1940-ben fordításában megjelent magyarul Thomas Robert Malthus *Principles of Political Economy considered with a View of their Practical Application* című könyve.

1942. január 1-jén elnyerte a miniszteri tanácsosi címet és jelleget; akkor már az anyagbeszerzési és szállítási ügyosztály vezetőjeként. Munkába állása óta végig a Magyar Királyi Dohányjövédéki Központnál dolgozott.

¹ *Grenznutzen, Indifferenz, Elastizität, Durchschnittsnutzen* Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik (Jena) 1930. Vol. 78 (133), No. 5, pp. 662–701. *Die Gossenschen Gesetze* Zeitschrift für Nationalökonomie (Wien) 1931. Vol. 2, Issue 5, pp. 733–753.

² Tagajánlások 1938-ban, MTA, Bp., 1938. pp. 30–33, <http://real-j.mtak.hu/4051/>

1942/43 telén a budapesti szabadegyetemen *A világgazdaság válaszában* címmel tartott előadássorozatot. Ennek anyaga könyv alakban kidolgozva megjelent 1943-ban, mely 1944-ben, valamint 1945-ben megerősítve, az MTA Chorin Ferenc-díját kapta.

Családnévét 1943 májusától belügyminisztériumi engedéllyel „Abay”-ra magyarosította. Névváltoztatásában elkötelezett magyar identitása mellett szerepet játszott szudétanémet nagypapja magyarrá válása is. Hazafiságához soha semmi kétség nem férhetett, ugyanakkor családja eredetét sem tagadta meg: nagyra tartva őrizte azt a levelet, mellyel a Kiegyezés után az alkotmányos magyar kormány *Franz Neuba-uert*, aki Abauj vármegye székhelyén, Kassán volt bányakapitány, az állami szolgálatban való megmaradására kéri. Ez egyben magyar állampolgárságot is jelentett számára. Innen hát a büszke utód névválasztása.

A *Pannónia* 1943. decemberi számában, *Nemzetiségi elv és magyarság* címmel megjelent tanulmánya szerepelt a magyar béketárgyalások előkészítésében is, mert az utódállamok népszámlálásaiból vett és magyar szempontból kiértékelt adatai ugyanabban az értelemben magyar kormányjegyzékek érvelésébe is belekerültek.

Vasváry Ferenc nyugállományba vonulása után, 1944. július 29-én egyetemi nyilvános rendes tanárrá nevezték ki a pécsi m. kir. Erzsébet Tudományegyetem Közgazdaságtan és statisztika tanszékére a jog- és államtudományi kar 1944. április 19-i egyhangú meghívására. A háborús események miatt 1944 őszén csak hat hétig tudott az egyetemen működni. Az ostromot családjával Budapesten vésszelte át. 1945 márciusában gyalogutakkal tarkítva öt nap alatt ért le Pécsre, és bekapcsolódott az addigra már újraindult oktatásba. Ellátta a Közgazdaságtan és pénzügytani tanszék vezetését is, helyettesítve Surányi-Unger Tivadart, aki a háborút követően nem tért haza, a New York állambeli Syracuse University tanára lett.

Faluhelyi Ferenc halála után a Kisebbségi Intézetet is átvette. Ilyen minőségben szerkesztette a *Nemzetiségi Szemle* című folyóiratot, melynek 1945. évi, illetve az 1946 első félévi számában megjelent memorandumok is a háború utáni rendezést kívánták elősegíteni.

1945 őszén, a szűkös időkben rendkívüli teljesítménynek számított 100 lapos terjedelemben közzétenni egyetemi előadásainak mintegy harmadát; a *Bevezetés a statisztika tudományába* hiányzó részeinek megjelenítésére nem kerülhetett sor, jóllehet a folytatás vázlatát a könyv utolsó lapján fejezetcímekben fel van sorolva.

Ugyancsak 1945 őszén a Társadalomtudományi Kör rendezvénye keretében *Két világ között: kapitalizmus vagy kommunizmus* című előadásával válaszolt a Moszkvából nem sokkal az előtt hazatért egyetemi tanár, Rudas László *Materializmus és idealizmus a társadalomtudo-*

mányban című, négy héttel korábban tartott vitaindító előadására. Akkor ugyan hangzottak el hozzászólások részéről is, melyek nyomán spontán vita bontakozott ki, a tervezett vita azonban elmaradt; Rudas professzor a válaszelőadáson nem jelent meg.

Emlékezetes volt hozzászólása Lukács György előadásán is, ahol korreferensként vett részt.

1946/47-ben a pécsi egyetem jog- és államtudományi kara dékánja, 1947/48-ban prodeánja volt.

The Econometric Society 1948. szeptember 22–25. között tartott hágai találkozására a bejegyzett előadók között szerepelt *General equilibrium and economic planning* című értekezésével, a kiutazáshoz azonban útlevelet már nem kapott.

Kényszernyugdíjaztatása 1948. november 8-ával véget vetett egyetemi pályafutásának.

A zöldhatáron át kijutva, egy héttel később már politikai menekültként jelentkezett az International Refugee Organisation bécsi képviselőjénél. Néhány hónapos kinntartózkodása alatt külföldi kapcsolatai segítségével remélt méltó elismerést jelentő pozícióhoz jutni.

Eközben volt alkalma újabb szakmai tanulmány megírására is, mely a *Zeitschrift für Nationalökonomie* Hans Mayer 70. születésnapjára megjelent 1949-es XII. kötetének 2–4. füzetében *Die große Wende der Volkswirtschaftslehre* címmel olvasható.

1949 februárjára hazatért, s noha nem sokkal az után a kitöltendő űrlapot eljuttatták hozzá, innen már nem volt módja a Marquette University (Milwaukee, Wisconsin) tanári állását megpályázni.

Félreállítása tovább folytatódott: az MTA 1949. október 31-én tartott összes ülése által elfogadott alapszabályok értelmében (szavazati joggal nem rendelkező) tanácskozó taggá „választatott”.

1950 májusától hasztalan kínálta az Akadémiának előadásra és vitára a marxi antinómia megoldásáról szóló tanulmányát, melynek 1951. május 15-én beküldött 6 lapos kéziratát Lukács Györgyhez adták ki elbírálásra, érdemi választ nem kapott. Nem adta fel: a tudományos doktori fokozat igénylésére 1951. december 27-én a TMB-hez benyújtott kérvényében e tanulmányát jelölte meg bírálatra; kérvényét 1952. július 31-én elutasították.

1951. április 7-re, az egykori tanártársak e célra rendelkezésre bocsátott tanulmányaival emlékkönyvet szerkesztett Molnár Kálmán (1881–1961), a közjog professzora 70. születésnapjára, mely nyilvános kiadást sosem ért meg, de annál nagyobb örömet tudott szerezni.

Nyugdíja folyósítását 1952. március 1-ji hatállyal megszüntették, majd 60%-ában: 500 Ft-ra csökkentett összeggel mégis visszaállították.

A megélhetésért munkát kellett vállalnia: 1952-től a Komlói Szénbányászati Trösztnél statisztikusként alkalmazták, munkaviszonyát ugyan 1953-ban megszüntették, de a könyvelési és statisztikai tanfolyamok vezetésével még 1955-ig megbízták. Azt követően 1957. március 31-ig a pécsi Vízügyi Igazgatóságnál könyvelőként dolgozott.

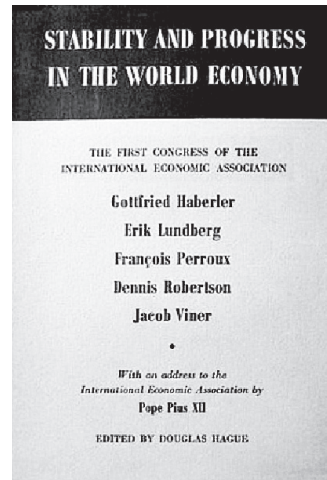
1956 szeptemberében a Royal Economic Society meghívására – Magyarországról egyedül – részt vett az International Economic Association I. Közgazdasági Világkongresszusán, Rómában. A kongresszusról készült, Douglas C. Hague szerkesztette *Stability and Progress in the World Economy* (Macmillan & Co Ltd., London, 1958) kiadványban hozzászólása is megtalálható,³ mely Erik Lundberg *International Stability and The National Economy* című előadásához kapcsolódott. Nyolcéves kényszerpihenő után tudományos érdeklődése újabb lendületet vett. A *Zeitschrift für Nationalökonomie* jóvoltából ezúttal is lehetősége volt tanulmánnal a nyilvánosság elé lépni, a XVI. kötet 3–4. füzetében végre megjelenhetett sokáig érlelt munkája *Die Lösung der Marxschen Antinomie: die Auflösung der marxistischen Theorie* címmel. Ugyanakkor meghívást is kapott az Innsbrucki Egyetemre előadónak, azonban hazatérte után újabb kiutazási engedélyért már hiába folyamodott.

Az 1956-os forradalommal remény ébredt a hazai lehetőség kibontakozására is. Természetes volt bekapcsolódása a pécsi eseményekbe. Kertész Endre javasolta a Nemzeti Tanácsba választását, mert nagy tudású, nemzetközi híru jogásznak és közgazdásznak tartotta. Tőle remélte a gazdasági fellendülés jogi és gazdasági programjának kidolgozását (l. Domján Mihály korabeli dokumentumokkal kiegészített visszaemlékezését a Romváry Ferenc és Rozs András szerkesztette *Mecseki Láthatatlanok, Pécs – 1956* című kiadványban. Pécs Története Alapítvány, Pécs, 1997, 144–147. o.).

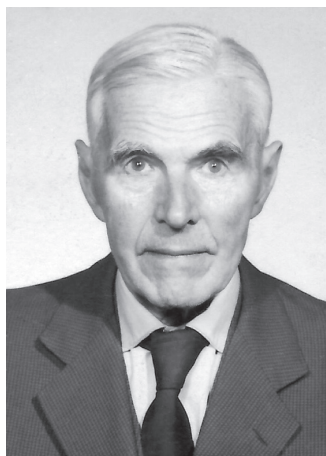
1957. május 29-én őrizetbe vették, majd előzetes letartóztatásba került. Tárgyalásán a vádpontok között szerepelt az 1956. november 1-jén a pécsi *Szabad Dunántúl* napilapban közzölt *Le a sztálini magyar alkotmánnyal!* című cikke is (l. *1956 sajtója*, Tudósítások Kiadó, Budapest, 1989; *1956 vidéki sajtója*, Korona Kiadó, Budapest, 1996, 38. o.).

1957 októberében első fokon négyévi, 1958 júniusában másodfokon hatévi börtönbüntetésre, a közügyektől történő tízéves eltiltásra és teljes vagyonekbobzásra ítélték „a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben való tevékeny részvételéért”.

Az 1958. október 17-i elnöki ülésen törölték az MTA tanácskozó tagjai sorából.

³ I. m. 252–253., <https://books.google.com/books?id=zDN6CwAAQBAJ&q=Abay>

A váci börtönben írta meg az *Oeconomia Aeterna* című, addigi pályáját mintegy összegző nagy művét, melynek kiadására életében remény sem volt.

1959. április 4-re amnesztiával szabadult, azt követően teljes politikai jogfosztottságban élt. Hiába hívták újra, 1962 őszén már nem utazhatott Bécsbe, hogy részt vegyen az International Economic Association következő, II. Közgazdasági Világkongresszusán.

Személyes kapcsolatai révén mégis módja nyílt további tudományos tevékenység kifejtésére: a bécsi *Zeitschrift für Nationalökonomie*, illetve a berlini *Schmollers Jahrbuch* közölte a hozzájuk

eljuttatott kései munkáit, összesen mintegy 140 oldal terjedelemben. Ezek közül is az utolsót 1965-ben, 74 éves korában.

Annyi még megadatott neki, hogy 1976 júniusában feleségével részt vehetett egy háromhetes nyugat-európai társasutazáson, melynek részeként a brit fővárosban is tölthettek néhány napot. Ez alkalom volt arra is, hogy felívelő pályaszakasza majd félévszázaddal korábbi londoni otlétének családi emlékeit is nagy lelkesedéssel idézzék fel. Akkor még nem tudhatták, hogy ez búcsúutazásuk is egyben. Alig telt el egy év, és már temette feleségét.

Az 1977. őszi ausztriai zarándokútja, melyet idősebb lányával tervezett, sajnálatos módon meghiúsult, mert a rendőrség elutasította útlevélkérelmét, „mivel külföldi tartózkodásához szükséges anyagi feltételeket nem látták biztosított-nak”, arra való hivatkozással, hogy az MNB állásfoglalása szerint 5 évig nem részesülhet valutakiutalásban, tekintet nélkül előrehaladott korára.

1978. augusztus 29-én, két héttel 87. születésnapja után, Budapesten hunyt el.

A több évtizedes mellőztetés után az 1980-ban kiadott *Fejezetek a pécsi egyetem történetéből* című kiadvány (szerk. Csizmadia Andor) értékeli először tevékenységét, kiemelve közgazdaság-elméleti, statisztikusi, kutató- és oktatómunkáját, nemzetközi elismertségét.

Az MTA 1989. május 8-i közgyűlése hatálytalanította az 1949. október 31-i rendelkezést, ezzel tudóstársaival együtt rehabilitálta, folyamatosnak nyilvánítva posztumusz helyreállította akadémiai levelező tagságát.

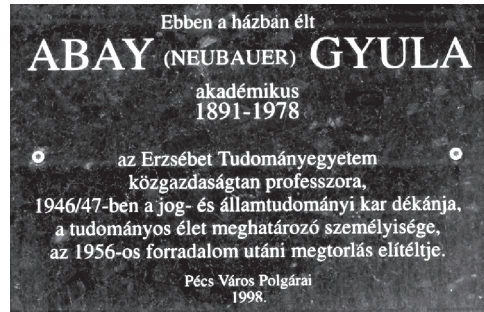
1991-ben a Janus Pannonius Tudományegyetem állam- és jogtudományi kara, születésének 100. évfordulója alkalmából, emlékülésen méltatta tudományos munkásságát, emberi kvalitásait.

A Fővárosi Bíróság 1992. január 3-án igazolta, hogy az 1956-os tevékenységéért kiszabott ítéletet „az 1989. évi XXXVI. törvény 1. §-ában írt rendelkezés folytán semmisnek kell tekinteni”.

1998. május 30-án a Janus Pannonius Tudományegyetem Baráti Társasága a „XXI. EGYETEMI NAP 1998.” rendezvénysorozat méltó záróeseményeként felavatta 1946 és 1965 közötti lakhelye, a Pécs, Király utca 1. sz. ház falán elhelyezett emléktábláját.

2001 nyarán, ugyan több mint 40 év késéssel, de a Pécsi Tudományegyetem segítségével az *Oeconomia Aeterna* végre mégis az olvasóközönség elé kerülhetett, a szerző születésének 110. évében.

Az akkori kötetek rövid idő alatt elfogytak. 2016-ban, 15 év elteltével az Akadémiai Kiadó magára vállalta egy új kiadás megjelentetését, melynek fő előmozdítója Bélyácz Iván akadémikus úr volt. Hála és köszönet illeti őt az ezzel kapcsolatos szervezőtevékenységéért is.

Barcza Tibor

A könyvről

...1958-ban a váci börtönben született mindennemű forrásmunka kényszerű mellőzésével, gyenge minőségű fogalmazópapírra ceruzával írva, sűrű sorokban, apró betűkkel – „a magyar belügyminisztérium engedélyével”...

Egy megalázott, koncepciós perben elítélt ember bizonyította állhatatosságát, biztos alapokon nyugvó szakmai tudását, melyet a kirekesztés különböző módzatai sem ingathattak meg.

1989-ben, amikor a Magyar Tudományos Akadémia rehabilitálta leminősített, kizárt tagjait (közülük akkor már csak négyen voltak életben, özvegyeik közül is csupán 19-en), a kézirat fénymásolatát elküldtük az MTA akkori elnökének, *Berend T. Ivánnak*, azzal a kéréssel, hogy a valódi rehabilitálás bizonyításaként adja ki a könyvet az Akadémia kiadója.

A kéziratot 1989. július 12-én átvették. Jelentkezésünkre az első értesítést 1990. december 20-án, *Enyedi György* akadémikustól kaptuk, mely szerint az MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztályáról *Sipos Aladár* akadémikus kedvező véleménye alapján a könyv kiadását javasolták. Az 1991. évi könyvtervosztályülés a kézirat könyv alakban való megjelentetését elfogadta.

Az Akadémiai Kiadó 1990. január 31-én vette át a kéziratot.

1991 áprilisában az MTA tájékoztatása szerint a kézirat gépelését megkezdték, az Akadémiai Kiadóval történt előzetes egyeztetés alapján a szöveg gondozását és sajtó alá rendezését *Baranyay László* munkatársukra bízta, aki a munka elvégzését 1991 végére ígérte.

A feldolgozás során nem várt nehézségek adódtak, minek következtében a munka a tervezettnél lassabban haladt, idővel a kiadásra szánt összeg az inflációval egyre csak veszített értékéből. Tekintettel erre, 1993 májusában az Akadémia, korábbi döntését megváltoztatva, a kézirat archiválását javasolta és csak ennek a kiadási költségét vállalta (20 példány esetére).

Szerzői jogunkkal élve ekkor kértük el a kéziratot átvizsgálásra – bárminemű megjelentetés előtt –, melyet egy kezdetleges feldolgozottsági fokot mutató, előnyösen még csak nem is igen archiválendő fénymásolatban vehettünk át.

Ezzel kezdődött meg részünkről a kiteljesítés érdemi munkája, amit laikusként, szakemberek segítségével és bevonásával tudtunk végezni.

A cél továbbra is az volt, hogy a könyv a legteljesebb történeti hűséggel kerüljön az olvasói elé. A szöveg gondozója nem monografikus átdolgozást végzett, nem is szö-

vegkritikai kiadást előkészítő munkát, amelyekhez jelentősebb átalakításra, kiegészítésre lett volna szükség, hanem csak kisebb kiigazításokat, korrekciókat tett, amelyek semmiképpen sem érintik az eredeti mű szerkezetét, mondanivalóját és stílusát. Nem írt hosszú magyarázó jegyzeteket, és nem pótolta-pótolhatta teljes körűen a hivatkozásokat sem. Helyenként kiigazította – a nyelvtani szabályok változó követelményei szerint – a szöveget, néhol apróbb pontosításokat végzett. Meghagyta a szabad idézeteket, és a poliglott tudós eredeti nyelvi fordulatait. A folyamatos olvasást megkönnyítendő, ahol a szövegkörnyezetből nem adódott a magyarázat, oda rövid jegyzeteket készített. Nem csonkította meg a kéziratot ott sem, ahol a mai olvasó számára már túlhaladottnak tűnő álláspontokkal, nézetekkel találkozott. Így maradt teljes és kerek ez a könyv. Talán nem felel meg mindenben egy szigorúan vett tudományos kiadvánnyal szemben támasztott összes mai követelménynek, de pontosan őrzi és tükrözi alkotójának gondolatait, és azokat a körülményeket is, amelyek közt született.

A családi műhelyben a kézirattal való egybevetés útján további pontosításokat végeztünk, mely szükségszerűen kiegészült szakirodalmi kutatásokkal is. Ugyanakkor a számítógépes szerkesztést és a tényleges sajtó alá rendezést is magunkra vállaltuk.

Édesapám sajnos nem érthette meg akadémiai tagságának helyreállítását, sem azt, hogy kéziratban hátrahagyott, tudományos pályájának összefoglalásaként vehető művét közzétegye.

Köszönettel tartozunk számos közreműködőnek, akik a könyv megjelenéséhez segítséget nyújtottak:

Sipos Aladár akadémikus úrnak a kedvező javaslatáért és az előlektorálásért.

Ács Ildikónak a kézirat nehezen olvasható szövegének példásan pontos legépeléséért.

Baranyay László úrnak a feldolgozás elindításáért és áldozatkész folytatásáért.

Frigyesi Veronika kandidátusnak a szakmai segítségéért.

Dr. Ámon Tamásnak a mélyreható áttanulmányozásért és nélkülözhetetlen tanácsaiért.

Cseh Gergő Bendegúznak a mű alapos áttekintéséért és hasznos megjegyzéseiért.

Dr. Bédi Imre úrnak kis híján 85 éves korát meghazudtolóan gyors közreműködéséért és érdemi észrevételeiért.

Sipos Béla rektorhelyettes úrnak a kiadás előmozdításáért.

Oroszi Sándor professzor úrnak tanácsadásáért és szakmai útmutatásáért.

Kulcsár Kálmán akadémikus úrnak, az MTA Gazdaság- és Jogtudományok osztálya elnökének pártoló hozzáállásáért.

Családunk tagjainak az összefogásért, az együttműködésért.

...és mindazoknak, akik névtelenül is segítségünkre voltak.

Budapest, 2001. április 12.

Dr. Barcza Tiborné Abay Gerda

Előszó

Furcsa érzések nyomulnak előtérbe bennem e könyv olvasásakor... Egyszerűen nem tudok *csak* a leírtakra koncentrálni.

A *tisztelet* mellett *baráti* szálak is kötnek az általam sosem látott, de írásai, sorsa révén hozzám közel került szerzőhöz. Véletlen és érdekes párhuzamok alakultak ki, jöttek létre életútjainkban.

Azt a Gazdaságelmélet Tanszéket vezetem, amelynek elődjét hajdan Abay professzor irányította, fogta össze. Mint etalonon mérem magam, méltó vagyok-e, megfelelő vagyok-e ebben a sorban.

Majd hét évtized telt el kettőnk habilitációja között, de ezt a periódust egyéniségeink különbsége legalább egy évszázadra nyújtja. Ő, akkor még mint Neubauer Gyula, negyedszázaddal az elmélet konjunktúrája után adta be *A határhaszonelmélet bírálata* c. könyvét a professzori cím elnyerése érdekében. Szinte hihetetlen rendszerezőképesége addig ösztökélte, amíg mindent feldolgozott, amit a konjunktúra termelt, és még mindig volt *új* mondanivalója a témában. Nem tartotta elég stabilnak, szimmetrikusnak az elmélet építményét, úgy vélte, hiányzik belőle az átlaghaszon pillére. (Megjegyzem, sehol senki a világon nem hiányolta ezt a kategóriát, holott az átlagköltség szimmetrikus párjaként is szerepe lehetne.) E téren csak saját maga nem volt elégedett teljesítményével. Az *Oeconomia Aeternában* újra elemezte a kérdést, s csak az itt megfogalmazott megoldást tekintette véglegesnek.

Megjegyezném, hogy ugyanezt a határhaszon-elméletet próbáltam a nyolcvanas években – amikorra megtagadták, elátkozták, kiirtották – vésőként felhasználni a monolit munkaérték-elmélettel szemben. Ezzel összefüggésben olvastam először a professzor úr műveiből.

A későbbiekben részt vettem egy tanszékközi kutatócsoport munkájában, amely a magyar közgazdasági gondolkodás történetével foglalkozott. Ennek során Abay professzor tudományos tevékenységét választottam kutatásom tárgyául. Az 1993-as zárótanulmányt megelőzően már tartottam egy előadást a professzor úr közgazdasági munkásságáról a születésének századik évfordulójára rendezett emlékülésen.

Hitt a közgazdaságtan magyarázó funkciójában. Úgy gondolta, a közgazdaságtannak meg kell értetnie, el kell fogadtatnia mind a kiinduló feltevéseket, mind

a felhasznált modelleket, mind a levont következtetéseket. A szükségletek elemzését a divatos felfogással ellentétben nem tekintette lélektani dilettantizmusnak. Az *Oeconomia Aeterna*ban több helyütt és részletesen kitér a Menger-sémára, tovább bontja a szükségleteket – e tekintetben kidolgozottabb a tanulmánya, mint nem egy világhírű tudósé. Mindezeket a szubjektív értékelés folyamatosságának biztosításáért teszi.

Némi szorongás is jelentkezik bennem Abay professzor könyvének megjelenésével kapcsolatban. A mű évtizedekkel megírása után lát napvilágot. Senki ne keresse benne az *azóta* megfogalmazódott közgazdasági elméletek hatását.

Amit viszont *biztonsággal láthatok előre*, az a tudományos színvonal, a koherens, nagy ívű koncepció alapján szintetizált, a legapróbb részletekig összeérlelt szuverén közgazdasági tudás, ami maga a könyv, az *Oeconomia Aeterna*.

Becsülendő Abay professzor emberi tartása. A II. világháború közepette – amikor a német származás jelzése Magyarországon akár előnyös is lehetett volna –, nyugodtan állíthatjuk, Európa-szerte ismert *Neubauer* családnevét változtatta *Abayra*. A hitlerizmus tetteivel nem vállalt sorsközösséget. Évekkel később a „másik irány” viselt dolgait is elítélte. 1956. november 1-jén a Szabad Dunántúl című napilapban egy cikke jelent meg „Le a sztálini magyar alkotmánnyal!” cím alatt. A büntetés két év elsőfokon, amihez másodfokon további négyet tettek. Az *Oeconomia Aeterna* 1958-ban, a váci börtönben íródott...

Olvassuk *olyan átélessel* a könyvet, *ahogyan* Abay professzor *megírta!*

Pécs, 1998. november 24.

Oroszi Sándor
tanszékvezető egyetemi tanár

Az Oeconomia Aeternáról

Örök gazdaságtan avagy a gazdaságtan örök

Abay Gyula akadémikus könyve megírásának körülményei és a könyvnek a szerző által megfogalmazott célkitűzése közötti látszólagos ellentmondás indított engem a fenti alcím megfogalmazására. A szerző a népi demokratikus állam börtönében egy olyan művet írt, amelyben a kapitalizmusból maradandó, a szocializmusban is fellelhető, illetve alkalmazandó összefüggéseket keresi. A szocialista állam által börtönre ítélt tudós számára a tudománya ott is örök, számára a tudomány felette áll az egyéni sérelmeknek, mondanivalóját el tudta választani személyes sorsától, és nem fordult a rendszerrel szembe. A gazdaságtan tudósa minden körülmények között a tudományt szolgálja. Más kérdés, hogy az utókor másképpen értékeli ezt a korszakot, de Abay Gyula a kortárs szocialista reformerekhez hasonló megoldásokon törte a fejét, és tudományos igényességgel igyekezett bizonyítani, hogy a szocializmusban megőrizhetőek a piacgazdaság és a kapitalizmus előnyei. A könyv természetesen ennél sokkal többet és az utókor számára fontosabb gondolatokat is tartalmaz, de az előbbi összefüggések már önmagukban is jelzik a szerző érdemeit. A monográfia egyéb erényei is arra ösztönöznek, hogy áttanulmányozására biztassam a tudományunk iránt érdeklődő olvasókat.

Abay Gyula műve nem mindennapi olvasmány – különlegességét részben a keletkezés körülményei adják, hiszen a szerzőnek nem állt módjában, hogy a kéziratot saját maga rendezze kiadásra. Ezért a szöveg részben szerkesztetlen, egy-egy témakör bekezdések nélküli kifejtése az olvasást nagyon megnehezíti. A főszövegben nincsenek alcímek, ezeket a szerző által készített tartalomleírás helyettesíti. Jelen bevezető egyik célja éppen az, hogy a feldolgozást megkönnyítse: kiemeljen fontos részeket, és rávilágítson a fejezetek sokszor rejtett gondolatmenetére. A bevezető terjedelme természetesen nem teszi lehetővé, hogy átfogó és teljes útmutatóként szolgáljon, de segít eligazodni a folyamatosan ömlő szövegben.

A könyv címének értelmezését, jelentését keresve azonnal szembesülhetünk a 300 oldalnyi írás jellegzetességével: nem találunk pontos meghatározást, definíciószerű értelmezést, a könyv tárgyának körülírását, hanem 5 oldalnyi elmélkedést arról, mi is a különbség az Oeconomia, az Oeconomia Politica, az Oeconomia Historica, az Oeconomia Naturalis és az Oeconomia Aeterna között. Mit is jelent szó szerint ez a cím? *Örök gazdaságtan* (vagy közgazdaságtan).

De mit tartalmaz egy ilyen örök gazdaságtan? Ezt pontosan nem találjuk meg a bevezető fejezetben, de azt igen, hogyan viszonyul az eddigi gazdaságtanokhoz – így a negatív meghatározásokból eljuthatunk a pozitív tartalomhoz:

- az Oeconomia Aeterna nem a gazdaságban fellelhető elemi összefüggéseket tárgyalja, hanem az általánosat;
- nem a kapitalizmussal foglalkozik, mint az Oeconomia Politica, hanem az általánosságokkal (sub specie aeternitatis – az örökkévalóság jegyében);
- az általánosságot nem lehet relatív történeti kategóriákkal megközelíteni;
- az Oeconomia Aeterna feladata, hogy fellelje és fenntartsa a kapitalizmusból azt, ami benne maradandó;
- az Oeconomia Aeterna az Oeconomia Historica előkészülete.

Ezek alapján az olvasó egy általános elméleti gazdaságtant várna, mondhatni steril, elvont összefüggésekkel. Ehelyett az elméleti fejtegetések mellett sok-sok példát, kitekintést, leírást találunk gazdaságokról, eseményekről, háborúról, erkölcsről és természetesen a közgazdaságtan történetének kiemelkedő gondolkodóiról, illetve gondolataikról. Az elméleti fejtegetések ugyan túlsúlyban vannak, de nem kapunk egy szisztematikus áttekintést a gazdasági folyamatokról, illetve az egyes részmákról. Az olvasó dolga lehet, hogy az egyes elemeket összeillessze. Sokszor az a benyomásunk, hogy a könyv egy általános gondolatmenetet követve a szerző szabad asszociációinak gyűjteménye. Néha olyan kitérőket tesz, amelyek már nehezen hozhatók összefüggésbe az adott fejezet fő mondanivalójával. Egyes fejezetek esetében alig ismerhető fel a címben jelzett tartalom. Mindezeket is figyelembe véve egy rendkívül képzett és felkészült gondolkodó írását tarthatjuk a kezünkben, amelyből a legkülönbözőbb témákban meríthetünk ötleteket, tudhatunk meg elméleti történeti érdekességeket, és fedezhetünk fel napjainkig érvényes mondanivalót. Mindezek alapján ajánlom a könyvet az elméleti gazdaságtan, a közgazdasági elméletek története és a gazdaságtörténet iránt érdeklődőknek egyaránt.

Ez a bevezető tanulmány nem vállalkozhat arra, hogy a fent jelzett szerteágazó témákat, gondolatokat, okfejtéseket és elméleti elemzéseket teljességükben értékelje és véleményezze. Ehhez egy, Abay könyvéhez hasonló terjedelmű munkára volna szükség. A többféle lehetőség közül azt választottuk, hogy felhívjuk a figyelmet az egyes fejezetekben található érdekességekre, különleges gondolatokra, mintegy kiegészítve a szerző által készített tartalmi kivonatot. Az egyes fejezeteket követve rávilágítunk azok esetleges hiányosságaira, pontatlanságaira is. A könyv kézírata 1958-ban készült, ami nemcsak azért fontos, mert a gazdasági élet azóta bekövetkezett fejlődése néhány megállapítást érvénytelenné tett, hanem azért is, mert a szerző a szocializmus akkori valósága alapján fejt ki a gazdaság általa öröknek tartott jellemzőit.

A kifejtés módja és stílusa emlékeztet a 19. századi gondolkodók írásaira, amikor a didaktikus kifejtés még kevésbé jellemző, amikor a szerzők többsége filozófiai szövegekből merít, amikor a nyelv – főleg a tudományos írások

nyelvezete – még nagyon bonyolult, köznyelvi szókinccsel alig érthető. Abay könyvében is gyakori az idegen szavak használata – alpműveltségéből adódóan (jellemzően latin, görög, német és angol kifejezések, de esetenként francia és olasz szavak is felbukkannak). Ezek egy része a magyar nyelvből hiányzó fogalom, más része viszont az eredeti szólások, elnevezések idézése, az eredetre való hivatkozás okán. A felépítés nélküli a manapság szokásos fejezet eleji áttekintő bevezetőket vagy a fejezetvégi összefoglalókat. Ez a stílus az olvasókat néha nehéz feladat elé állítja: saját magának kell megkeresnie a fejezet vagy fejezetrész fő mondanivalóját.

Haladjunk tehát Abay gondolatmenete alapján, fejezetenként követve őt az örök gazdaságtan útján.

I. fejezet

Általános megjegyzések

A fejezet elején általános filozófiai fejtegetést olvashatunk a végső értékekről, amelyek Abay Gyula szerint a szép, az igaz és a jó, amelyek az érzelem, az értelem és az akarat lelki funkciójából adódnak, és amelyek az előbbi sorrendben kapnak szerepet. A három lelki működési szakasz logikai kapcsolatát fejtegetve jut arra a megállapításra, hogy mindezek együtt teszik lehetővé, hogy az „ember kezdeményezően szembefordul a természeti környezetével, és azt a maga képére igyekszik most már átformálni” (Abay, 2016, p. 43.). A lelki működés három szakasza jelöli ki a szerző szerint a három ökonómia, a gazdaságtörténet, az örök gazdaságtan és a politikai gazdaságtan viszonyát is. A gazdaságtörténet szerepe a megértés, az eseményekbe való beleélés. Az örök gazdaságtan adja az igazságot, a rendező elméletet. A politikai gazdaságtan pedig a korszerű feladatok gyakorlati megoldását szabja meg.

Ezt követően az emberiség történetének nagy korszakait tekinti át, mégpedig a történelmi materializmus termelési módra vonatkozó elmélete alapján. „A történelmi materializmus a munkához való viszony alapján osztotta fel a gazdaságtörténet korszakait” – írja a szerző. A három termelési tényező alapján azonban szerinte megalapozottabbá válik a felosztás, és ezt Abay be is mutatja, mintegy két oldal terjedelemben. „A gazdaságtörténetnek van számos más korfelosztása, de a szocialista elmélet ötös felosztásával¹ egyik sem ér fel.” (Abay, 2016, p. 53.)

Már ebből a fejezetből kitűnik, hogy Abay Gyula befogadta, megértette a marxista tanítás számos elemét, és összekapcsolta azokat más elméleti megközelítésekkel.

¹ Az öt korszak: az őskommunizmus, a rabszolgarendszer, a feudalizmus, a kapitalizmus és a szocializmus.

II. fejezet

Az ember alaptermészete és szükségleteinek általános jellemzése

A fejezet elején a szerző gondolatai szabadon szárnyalnak, elmélkedik a haszon, hasznosság fogalmáról. Több szubjektív kitérőt is tesz, amikor az alkohol vagy a vitaminok hasznosságáról fejt ki véleményét.

Ébbe az elméleti okfejtésbe politikai kitekintés is keveredik, pl. a létszükséglet taglalása során. Az élelmiszer, lakás, ruha és a jövedelem ezekre való felhasználása kapcsán hivatkozik *Edward Carr*, baloldali angol tudósra, aki felveti egy „abszolút létminimum feltétlen biztosításának általános programját mindenki számára az élelem, lakás, ruházat [...] szükségletére kiterjedően” (Abay, 2016, p. 66.).

A fejezet további részében aprólékos gondossággal írja le a szükségleti csoportokat, rendszerezve és fontossági sorrendbe állítva azokat. Az ember változatlan alaptermészetéből leszármazott szükségleti csoportok a következők:

- Elsőrendű létfenntartási vagy önfenntartási szükségletek (egy részük lehet luxus is):
 1. élelmezés, élelmiszer,
 2. alvás – lakás² (ide sorolja a közlekedést is a lakás és a munkavégzés helye között),
 3. ruházkodás,
 4. egészségvédelem,
 5. közbiztonság.
- Ezeket követik a másodlagos szükségletek – viszonylagos fényűzési vagy luxus szükségletek, amelyeknek lehet egy egzisztenciális alaphányaduk is:
 6. szórakozás – ebben a pihenést emeli ki, és különösen sokat foglalkozik a fajfenntartási és a nemi ösztönrel, ennek kapcsán Malthus népesedési törvényével,
 7. művelődési szükséglet – ez a szükséglet szerinte a kíváncsiságból ered, és ezen belül kiemelten kezeli az iskoláztatást,
 8. a jövőről való gondoskodás, amit megtakarításnak is nevezhetünk,³
 9. másokról való gondoskodás – ezen belül a vallási elkötelezettséget taglalja részletesen,
 10. reziduális szükségletek.

² „A legrégebbi időkben az ember csak az evésével és az alvásával törődött, vagyis az élelem és a búvóhely volt a két szükséglete, amelyekhez harmadiknak már csak a párási ösztön csatlakozott.” (Abay, 2016, p. 64.)

³ A szocialista akkumulációt megkülönbözteti a kapitalizmusétól: a bővített újratermelés a társadalmi tulajdont növeli, a magánkapitalizmus beruházásait jelentékenyen meg is haladja, ami a gazdasági haladás nagyobb százalékos arányszámában mutatkozik meg. A magánmegtakarítások régi jelentőségüket elvesztették, mert a felhalmozás fő forrása az államosított vállalatok nyereségeinek közvetlen felhasználása lett. A magánmegtakarítás céltakarékosság lesz, egy nagyobb fogyasztási eszközre, biztosításra, gyermek kelengyéjére stb.

III. fejezet

A szükségletek különböző intenzitása és ennek következményei

A fejezetet a szerző a hasznossági elméletnek szenteli, ez az a terület, ahol korábbi munkássága során önálló elméleti eredményeket mutatott fel, az osztrák iskola hasznosságelméletét érdemben továbbfejlesztette. „A határhaszonelmélet bírálata című könyve hosszú, alapos szakmai felkészülés eredményeként 1927-ben jelent meg. Ennek alapján 1928-ban habilitálta a pécsi Erzsébet Tudományegyetem a közgazdaságtan magántanárává.” (Barcza, 1998, p. 1057.)

Véleményét az osztrák iskoláról jól jellemzi a következő megállapítás: „... nekünk a dolgokat elsősorban a maguk rendes menetében kell szemügyre venni. Épp ezért nem sokra megyünk az osztrák határhaszon-iskola kedvelt *Robinson-példáival*.” (Abay, 2016, p. 87.)

Felrajzol egy negatív meredekségű haszongörbét: függőleges tengelyen haszonegységek, vízszintesen a termékmennyiségek kerülnek feltüntetésre. Minél nagyobb a termékmennyiség, annál kisebb a haszon nagysága, így ennek a görbének a meredeksége lesz a határhaszon, ami szükségszerűen negatív érték, és ezt Abay felrója az elméletnek.

Az ábrázolás teljesen azonos *Jevons* ábráival, az ábra magyarázata viszont nehézkes, és nem érthető teljesen belőle, mit is illusztrál a görbe. A magyarázatból ugyanis kimarad, ami Jevonsnál központi szerepet kap, hogy a görbe a hasznosság felületet határolja le, a teljes haszon az adott termékmennyiséghez tartozó pont és a görbe alatti terület.⁴ A határhaszon pedig így valóban negatív, de ennek jelentősége csak matematikai.

A hasznosságelmélet kifejtése során kísérletet tesz arra, hogy a határhaszon-elmélet alapítóinak (*Jevons*, *Menger*, *Walras* és *Clark*, valamint *Gossen*) megközelítéseit összekapcsolja, és egyetlen közös rendszerbe illessze a *Jevons* féle költség (erőfeszítés) alapú hasznosságot és a fogyasztáshoz kapcsolt hasznosságokat. A kifejtés rövid és vázlatos, de érdekes és figyelemre méltó mindazok számára, akik a hasznosságelméletet akarják tanulmányozni.

IV. fejezet

A negatív haszon, vagyis a költség és ennek elemzése

Először a gazdasági érték fogalmát járja körül, hogy miben különbözik a használati értéktől, ezt követően a munka szerepét taglalja. Kiemelten foglalkozik Marx megoldásával az átlagprofitráta és a munkaérték összeegyeztetésére

⁴ Lásd *Jevons* (1888) III. 17. bekezdés.

vonatkozóan,⁵ megállapítva, hogy Marxnál jobb megoldást senki nem adott erre az ellentmondásra.

Ezt követően áttér a kamat tárgyalására, ahol az eddiginél jóval kevésbé precíz a megközelítés, ezek inkább ötletek, szabad gondolatok a kamatról, mint annak fegyelmezett kifejtése. A sorok közül azonban kiviláglik, hogy Böhm-Bawerk kamatelméletét tartja elfogadhatónak, és ennek alapján még a szocialista gazdaságban is létjogosultnak nevezi – a kamat az „időkülönbözet gazdasági értéke”, más szóval az idő költségelem, az időkülönbözet bére pedig a kamat.

Kissé zavaros a naturál vagy reálkamat (így!) és a pénzkamat megkülönböztetése, mivel szóhasználata a manapság szokásostól lényegesen eltér. Reálkamaton (vagy más szóval naturálkamaton) ugyanis azt a kamatot érti, amit a vállalkozó „meg tud keresni”, a pénzkamat pedig az, amit fizetnie kell a hitelért.

Ezt követően az újratermelési folyamat leírására tér át, röviden ismerteti Quesnay gazdasági táblázatának fő elemeit, majd részletesen tárgyalja az erre épülő marxi újratermelési elméletet. Ez utóbbiból főleg azokat az elemeket emeli ki, amelyek az egyszerűből a bővített újratermelésbe való átmenetet vizsgálják. Abay szerint a modell leginkább ingatag része az egyszerű és a bővített újratermelés közötti átmenet. Szerinte lehetséges, hogy ezek a modell-problémák éppen a kapitalizmus ciklikus ingadozásainak okai: nem lehet egy egyszerű újratermelésre beállt gazdaságban egyensúlytalanság nélkül áttérni a bővítettre, és fordítva. A probléma elemzéséhez ajánljuk az olvasók figyelmébe az újratermelés elemzésével foglalkozó szakirodalmat, hiszen Abay Gyula leírásában csak utalások vannak Marx műveire (lásd például Sraffa, 1975 vagy Marx, 1978).

Ugyancsak a Quesnay-modell folytatásának tekinti a Walras-féle általános egyensúlyi elméletet is, amely szerinte szintén nem ad választ arra a kérdésre, hogyan tér át a gazdaság egy stacionárius állapotból a növekedésbe.

Különlegesnek számít az értékcsökkenés és a pótló beruházások témájának tárgyalása: ebben a részben a szocialista vállalatok értékcsökkenési, pótlási szabályait a Böhm-Bawerk-féle tőke- és kamatelmélet alapján értékeli és elemzi. A szerző több évet töltött vállalatoknál könyvelőként, így nagyon jól ismerte az említett előírásokat, és példa nélküli, hogy ezeket a tapasztalatokat a közgazdaságtan egyik legelvontabb témájával tudta összekapcsolni.

Ebben a fejezetben fejt ki a véleményét a termékek közötti helyettesítési és komplementaritási kapcsolatáról. Véleménye szerint nem helytálló Pareto azon megoldása, hogy általánossá tette a termékek közötti helyettesítési viszonyt a közömbösségi görbék alkalmazásával. „Sem szemléletesség, sem kiszámíthatóság nem teszi ajánlatossá ezt az indifferenciahálózatot, de egyre jó: megmutatni azt a szélső határt, ameddig a szubsztitúció egyoldalú alkalmazása elmehet.” (Abay, 2016, p. 141.)

⁵ Itt arról az ellentmondásról van szó, hogy a munkaérték-elmélet alapján a profitnak a változó tőke nagysága arányában kellene alakulnia, a valóságban azonban a profitráták a teljes befektetett tőkéhez viszonyítva egyenlítődnék ki, ami az árakat eltéríti az értéktől.

Álláspontja szerint a komplementaritás sokkal inkább kifejezi a szükségletek sokféleségét, és alkalmas a termelési tényezők használhatóságának és együttműködésük szükségességének bemutatására. Azt hangsúlyozza, hogy a helyettesítési viszony leszűkíti az elemzési kört, és a termelési tényezőkre szinte lehetetlen alkalmazni, hiszen nem lehet egyetlen termelési tényezővel termelni, csak együtt mindegyikkel. A helyettesítési kapcsolat nem mutatja meg azt a nagyon fontos összefüggést – írja –, hogy alacsony készletű termelési tényező befolyásolja a többi tényező használhatóságát is. Ez a megállapítás valóban figyelemre méltó, még akkor is, ha a különböző időtávú vizsgálatokban a tényezők közötti helyettesíthetőség eltérő szabadságfokkal bír. (Ez utóbbi szempontot Abay figyelmen kívül hagyta.)

V. fejezet

A haszonskála alkalmazhatósága, összhaszon és átlagérték

A fejezetet különösen azoknak ajánlom, akik a határhaszon-elmélettel kiemelten foglalkoznak, és érdeklődnek a különböző megközelítések iránt. Mindannyian, akik viszonylag részletesen tanulmányoztuk a hasznossági elmélet alapítóinak munkásságát, és a határhaszon-elméletben meglévő ellentmondásokat, a tudósok erről folytatott vitáit, élvezettel olvashatjuk Abay Gyula erről szóló sorait. A fejezetben szemléletes és sajátos megközelítésben követhetjük nyomon a több mint 100 évvel ezelőtt lezajlott vitákat.

A szerző összehasonlítja Menger, Böhm-Bawerk és Wieser szükségleti skáláját a saját maga által felállított 10 szükségleti csoportra alkalmazva, és felveti a hasznosságok, illetve határhasznok összegzésének problematikáját, valamint az egységes árak és az egyéni határhasznok eltéréseiből fakadó elméleti ellentmondást. Többféle oldalról vázolja fel a problémát, és sorra vesz néhány lehetetlenséget, logikai abszurditást. A kérdések jellegét illusztrálандó álljon itt az egyik viszonylag könnyen megérthető példa arra az esetre, „amikor a határhasznok egyenlők az árakkal, ami általánosan lehetetlen, hogyha minden személynek más a határhaszonnívója, mert akkor különböző személyek különböző határhasznainak kellene egyenlőknek lenniök ugyanazokkal az árakkal” (Abay, 2016, p. 153.). Vagyis minden egyénnek más és más a határhaszon-nívója, mert a különböző szükségleteit eltérő mértékben tudja kielégíteni eltérő jövedelme, valamint a többiekétől eltérő saját értékrendje miatt. Ha az árak azonosak, akkor ez azt jelentené, hogy mindenki ugyanúgy értékeli a termékeket. Abay leginkább azt a megoldást támogatja, miszerint mindig a határvevő határozza meg az árat, a többiek ehhez igazodnak.

A további elemzéshez a szerző a 10 szükségleti csoportot további alcsoportokra bontja, és azokat is beilleszti a Menger-féle haszonskálába. Majd leszögezi,

hogy a gazdálkodó ember nem is tud határhaszonnról, amit érzékel, vagy amit a gondolataiban követ, az a haszonmaximalizálás, amihez viszont ismernie kellene az összhasznot. Az összhaszon fogalma azonban nem egyeztethető össze a határhaszon-elmélettel. Abaynak van egy megoldása a problémára, amit a könyv 169–171. oldalain közöl, és ami egy átlagértékként értelmezhető, vagy ahogy a szerző írja: „az elmélet határhaszna a gyakorlat átlagértéke, a *Spann*-féle *Gleichwichtigkeit*, és az összhaszon ezek után számítódik” (Abay, 2016, p. 171.). Ezt a megoldást a világháború előtt több cikkben is kifejtette.

VI. fejezet

A nemzeti jövedelem mint pénzjövedelem vagy nemzeti osztalék

Ebben a fejezetben áttér a nemzetgazdaság vizsgálatára, és a piaci alapon működő gazdaság egyensúlyi helyzeteit tárgyalja. A fejezet itt is eltér a szokásos gondolatmenetektől, és inkább a szerzőt foglalkoztató kérdések köré szerveződik – egyrészt a munkamegosztásból fakadó egyensúlyi problémákat vizsgálja, másrészt igyekszik valamilyen mértékben a Walras-féle általános egyensúlyi elveket ismét összekapcsolni a marxi újratermelési séma egyensúlyi feltételeivel, harmadrészt a Keynes által felvetett egyensúlyi kérdéssel foglalkozik: lehet-e egyensúly teljes foglalkoztatás nélkül.

A fejezet tartalma sokkal inkább a beruházásoknak és megtakarításoknak a konjunktúraingadozásban és egyensúlyban betöltött szerepéről szól, mint a címben jelzett nemzeti jövedelemről. Bár kétségtelen, hogy a témát a bruttó és nettó nemzeti jövedelem alakulása oldaláról közelíti, de az egyéb tényezőket nem vagy alig veszi figyelembe. Kiemelendő, hogy önálló tényezőként kezeli az általa *hoarding*-nak nevezett kincset vagy pénzbeli vagyont, amely nála önálló szerepet játszik a konjunktúra alakulásában. Napjainkban ezt a kifejezést a szakirodalom már nem használja, magyarul nagyjából felhalmozásként értelmezhetjük, angolul pedig az *accumulation* kifejezés használata szokásos. A felhalmozott vagyon szerepeltetése a körforgás leírásában ritkán használatos manapság.

Érdeemes figyelmet szentelni a technikai haladás és a pótló beruházások szerepével kapcsolatos gondolatainak, ugyanis a fellendülés-hanyatlás jellemzése során kiemelten kezeli ezek hatását, és viszonylag részletesen tárgyalja is azt.

Ebben a fejezetben is találunk részletesen levezetett táblázatokat, amelyekben a nemzeti jövedelem, a fogyasztás, beruházás, megtakarítás, illetve a *hoarding* nagyságát vezeti végig 10 perióduson keresztül, és mutatja meg a hullámzások okait, illetve az egyes tényezők hatását.

VII. fejezet

A pénz mint a gazdasági körforgás hajtóereje

Abay Gyula a pénz tíz funkcióját különbözteti meg egymástól, amelyek a következők:

- csereeszköz,
- értékmérő,
- fizetési eszköz,
- az értékmegóvás eszköze,
- vagyonszerzés eszköze,
- az elhalasztott fizetések mértéke,
- számolási egység,
- a gazdasági körforgás keringő eszköze,
- vásárlóerő,
- a pénzpólitika eszköze – a gazdasági élet központi irányításának egyik eszköze.

Az egyes funkciókat viszonylag röviden mutatja be, a fejezet döntően gazdaságtörténeti jellegű, vázlatosan nyomon követi a pénz jellegének és működésének fejlődési útját.

A fejezetben részletesen taglalja a két világháború pénzügyi vonatkozású tapasztalatait, a háborúk után kialakult infláció okait, a pénzforgalomban és a pénzeszközökben bekövetkezett változásokat.

Ez teremt ürygyet számára arra is, hogy a nemzetközi pénzügyeket bevonja a vizsgálódásba, és történeti áttekintést adjon a vezető ipari/gazdasági hatalmak pénzügyi szerepéről. Bemutatja, hogyan vált az USA a világ hitelezőjévé, éppen a két világháború által adott lökés következményeként (jóvátételek, illetve háború alatti és utáni hitelek révén).

A következő mondat jól megvilágítja, miért is foglalkozik ezekkel a folyamatokkal: „Mind a hadigazdaság, mind a nemzetközi kereskedelem, mind a békegazdaság szempontjából alapvető fontosságú a gazdasági körforgás két egymással közlekedő és mégis különálló áramkörének megkülönböztetése.” (Abay, 2016, p. 225.)

Ez a két „áramkör” az ipari körforgás, vagy más néven jövedelemforgalom és a pénzügyi/financiális körforgás, vagy más néven zárt tőkeforgalom. Ezek lényegében a jövedelem-körforgás és a tőkekörforgás, amelyeket megint nemzetgazdasági és könyvelési szempontból is megvilágít. A két körforgás levezetése során találkozunk az infláció és a pénz forgási sebességével is, amelyek nem illeszkednek a kifejtés fő menetébe, inkább kiegészítő megjegyzésként szerepelnek.

*VIII. fejezet**A természet mint anyagok és energiák kincsestára*

A fejezetben sokféle érzékletes példával mutatja be, hol és milyen szerepet játszik a természet az ember életében – a fogyasztásban, a termelés különböző ágaiban, és hogyan távolodik egyre inkább a termelés végső célja, a szükségletkielégítés a természet közvetlen felhasználásától. A természet vizsgálatához kapcsolva tárgyalja a földjáradék problémáját, mutatja be a különböző felfogásokat annak keletkezéséről. Kitér a föld művelésbe vonási sorrendjéről folytatott vitákra is, egészen a 20. századig kísérve azt.

A természet erőinek megismeréséről egy szép leírást találunk, amelyet összekapcsol a termelési módszerek fejlődésével, a gazdálkodási formák átalakulásával is. A leírások jó és érzékletes összefoglalói ezeknek a nagy fejlődési folyamatoknak. A leírás végén egy sokat mondó összefoglalót találunk: „föld vagy természet és a munka a két eredeti termelési tényező. A harmadik, a származtatott termelési tényező, a tőke szemmel láthatóan nem kevésbé fontos, mert a nagy géprendszer beépítése nélkül a természeti energiák befogása lehetetlen, az ember a természeti energiákkal szemben tehetetlen, az élelmiszer- és nyersanyagbázis kiaknázása fogyatékos, az emberi munkaerő termelékenysége alacsony, és csak a csekély munkaproduktivitásnak megfelelő lehet a szükségletkielégítést szolgáló fogyasztás is.” (Abay, 2016, p. 256.)

Ez a fejezet az egyike azoknak, ahol az általános megközelítés jól körvonalazódik, ahol a történeti kitekintések, az elmélet fejlődésének bemutatása jól koncentrálnak a fő téma kifejtésére, a gondolatmenet szigorúan a fő téma körül mozog. Ez a fejezet napjainkban is jól hasznosítható lehet a téma oktatásban való tárgyalására.

*IX. fejezet**Áruk forgalma és árak alakulása a helyi és a világpiacon*

A fejezet legérdekesebb része a kapitalista piacgazdaság és a szocialista tervgazdaság legfőbb erőnyeinek meghatározása, és a két rendszer összehasonlítása.

Abay szerint a világ kétharmad részén fennmaradt piacgazdasági rendszernek a következő előnyei vannak (Abay, 2016, p. 273.):

1. a kapitalisztikus rendszernek ez idő szerint még nagyobb az átlagtermelékenysége, és ebből kifolyóan
2. nagyobb a fejenkénti átlagos életszínvonala is, ezenkívül
3. sikerült 1945 óta [...] a válságokat elkerülni

A szovjet-országi irányítás alatt álló tervezési rendszer ugyancsak három területen mutatott máris fölényt:

1. bebizonyította a tervezési rendszer életképességét és a piaci rendszerrel való versenyképességét,
2. bebizonyította a kapitalista válságok rendszeres és intézményes kiküszöbölésének lehetőségét, és
3. bebizonyította, hogy gyorsabb gazdasági növekedésre képes, mint a kapitalista országok.

A fejezetben több oldalas elemzést találunk a piaci gazdaság és a tervezési gazdaság összehasonlításáról, amiben a piaci gazdaságot általánosságban értelmezi, vagyis nem azonosítja a kapitalista rendszerrel. Egy olyan következtetés körvonalazódik belőle, miszerint a tiszta piaci gazdaság nem feltétlenül ellentéte a szocializmusnak (a tervezési gazdaságnak). „A piaci gazdaságot tehát úgy kell megítélni, hogy egyrészt szembeállítjuk a természetes gazdasággal, másrészt összehasonlítjuk a tervezési gazdasággal, de anélkül, hogy az elsőt egyszerűen a kapitalizmussal, a másodikat a feudalizmussal, a harmadikat pedig a szocializmussal azonosítsuk.” (Abay, 2016, p. 276.)

A természetes gazdaság és a piaci gazdaság eltérései:

- munkamegosztás csak a piaci gazdaságban tud teljesen kibontakozni,
- a kockázat piaci gazdaságban nagyobb, mivel a szükségletkielégítés másoktól függ, nem a saját termeléstől.

A piaci gazdaság, a kapitalizmus, valamint a tervezési gazdaság kapcsolatát a következőkkel jellemzi:

- a kapitalizmus aránytalan vagyonmegosztása nélkül létezhet piaci gazdaság,
- „nem változtat a piaci gazdaság lényegén, ha a jövedelmek megoszlának tulajdon és munka között, vagy mind munkából származnak egyedül”,
- a szabad verseny mind az állami, mind a magánmonopóliummal szemben áll, míg a tervezési gazdaság már az állami monopóliumnak egy formája,
- a tervezési gazdaságnak két konkurense van: termelői oldalon a vállalkozás szabadsága, fogyasztói oldalon a választás szabadsága,
- a vállalkozás szabadsága a kapitalizmusban is múltban van: a tudományos üzemvezetés eluralkodása, a kockázat csökkentésére irányuló törekvés ugyan csak a természetes gazdasági jellegének erősödését mutatja,
- a fogyasztói szabadságot a tervezési gazdaságban is biztosítani kell, a fogyasztót nem lehet gyámkodó előírásokkal korlátozni.

Érdekes szó szerint megismerni a piaci gazdaság és a szocializmus kapcsolatáról szóló összefoglalást: „Az ármechanizmust tehát a nyereségmaximumra való törekvés mozgatja mindaddig, míg a nyereségek ki nem egyenlítődnek, illetve végül el nem tűnnek. Hogy ez a való világban tényleg be nem következik, az

elsősorban éppen annak a legfőbb gátlásnak tulajdonítható, amelyet a mindenkori magántulajdoni rendből származó aránytalan vagyongegoszlás támaszt a kiegyenlítődésként. Ha ellenben ezt mint esetlegességet a piacgazdálkodástól elválasztjuk, vagyis a piacgazdálkodást önmagában alkalmazzuk, akkor nemcsak a tervgazdálkodással egyeztethető össze, ahogy megfert a feudalizmus naturálgazdaságával, hanem a szocializmusba is beleilleszkehetnek, ahogy a feudalizmusba beilleszkeedett az ipari céhrendszer városgazdasági piacán.” (Abay, 2016, p. 378.) Ezzel egyfajta piaci szocializmus gondolatát veti fel.

Végezetül a kapitalizmus fő piaci problémájával, a szabályosan ismétlődő válságokkal, konjunktúra-hullámokkal foglalkozik. Megállapítja, hogy a szocializmus győzelmét nem a kapitalisztikus válságok érlelték meg, ahogyan azt Marx várta, hanem sokkal inkább a háborúk.

X. fejezet

A nagy per: szociális igazságosság és emberi haladás

Az utolsó fejezet az egyén és a közösség kapcsolatának elemzésével kezdődik, majd a társadalom tagozódásáról olvashatunk gondolatokat. A kifejtés során az osztályok, rendek, kasztok helyét és szerepét történelmi példákkal illusztrálja. A gondolatsorban benne van az is, hogy igaz-e az a kijelentés, hogy az emberiség története osztályharcok története. Véleménye szerint csak korlátozottan igaz, mert ha ez igaz lenne, akkor osztályok is mindig lennének. A megoldás szerinte az, hogy az emberiség története nem csak osztályharcok története, és a jövőben nem kell ennek lennie. A társadalom legjelentősebb tagozódása a múltban az osztálytagozódás volt, de nem ez az egyetlen társadalmi tagozódás. A jövőben pedig nem kell ennek lennie, lehetséges osztály nélküli társadalom, ahol minden elnyomás, kizsákmányolás és alávetettség megszűnik. Az alávetettség megszűnése csak az állam elhalásával valósulhatna meg.

A fejezet különleges része, amikor Magyarország népi demokratikus osztálytársadalmának számszerű bemutatására tesz kísérletet. A levezetés a magyar történelem kétoldalas áttekintésével kezdődik, ahol az egyes fontos korszakokban (pl. török hódoltság, dualizmus stb.) igyekszik áttekinteni a társadalom osztálytagozódását. Egy korábbi írásában, 1941-ben már körvonalazta a magyarországi osztályszerkezetet. Ebben arra az eredményre jutott, hogy a korabeli magyar társadalom 60%-a polgári, 40%-a proletár jellegű. Szerinte ezt a szerkezetet az 1945. évi választási eredmény igazolta.

Ezt követően a lakosság ágazatok szerinti összetételét felhasználva felbecsüli, mekkora arányt tesz ki a dolgozó nép, illetve a társadalom uralkodó osztályának, az ipari munkásosztálynak az élcsapata. Az alkotmány szerint a népi demokratikus társadalom osztálytagozódása a következő: a társadalom vezető ereje az uralkodó osztály élcsapata, amely az egypártrendszerű párt; az uralkodó osztály

az ipari munkásosztály; a vele szövetséges a parasztság; végül létezik a munkás-paraszt szövetséghez hű értelmiség. A számítások eredménye szerint az élcsapat 17% (amit a párttagság létszáma alapján becsült meg), ezen felül az ipari munkásosztály aránya 28%, a parasztságé 48, az értelmiségé pedig 7. A számokból semmilyen következtetést nem von le.

A fejezet következő fontos témaköre az elmaradott országok helyzete, illetve azok fejlesztési, fejlődési lehetőségei. Az elmaradott országok fejlesztésének menetét egy logikai-történeti folyamat bemutatásán keresztül érzékelteti. A folyamat a fejlett országok valós gazdasági fejlődési fázisait követi, és amikor elérkezik a gépesítés, az iparosítás korszakához, akkor a szerző igyekszik rávilágítani a különbségekre. A későn induló országok fejlődését a nemzetközi árucserre felgyorsíthatja – állapítja meg. Ha ehhez még valamilyen nemzetközi segélyakció is társul, akkor az hatásosabb és eredményesebb megoldáshoz vezethet. „A gazdaságilag elmaradt országok felsegítésére megindult nemzetközi akció [...] a tervgazdálkodás diadala, mert legalábbis siettetni akarja a piactervgazdálkodás kívánatos és csak későre várható eredményét.” (Abay, 2016, p. 299.)

Az országok iparosítása kapcsán kitér a telephelyválasztás problematikájára, valamint az optimális üzem nagyság megválasztásának elveire. Ez utóbbi tárgyalása során teszi a következő kijelentést: „A kapitalista magánvállalkozások üzemgazdasági tekintetben szigorú tervgazdasági egységek, [...] csak a külső piacokkal és a versenytársaikkal való kapcsolataikban, a versenytől való függésükben nyilvánul meg a kockázati elem. A tervgazdálkodás épp ezt az utóbbi kockázati elemet hivatott kiküszöbölni.” (Abay, 2016, p. 307.)

A fejezet és a könyv záró sorai mindennél beszédesebben tükrözik Abay Gyula azon törekvését, hogy a szocializmus és a marxizmus gondolatait objektíven kezelje, és kifejeződik benne részleges azonosulása ezekkel:

„A világ két részre szakadásában a nyugati kétharmad azt hirdeti magáról és belső egyenetlenségeit is azzal magyarázza, hogy benne több a demokrácia, bár bizonyára kevesebb a szocializmus; a keleti egyharmad pedig a szocializmust úgy építi, hogy a népi demokráciát a proletárdiktatúrával azonosítja, amiben tehát több a szocializmus, mint a demokrácia; [...] alig képzelhető el nagyobb tragédia, mint a demokráciának s a szocializmusnak egymással való szembe kerülése. [...] Már *Edward Hallet Carr* jövendölt egy közeli nagy vetélkedést a kereszténység és a kommunizmus között a következő nemzedékek lelkéért. Ezt a vetélkedést a kommunizmus csak akkor nyerheti meg, ha annyi keresztényi szeretet tölti el, amennyit a kereszténység mindig hirdetett, de soha meg nem valósított. Tragikus az a szeretet, amely gyűlöletből fakad, és tragikus az a szeretet is, amelyből gyűlölet fakadhat. Az integrális humanizmus nem ismerhet el mást, csak szeretetből szeretetet. Ez a *Hegel–Marx*-féle dialektika diadala a tézis, antitézis, szintézis jegyében” (Abay, 2016, p. 323–324.).

Kevés olyan alkotót találhatunk manapság, aki ennyi klasszikus szerzőt ismer, mint Abay Gyula. Aki a közgazdaságtan történetének meghatározó személyiségeinek nemcsak a nevét ismeri, hanem mondanivalójának pontos tartalmát is fel tudja idézni, a különböző megközelítések közötti eltéréseket és azonosságokat feleleveníteni. A mai szerzők ugyan kötelességszerűen hivatkoznak nagy elődökre, tömören ismeretik a tudomány kapcsolódó eredményeit, de a figyelmes olvasó könnyen tetten éri a félműveltséget – a szerzők csak olyan hivatkozásokat használnak, amely több száz más tanulmányban is szerepel. Általában kevés olyan utalást találunk, amelyből kiderülne, hogy a szerző a klasszikus idézet szövegkörnyezetét is ismeri, valaha kezében lett volna a kötet, vagy annak elektronikus változata. Pedig manapság nagyon egyszerű a legtöbb klasszikus íráshoz hozzáférni, mert néhány egyetemi könyvtárnak és gyűjteménynek köszönhetően a legtöbb klasszikus könyv másolata megtalálható és szabadon hozzáférhető az interneten, így nem kell egy magyarországi kutatónak túl nagy erőfeszítést tennie ahhoz, hogy mondjuk Marshall vagy Jevons klasszikus műveihez hozzáférjen. A reneszánsz tudóst az különbözteti meg a modern kutatótól, hogy nem volt szüksége az internet adta segítségre, mert a tudomány fejlődésében meghatározó szerepet játszó könyveket olvasta és feldolgozta, jegyzetek nélkül is viszonylag pontosan emlékezett tartalmukra, és főleg mondanivalójukra.

Napjaink egyik oktatás-módszertani „gumicsontja” az a kérdés, mennyire van szükség a lexikális tudásra, nem elég-e a „keresési technikák” megtanítása, minden pontján. A vitához fontos adalék, hiszen az információ állandóan rendelkezésünkre áll a nap 24 órájában, a világ lehet véleményem szerint a rendkívüli helyzetek számításba vétele – nem azt szeretném az olvasónak sugallni, hogy készüljünk a hosszú börtönbüntetésre, hanem csak egy olyan jelenségre utalok, amely itt játszódik szemünk előtt: a posztmodern kori népvándorlás. Amikor emberek arra kényszerülnek, hogy tömegesen elhagyják otthonukat, munkájukat, minden tárgyi vagyontuk elhagyják, akkor a legfőbb érték, amit magukkal vihetnek, az a tudás, ami a fejükben van. Ezt talán érdemes mindannyiunknak megfontolni.

Budapest, 2015. december

Dr. Solt Katalin

a közgazdaságtudomány kandidátusa

Hivatkozások

- Abay Gyula (2001): *Oeconomia Aeterna. Egy új tudományág megalapozása*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- Barcza Tibor (1998): Abay (Neubeuer) Gyula emléktáblájának felavatása. *Közgazdasági Szemle*, XLV. november, p. 1057–1058. <http://www.kszemle.hu/tartalom/cikk.php?id=190>
- Jevons, William Stanley (1888): *Theory of Political Economy*. Macmillan and Co. London. <http://www.econlib.org/library/YPDBooks/Jevons/jvnPE.html>
- Marx, Karl (1978): *A tőke*. II. Kossuth, Budapest.
- Sraffa, Piero (1975): *Áruk termelése áruk révén*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Bevezető

Amikor 1819-ben *Jean Simonde de Sismondi* közzétette új elveit az *Oeconomia Politica*-ról,¹ ebben az elnevezésben csak nyelvhazája hagyományait követte; azt a *Montchrétien*-t, aki már 1615-ben nevezte így el azt a tudományágat, amelynek így hamarabb született meg a neve, mint a tárgya és a tulajdonképpeni tartalma. De *Sismondi* nemcsak azért szólott *Oeconomia Politica*-ról, mert francia volt, hanem azért is, mert azt az új, angol tudományágat bírálta és támadta, amelynek legfőbb képviselője, *David Ricardo*² épp akkor, 1817-ben adta ki *Oeconomia Politica* néven ez új tudományágnak (és a tőle megkülönböztetett adózásnak) alapelveit. Angol nyelvterületen azután ez az elnevezés feledésbe merült, noha *John Stuart Mill*³ 1848-ban és 1871-ben, *William Stanley Jevons*⁴ pedig 1871-ben még használta, de 1890-től kezdve *Alfred Marshall*⁵ már az *economics* elnevezést honosította meg és tette általánossá a *political economy* helyében. A franciák ellenben máig is kitartanak az *économie politique* mellett, amit nemcsak fő szakfolyóiratuk címe, a *Revue d'Économie Politique* hirdet fenn, hanem talán még inkább az a tény, hogy amikor *Léon Walras* mint matematikai módszerrel dolgozó tudományt, az *Oeconomia Pura*-t⁶ kívánta megalapozni, annak sem tudott más nevet elképzelni – igaz, hogy első alkalommal még 1874-ben –, mint az *économie politique pure*-t.

Ez a *Montchrétien* által már 1615-ben elkeresztelt tudomány az idén, 1958-ban, ünnepli a 200. hivatalos születésnapját, mert 1758-ban jelent meg a magát *économiste*-nak nevező fiziokrata, *François Quesnay Tableau Économique*-ja, amelytől az *Oeconomia Politica* fennállását számítani szokás. *Karl Marx* több helyütt szól nagy elismeréssel *Quesnay*-ről és az ő művéről, különösen a *Kapital* (A tőke) IV. kötetében, amely csak 1910-ben került a nyilvánosság elé nyomta-

¹ Nouveaux principes d'économie politique ou de la richesse dans ses rapports avec la population, Párizs 1819.

² On the Principles of Political Economy and Taxation, London 1817.

³ Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy, London 1848.

⁴ W. S. Jevons (1835–1882) angol filozófus és közgazdász; The Theory of Political Economy, Macmillan, London 1871.

⁵ Principles of Economics, London 1890.

⁶ Tiszta gazdaságtan (lat.)

tásban, és magyarra, sajnos, még ma sincs lefordítva.⁷ Marx a francia *Quesnay* és az angol *Ricardo* mellett éppen csak még *Adam Smith*-t tekintette olyannak, akit fenntartás nélkül az *Oeconomia Politica* klasszikusai közé sorolhatott. Tudvalevően *Adam Smith*-nek 1776-ban megjelent fő művét⁸ is olyannak szokás emlegetni, mint amely ennek a tudományágnak a megalapítására igényt tarthat, és ilyenképpen is ünnepelték 1926-ban, 150. évfordulója alkalmával. *Sismond*hoz hasonlóan most már *Marx* is az *Oeconomia Politica* bírálatába kezdett 1859-ben *Zur Kritik der politischen Oekonomie* címen kiadott, de félbenmaradt művében, és pedig mindannak a tiszteletnek és elismerésnek ellenére, amelyet a tudomány klasszikusai iránt érzett. A *Kapital* 1867-ben kiadott I. kötetének alcíme – *Kritik der politischen Oekonomie* – pedig semmi kétséget sem hagyott az iránt, hogy itt már az *Oeconomia Politica* hagyományos tanainak nagyszabású bírálatával is dolgunk van.

*Sismond*t a tudományos szociálpolitika atyjának nevezték el. Éppen így lett *Marx* a tudományos szocializmus megalapítójává. Érdemes *Sismond*i *Ricardo*-ellenes kiszólására emlékeztetni, amikor mintha anticipálta volna az *Oeconomia Pura*-t, a maga matematikai módszerével és azzal az igényével, hogy ez lépjen az *Oeconomia Politica* helyébe. *Marx* pedig világosan látta meg, hogy az *Oeconomia Politica* történeti kategóriákat tárgyal, és úgy mondhatni önmaga a teljes egészében is történeti kategória. Ezen alapult legerőteljesebb ellenvetése a *malthusi* népesevéstannal⁹ szemben is, mondván, hogy a túlnépesedés mint időtlen érvényű tendencia nem igazolható abból, hogy egy meghatározott társadalmi környezetben fennáll, vagyis mint történeti kategória létezik. *Marx*nak ebben a felfogásában benne rejlik, hogy az egész *Oeconomia Politica* is mintegy *Oeconomia Historica* fogható fel a maga öt fejlődési korszakával (öskommunizmus, rabszolgarendszer, feudalizmus, kapitalizmus, szocializmus), aminek most már nem a helyébe, hanem melléje kíváncsozik egy új tudományág, az *Oeconomia Aeterna*, ha ilyen egyáltalában lehetséges. A természettudományok általában ilyenek, *Scientiae Ahistoricae*, és ezek nagy fejlettsége és sikerei biztatnak arra, hogy vajon a nem természettudományok – társadalomtudományok, kultúrtudományok, szellemtudományok vagy akárhogyan nevezzük is őket – nem tudják-e ugyanezt a fejlettséget, ugyanezeket a sikereket, ugyanezt az általános érvényességet elérni. Ugyanezt az általánosságot csak *sub specie aeternitatis*, nem pedig relatív történeti kategóriákkal lehet megközelíteni.

⁷ A tőke IV. könyvének három része rendre 1958-ban, 1962-ben, illetve 1963-ben jelent meg először magyarul (Kossuth Könyvkiadó, Budapest), majd 1976-ban Karl Marx és Friedrich Engels művei sorozat 26/I., II. és III. köteteként, Értéktöbblet-elméletek címmel (A tőke IV. könyve alcímmel) (Kossuth Könyvkiadó, Budapest).

⁸ An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, London, 1776.

⁹ Thomas Robert Malthus (1766–1834) brit lelkész, közgazdász és társadalomkutató; An Essay on the Principle of Population, as it Affects on the Future Improvement of Society, with Remarks on the Speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet and Other Writers, London 1798. (Névtelenül nyilvánosságra hozva.)

¹⁰ Az örökkévalóság jegyében. (lat.)

A magyar tudomány legszebb hagyományai közé tartozik, hogy egy ilyen *Oeconomia Aeterna* jellegű tudományágnak a szükségességét megérezte. *Navratil Ákos* tett különbséget a gazdasági élet elemi és összetett jelenségei között, mely előbbieket 1901-ben egy közel 20 íves könyvben külön felvázolta, és ezzel mintegy elénk vetített egy *Oeconomia Naturalis*-t, mondhatni a gazdasági élet természettudományát. Ezek az elemi jelenségek híjával vannak a társadalmi és jogi rendnek, mely utóbbiak hozzáadásából éppen az összetett jelenségek össze-
teződnek. *Navratil Ákos* azt remélte, hogy amíg az összetett jelenségek tekintetében a nézeteltérések sokasága nem kerülhető el, addig az elemi jelenségek kérdéseiben messzemenő egyezés érhető el azok között is, akiket az összetett jelenségek különböző megítélései egymástól elválasztanak. Ez a várakozása ugyan nem vált be, de csak azért, mert az érdeklődés súlypontja változatlanul az összetett jelenségeken maradt, és ez az elemi kérdésekben esetleg elérhető egyezés érdekességét teljesen háttérbe szorította. De nem kell az elemi jelenségeket úgy kezelni, hogy azok akár csak azt a gyanút is kelthessék, mintha velük a figyelmet az összetett jelenségekről el akarnák terelni. Megérdemlik az érdeklődést az elemi jelenségek önmagukban is, különösképpen akkor, ha nem szűkítjük le körüket egy *Oeconomia Naturalis*-ra, ami ugyanis azzal a veszéllyel járna együtt, hogy megfeledkeznénk az ember társas jellegéről, és a társadalmi és jogi renddel együtt kiemelnök természetes környezetéből is, vagyis az embert úgy tennők természeti lényvé, hogy természetével kerülnénk ellentétbe. Ezt a veszélyt igyekszünk elkerülni azzal, hogy az *Oeconomia Naturalis*-ból *Oeconomia Aeterna*-t igyekszünk csinálni. Nem az elemi, hanem az általánosat keressük az emberben. *Navratil Ákos* az elemi jelenségeit mindig csak lépcsőfoknak tekintette az összetett jelenségekhez való felemelkedéshez. Igyekeznünk kell az általános jelenségeinket úgy vizsgálni, hogy azok önmagukban is messzemenően helytálljanak. Az *Oeconomia Aeterna*-ban tehát nem csupán egy *Oeconomia Historica*-nak mintegy az előkészületi cselekményeit akarjuk elvégezni.

*

Magában az *Oeconomia* a zárt házigazdaságok ókori rendszerének görög nyelven kifejezett (csak éppen latinósított) törvényszerűségeit jelzi ugyanúgy, akár csak az asztronómia latin-görög neve a csillagokét. A csillagok rendszere nem változott, és ma nagyban és egészben ugyanaz a csillagkép tekint le miránk, akár az ókori görög bölcsre, *Arisztotelészre* 2200 esztendővel ezelőtt. De amíg a csillagok rendszere nem változott, miközben *Ptolemaiosz* világképe helyébe *Kopernikusz* világképét helyeztük, addig *Arisztotelész Politika*-jától *Adam Smith Wealth of Nations*-éig vagy *Marx Kapital*-jáig nemcsak az ókori rabszolgarendszerről vallott felfogásunk változott meg, hanem magát a rabszolgarendszert is felváltotta előbb a feudalizmus, majd a kapitalizmus egészen a szocializmus első kezdetéig. A csillagok rendszere nem változott, és ugyanakkor a zárt házi gazdaságok ókori rendszere helyén egy egész világgazdasági összefüggés és egység

keletkezett. Az *Oeconomia* elnevezésének fennmaradása tehát szinte úgy hat, mint hogyha az asztronómiát nem asztronómiának, hanem asztrológiának, csillagjóslásnak, vagy a kémiát nem kémiának, hanem alkímiának, aranycsinálásnak neveznök, bár az atombontás korában közel járunk ahhoz, hogy az alkímiát igazoljuk. Mindenesetre az *Oeconomia* az eredeti *oinosz*-tól és az *Oeconomia Politica* az *oinosz*-tól és *polisz*-tól ma már nagyon is távol esik.

A gall származású, de nagyon is germánna lett *Werner Sombart* 1930-ban szemlét tartott az *Oeconomia* tudományának különböző szokásos elnevezései fölött, és nem kevesebb mint harmincegynehány egyenrangúnak tekintett elnevezést vonultatott el maga előtt, míg végül is a *Nationalökonomie* mellett döntött, mert a legszintelenebbnek ezt találta. De egyéb eltérőbb elnevezésektől eltekintve már az *Oeconomia Nationalis* (nemzetgazdaságtan), *Oeconomia Socialis* (társadalmi gazdaságtan), *Oeconomia Popularis* (népgazdaságtan, *Volkswirtschaftslehre*) és *Oeconomia Mondialis* (világgazdaságtan) között nemcsak elnevezés, hanem tárgy és tartalom szerint is mély különbségnek kellene lennie. *Werner Sombart* ezen is túlmegy, amikor a saját *Nationalökonomie*-ja mögött is három fajtát különböztet meg, mégpedig egy rendező elméletet, egy normatív politikát és egy gazdaságtörténetet. Tényleg kialakult hagyományosan az *Oeconomia* két része gyanánt egy általános elméleti és egy különös gyakorlati vagy politikai rész, míg a gazdaságtörténet vagy e két részbe bedolgozva jelentkezik, mint a két történeti iskola képviselőinél, *Wilhelm Roschernél* vagy *Gustav Schmollernél*¹¹ egyaránt, vagy mindinkább elkülönül, mint különösen az angolszászoknál, akik egyébként az elméleti és politikai rész kettéválasztását sem vették át. A felfogás, a nézőpont különbségei a kézikönyveknek valóban olyan nagy változtatást hozták létre, hogy – eltekintve a *Johannes Conrad* módjára vagy mintájára készült tankönyvektől – valósággal minden egyes kézikönyv úgy hat, mintha mindegyik más és más tudományágról szólna. Ennek ellenőrzéséül nem kell egyebet tenni, mint *Maffeo Pantaleoni* angol kiadású *Pure Economics*-ét,¹² ezt az igen szemléletes gazdasági geometriát egy olyan szélesen hömpölygő társadalomtörténettel összehasonlítani, mint *Gustav Schmoller* nagy, kétkötetes *Volkswirtschaftslehre*-je. Az osztrák határhaszoniskolát megalapító *Karl Menger*nek a múlt század 80-as éveiben *Gustav Schmoller*rel vívott nagy módszervitája valóban több volt az elemző és a leíró módszer összecsapásánál. Két szemléleti mód ütközött itt össze, amelyek mindegyike valósággal egy-egy különálló tudományágot alapozott meg. Fel kell figyelniük a századfordulón *Max Weber* körül fellobbant gazdaságpolitikai vitára is, melyben éppen *Max Weber* szerint nem kevesebről volt szó, mint arról, hogy a világnézetek harcának kitett gazdaságpolitika egyáltalán nem is volna mint tudomány lehetséges, mert az ellentétek épp oly kiegyenlít-

¹¹ A szociális reform eszméjét megfogalmazó, s abban az állami szerepvállalást előtérbe állító ún. történeti iskola alapító képviselői. Az 1872-ben Eisenach-ban megszerveződő körhöz tartoztak – mások mellett – Brentano, Conrad, Engel, Hildebrand és Knapp is.

¹² Pantaleoni: *Pure Economics*. Macmillan, London 1898.

hetetlenek és el nem dönthetők lennének, mint a világnézetek különbségei. A történelmi materializmus inkább osztályharcról és osztályellentétekről beszélne itt, a kiegyenlíthetlenség kifogása vagy mentsége nélkül. Angolszász részen a gazdaságpolitikai vita komolyabb érdeklődést sohasem keltett, és például olyan teoretikus esetében, mint a vezető szerephez jutott *John Maynard Keynes*, már azért sem lett volna semmi értelme, mert őt minden elméleti fejtegetésére csak az ösztönözte, ha annak gazdaságpolitikai időszerűsége volt. Még az úgynevezett általános elméletét is akkor írta, amikor minden idők addigi legnagyobb világ-gazdasági válságából kellett 1936-ban a kiutat megjelölnie.

Kétségtelen, hogy amikor *Arisztotelész* az ő *Politica*-jába az *Oeconomia* szempontjából releváns fejtegetéseket illesztett, nem a kapitalizmus tőkeuralmi rendszerét látta maga előtt, hiszen ezt nemcsak nem ismerhette, hanem még csak meg sem sejtette. Még *François Quesnay* és követői esetében is feltehetjük, hogy inkább a kései feudalizmus, mint akár csak a korai kapitalizmus szemléletéből indultak ki. *Adam Smith* is inkább csak a tőkés magánvállalkozó típusát ismerte, de ahogy az *Oeconomia* tudományának kifejlődése a kapitalizmus kibontakozásával egybeesett, úgy a kapitalizmus kora az *Oeconomia* tudományát végigkísérte *Adam Smith*-től *Joseph Alois Schumpeter*ig, vagyis a módszervitán és a gazdaságpolitikai vitán át egész napjainkig. Így aztán az *Oeconomia* a végén mégis egyoldalúan a kapitalizmus tudományává lett, ahogy még *Marx* sem tehetett mást, mint a kapitalizmust elemezte, bírálta és mondhatnók, cáfolta. Az *Oeconomia Politica* új szocialista tudományával közös feladat vár most már az *Oeconomia Aeterna*-ra abban, hogy fellelje és fenntartsa a kapitalizmusból azt, ami benne vagy éppen belőle is maradandó.

*

Werner Sombart harmincegynehány elnevezéséből is hiányzott egy, amely a vonzó magyar közgazdaságtannak felelt volna meg. Ha latinosan akarnók kifejezni, nem *Oeconomia Communis*, hanem inkább *Oeconomia Publica* kínálkoznék a számára, mert a közjog-magánjog ellentétpár mintájára a közgazdaság-magán-gazdaság ellentétére kell gondolnunk. Így a színtelenségével kínálkozó közgazdaságtan sokat veszít a vonzóerejéből, különösen ha nemzetközi általánosítására törekszünk, mert mint *Oeconomia Publica* már semmi különös előnyt sem ígér az *Oeconomia Politica*-nak és az *Oeconomia Aeterna*-nak pusztán a jelző nélküli *Oeconomia* szóval való összefoglalásával szemben.

Általános megjegyzések

A végső értékek hármass csoportjában aligha tudnánk egyértelmű sorrendet megállapítani antropomorf változataik közbeiktatása nélkül. A *szép, jó, igaz* konvencionális sorrendje ugyanis inkább csak taxatív felsorolás, mert a jó semmilyen összekötő kapcsolatot nem létesít a szép és az igaz között, a szépnek az első, az igaznak az utolsó helye pedig nincs semmivel se megalapozva. Az *érzelem, értelem, akarat* három lelki funkciója ellenben ebben az egymásutánban szükségszerű, mert amint az érzékszerveinkre ható külső és belső ingerek elsősorban azt a lelki működést váltják ki, amelyet érzelminek nevezünk, és ez aztán az értelem ellenőrzése alá kerül, akként az értelmünk által megszürt érzelmeink vezetnek ahhoz a lelki működéshez, amelynek akarat a neve és cselekvésünkben nyilvánul meg. Mivel pedig érzelmeinknek az esztétikailag szép, értelmünknek a logikailag igaz, akaratunknak pedig az etikailag jó a végső értékmérője, így adódik egyértelmű sorrend a végső értékek számára is a *szép, igaz és jó* illetően egymásutánjában, vagyis a konvencionális felsorolással szemben a *jó* és *igaz* a második és harmadik helyen egymással helyet cserél.

Egyszerűen nem az a szép, ami nekünk tetszik. Még kevésbé igaz csak az, amiről nekünk tudomásunk van. A jó pedig egyáltalán nem függ attól, hogy mi annak elismerjük. Még csak nem is az a *szép*, ami bárkinek érdek nélkül tetszik, mert inkább a fordítottját mondhatjuk el, hogy annak van szépérzéke, akinek az tetszik, ami szép. A szépnek tulajdonképpen íze, szaga, tapintása nincs, ez utóbbiaknak csak kellemük van, nem pedig szépségük; igazi szépérzékszervünk csak a szemünk és a fülünk, az előbbi a szimmetriára, az utóbbi a konzonanciára. Ha ezt a konzonanciát és szimmetriát egyben harmonikusnak is tekintjük, hajlandók vagyunk a harmóniát a kongruenciára is kiterjeszteni, ez pedig már az ízt, szagot és tapintást is magában foglalja. A környezetünkről, az észlelő központunkat körülvevő külső világról az érzékszerveinkre gyakorolt benyomásokkal veszünk tudomást. Ez esztétikai élmény, intuitív átélés, megérezés útján történik. De minket itt ez az érzelmi behatás kevésbé érdekel. Sokkal fontosabb számunkra a második fokozat, az értelmi ráeszmélés, a megértés, a felismerés. Nyelvünk szavaival gondolkodunk, és szófüzésünkből következtethetünk gondolkodásunk módjára. Ha több nyelven beszélünk, világossá válhatik számunkra különböző nyelvű szavaink egyező szavainak egyenlő fogalmi tartalma. Mindennek, ami a valóságban

van, megvan egyidejűleg ugyanúgy a maga megfelelő eszméje is. Amíg ellenben a valóságban minden csak térben egymás mellett és időben egymás után van, addig az eszméknek nincsen térbeli kiterjedésük, és időbelileg egy folytonos egyidejűség összefüggő rendszerében vannak meg, ami időtlen örökkévalóságot biztosít számukra. Így kerül szembe a *valóság* kauzális¹ időbeli egymásutánjával, amelyben a hatóok a hatást mindig megelőzi, illetve a hatás a hatóokot időben mindig követi, az *igazság* racionális időtlen örökkévalósága, amelyben az észok és a következmény egyszerre van, mert egyszerre érvényes. A világ van, időben és térben. De a világ valóságának az eszméje igaz, időtlen örökkévalóságban és térbeli kiterjedés nélkül. A világ nem igaz, a világ van; igaz, hogy a világ van. Nemcsak így beszélünk minden nyelvben, hanem így gondolkodunk, így gondolkodtunk és így fogunk gondolkodni mindenkor és mindenütt.

Nem azért *igaz* valami, mert mi tudunk róla. Igaz volt akkor is, amikor mi még nem tudtunk róla és igaz marad akkor is, ha netalán valaha elfelejtenők. Emberi ismeret és objektív igazság távolról sem fedí szükségképpen egymást. Ismereteinkkel természetesen az igazság megismerésére törekszünk, de csak fokozatos megközelítésére voltunk eddig képesek, és csak amikor egy-egy nagy lépést teszünk előre, akkor vesszük észre, hogy korábban milyen nagyon voltunk még elmaradva. A tudomány is csak mindenkori emberi ismereteink rendszeres foglalata, nem pedig a színtiszta igazság. A tudomány mindig emberi marad, az igazság ellenben sohasem az. Minden igazság akkor is maradék nélkül érvényes, amikor a tudománynak még fogalma sincs róla. A folyamatos atombomlás a Napban akkor is végbement, amikor az emberi tudománynak minderről még sejtelve sem volt. És hogy az ember az igazság teljességét valaha is meg tudja ismerni, az mindaddig kétséges marad, amíg meg nem tudjuk cáfolni *Vilfredo Pareto* lapidáris² tanúságtételét, mely szerint: „Il est absurde d’imaginer, que les possibilités de l’Univers soient limitées á la capacité de l’esprit humain.” Elképzelhetetlen, hogy az ember teljesítőképességét a hangyák felfogóképessége korlátozná. De ugyanúgy elképzelhetetlen az is, hogy a világegyetem lehetőségeit az emberi agy befogadóképessége határozná meg. Érzékszerveink érzékelőképességének határait épp azok a műszerek mutathatják a legjobban, amelyekkel érzékelőképességünket ki tudtuk terjeszteni. A távcső a végtelen nagy, a mikroszkóp pedig a végtelen kicsi felé tágította ki a látókörünket. Milyen szerénynek kell hangzania most már az olyan magabiztos kijelentésünknek, hogy csak annak hiszünk, amit a saját szemünkkel látunk, mert nem hangozhatik már úgy, hogy amit nem látunk, az már nem is lehet igaz. Vannak rejtélyek még a távcsövön és a mikroszkópon túl is, amelyek már a műszereink számára is hozzáférhetetlenek, bármennyire próbáljuk és tudjuk is ezeket a hozzáférhetetlen rejtélyeket szűkíteni. A műszerekkel fel nem szerelt szemünkkel pedig akár csak ott is tarthatnánk, hogy optikai

¹ Oksági, okszerű. (lat.)

² Rövid és velős, tömör – a. m. kőbe véshető. (lat.)

csalódásoknak eshetnének áldozatul, mint ahogy naponta látjuk és mondjuk, hogy a nap felkel, a nap lenyugszik, a nap mozog az égen, a nap mozog a föld körül és a földünk mozdulatlanul egy helyben áll. És mégis mozog a föld: Eppur si muove. Pedig nem így látjuk. Ismereteink összefüggő rendszerének, az emberi tudománynak éppen ellentmondásmentesnek is kell lennie, és így különböző és eltérő észleleteinket össze is kell tudnunk egyeztetni, amint az emberfeletti igazság összefüggő eszmerendszere is, amelynek megismerésére az emberi tudomány tör, önmagában és önmagától időtlenül örökkévalóan ellentmondásmentes.

De azért az illő szerénység mellett is büszkén tekinthet az emberiség az eddig megtett életútjára vissza. Elhelyezkedve egy nem is elsőrendű bolygón, amelynek ősállapota nem volt olyan, hogy azon akkor az ember megélhetett volna, még addig nem tudott mására találni sem ezen a földön, sem más égitesteken. Jobban átalakította ennek a földnek a felszínét, mint akármilyen más élőlény, ha talán nem is annyira, mint minden más élőlény együttvéve. És ha a csillagok között eddig csak egyet is talált az élet feltételeinek meglétével, ezen az egyen, a Marson sem akadt az emberhez hasonlítható élőlény nyomára. Szervezetében, anatómiailag és fiziológiailag közeli rokon a legfelsőbbrendű állatfajokkal, mégis annyira elüt tőlük az igazság megismerésének nagyfokú képessége által, hogy amíg azok a fejlődésükben megálltak, az ember fejlődésképesége szinte határtalannak látszik. Ez adott tápot antropocentrikus, sőt geocentrikus világszemléletünknek, mely szerint nemcsak az ember érezhette magát a teremtés koronájának, hanem földünket is a világegyetem központjának tekinthettük, mint azt az égitestet, amely az embert egyedül hordozza. Ha egyszer egy ismeretlen égitestről egy rakéta érkezne hozzánk a felsőbbrendű ember üzenetével, akkor végérvényesen megváltoznék ebbéli felfogásunk, de addig büszkén tekintünk vissza arra az útra, amelyet az ősembertől eddig, az atombontásig megtettünk. Ennek az útnak pedig szinte kitapogatható kezdete volt, mert a földnek magának is története van és kezdete volt, amint kezdete volt annak az időnek, amikor az ember a föld felszínén már meg tudott élni. Ugyanígy van ennek az útnak, az emberiség útjának szinte előrelátható vége, a hőhalál vagy fagyhalál, a nap kihűlése, amikor az emberi élet feltételei a föld felszínén megszűnnek. A halandó ember mellé így párosul a halandó emberiség is, úgyhogy a látnoki gall költő ígérete sem elegendő vigaszul, mely szerint az embernek végzete egy halhatatlanságot adott, a gyermekeiben. Visszafojthatatlanul tolódik fel tehát nekünk az alig megválaszolható bibliai kérdés, a kérdések kérdése: mi végre vagyunk a földön?

A megfigyelő, személytelen Én és a megismerésre szoruló természeti környezet, a világegyetem úgy jelentkezik emberi megismerésünk számára, mint két egymással szembenálló, egyenértékű ellentétes pólus, mintha a megfigyelő a világegyetemen kívül tudná helyezni magát, és onnan tudná megfigyelni az egészet a maga teljességében, szigorúan véve önmagát is beleértve. A megfigyelés eredménye természetesen a megfigyelőtől és a megfigyeltől egyaránt függ, és amint a távcső vagy a mikroszkóp mást mutat, mint a szabad szem, vagy a Röntgen-átvilá-

gítás mást mutat, mint a rendes napfény, akként az emberi megfigyelő is mást lát, mint hogyha a megfigyelő nem ember volna. Az emberi megismerés mindig csak emberi marad, és csak feltételezhetjük, de nem bizonyíthatjuk, hogy a megismert környezet valóban olyan is önmagában, mint amilyenek mi látjuk. Ez pedig azért fontos, mert olyan kiegyenlíthetetleneknek látszó ellentmondásokba keveredünk, amelyeket emberi értelmünkkel tényleg alig tudunk feloldani. Emberi szemléletünk módja, hogy mindent csak térben és időben tudunk megfigyelni. Számunkra a tér és az idő mindig véges, aminek tehát kezdete és vége van egyaránt. Látóhatárunk minden irányban mindenkor véges, még ha ugyanolyan bizonyossággal tudjuk ugyanakkor azt is, hogy minden irányban mindig folytatása is van. Ezek a folytatások önmagukban mindig végesek is és folytatódnak is. A látóhatárunkat mindig véges darabokkal töldjük meg, ha tovább megyünk, de a véges darabokkal való megtoldást végtelenszer ismételhetjük. Tudjuk, hogy a térnek és az időnek se kezdete, se vége nem lehet, de érzékelni, sőt elképzelni is csak a véges teret és a véges időt tudjuk. A végtelen tér és a végtelen idő érzékelhetetlen és elképzelhetetlen számunkra egyszerre, és bár mindent csak véges térben és véges időben látunk, mégis ugyanúgy érzékelhetetlen és elképzelhetetlen számunkra az is, hogy a tér a maga egészében és az idő a maga egészében véges lehetne. Mi csak véges teret és véges időt figyelünk meg a végtelen téren és a végtelen időn belül. A végtelen térről és a végtelen időről nem tudjuk elfogadni, hogy szintén véges volna és egyiküket sem tudjuk végtelenségükben sem megfigyelni, sem elképzelni. Ezért mondhatjuk teljes bizonyossággal csak azt, hogy a véges tér és a véges idő a mi emberi szemléleti formánk. A tér végtelenségének problémája csak akkor, illetve arra vonatkozóan szűnik meg, ha valaminek nem kell térbeli kiterjedést tulajdonítanunk. Az idő végtelenségének problémáját pedig az szüntetheti meg, ha valamit időtlenül, vagyis örökkévaló egyidejűségben szemlélhetünk. Ez pedig az igazság ellentmondásmentesen összefüggő eszmerendszere, amely mindig megvan, mindig érvényes, mindig igaz, térbeli kiterjedésük és időtartamuk viszont az eszméknek nincs. Az észok és következmény egyidejűsége kerül itt szembe a hatóok és hatás időbeli egymásutánjával, illetve az észok és következmény eszmeisége a hatóok és hatás térbeli kiterjedésével. Röviden azt is lehetne mondani, hogy amíg az igazság örök, addig a valóság mulandó.

A valóság mulandó és változó, de ezzel egyben változatos is. Az igazság összefüggő ellentmondásmentes eszmerendszere pedig ehhez a változatossághoz igazodva tagozódik. Az emberi ismeretek összefüggő rendszerét alkotó tudomány is ilyképpen oszlik részekre, tudományszakokra, tudományágakra. A nagy német vegyész, *Wilhelm Ostwald*³ természetbölcseletében az emberi tudományt az öt fő tudományág után öt tudományszakra osztotta, amely sorában 1. a *fizikai*, 2. a *kémiai*, 3. a *biológiai*, 4. a *pszichológiai* és 5. a *szociológiai* szak-

³ Wilhelm Ostwald (1853–1932) német fizikokémikus és filozófus; 1909-ben elnyerte a kémiai Nobel-díjat; *Die Philosophie der Werte*, Alfred Kröner Verlag in Leipzig 1913. művéről *l.* Neubauer Gyula: *Természet és társadalom, Társadalomtudomány* 1927. VII. évfolyam 1–2. szám 21–54. o.

csoport. Ebbe az öt szakcsoportba nézetünk szerint minden tudományág kényszeredettséggel belefér. Így az asztronómia nyilván a fizikai, az ökonómia pedig a szociológiai szakcsoportba tartozik. Elvi szempontból a legjelentősebb a pszichológiai szakcsoportba tartozó tudományok jellege. A pszichológia és a logika alig választható el egymástól, a logikához pedig már hozzácsatlakozik a kvantitatív logika, a matematika is. Az emberi értelem tudományos eszközei ezek az igazság megismerésére. A logika mellé pedig már hozzátartozik az esztétika, az etika és maga a filozófia is. Az öt szakcsoport közül az első három a természettudományi, az utolsó kettő a kultúrtudományi szakcsoport. A negyediket szellemtudományi, az ötödiket társadalomtudományi szakcsoportnak is nevezhetnők, bár maga a pszichológia nemcsak összeköttetés, hanem átmenet is a természettudományoktól, a társadalomtudományi szakcsoportot pedig a szellemtudományi szakcsoportba is be lehet vonni. A nyelvtudományt és a vallástudományt a pszichológiai szakcsoportba osztanók, míg a történettudományt és a jogtudományt a szociológiai szakcsoportba vennők fel. A műszaki tudományok természetesen az első két szakcsoportba tartoznak, az orvostudomány pedig ugyanúgy a harmadikba. Így *Wilhelm Ostwald* öt szakcsoportja könnyű és teljes áttekintést nyújt az emberi tudomány egész rendszeréről.

Ezzel átlépünk az emberi értelem lelki működésének szakaszából, a logikai igazság relevanciájának területéről a harmadik lelki működés, az *akarat* szakaszába, az *etikai jóság* relevanciájának területére. Az érzelmi szakasz a külső ráhatás ösztönös, önkéntelen kauzális befolyása, a *causa* befolyása alatt áll ugyanúgy, ahogy az értelmi szakaszt a *ratio* irányítja, és az akarat szakaszban a *telos*, a célkitűzés, a *motívum*, az indító, mozgató ok uralkodik. Az érzelmi szakaszban a környezet kezdeményez, az ember természeti behatás alá kerül, a külső akció belső reakciót vált ki, az embert apperpepcióra⁴ készíti, ez az értelmi appreciáció⁵ szűrőjén keresztül akarat elhatározást kelt és applikatív⁶ ténykedést szül. Érzelmi *apperpepció*, értelmi *appreciáció* és akarat *applikáció* vezet most már oda, hogy az ember kezdeményezően szembefordul a természeti környezetével, és azt a maga képére igyekszik most már átformálni. Miként az érzelmi szakasz a betörési kapu az emberbe, akként az akarat szakasz a kitörési kapu az emberből, az értelmi szakasz pedig a belső udvar, az *én* tudatának, az öntudatnak székhelye. Az akarat elhatározásból származó cselekvés most már nemcsak az ember legbelsőbb énjének leghívebb kifejezése és valóra váltása, nemcsak az ember valóságformálása és környezetátalakító ténykedése, hanem az embernek az etikai jóság értékelése szerint megítélt mértéke is. Az etikai jóság pedig éppúgy nem függ attól, hogy mi időnként jónak mit ismerünk el, mint az igazság nem függ attól, hogy mi belőle már mit ismertünk meg. Csak éppen az etikai jóságot nemcsak a logikai igazságnál, hanem még az esztétikai szép-

⁴ Észlelés. (lat.)

⁵ Értékelés. (lat.)

⁶ Alkalmazó. (lat.)

ségnél is nehezebb meghatározni. Amellett az etikai jóságot nemcsak a logikai igazságnál, hanem az esztétikai szépségnél is könnyebb büntetlenül megsérteni. Pedig az etikai jóság megsértésének kellene elsősorban bűnnek lennie, és az etikai jóság megsértésével elkövetett bűnnek kellene elsősorban a bűnhődést már magában hordoznia és közvetlenül maga után vonnia. Az erkölcsi jóságnak az igazságból való közvetlen leszármazására utal, hogy az erkölcsi jóságot is szoktuk igazságnak, vagy legalábbis *igazságosságnak*, vagyis igazság szerint valósnak nevezni, hogy így az erkölcsi jóság igazság legyen, vagyis valóra váljon. Van az emberekben valami erkölcsi igazságérzet, vagyis elemi jószándék, ami úgyszólván az ember alaptermészetéhez tartozik, amit úgy is ki lehetne fejezni, hogy az embereknek általában jobbak a szándékai, mint a cselekedetei. De hogy ez mennyire nem elegendő, az mutathatja meg a legjobban, hogy általános megállapítás szerint a földi élet mérhetetlenül igazságtalan, és amíg a jó nem veszi el a jutalmát, a rossz nem bűnhődik. De amennyire ez vigasztalan, annyira egyben vigasztaló is, mert ha a jót nem is cselekedjük, legalább látjuk, felismerjük és helyeseljük: „Video meliora proboque (tamen deteriora sequor).”⁷ Sequor deteriora, tamen video meliora proboque.

A lelki működés három szakasza egyben mintha kijelölné a *Werner Sombart* három ökonómiájának egymásutánját és egymáshoz való viszonyát is. A betörési kapu a gazdaságtörténet, leszűkített értelmében az *Oeconomia Historica*, amelynek módszere a megértés (*Verstehen*), a korszerű eseményekbe való beleélés. A belső udvar a rendező elmélet, leszűkített értelmében most már az *Oeconomia Aeterna*, időtlen érvényű általánosításra törekedve, ahol ez egyáltalán lehetséges. A kitörési kapu pedig a normatív politika, kibővített értelmében az *Oeconomia Politica*, amely a korszerű feladatok gyakorlati megoldását szabja meg. Az utóbbi az előbbi kettőt is magában foglalja, ezért kell a *historicum*-ot és az *aeternum*-ot egymástól is elválasztva és szembeállítva belőle leszűkíteni, hogy a normatív *politicum* magában megmaradhasson.

Fordítsuk most figyelmünket elsősorban a *gazdaságtörténetre*, amelynek irányadó elveit a *történelmi materializmus* annál inkább megadhatja, mennél inkább határozza meg magának az általános történetnek az irányelveit is. A gazdaságtörténet természetes mozgató ereje mindenkinek a gazdasági érdeke, és a gazdasági érdekellentétek összeütközésére vezethető vissza az osztályok harca és a piaci verseny egyaránt. A materializmus két eltérő értelméből, az anyagelvűségből és az anyagiasságból a dialektikus materializmusnak a filozófiai anyagelvűséghez van több köze, a történelmi materializmusra ellenben inkább a karakterológiai anyagiasság tartozik. A gazdaságtörténetben ez az anyagiasság, vagyis a gazdasági érdek az, ami az embert természetszerűen vezeti, és így alkotott az ökonómia egyáltalán egy *homo oeconomicus*-t a maga számára, ame-

⁷ Látom, mi a jobb, jól látva helyeslem, és ami rossz, követem. (lat., Devecseri Gábor műfordítása) Publius Ovidius Naso: *Methamorphoses* VII., 20–21.

lyet a karakterológia csak egy életformának tekint a sok többi lehetséges között; *Eduard Sprangernél* egy a hat-hat életforma közül, de az ökonómia is tiltakozik egyedülvalósága ellen, mint *Alfred Marshall*, aki a húsból és vérből való egész embert követeli a maga számára. A történelmi materializmus azonban éppen ezt a húsból és vérből való embert állítja be a maga általános történetében is úgy, mint akit mindenkori termelési viszonyai mindenütt egyértelműen determinálnak. Három műkifejezést kell itt pontosan meghatározni és egymással kapcsolatba hozni. Sajnálatos módon ez a legtöbbször nem történik meg, és ez aztán sok félreértés és félremagyarázás forrása. Az első ezek közül a *Produktionskräfte*, vagyis a termelőerők, a második a *Produktionsweise*, vagyis a termelési mód, a harmadik pedig a *Produktionsverhältnisse*, vagyis a termelési viszonyok. A történelmi materializmus klasszikus meghatározásában, amely *Marx* 1859. évi kiadású befejezetlenül maradt könyvének, a *Zur Kritik der politischen Oekonomie*-nak előszavában található, az előbb felsorolt három közül épp csak az önmagában igen határozatlan és homályos harmadik fordul elő, úgyhogy elengedhetetlen kiegészítésként elsősorban az 1847. évi kiadású *La Misère de la philosophie*-hoz, a *Proudhon*-ellenes vitairathoz kell fordulni, ahol éppen a másik kettő az, amely az annyira szükséges felvilágosítást és kiegészítést megadja. Egész a 18. század végéig az ember gazdálkodása híjával volt a hatékony hajtóerőnek, *termelőerőnek*, úgyhogy a gőzgépnek *James Watt* által való feltalálása valóban új korszakot nyit az emberiség történetében. Előtte a vízfolyás hajtotta a vízimalmok kerekeit, a szél hajtotta a vitorláshajókat és a szélmalomokat, egyébként azonban a gazdálkodás csak az emberi és állati hajtóerőre volt korlátozva. Így döntően más lett a gazdasági élet a gőzhajtóerő felfedezése után, mint amilyen annak előtte volt. *Schumpeter* 1939-ben *Business Cycles*⁸ című számottevő könyvében is a hajtóerőkkel hozta kapcsolatba a moszkvai *Kondratyev*-féle hosszú konjunktúra-hullámokat, amelyeket egyenként 55 évre méretezett, és pedig 1787-től 1842-ig számította a gőzgép általános elterjedését, 1842-től 1897-ig a vasútépítési korszakot, 1897-től napjainkig pedig a villamos hajtóerő elterjedési korszakát, aminek aztán a gazdaságstatisztikai adatokban megfelelő igazolását találta meg. Ez a tárgyi tényálladék van annak az 1847. évi *marxi* hasonlatnak a háttérében, hogy a szélmalom hozta létre a feudális földesurat, a gőzmalom pedig az ipari kapitalistát. Tudvalevő, hogy a malomtartási jog földesúri kiváltság volt a szélmalom korszakában, a gőzmalomtartás pedig a kapitalizmus jelentős nagyipari vállalkozása lett. Hogy a gőzhajtóerő, a gépek nagyarányú használatbavételének lehetősége gyökeresen megváltoztatta a *termelés módját*, a termelés technikáját, az nem szorul bővebb bizonyításra. A kézműves nagyipar, a manufaktúra helyébe a sokkal nagyobb befektetéseket igénylő gyáripár lépett, a kisipar pedig minden irányban nagyarányú tért veszített és a céhszervezet egyszerűen tarthatatlanná

⁸ *Business Cycles. A theoretical, historical and statistical analysis of the capitalistic progress.* 1–2 Vol. McGraw-Hill. New York, 1939.

vált. Megindult a tőkekoncentráció és -centralizáció egyre nagyobb üzemekbe és még nagyobb vállalatokba, létrejöttek a tőkeegyesülések vertikális konszernekben és horizontális kartellekben, kialakultak a trösztök, a holdingtársaságok, a bankkapitalizmus, a monopolkapitalizmus, amely nagyobb válaszfalat vont a tőkés munkaadó és a bérmunkás között, mint amilyen az indiai kasztok születési elkülönülése volt. A gyáripari munkás azt a reményét, hogy valaha is önállóvá lehessen, amivel még mint céhmester legény és kisipari segéd rendelkezett, teljesen elvesztette, és a gyári munkapadhoz, amelyhez egész életére kötve volt, nem fűzte más érdek, mint egy időleges bérszerződés, amely önhibáján kívül bármikor felmondható volt, ha a konjunktúrahelyzet úgy hozta magával, tehát éppen akkor, amikor a legkevésbé tudott más munkahelyről gondoskodni. Ezzel pedig a termelés módja már átvezetett minket a *termelési viszonyok* taglalásába, amelyek az új termelési technika alapján szükségszerűen kialakultak, és a gyáripari munkásság új népes osztályát a termelési eszközök tulajdonától tartósan elválasztották, átlag 10 éves periódusokban visszatérő válságok tömeg-munkanélküliségének téve ki őket.

Ahogy a *Palgrave's Dictionary*⁹ lelkiismeretesen felsorolja, ilyen tízévenkénti válságok Angliában már a 18. század közepétől a napóleoni háborúig rendszeresen megisméltődtek, a napóleoni háborúk után a 19. és 20. század folyamán pedig már világgazdasági méreteket öltöttek. Míg azonban 1818-ban, 1825-ben, 1836-ban, 1847-ben, 1857-ben és 1866-ban a válságok súlypontja még Angliában volt, addig 1873-ban a *Gründerperiode* végén Bécsben, 1882-ben a *Bontons*-válság képében Párizsban robbant ki, 1893-ban a központja talán már az Amerikai Egyesült Államokban volt, 1900-ban azonban már Németországban, 1907-ben pedig bizonyosan az Egyesült Államokban, s az első világháború által okozott megszakítás után már ott is maradt 1920–21-ben és 1929-ben, bár az utóbbi elmélyülését 1931-ben már a közép-európai adós országok okozták. Az előbbi adatok világosan mutatják, hogy a világgazdasági méretekre kiszélesedő válságok súlypontja hogy tolodott el Angliáról először a kontinens hatalmaira, azután pedig Amerikára. Az utolsó esetnek viszont rendkívüli okai voltak, amelyek a nemzetközi függőségeket jól szemléltethetik. Amerika 1927–28-ban bőségesen kölcsönzött Európának hosszú lejáratra is. Az 1929. évi októberi tőzsdekrach¹⁰ után viszont ez a kikölcsönzés teljesen megszűnt, azonban a korábbi adósságok, a háborús jóvátétel és a hadiadósságok szolgálata tovább terhelte Európát. A Szovjetunió nem ismerte el Oroszország háború előtti politikai adósságait Franciaországgal szemben, ami az utóbbit arra készítette, hogy külföldi hiteleit most már csak rövid lejáratra és elsősorban Angliának nyújtsa. Anglia ezeket Közép-Európában helyezte el, ahol hosszú lejáratú felhasználásra találtak. Amikor aztán 1931-ben Németország és Ausztria vámközösséget határoztak el, a

⁹ Palgrave's dictionary of political economy. Edited by Henry Higgs. C. B. Vol. I–III. Macmillan and Co. Ltd. London, 1926.

¹⁰ 1929. október 25., „fekete péntek” a New York-i tőzsdén.

bizalmatlan Franciaország visszavonta hiteleit az angol piacról, amit Angliának is követnie kellett azzal, hogy felmondja hiteleit Közép-Európában. Ezt követte itt a fizetéseképtelenség kimondása 1931 nyarán, ami a rákövetkező szeptember 21-én Angliát a font devalválására kényszerítette. Ebből nőtt aztán ki a világ-gazdaságnak minden korábbi időket meghaladó legnagyobb válsága több mint 30 millió főnyi munkanélkülivel az egész világon, ami közvetlenül legalább 70 millió embert érintett, a családtagok hozzászámításával.

A munkaadójával szemben egyenként tehetetlen munkásság a szervezkedésben találta meg azt az erőt, ami őket a munkaadókkal egyenrangúvá tette. Megalakultak a szakszervezetek, amelyek a sztrájkokkal sikeres bérharcokat folytattak, hogy a termelés eredményéből őket megillető részt minél teljesebb mértékben megkaphassák. Létrejötték a munkáspártok, amelyek a munkásságnak megszerzett szavazati joggal a törvényhozás és a kormányzat számottevő részesévé tették a munkásság képviselőit. Mindez a társadalmi, gazdasági és politikai osztályharc részévé lett a tőkés és a munkások között, és lehetővé tette, hogy a munkásérdekek a törvényhozásban és a kormányzatban is egyre jobban érvényre jussanak a tőkés érdekeivel szemben. Ez már a 19. század folyamán, de különösen a 20. században a munkásság viszonylagos társadalmi jelentőségének nagy megnövekedéséhez vezetett, s a nemzeti jövedelemben való részesedésük arányát jelentékenyen megnövelte mindenütt a világon. A Szovjetunióban pedig megalakult a világ első szocialista állama, amelyben az angol *Webb* házaspár egy szovjet-oroszországi tanulmányútja alapján egy új civilizáció hajnalhasadását látta, noha a nyugati szocialistáknak általában a szocializmus megvalósításáról eltérő elgondolásaik is vannak. Az előbbiről szól a *Webb* házaspár *Soviet communism: a new civilisation* című kétkötetes és két kiadást megért műve a 20. század 30-as éveinek végéről,¹¹ a másikra pedig nyomatékosan utal *Schumpeter* a 40-es évek közepén három kiadást megért *Capitalism, Socialism, Democracy* című könyvében.

A termelési viszonyok lényegükben a tőkés munkaadóknak a nagyipari munkavállalókkal való munkabérszerződési viszonyát jelentik, amelyben a tőke a kizsákmányolási eszköz szerepét tölti be. A termelési eszközök tulajdonától a bérmunkás meg van fosztva, de a termelési eszközöket a tőke a munkás használatára bocsátja, tehát a munkaerő hatékony kifejtése, ami a termelési eszközök használatbavételének lehetőségétől függ, ki van vonva a munkás szabad elhatározása alól és a tőkés kénye-kedvének van kiszolgáltatva. Ez a munkabérszerződési viszony nem egyenlő felek szerződése, mert a részvénytársaságban, a *société anonyme*-ben immár névtelenné vált tőkés csak a személytelen vagyonát, rendszerint vagyonának csak egy részét kockáztatja, míg a bérmunkásnak egész személyes jövedelmét, közvetlen megélhetését kell kockára tennie. A munka-

¹¹ The Truth about Soviet Russia. Soviet Communism: A new civilisation. Longmans Green and Co. London 1942.

bérszerződések feltételeitől függ, hogy milyen arányban oszolja meg a nemzeti jövedelemben való részesedés tőke és munka, tőkés és munkás között, és erre a politikai erőviszonyok, a jogszabályok és a közvélemény erkölcsi felfogása mind befolyással vannak. Az irodalom és a művészet is üzletté lesz, sőt a vallási és tudományos felfogások is az üzleti érdekek befolyása alá kerülnek. Így válik érthetővé, hogy a termelési viszonyok mindenekelőtt a kapitalizmusra vonatkoztatottan alépitményeivé válnak minden szellemi megnyilatkozásnak, mely utóbbiak a termelési viszonyok függvényeiként ezeknek csupán a felépitményei lesznek. Nagy kár, hogy *Marx a Kapital*-ja III. kötetében nem jutott el odáig, hogy ezt ott részletesebben kifejthesse, s hézagosan kifejtett tanait a rákövetkező vitákban viszonylag korai halála miatt maga már nem tudta megvédeni, s ez a feladat *Engelsre* hárult, aki „*in letzter Instanz*”¹² engedményével a tan egyértelműsége tekintetében új kétségeket támasztott. A termelési viszonyok dominális szerepével való beérés és a kölcsönhatások megengedése azonban nem szükségképpen válik a tan konzisztenciájának rovására.

A történelmi materializmus próbatétele elsősorban a *kapitalizmus* intézményein történik. De a kapitalizmus a gazdaságtörténetnek nem egyetlen jellegzetes szakasza. A gazdaságtörténet korszakainak legjobb beosztásához azonban alkalmas mintául szolgál, mert hasonló jellegű korszakra utal maga előtt a *feudalizmusban* és maga után a *szocializmusban*, amihez aztán a szocialista gazdaságtörténeti beosztás helyes érzéssel vette fel a feudalizmus elé a *rabszolga-rendszert*, és ez elé is elsőnek az *őskommunizmust*, anélkül, hogy azt az alapelvet tudatosította volna, amely ennek a felosztásnak a tulajdonképpeni alapja. Látszólag csak a munkás helyzete szolgált mindenkor irányadóul. Így a munkás egy vérségi közösség egyenrangú tagja az őskommunizmusban, a rabszolga-rendszerben személytelen tulajdon, a feudalizmusban röghöz kötött jobbágy, a kapitalizmusban bérmunkás, a szocializmusban önmaga ura. Az ősközösség tagját a vérbosszú védte is és veszélyeztette is egyaránt. A rabszolgatartó a rabszolgáját büntetlenül megölhette. A jobbágy felett az úriszék önkénye ítélkezett. A bérmunkás is tarthatott az osztálybíráskodás elfogult ítéleteitől. De a szocializmus munkásának szabad emberré kell válnia osztálybíráskodás nélkül. Mindezzel azonban a gazdaságtörténet legjobb felosztása az öt korszakkal még igazán megalapozva nincs. A három legutolsó korszak mutatja meg ezt a legjobban, mert a feudalizmus meghatározásánál a *föld*, a kapitalizmus meghatározásánál a *tőke*, a szocializmus meghatározásánál pedig a *munka* a nyilvánvaló domináns tényező. Ez a három tényező együtt pedig a termelésnek az a három tényezője is, amelyet az ökonómia hagyományosan ilyennek tanít. A rabszolga-rendszerben is könnyű a munkát, mégpedig az idegen tulajdonban levő emberi munkát domináns tényezőként megtalálni. Végül az őskommunizmust is lehet a termelés három tényezője segítségével magyarázni, mint ahogy ennek alább még sorát fogjuk ejteni. Először

¹² Végső fokon. (ném.)

azonban arra akarunk rátérni, hogy mi akadályozta vagy legalábbis nehezítette meg a termelés három tényezőjének megfelelő figyelembevételét az öt gazdaságtörténeti korszak megokolásánál. Először is akadályul szolgált a tőkének csak kizsákmányolási eszközként való kezelése, pedig a tőke *Marx*nál sem csak kizsákmányolási eszköz, hanem a termelési eszközöknek az újratermelési folyamatba való bevonása révén a termelésnek tényezője is, amint ez *Marx*nak az újratermelési folyamatról adott klasszikus leírásából kétséget kizáróan kitűnik. Mihelyt a gőzgép termelőerő (*Produktionskraft*!), már a termelésnek az emberi munkán kívüli tényezője is, amelyet valamilyen címen számításba kell venni. Márpedig az újratermelési folyamatban a gőzgép is a tőke egyik alakváltozata. Ez vezet át a három termelési tényező másik tehertételéhez, amely *Adam Smith* eklektikus levezetésére nyúlik vissza. *Adam Smith* írta le, hogy a gazdasági érték egyedüli forrása az emberi munka. Ehhez azonban mindjárt hozzátette, hogy mihelyt tőkét gyűjtöttek és a földet tulajdonba vették, a termelés eredménye nem juthat többet teljes mértékben a munkásnak, hanem abból egy-egy részt a tőke, illetve a föld tulajdonosának át kell engednie. Ez felfogható pusztán ténymegállapításként, de leírása módjával már kifejezésre juttatja azt, amit a kizsákmányolási elmélet tanít, hogy tudniillik ezekkel a levonásokkal a munkás meg van rövidítve. Amíg ugyanis a munkás részesedési jogcíme a teljesített szolgálat, addig a tőkés és a földbirtokos oldalán a részesedési jogcím csak a tulajdon, amellyel a tőkeeszközöket és a földet a munkástól és a termeléstől elvonták, hogy aztán ezeket saját szolgálatuk gyanánt rendelkezésre bocsássák. A föld pusztán tulajdonbavétele önmagában csak foglalás, *okkupáció*, amelyben semmi szolgálati elem nincs. A tőkegyűjtés pedig önmagában még szolgálat lehetne, ha az eredeti tőkeakkumuláció nem alapulna rabláson, a származékos tőkeakkumuláció pedig a munkaerő kizsákmányolásán. Van a tőkegyűjtésnek megtakarítási eleme is, de egyedül megtakarításból csak szerény tőkevagyonok gyűlnek össze. Mindenesetre a három termelési tényező pusztán tulajdona is már igazolással szolgál a gazdaságtörténet öt korszakának megkülönböztetéséhez. A rabszolgarendszer alapja tudniillik idegen munka tulajdona, a feudalizmus alapja a föld tulajdona, a kapitalizmus alapja a tőke tulajdona, a szocializmus alapja pedig a saját munka tulajdona, vagyis minden idegen tulajdontól való teljes felszabadulása. De egészen másként hangzik ez az igazolás, ha azt mondhatjuk, hogy a rabszolgarendszer uralkodó termelési tényezője az emberi munka, és a társadalom urai azok, akik az emberi munka felett rendelkeznek, vagyis a rabszolgatartók; a feudalizmus uralkodó termelési tényezője a föld, és a társadalom urai azok, akik a föld felett rendelkeznek, vagyis a földesurak; a kapitalizmus uralkodó termelési tényezője a tőke, és a társadalom urai azok, akik a tőke felett rendelkeznek, vagyis a tőkésék; végül a szocializmus uralkodó termelési tényezője az emberi munka, és a társadalom urai azok, akik az emberi munka felett rendelkeznek, vagyis a munkások. Egy földnek első foglalása annyiban nem lehet meg szolgálati elem nélkül, hogy azt a földet a termelésre először alkalmassá kell tenni, mert minél

termékenyebb, annál jobban be van fedve természetes növénytakarójával, amelyet el kell távolítani. A földet fel kell törni, a fákat gyökerestől ki kell forgatni, mielőtt a föld termőerőjéhez egyáltalán hozzá lehet férni, és ennek elvégzése bizonyára szolgálat. A tőkegyűjtésben pedig bizonyára szolgálati elem, ha közvetlen elfogyasztásra szánt jövedelemrészek megtakarítás útján tőkésítve a termelés szolgálatába állított tőkeeszközökké válnak. A földek és a tőkék tulajdonosainak oldalán felmutatható ilyen egyszéri szolgálati elemek azonban, amelyeket már a szerzési jogcímek rablási és kizsákmányolási vonatkozásai leronthatnak, nincsenek arányban a földek és tőkeeszközök tartós termelési szolgálataival, mely utóbbiak után a földek és tőkék tulajdonosai a jövedelemmegosztásban való részesedésüket igénylik. *Jean Baptiste Say*, aki a legtöbbel járult hozzá a három termelési tényező tanának kiépítéséhez, a szolgálati elem hangsúlyozásával csak ténybeli összefüggéseket állapított meg, de erkölcsi igazolást nem adhatott a profitszerzéshez akár tőkenyereség, akár földjáradék alakjában. Éppen ezért a tárgyi termelési hozzájárulást és a személyi jövedelemrészesedést el kell tudni egymástól választani. *Marx* nyelvén a változó, *variabilis* tőke, amelyből a munkabéretet fizetik, szerzi a profitot, de az állandó, *konstans* tőke hozzájárul a termelés eredményéhez, mert növeli a munkaproduktivitást. Változatlanul egyenlő munka különböző munkaproduktivitással járhat, az alkalmazott állandó tőke különböző nagysága szerint, amikor is a munkaproduktivitás nem az emberi munka mennyiségével, hanem csakis az állandó tőke nagyságával, még csak nem is az emberi munka minőségével, hanem az állandó tőke minőségével arányos. Ezért lehet a föld és a tőkeeszközök termelési szolgálatairól beszélni és ezért kell az emberi munka mellett a földben és a tőkeeszközökben a munkaproduktivitást növelő tárgyi termelési tényezőket elismerni. Ez azonban még nem eleve meghatározója a jövedelemmegosztásnak, még akkor sem, ha például a szocialista állam, amely az összes állóeszközöket a Beruházási Bank útján, az összes forgóeszközöket meg a Nemzeti Jegybank útján maga osztja el a szocialista vállalatok rendelkezésére, e jogcímmel vagy e jogcím nélkül magának igényli a szocialista vállalatok összes nyereségét. Mindenesetre a három termelési tényező tana, mint pusztán termelési tan, jól megalapozottnak tekinthető, és nem véletlen, ha a gazdaságtörténet öt szakaszából leplezhetetlenül előbukkan. A három termelési tényező tana most már a gazdaságtörténet öt szakaszának teljes értékű megalapozásához további fenntartások nélkül felhasználhatóvá válik.

Az *őskommunizmusban* még tőke, tőkeeszköz, álló- vagy forgóeszköz gyakorlatilag nincsen. Épp ezért az emberi munkaproduktivitás igen alacsony, és csak az egyesített csoportmunka az, amely valamennyire eredményes. Föld korlátlan mennyiségben és gazdátlanul található, mert legfeljebb a törzsi vadászterület van tulajdonban. Minél termékenyebb a föld, annál nagyobb akadályt gördít természetes növénytakarójával a művelés elébe. Egyébként is még csak a gyűjtőgazdálkodás divatozik, és amíg a férfiak vadásznak és halásznak, a nők gumókat és gyümölcsöket szednek össze, s harci szerszámok és házieszközök készítésén túl-

menő termelés egyáltalán nincsen. A termelési tényezők helyzete tehát egészen világos; a föld, tőke, egyéni munka még elesik, és csak a csoportmunka marad meg mint a vérségi összefogás kikerülhetetlen kényszere. A *rabszolgarendszerben* is még a csoportmunka az eredményes termelőerő. De a csoportmunkát már a rabszolgatartó úr fogja össze a maga szolgálatára. A rabszolgák elsősorban az ellenséges hadifoglyok életbenhagyásából származnak, ami már a viszonylagos emberség jele. S bár leszármazottaik is vannak, akik már rabszolgáknak születnek, folytonosan külső utánpótlásra szorulnak. A rabszolgatartók viszont aránytalan jólétre, függetlenségre és szabadságra tesznek szert. Nemcsak a rabszolgák művelik csoportosan a földeket, hanem ők dolgoznak az ipari műhelyekben is, és itt keresetükből alkalmilag a szabadságukat is megválthatják. Megkezdődik a tőkeképzés és a tőkeeszköz-használat, és ezzel az egyéni munka hatékonysága is kezd érvényre jutni. De a földművelés határai még a csoportos rabszolgamunkához vannak kötve. A *feudalizmusban* minden földterület már tulajdonban van és a rabszolgarendszer viszonylagos földbősége megszűnik. Nem a rabszolgacsoport gazdája hódítja meg a földet, hanem a földzárlat hódítja meg a maga számára a munkást mint röghöz kötött félszabad jobbágyot. Viszonylagos munkáshiány van, de szabad föld egyáltalán nincs. A tőkeképződés és tőkeeszköz-használat további előrehaladást tesz, de túlnyomórészt az általánosan kifejlődő városi életben. Óriási földbirtokok halmozódnak föl egy család kezében, helyenként a szabad parasztoknak saját földjeikről való elűzésével és földjeik elkerítésével (*enclosure*). A feltörő új ipar különösképpen Angliában a legelőgazdálkodásnak és juhtenyésztésnek kedvezett, ami a földbirtokok munkaerő-szükségletét csökkentette anélkül, hogy ezeket a munkáskezeket az ipar már föl tudta volna venni. Ez a kóborló szegények csapataiban nyilvánult meg országszerte, úgyhogy a kapitalizmus előestéjén álló Angliának a szegényügy lett az egyik legnagyobb megoldásra váró kérdése. A *kapitalizmus* a tőkeképzés és tőkeeszköz-használat nagy arányait fejlesztette ki mindenekelőtt a gyáriparban, bányászatban és közlekedésben, valamint a kereskedelemben és a hiteléletben, míg a földbirtok termeléstechnikában és jövedelmezőségben egyaránt háttérbe szorult, amivel fokozatosan politikai súlyában is veszített. Felszaporodott és megszervezkedett egy gyáripari munkásosztály, ami mindenekelőtt az ipari tőke és a gyári munka harcává alakította át a közéletet. A nagy népszaporodás viszonylagos munkásbőséget hozott létre, amivel együtt azonban földhiány és tőkeszükség egyaránt éreztette a hatását. A *szocializmus* korszakának ezzel szemben még csak a kezdetén vagyunk, és általánossá válásának a feltételei kifejlődőben vannak. Viszonylagos munkáskézihiányt idézhet elő a napi munkaidő megrövidítése. A tőkebőségnek kedvezhetnek az egyre újabb ipari találmányok, elsősorban az energiatermelés megnövekedése. A földhiány leküzdését elősegítheti a gazdaságilag elmaradt országok megsegítése és kifejlesztése, valamint a világgforgalom növelése és a világgazdasági egység további kiépítése.

Az emberiség általános története a gazdaságtörténetnek ezzel az öt korszakával nem minden további nélkül egyeztethető össze. Az emberiség történelmének

írott szakasza egészben csak a legutolsó hatezer évre terjed, míg a korábbi *prehisztórikus kor* már a földünk történetébe olvad bele. A prehisztórikus és hisztórikus kornak így adódó számaránya teszi érthetővé *Arnold Toynbee* véleményét, hogy mi, e hatezer évnek valamennyi résztvevői, tulajdonképpen egymásnak kortársai vagyunk. Az őskommunizmus ebbe az írott történetbe bele sem fér, hanem túlnyomórésztben a prehisztórikus korba nyúlik vissza. Az általános történet ókora a Nyugatrómai Birodalom bukásáig terjed, és így a hatezer esztendőből nem kevesebbet, mint 4500 esztendőt foglal magában. Nagyban és egészben ez a rabszolgarendszer korszaka is. Az általános történet *középkorát* viszont a Keletrómai Birodalom bukásáig, illetve Amerikának ezzel közvetve összefüggő felfedezéséig lehet számítani, ami vagy ezer esztendőt ölel át. Ez a határvonal azonban a feudalizmusnak csak az első, nagyobbik szakaszát választja el, mert a feudalizmus általánosan még további 300 évig, a 18. század végéig, illetve a nagy francia forradalomig fennmaradt. A középkor vége azonban a gazdaságtörténet szempontjából így is rendkívül jelentős. A középkor végéig ugyanis a világforgalom középpontja a Földközi-tenger volt, amely forgalom most áttolódott az Atlanti-óceánra. Ezenkívül a korai kapitalizmust a 16. század elejétől szokás számítani, úgyhogy az *újkor* első 300 esztendeje alatt korai kapitalizmus és kései feudalizmus tulajdonképpen egymás mellett állott fenn. Persze a feudalizmusnak is volt egy olyan korai szakasza, amikor a rabszolgarendszer maradványaival együtt állott fenn a Nyugatrómai Birodalom bukását követő első évszázadok alatt. Ezenkívül a rabszolgarendszer másodvirágzását élte Amerika felfedezése után az Afrikából Amerikába irányuló néger rabszolga-kereskedelem alakjában, amely még a 19. század második felének elején is polgárháborúra vezetett Észak-Amerika rabszolgatartó déli és rabszolgaellenes északi államai között, úgyhogy a rabszolgarendszer megszűnése úgyszólván csak *Abraham Lincoln* nevéhez fűződik. A korai kapitalizmus 300 éve nélkül a kapitalizmus korszaka aránytalanul rövid, alig másfél évszázad, mert fennmaradásának további tartamát már a szocializmussal meg kell osztania. A *condominium* bizonyos közbenső alakzatokat is szül, mert például az államkapitalizmus és az államszocializmus vonásait már alig lehet egymástól megkülönböztetni. Így aztán fel lehet vetni, hogy államkapitalizmus vagy államszocializmus van-e az egész iparágakat államosító Angliában az egyébként magánkapitalista környezet közepette. A Szovjetunió pedig nem csupán a szocializmus megvalósítására, hanem a kommunizmus elérésére is törekszik, ami napirenden tartja a szocializmus és kommunizmus viszonyát is. Az 1848. évi Kommunista Kiáltvány, miközben a kapitalizmus drámai leírását adja, felvázolja a szocializmusra való átmenet közvetlen programját is, anélkül, hogy a kommunizmusra való átmenetnek vagy magának a kommunizmusnak a lényegét megadná. Még a legújabb orosz Filozófiai Lexikon tömör fogalmi meghatározásai sem adnak a szocializmus és a kommunizmus viszonyáról többet, mint amennyit már *Saint-Simon* tanított, és ehhez az 1954. évi orosz politikai gazdaságtani tankönyvnek sincs érdemleges hozzátennivalója.

Saint-Simon szerint pedig csak az a különbség áll fenn a két rendszer között, hogy amíg a szocializmus jövedelemmegoszlása kinek-kinek képességei, illetve teljesítményei (*selon ses capacités*), addig a kommunizmusban a jövedelemmegoszlás kinek-kinek szükségletei szerint (*selon ses besoins*) történik. A szocializmus pusztá válfaja most már a kommunizmus, vagy a gazdaságtörténet következő, ötödik korszakát már nem is szocializmusnak, hanem kommunizmusnak kellene elnevezni? Mindenesetre *Marx* magát mindig kommunistának tartotta, és az a párt, amely a világ első szocialista államát felépítette, szintén a kommunista párt nevet viseli. Ugyanakkor pedig *Marx*, a kommunista, a tudományos szocializmus megalapítója volt.

A gazdaságtörténetnek van számos más korfelosztása, de a szocialista elmélet ötös felosztásával egyik sem ér fel. *Karl Bücher* az ókorra ráillő *zárt házigazdasághoz*, az önellátásnak a mezőgazdaságban máig fennmaradt rendszeréhez, a középkorra a *városgazdaságot* vette fel, amely mint egy-egy város és az őt környező vidék ipari-mezőgazdasági munkamegosztása szintén máig megmaradt, végül az újkorra a *nemzetgazdasági* rendszert általánosította, ami mint különálló vámterületek rendszere szintén máig messzemenően helytálló. De óvakodott *Bücher* attól, hogy legalább a jövőre nézve egy világgazdasági egységet fogadjon el, pedig ez már az ő korában a megvalósulás stádiumába lépett. Közel áll ehhez a csoportosításhoz *Bruno Hildebrand* felosztása, amelynek még az az érdeme is megvan, hogy a harmadik korszakát valósággal anticipálta. Amíg ugyanis a két szakaszú naturálgazdaságban a *cserementes naturálgazdaságot* és a *naturál-csergazdaságot* foglalta egy korszakba, amely már az ókorban is túlhaladott volt, a középkorban ellenben újból kiterjedt, addig a pénzgazdaság már az ókorban kezdődően egész napjainkig fennmaradt, de a 19. század közepe óta egyre inkább teret kell engednie a harmadik korszaknak, a *hitelgazdaságnak*. Ezzel egyező az árupénz, fém pénz, jelpénz korszakának megkülönböztetése, amint a szocialista felosztás alapelveivel egyezik a rabszolgamunka, jobbágmunka, bérmunka korszakának felsorolása. *List*, *Schmoller* és *Sombart* részletesebb és bonyolultabb felosztásokat alkalmaz, amelyek nincsenek jellemző erő nélkül, de a szocialista elmélet ötös felosztásával nem érnek fel.

Az általános történet korszakai általában Európára és a fehér emberre vannak méretezve. Így különösképpen a közép-amerikai és a kelet-ázsiai kultúrkör meglehetősen figyelmen kívül marad. *Oswald Spengler* történetbölcselete¹³ ezt a mulasztást igyekezett messzemenően jóvátenni, amikor ezeknek a különböző kultúráknak önmagukban kitermelt értékeit egymástól elkülönítve igyekezett felbecsülni és egymással párhuzamba állítva, nem pedig kölcsönhatásukban összehasonlítani. Ezek a kultúrák azonban egy fejlődő, felfelé haladó irányvonal mentén is csoportosulnak, és eszerint annyit érnek, amennyivel a közös útvonal

¹³ Oswald Spengler (1880–1936) német történetfilozófus; *Der Untergang des Abendlandes* (1918), lásd: Neubauer Gyula: *Oswald Spengler, A gondolat úttörői*, első sorozat, szerk. Lambrecht Kálmán; Dante Könyvkiadó, Budapest, 1923.

megtételéhez hozzájárultak. Így esik el a közép-amerikai kultúrkör, amelyet a fehér ember már hanyatlásában fedezett fel és kölcsönhatás helyett elpusztított. A kelet-ázsiai kultúrkör pedig elzárkózott, megmerevedett és az általános fejlődés mögött visszamaradt. Az európai fehér ember ókorának virágjában egy 3,3 millió négyzetkilométeres világbirodalmat létesített a Földközi-tenger minden partján, amelynek *Augustus* császár uralkodásakor 54 millió lakosa volt, vagyis egy négyzetkilométerre esően 16 ember, és a fővárosban, a vízvezetékes és nyilvános fürdős császári Rómában egymillió ember zsúfolódott össze. Összehasonlításként említsük meg már itt, hogy ma a földünk népsűrűsége a lakható szárazföld egy négyzetkilométerére számítva 20 ember, és hogy az újkornak a 19. század előtt milliós városai nem voltak. Az általános népszaporodás lassú iramban a 16. század után indult meg, és gyorsabb iramot a 18. század második felétől vett, amikor is úgyszólván napjainkig elsősorban a fehér ember nagy szaporodása volt. Ennek ellenére a színes bőrűek maradtak túlsúlyban, most pedig egyenesen az ő nagyobb szaporodásuknak az ideje következett el. A fehér ember minden irányú túlsúlya is általánosan csökkenőben van, és nem kétséges, hogy az emberiség jövője elsősorban a színes népeké. Földgömbünk felszíne 501 millió négyzetkilométer, amelyből 140 millió négyzetkilométer a szárazföld, és ebből 6 millió négyzetkilométert kell mint lakhatatlan területet levonni. Ebből a 134 millió négyzetkilométerből 10 millió esik Európára, 43-43 millió Ázsiára és Amerikára, 30 millió Afrikára és 8 millió Ausztráliára és Óceániára. A föld mai népessége 2737 millió ember lévén, egy négyzetkilométerre átlag 20,4 ember esik. A népességnek földrészek szerint való megoszlásából kitűnik, hogy a leg­sűrűbben lakott földrész a fehér Európa, de a legtöbb embert hordozó földrész a színes Ázsia. Amíg ugyanis Európa népessége 600, Amerikáé pedig 400 millió felé halad, Ázsiáé 1500, Afrikáé 200, Ausztráliáé és Óceániáé pedig 20 millió körül van. A föld legsűrűbben lakott részei Dél-Anglia, Belgium, Hollandia, a Rajna–vesztfáliai bányavidék, Kelet-Amerika New York körül, Jáva, Bengália és a kínai Vörös-folyó vidéke, amelyeknek négyzetkilométerenkénti népsűrűsége 300 körül van, egy-egy milliós világváros négyzetkilométerenkénti népsűrűsége ellenben az 5000-et is meghaladja. A felsorolt sűrű lakosságú vidékek a múltban a jólét szigetei is voltak Bengália és Kína kivételével, amelyek viszont krónikus éhínséges területeknek bizonyultak. A jólét szigetei között felsoroltak, Hollandia és Jáva kivételével, egyben nagy iparvidékek is voltak, aminthogy beigazoló­dott, hogy az ipar magasabb életszínvonalon több embert is el tud ugyanakkora területen tartani, mint a mezőgazdaság, ami az egész világon egy iparosodási tendenciát hozott létre. Éppen ezért tisztán vagy túlnyomórésztben mezőgazda­ságra utalt országnak kisebb népsűrűsége is viszonylagos túlnépesedésre mutat­hat, mint a 100-as népsűrűségű Magyarországa a 90-es népsűrűségű Dániával és a 80-as népsűrűségű Franciaországgal szemben. A 22 millió négyzetkilométe­res Szovjetunió 200 milliós népességével érdekes összehasonlításra ad alkalmat Észak-Amerikával, amelynek területe az Egyesült Államok és Kanada területét

egybevéve 20 millió négyzetkilométer 200 millió lakossal. Egyedül Nyugat-Európának ezzel szemben 3 millió négyzetkilométeren több mint 300 millió lakosa van, ami körülbelül másfélszerese a 600 milliós Kína és a 300 milliós India népsűrűségének 11, illetve 4 millió négyzetkilométeres területeikkel. Különösen ritka településű ellenben egyaránt Ausztrália és Brazília, amelyeknek a területe egyaránt 8 millió négyzetkilométer körül van, s amíg az előbbinek a népessége Óceániával együtt nem haladja meg a 20 milliót, az utóbbié is még mindig csak 60 millió körül jár. Kétségtelen, hogy a világ népessége nagyon egyenlőtlenül oszlik meg a föld felszínén és nem is igazodik pontosan az egyes földterületek népeltartó képességeihez. A kiegyenlítő vándormozgalomnak azonban nem is elsősorban gazdasági, hanem legfőképpen politikai és érzelmi akadályai vannak, amellett nagy időt is kellene igénybe vennie, ha egyáltalában létrejönne. A különböző népsűrűség az egyes földterületeken önmagában teljesen eltérő gazdaságpolitikát tesz csak lehetségessé, amint az amerikanizmus európai alkalmazásának csődje megmutathatta a két világháború között. Ritka népességű, magas bérű vidék került itt szembe sűrű népességű, alacsony bérű vidékkel; a gépesítés nagy lehetőségeivel az előbbi, a munkanélküliség nagy veszélyével az utóbbi helyen. De a népsűrűség aránytalan megoszlását a népszaporodás eltérő irama is alkalmas legalább részben korrigálni akkor, amikor a föld népeltartó képessége még annyira nincs kihasználva, hogy földünk összes népessége a mainak még több mint a háromszorosát is elérhetné.

II. fejezet

Az ember alaptermészete és szükségleteinek általános jellemzése

*Gnóthi szeauton!*¹ Az ember önnönmagát még nagyon is kevésbé ismeri. Östörténetünk a prehisztorikus kor évmillióinak homályába vész, s az összejtől történelenül átszarmaztatott életünk pedig az írott történet hajnalán már egy kész embertípust produkál, aki az azóta lefolyt hatezer esztendő alatt alaptermészetében már nem változott meg. Amint az összes élőlényeket mint változatlan fajokat szemléljük, vizsgáljuk és jellemezzük, úgy a szellemében páratlanul előhaladott ember is változatlan mint természeti lény legalábbis hatezer év óta. Az őseMBER, a barlanglakó sem érdektelen, de már csak abban a mértékben vonhatjuk bele jelen érdeklődésünk körébe, amennyiben a hatezer éve kialakult és természetileg még változatlan embertípusba túlságosan kirívó és elütő vonásokat nem kever. Hasznos kiegészítő magyarázatul szolgálhat egy jellemvonás eredetének felderítése útján, de nem akarjuk a *homo sapiens*-t a *pithecanthropus erectus*-ból megérteni és magyarázni. Nagyon eltorzítanók a kialakult történeti embertípus vonásait, ha az ő lényegében változatlan hatezer éves képét az emberrélevés történetelőtti évmillióival akarnók az illő mértéken túl kiegészíteni. Az ember kialakult természeti lényében hordozza az alsóbbrendű állatfajokkal való közvetett és a felsőbbrendű állatfajokkal való közvetlen rokonságát anatómiájában, testi, szervezeti felépítésében és morfológiájában, valamint fiziológiájában, vagyis fizikai, kémiai és biológiai működésében, sőt amennyiben állatpszichológiáról is lehet beszélni, az ember pszichológiája is csak ennek egy magasabbrendű foka, csak szellemiségében emelkedik magasan minden más élőlény fölé. Az embernek ezekből a természeti adottságaiból következik most már változatlan determináltsága hatezer esztendő óta. Ha ehhez hozzávesszük, hogy vannak állati, sőt növényi társadalmak is, amelyekkel az ember mint társas lény, az *Aristotelész* szerinti *zoon politikon*, elemi társas ösztönével változatlanul tartja a rokonságot, annak ellenére, hogy az emberi társadalmak éppen szellemiségüknél fogva oly páratlanul sokat fejlődtek kultúrában a primitív társadalmak óta, hogy ez utóbbiak az állati és növényi társadalmakhoz szinte közelebb állnak, mint a mai emberi társadalmakhoz, az emberi társas viszony mint természeti képződmény ugyanúgy megvan a mai emberi társadalmak lényegében, mint ahogy a primitív társadalmakat teljesen ez alkotta. Mindez a változatlan emberi az ember alapter-

¹ „Ismerd meg önmagad!” (gör.) A delphi szentély fölirata, Thalesz vagy Szólon mondása.

mészetében az, ami közös vonása és tartós, tehát maradandó és örökkévaló alapja annak is, ami az ember gazdaságában és gazdálkodásában jelentkezik.

Az ember azzal, hogy él, fogyaszt és amint fogy, mert fogyasztja önmagát, szükségbe jut, tehát szükségét érez, sőt szükségét szenved. Ez a szükségérzet egészében a hiányérzetig emelkedik, mert hiányzik az, ami fogy, ami elfogyott és amit pótolni kell. Ami ilyenén pótlásra szorul, a szükséglet, vagyis ami a hiány pótlására alkalmas és a hiányérzetet, sőt szükségérzetet is megszüntetheti. A német nyelv a szükségérzet esetén *Bedürfnis*-ről, a szükséglet esetén pedig *Bedarf*-ről beszél. Az angol az első esetben *want*-ről vagy *need*-ről, a francia *béssion*-ról, az olasz *bisogno*-ról beszél, és nem kétségtelen, hogy a második esetet élesen el tudják-e különíteni. Mindenesetre az első teljesen személyi, a második pedig már tárgyi vonatkozású és mégsem azonos azzal, ami a szükségletet már ki tudja elégiteni és be tudja tölteni, vagyis a *javakkal*. Ez utóbbi már a harmadik fokozat. A még csak tárgyiasított szükségletek nem azonosak a javakkal, amelyek azért jók, javak, jószágok, mert a szükségleteket kielégítik, a szükségérzetet megszüntetik, mert azzal, hogy a hiányt betöltik, a hiányérzet is megszűnik. A javak viszont negyedik fokozatként *árukká* csak akkor lesznek, amikor piaci adásvétel tárgyaivá válnak, vagy legalábbis egymással csereviszonyba kerülnek.

Az ember azonban nemcsak egyszerűen tovább él, hanem születése után következő első életszakaszában nő is, amíg teljes testi kifejlődését el nem éri, azután egy időre megállapodik, majd lassabban vagy rohamosabban hanyatlani kezd, és hirtelen vagy végelgyengülésben meghal. Amikor általában emberről beszélünk, akkor elsősorban a kifejlődött és még ereje teljességében meglevő emberre gondolunk. Az ember tehát, aki azzal, hogy él, fogyaszt, addig, ameddig még növekedésben van, az ez utóbbihoz szükséges javakban külön is hiányt érez, vagyis ilyen növekedési szükségletei vannak. A már kifejlődöttnek vett embernél általában ezek csak annyiban jönnek figyelembe, hogy a kifejlődő embernek, a gyermekeknek összes szükségleteiről általában a felnőttek kénytelenek gondoskodni, mert egyetlen élőlény sem annyira és oly sokáig tehetetlen a maga kifejlődése korában, mint éppen az ember, aki nemcsak a legjobban, hanem a legtovább is fejlődik addig, amíg egész emberré lesz. Az önmagukkal tehetetlenné váló öreg emberekről is a dolgozó nemzedék gondoskodik, ha öreg napjaikra tartalékot nem gyűjtöttek, viszont más élőlények az öregeiket veszni hagyják vagy éppen agyonverik. Ezt a barbárabb időkből fennmaradt szokást ma is élő primitív népeknél is meg lehetett találni.

Az embernek az önmagát felélő életkényszerét a periodikusan visszatérő táplálkozási szükséglete jellemzi a legjobban. Olyan az emberi szervezet, mint egy folyton égő kályha, amelynek a testhőmérsékletet mindig ugyanazon a szinten meg kell tartania. A fűtőanyag hajtja a gépezetet, amely időközönként elég, és utána kell tölteni. Az anyagcsere nem más, mint a friss tápanyag felvétele és az elhasznált szövetek bomlástermékeinek a testből való eltávolítása. Az ember nem lakhatik egyszer s mindenkorra jól. A jóllakottság és az éhség érzete felvált-

va jelentkezik, és csak az éhség csinálja a legjobb étvágyat. *Hunger ist der beste Koch*² – mondja a német közmondás. Az élelmezési szükségletet a legnagyobb bőség sem tudja megszüntetni, de az ember csak akkor lett igazán szellemi lényé, amikor megszűnt egész életerejét a táplálékszerzésre elpazarolni. A növény és az állat úgyszólván mást sem tesz, mint a táplálékát hajtja fel és addig eszik, ameddig a mindenkori készletei tartanak. Ritka élőlény az az emberen kívül, amelyik tartalékot gyűjt, és a legtöbb élőlény a krónikus éhség állapotában él. Az ősember is kénytelen volt az alkalmi élelmiszerkészleteit felfalni, amelyeket felhalmozva nem tudott a gyors romlástól megóvni, a romlott étel pedig bűzével még éhségében is visszariasztotta őt. Így történt, hogy az ősember hasfala kitágult és nagyobb mennyiségeket tudott egyszerre elfogyasztani, mint egyenletesebben élni tudó mai utódja, ezzel szemben azonban a nagy lakomákat hosszabb koplalások váltották fel. Az emberi szervezet alapvető azonossága folytán a napi átlagos tápanyagszükséglet nagyjában azonos maradt, bár a környezet és az életmód különbsége megfelelő különbségeket indokolt. Ha a szervezet a szükséges tápanyagokat meg nem kapta, vagy betegség vagy éppen gyors halál volt a következménye, és a tápanyaghiány a legkülönbözőbb alattomos utakon is jelentkezhetett, amikor is a rendkívüli halál egyáltalán nem látszott az éhezésből származónak, és mégis ez volt a halál közvetett, de tulajdonképpeni oka. Sok évezred múlt el anélkül, hogy az embernek akár csak fogalma is lett volna arról, hogy mi az ő igazi napi tápanyagszükséglete, és csak az éhségérzete meg az ösztöne, az íz- és szagérzéke vitte rá, hogy nagyjában mit kell fogyasztania, mégis ez a napi tápanyagszükséglet nagyban és egészben évezredek óta ugyanaz volt. Ma a tudományos élet- és tápanyagvizsgálat egyre pontosabb adatokkal szolgál, de ez nem jelenti azt, mint ahogyha ez a távoli múltra igaz ne volna, vagy hogy a későbbi jövőben változásnak már nem volna alávétve. Ma sincsenek ezek az adatok egyértelműen mindenkire megállapítva, mert amikor például egy ülő foglalkozású embernek napi 2500 kalória elegendő, egy átlagos gyáripari munkásnak már napi 3500 kalóriára van szüksége, a nehéz testi munkásnak, mezőgazdasági munkásnak vagy bányamunkásnak már napi 4200 kalóriát kell biztosítani. Ezek az adatok a mérsékelt égövön vonatkoznak az időjárás és évszak figyelembevétel nélkül, márpedig kétségtelen, hogy nemcsak a hideg égöv alatt kell több és a meleg égöv alatt kevesebb, hanem a téli hidegben is több kell és a nyári melegben kevesebb. Több a növésben levő gyermek és kevesebb a töpörödött, összeaszó öregember szükséglete, amint több a teherben levő vagy szoptató anyáé is, viszont kevesebb a fekvő beteg élelmiszerszükséglete és több a lábadozó, gyógyuló betegé, persze a fekvő betegé bár kevesebb, de különlegesebb lehet. Önmagukban a kalóriák sem mondanak eleget, mert ezekben növényi és állati fehérjéknek, szénhidrátoknak, zsíroknak és vitaminoknak egyaránt kell lenniök. Alig egy pár évtizede annak, hogy a vitaminok jelentőségét felismertük. Ezek korántsem voltak nélkülözhetők

² „Az éhség a legjobb szakács.” (ném.)

korábbi évezredek táplálkozásában sem. Csak kivételes esetekben, mint a tengeren járó hajó legénységének skorbutos megbetegedésében tűnt ez szembe, amit aztán a citrom egyszerre el tudott oszlatni. De szárazföldön nem betegedtek meg skorbutban tömegesen az emberek, annak ellenére, hogy vitamindús tápanyagokat nem a vitaminjaik miatt fogyasztottak, hiszen a vitaminokat még egyáltalán nem ismerték. Az emberi táplálkozás azonban egyre inkább a tudomány ellenőrzése alá kerül, és olyan megállapítások történnek, amelyek korábbi évezredekre ugyanúgy érvényesek lehetnek volna, de gyakran tudományos megalapozás nélkül már korábbi évezredekben is általánosan ismert és elfogadott népszokásokká lettek, így például az olaj használata, sőt a disznózsír tilalma a Földközi-tenger partvidékein, a disznóhús tilalma és a hagyma, fokhagyma használata a zsidóknál, vagy a joghurt használata a bolgároknál, mint az érelmeszesedést gátló és az életet meghosszabbító eszközök. Persze nemcsak a helyesen megválasztott étlapnak, hanem a túl bő és túl fűszeres ételektől való tartózkodásnak is megvan a maga értelme, valamint a mérgező élvezeti cikkektől való tartózkodásnak is, ami az olyan tömegszennvedélyekkel való harc felvételét is szükségessé teszi, aminő a szeszes italok mértéktelen fogyasztása vagy a tüdőrákkal oly nagymértékben gyanúsítható dohányzás közlevegőrontó szokása is. Amennyire azonban a sok alkohol mérge, annyira a kevés bor orvosság is, különösen az öreg szervezetnek. *Le vin est le lait des vieillards*,³ tartja nem ok nélkül a francia közmondás. Másrészt a tudományos felismerés ráirányítja a figyelmünket egyes élelmiszerek nagyobb fogyasztásának fontosságára, mint a cukorfogyasztásra vagy a nyersgyümölcsfogyasztásra, és a gyermekek, valamint a szülőanyag tejszükségletének biztosításáról nagyobb gondoskodás történik.

Ami szervezetünkben teljesen hiányzik, hiányérzetet kelt. A legtöbbször azonban csak részleges hiányunk van abból, aminek szűkében vagyunk, úgyhogy a hiányérzet teljes mellőzésével a szükségérzetet általánosíthatjuk és helyezzük szembe a szükségletekkel, valamint a javakkal és árukkal. Ami jóság nekünk szükséges, mert szükségleteink kielégítésére alkalmas, annak számunkra jelentősége van, az nekünk valamit ér, annak tehát *értéket* tulajdonítunk. A javaknak szükségleteink kielégítésére való alkalmassága mindenekelőtt nem erkölcsi minőség, és a jóságnak az erkölcsi jósághoz önmagában semmi köze nincs. A javak értéke nem erkölcsi érték, nem is abszolút érték, hanem adott célhoz viszonyított eszközi érték, viszonylagos érték, *Ehrenfals* nyelvén *Wirkungswert*, vagyis hatásérték. A természettudományi értékeknek azzal a csoportjával függ össze, amelyet *Wilhelm Ostwald* az ő *Philosophia der Werte* című könyvében tárgyal, és amelyet összefoglaló néven *Wirksamkeitswert*-nek, hatékonysági értéknek lehetne nevezni. Szükségleteink kielégítésére alkalmas javaink eszközi értékét *gazdasági értékek* tartjuk és hasznóértéknek vagy hasznossági értéknek is tekintjük. Ezzel azonban új nehézség kezdődik, mert emberi szükséglet az

³ „A bor az öregember teje.” (fr.)

alkoholfogyasztás vagy a dohányfogyasztás is, az ilyfajta szükségletek kielégítésére alkalmas javak eszközi értéke pedig épp annyira kétségtelen, amennyire hasznossági értékük kétséges. *Münsterberg* megkülönböztette az eszközi értékek között a *hasznossági érték* mellett a *kellemességi értéket* is, a kétes hasznossági értékű javaknak pedig éppen kellemességi értékük kétségtelen. Ez az összefüggés adta *Vilfredo Pareto*-nak is azt a gondolatot, hogy a gazdasági érték vonatkozásában hasznosság helyett *ophelimitás*-ról⁴ beszéljen. Mások azzal próbálták áthidalni a mutatkozó nehézséget, hogy *szubjektív* és *objektív hasznosságot* különböztettek meg, és ott, ahol az *objektív hasznosság* alkalmazhatónak nem látszott, kiegészítésként a *szubjektív hasznossághoz* folyamodtak az *ophelimitás* módjára. A *hasznosságnak* gyakorlati beidegzettségén kívül az a legnagyobb előnye, hogy a használhatóság fogalmának alkalmazását lehetővé teszi. A gazdálkodást általában haszonhajtó foglalkozásnak szokás tekinteni, de a haszon szónak ilyen használata nem egészen kifogástalan, mert a vállalkozás nyereségével szokott összefolyni, amint ez kicsendül a polgári haszon elnevezéséből is. A javak gazdasági értékével összefügg egyenértékük és ellenértékük fogalma, vagyis a gazdasági értékek összemérésének lehetősége is. A javak pénzben kifejezett gazdasági értékét általában *árnak* szokás nevezni, de ez az érték fogalmának túlságos szűkítésével és az ár fogalmának túlságos kiterjesztésével egyértelmű, ami a közönséges szóhasználattal is ellentétben van. Az elmélet a gazdasági érték fogalmából olyan mesterséges képződményt csinált, hogy valósággal kérdéssé vált, vajon egyáltalán érdemes-e még a gazdasági érték fogalmát egyáltalán használni, vagy nem jobb-e teljesen megenni nélküle, mint legvégül is *Gustav Cassel* tette. Ezzel szemben a gyakorlati szóhasználat gyakran érzi elkerülhetetlen szükségét annak, hogy ár helyett értékről beszéljen. Nem haszontalan a gyakorlati szóhasználatot jobban megfigyelni és belőle okulni, mert ezzel az elmélet egyszerűbbé, érthetőbbé és eredményesebbé tehető. A pénzről változatlanul tanítjuk azt, hogy számos egyéb funkciója mellett az egyik legfontosabb, de mindenesetre legjellegzetesebb vonása az, hogy értékmérő, márpedig hogy lenne ez, ha csupán az ár kifejezője lehet, de már nem az értéké. A javaknak pénzértékben kifejezett gazdasági értéke még nem szükségképpen ár, mert az árhoz csak az szükséges, hogy a javak áruba legyenek bocsátva, adásvétel tárgyai legyenek, míg a javaknak nincs áruk, de van pénzértékük, ha nem eladók. A becsérték, a forgalmi érték kifejezései hasznos figyelmeztetők erre. Ami viszont a hasznosságot illeti, arra nem érdemes különös hangsúlyt helyezni vagy legalábbis nem lényeges a kellemességtől élesen különválasztani. Az ember szükségleteinek kielégítését keresi. A szükségletek kielégítése, a szükségérzet megszűnése kellemes érzelmeket kelt.

⁴ Vilfredo Pareto (1848–1923) svájci szociológus és közgazdasági író; Az economy utility, pleasure, value in use sorában használja az ophelimitas fogalmát, a kifejezni kívánt tartalom összetett volta miatt ez utóbbi alkalmazását ajánlva. A szóösszetétel valószínűleg a latin offa = falat, darab és a latin limit kifejezésből származik. L. Pareto: Manual of Political Economy. Macmillan, London, 1971. 111–117. Az eredeti kiadás Manuel D’Economie Politique. Librairie Droz. S. A. Geneva, 1927.

A hasznossági megfontolás nem hiányzik, de csak a kellemességi érzelmekkel való konfliktusban jelentkezik, és nem feltétlenül perdöntő kihatású. Az embert olyannak kell venni, amilyen, nem pedig olyannak, amilyenné lennie kellene. Antropocentrikus szemléletünkben az összes élőlényeket az emberre hasznos vagy kártékony mivoltuk szerint osztályozzuk. Társadalmi szempontból is hajlandók vagyunk az embereket a társadalomra hasznos vagy káros csoportokba osztani. Az emberek azonban még a saját szempontjukból hasznosat sem részesítik feltétlenül előnyben, mert a közeli kellemest hajlandók többre tartani a távoli hasznosnál.

A korai kapitalizmus princípiuma azt vágta a béremelést követelő hajósok szemébe, hogy *navigare necesse est, vivere non est necesse*,⁵ de az ókori közmondás mégis jobban tudta, hogy: *primum vivere, dein philosophari*.⁶ A táplálkozás mindent megelőz, különösen az éhhalált. De élelmezési szükségletünkől alig marad el jelentőségében második legfontosabb szükségletünk, lakásszükségletünk, ha annak egyre jobban rejtetté váló lényegére gondolunk, alvási szükségletünkre. A lakás ugyanis eredetében nem más, mint naponként visszatérő alvási szükségletünk kielégítése tartamára való búvóhelyünk biztosítása. De ennek jelentőségét nemcsak alvási szükségletünk naponként visszatérő jellege, tehát tartós kielégíthetlensége biztosítja, hanem az a tény is, hogy egész életünknek közel egyharmadát alvással töltjük el. Az alvóhelynek menedékhely-jellege szükségszerűen következik abból, hogy alvás közben vagyunk a legkevésbé védve bármilyen külső ártalommal szemben, így nem csupán alattomos támadás ellen, hanem lehűlés, meghűlés és fagyhalál ellenében is. Az évezredek során aztán az alvóhely ment a leggyökeresebb változáson keresztül, amennyiben az alvóhely, nappali tartózkodási helyé, lakóhelyé, lakássá, saját lakóházzá lett, amely ugyanolyan védelmet nyújt minden idegen behatolás ellen nappal, mint éjjel, valóságos várerődítmény módjára: *my house is my castle*.⁸ De a lakóhelynek mint *shelter*-nek a menedékhely fogalmával való pusztá kapcsolatba hozása is mutatja, hogy a lakás elsősorban védelmet nyújtó hely a külső ártalmak ellen, abban a mértékben, amely mértékben ezek a biztonságunkat veszélyeztetik. A lakás persze napjainkig ennél sokkal többé lett, elsősorban a családi együttélés színtere, a házi tűz őrhelye és mint szülői otthon egy kis kultúrközpont, a művelődés bölcsője és kinek-kinek egyéniségét kifejező kis műalkotás, amit mindig szebbé, lakályosabbá igyekszünk tenni, ami soha befejezve nincs és egyik célját, értelmét adja az egész emberi életnek. Annál nagyobb az aránytalanság a lakásszükséglet általános igénye és tényleges kielégítésének lehetősége között, mert semmi, még

⁵ „Hajózni szükséges, élni nem.” (lat.); Pompeiusnak tulajdonított mondás, ki ezekkel a szavakkal parancsolta volna meg a hajósoknak, hogy viharban induljanak Szicília felé gabonaszállítmányukkal.

⁶ „Először élni, s azután bölcselkedni.” (lat.)

⁷ „Hajózni szükséges, élni nem.” (lat.); Pompeiusnak tulajdonított mondás, ki ezekkel a szavakkal parancsolta volna meg a hajósoknak, hogy viharban induljanak Szicília felé gabonaszállítmányukkal.

⁸ „Az én házam az én váram.” (ang.)

a táplálkozás vagy a ruházat sem mutatja annyira a szükségletek kielégítésének korlátolt lehetőségét, mint éppen a lakásszükséglet kielégítésének elégtelensége. A lakásnak tágasnak, világosnak, levegősnek, száraznak és melegnek kell lennie, nem közömbös a fekvése, különösen a munkahelytől való távolsága, valamint azokkal a higiénikus berendezésekkel való felszereltsége sem, amit összkomfortnak nevezünk, egyre elengedhetlenebbnek tartunk és aminek hiánya régi lakásokat igen hamar elavulttá tesz. Ilyen lakás pedig igen sok van, és jó időre még teljesen nélkülözhetetlenek. A házépítés tartós jószág költséges termelése, és amellet a lakóház mint fogyasztási jószág nem termeli meg a maga hozadékát, úgyhogy háttérbe kell szorulnia a termelékeny tőkejavak termelésével szemben. Annak ellenére tehát, hogy a lakásszükséglet jól-rosszul mindenki számára ki van elégítve, mert általában senki sem marad fedél nélkül, mégis a lakásszükséglet korszerű kielégítése nagyon sok kívánnivalót hagy hátra, mert az emberek nagy többsége nem kielégítő lakáskörülmények között lakik, amit még súlyosbít a népszaporodással, az új házasságkötésekkel fokozódó lakásszükséglet, valamint a népességnek városokba való rohamos zsúfolódása. Nem minthogyha a falusi lakásviszonyok kielégítőek lennének, a külvárosi tömeglakások olyan zsúfoltságot teremtettek, amelyek közegészségügyi és közkerécsi szempontból egyaránt tarthatatlanok. Ez tette elkerülhetlenné a községi (városi hatósági) lakásépítkezést, a *slum clearance*-t,⁹ amely ugyan inkább csak bérkaszányatelepeket termelt, mert a megoldás így olcsóbb, de számos biztató példa alapján a jövő a kertvárosoké jó, vagyis sűrű és gyors közlekedéssel a városi központok felé, mely szempontból persze a saját autó is tekintetbe jön. A lakások nemcsak a városok közepétől húzódnak vissza, hanem a füstös gyárnegyedek környékéről is oda, ahol nemcsak tisztább a levegő és kevesebb a zaj, hanem az ember inkább magának is élhet, mert utóvégre nem azért élünk, hogy dolgozzunk, hanem azért dolgozunk, hogy éljünk. Minél kevesebbje telik egy társadalomnak lakásépítésre, annál többel marad polgárainak adósa, mert a társbérleti rendszer nem a lakásszükséglet kielégítésének módja, és nem az emberek összeszoktatásának eszköze, hanem kibékíthetetlen összevesztésüknek állandó forrása. A múltban a lakásszükséglet kielégítése még nagyobb aránytalanságokat mutatott, mint az élelmezési szükségleté. Előfordultak ugyan dözölő lakomák a rosszul táplált szegénység ellenében, de sokkal kirívóbbak voltak talán a kihasználatlan kastélyok és paloták a túlzásúlt cselédlakásokkal szemben. Éppen mert a lakásszükséglet általános kielégítő megoldása még nehezebb, mint az élelmezési szükségleté, az ebben a tekintetben elkövetett túlzások csak annál jobban estek az általános és egyenletes szükségletkielégítés rovására. Pesze a lakásszükséglet is különbözik éghajlat, égv és égtáj szerint és a hideg északon más feltételeket kell egy lakásnak kielégíteni, mint a meleg délen. De a lakásszükséglet elve nagyban és egészen mindenhol azonos, ahogy azonos volt a múltban is annak

⁹ Nyomornegyedek megszüntetése. (ang.)

ellenére, hogy akkor az embereknek egy összkomfortos lakás mai lehetőségeiről fogalmuk sem lehetett. Éppen itt is érvényesül, mint mindenütt, az, amit *Hans Bayer* blankószükségleteknek nevezett, amit magyarul keretszükségletek gyanánt is kifejezésre lehet juttatni. Az ember a lakásához kényelmi igényeket is fűz, de hogy ezek a kényelmi igények mik legyenek, ezt csak aszerint mondhatja meg, amint a technikai lehetőségeket ismeri. Amíg *Edison* a villanyégőt ki nem találta, az ember legfeljebb az *Auer*-gázfényt igényelhetette a maga számára. Amikor ez, sőt a petróleumlámpa sem volt meg, jónak kellett a gyertyának, sőt a mécsesnek is lennie. Átlátszó üvegablak nélkül pedig még a napvilág sem igen tudott a lakásba behatolni. A fehér lapot, illetve a keretet időről-időre másképp lehet és ennél fogva kell is kitölteni, de a fehér lap, illetve a keret változatlanul adva volt és az is marad. Szükségkielégítésünk mai módja, most csak lakásszükségletünk kielégítésére értve, szintén nem végleges. A lehetőségek a jövőben meg fognak változni, illetve ki fognak bővülni. Ezzel mindig számolni kell, de az elv, a fehér lap, a keret változatlanul megmaradhat és megmarad; ez pedig a lényeges. Az ember szükségletei ugyanazok, csak másként konkretizálódnak aszerint, hogy milyen technikai lehetőségek állnak a növekvő technikai ismeretekkel az emberi szükségletkielégítés rendelkezésére. Központi fűtés vagy szabad tűzhely ugyanazt a szükségletet elégíti ki. Ugyanúgy a forrásból behordott víz vagy a folyóvízvezeték is ugyanannak a szükségletnek a szolgálatában áll. Csak a szükségletkielégítés technikai módja változott meg a technikai lehetőségek megváltozásával, de tűz és víz, valamint hozzá hasonlóan sok minden más ugyanúgy kell az embernek szükségletei szolgálatában, akár így, akár úgy; akár rosszabbul, akár jobban tud ebbeli kielégítéséről gondoskodni.

A legrégebbi időkben az ember csak az evésével és az alvásával törődött, vagyis az élelem és a bűvőhely volt a két szükséglete, amelyekhez harmadiknak már csak a párási ösztön csatlakozott. Alkalmi veszély ellen persze védekezett vagy elmenekült, és a veszélyesnek bizonyult helyeket máskor elkerülte, de ezen túlmenően biztonságáról intézményesen aligha gondoskodott. Mindez az állatoknál sincsen másképpen. Csak később lehetett a harmadik alapvető szükségletünknek, testünk befedésének, vagyis a ruházkodásnak jelentkeznie. A fák tavasszal meglombosodnak és ősszel lehullatják leveleiket. Állatok vedlenek, tollazatot, szőrt növesztenek és elhullatják. De idegen állat bőrét egyik sem aggatja magára melegítésül és védelmül az emberen kívül, és attól a bőrtől mekkora utat tett meg a ruházat mind a mai napig. A testformákhoz alakított ruhadarabok mindenféle fajtája már sokkal inkább dísz és a társadalmi megkülönböztetés jele, mint pusztán védőruha az eső, szél, fagyhideg, napégés, állati kártevések és egyéb külső bántalmak ellen. A lábbeli külön nagy változáson ment keresztül akár a sarutól vagy fatalptól is a lakk-, sár- és hócipőig vagy éppen selyemtopánkáig. A nyersbőr helyén bőrkabát és bőrcsizma, a fejen kalap, sőt felette esernyő, a fedett közlekedési eszközökről nem is szólva. Alkalmilag a ruházkodás még a lakásszükséglet elé is kerül, mert amíg a csavargó éjszakára egy híd

alatt vagy egy ligeti padon vagy egy bokor alatt is meghúzza magát, ruházkodnia mindenképpen kell, mert az elemi illem akadályozza meg abban, hogy meztelesenül egyáltalában mutatkozni merjen. Mindenesetre a ruházkodás nem olyan napi periódusokban visszatérő emberi szükséglet, mint az evés vagy az alvás. Az ember tisztálkodási érdekből vagy időjárási és évszakváltozási okokból cseréli a ruháját, de a ruhaneműek mint tartós javak akár le sem kerülhetnének addig az ember testéről, amíg az idő múlásával le nem szakadnának róla. A ruházat tehát a maga tulajdonképpeni elsőrendű feladatát, az emberi test védelmét külső ártalmak ellen tartósabban is el tudja látni, mint az evés vagy az alvás. Viszont ha ez utóbbiak helyére az élelmet és a lakást helyezzük, akkor tartósság tekintetében a lakás a ruházatot még messze felül is múlja, csak az élelem marad el viszont a ruházat mögött is. A ruházati szükséglet persze változik évszakok szerint, az évszakokon belül is időjárás szerint, az évszakokon kívül is éghajlatok, égtájak és égövek szerint. Jelentékenyen változott a történeti korszakokban és gyakran változtatja napjainkban a divat. A célszerűséget és az izlést erősen módosítja az utánzás, ami *Tarda* szerint általános társadalomalakító erő ugyan, de semmiben sem mutatkozik meg hatásosabban, mint éppen a divat gyors elterjedésében. A divat ruházati hóbortjait aztán semmi sem leplezi le jobban, mint amikor mindegyik menthetetlenül elavul, és akkor a groteskságával nevetségesen hat. Éppen a divat gyakori változása eredményezi azt, hogy a ruhaneműk tartóssága nem fizetődik ki, mert a fazon elavulása, különösen női ruháknál, hamarabb következik be, mint az anyag szétmállása. Mégis, ha a ruházati szükséglet kielégítése nem mutat olyan aránytalanságokat, mint a lakásszükségleté, talán azért is, mert a ruhájával mindenki többnek akar látszani, míg az élelmét és lakását nem látni, mert ezeket feltűnően magával nem hordozza, a szegénylős szegénységnek is mindig megvoltak a maga rongyai. A kasztok és rendek társadalmában mindenki csak úgy öltözködhetett, ahogy a kasztjának és rendjének megfelelt, és akkor már ezért is a ruha tette az embert. De a szabadabb osztálytársadalomban sem alapítatlan közmondás volt, hogy a ruha teszi az embert, mert kinek-kinek a gazdasági helyzetét a ruházata többé-kevésbé mégiscsak elárulta. Nem szólva a rangjelzéses fényes egyenruhákról, a munkahelyen kívül is hordott és a munkaszennyező-dés rendjeleivel felékesített munkaruha is áruló volt és beismerő vallomás arról, hogy az egyiknek mire telt, amire a másiknak nem. Az élelmiszer-szükségletnek megtalálták az *Engel*-féle statisztikai törvényét, mely szerint mindenki annál kisebb hányadát költi el jövedelmének élelemre, mennél nagyobb a jövedelme. A lakásszükséglet kielégítésének is ismeretes a *Schwabe*-féle statisztikai törvénye, amely szerint mindenki, jövedelme nagyságára való tekintet nélkül, jövedelmének körülbelül ugyanakkora hányadát költi lakásra. A ruházkodási szükséglet kielégítésének ilyen statisztikai törvénye nincs, de nagy valószínűséggel meg lehet állapítani, hogy az sem az *Engel*-féle élelmezési, sem pedig a *Schwabe*-féle lakástatisztikai törvény irányzatának nem felelne meg, hanem mintegy a kettő közé esnék. A kisjövedelműek ugyan jövedelmük növekedésével jövedelmüknek

talán még nagyobb hányadát is költenék ruhára. De a nagyobb jövedelműekre vonatkozóan már általánosan elfogadható, hogy jövedelmük növekedésével ennek egyre kisebb hányada esnék ruházati szükségletük kielégítésére. Az átlagos kép ennél fogva megközelíthetné azt, amit a lakásszükséglet kielégítése tekintetében találunk. Az élelem, lakás, ruházat most már annyira három legfőbb szükségletünk, hogy jövedelmünk túlnyomó részét, kisjövedelműeknél annak közel egészét is igénybe vesszük. Ismeretesek különböző országokra nézve országosan átlagos adatok, amelyek azt mutatják, hogy a nemzeti jövedelemnek közel felét élelmiszerbeszerzésre, mintegy négyötödét pedig élelemre, lakásra és ruházatra költik még a mi időnkben is. Korábbi századokban ezeknek az arányoknak még nagyobbaknak is kellett lenniök. Carr¹⁰ a második világháború derekán megjelent és nagy feltűnést keltett könyvében¹¹ felveti egy abszolút létminimum feltétlen biztosításának általános programját mindenki számára az élelem, lakás, ruházat (*food, shelter, clothing*) szükségletére kiterjedően. Ez az alapvető négy emberi szabadság (*freedom from want, freedom from fear, freedom of speech, freedom of religion*)¹² világháborús jelszavának elsejében, a nélkülözésektől való mentességben ugyan szintén benne van, de a háború vége óta bizonyos mértékig mégis mintha háttérbe szorult volna. Mindenesetre az élelem, lakás, ruházat az a három legfőbb emberi szükségletünk, amelynek különböző kielégítésmódja az évezredekken keresztül a legjobb összehasonlítás arra nézve, hogy mekkora előrehaladást tettünk olyan alapvető és változatlan emberi szükségletek kielégítése tekintetében, amelyek a változatlan emberi alaptermészetből mindig folytak, ma is folynak és mindig is folyni fognak. Miként az élelem és a lakásszükséglet kielégítésének módja további változásoknak hozzáférhető, akként a ruházati szükséglet kielégítése is új fejlődésnek nézhet elébe. A ruházati szükséglet is keretszükséglet és a szükséglet lényegén nem változtat, ha a kielégítés módja egyre egyszerűbb, olcsóbb és célszerűbb lesz. A sportruházat jár ebben jó példával elől, amely a természetest egyre nagyobb előnyben részesíti a szertartással szemben. A természetessel velejár az egészséges győzelme is, és elsősorban a női ruházatkodás az, amely ennek az irányzatnak a hatása alatt már eddig is egészen forradalmian alakult át. Gondoljunk csak a kalodára emlékeztető női derékfűzőre, a *miderre*, az egész virágoskertet összefoglaló tornyos kalapokra a földig érő hajfonatokból felrakott kontyok tetején, hogy a hajbetegekről és parókákról ne is tegyünk említést. De beszélhetnénk a turnúrról és krinolinról, meg a kínai és japán nőknek cipellőkkel megnyomorított lábairól is, és mindezt az emberi test szépségének emelése nevében. Igazán szép pedig csak a természet, és amint a művészetben, akként az emberi testben és az emberi ruházatban is csak az a szép, ami természetes.

Nemcsak a lakás és a ruházat védi az embert külső ártalmak ellen, hanem az

¹⁰ Edward Hallet Carr (1892–1982) angol történész, diplomata

¹¹ E. H. Carr: *Conditions of Peace*, Macmillan & Co. Ltd., London, 1942.

¹² Nélkülözésektől való mentesség, félelem nélküli élet, szólásszabadság, vallásszabadság.

orvos és a rendőr, a jogrend és annak őre, az egészségvédelem és a közbiztonság biztosítása is. Az egészségvédelem első állomása az egészségápolás vagy higiénia, a meglévő egészség fenntartása és egészséges életkörülmények biztosítása. A második állomás a profilaxis, vagyis a betegségek elterjedésének megelőzése. A harmadik állomás a diagnózis, vagyis a kitört betegségeknek helyes és idejében való felismerése. A negyedik állomás a terápia, a betegségek megszüntetése, illetve a megbetegedett emberek meggyógyítása. Végül az utolsó állomás a rekonvaleszcencia, vagyis a beteg emberek teljes felépülésének biztosítása, azaz az egészség teljes helyreállítása. Az ember alaptermészetének hatezer éves változatlanóságából következik, hogy az egészséget fenyegető ártalmak elvben ugyanazok maradtak, noha az ember életkörülményei lényegesen megváltoztak, és így a betegségek jellege is más lett. Mindenesetre sok ma is jelentkező betegséget régen egyszerűen fel sem ismertek és még kevésbé tudták kezelni, illetve gyógyítani. Néha azonban az ásatási csontleletek egészen meglepő tanulságokkal szolgálnak, így amikor több ezer éves koponyákról kiderül, hogy annak idején a trepanációt¹³ ismerték, sőt nagy szakértelemmel alkalmazták is. Egészen véve mégis kétségtelen, hogy az orvostudomány igen nagy fejlődésen ment keresztül akár *Hippokratész* és *Aszklépiosz* kora óta is. Még nagyobb fejlődést ért meg azonban a higiénia alkalmazása, vagyis az egészséges életkörülmények általános biztosítása. A köztisztaság, a szemeteltakarítás és csatornázás, az emberi test tisztántartása, a rendszeres mosdás, fürdés és ruhaváltás, a szájmosás, a hajápolás, az élelmiszerek tisztább kezelése és ellenőrzése, a fertőtlenítés és a fertőző beteggek elkülönítése, a kötelező védőoltások oda vezettek, hogy már a mai általános betegségbiztosítás korszaka előtt is a halálozási arányszám, különösen pedig a csecsemőhalandóság aránya lezuhant, egyes népbetegségek valósággal eltűntek, a járványveszélyeket sikerült megfékezni, az átlagos életkor és a valószínű élettartam pedig jelentékenyen felemelkedett. A nagy népszaporodás is annak lett a következménye, hogy a születési arányszám először változatlan maradt, amikor a halálozási arányszám már csökkenni kezdett, aztán pedig a születési arányszám úgyszólván hiába csökkent, mert a halálozási arányszám csökkenése még nagyobb volt. Megszaporodtak az orvosok, a kórházak, az ápolók, a gyógyszerek, megjavult a gyógyszerek minősége, biztosabb lett a diagnózis és eredményesebb lett a terápia, fejlődött az orvostudomány és emelkedett az orvosok tudása, specializálódott az orvostudomány, specializálódtak az orvosok és specializálódott az orvosi kezelés is. Az általánosan kötelező betegség- és balesetbiztosítással pedig olcsóbbá is lett a gyógykezelés, úgyhogy valósággal meg nem engedhető fényűzéssé lett betegnek megmaradni. Ha a mai helyzetet összehasonlítjuk akár az első világháborút közvetlenül követő helyzettel, amikor többen haltak meg a spanyolnátha-járványban, mint az első világháború összes frontjain együttvéve, vagy a 19. század második felének nemzetközi kolerajárványával, vagy éppen a

¹³ Koponyalékelés. (gör.-lat.)

14. század közepének és a 17. század közepének hírhedt nemzetközi pestisjárványaival, amikor, mint különösen a 14. század közepén, egész országrészek népe valósággal kivészett, akkor előttünk áll az óriási haladás, amelyet az évezredek során az egészségvédelem terén megtettünk. A halálozási arányszám egy évszázad alatt esett 30 ezrelékről 10 ezrelék alá, a valószínű élettartam a századeleji 37 évről pedig 62 fölé emelkedett. Együtt járt ez társadalmunk elöregedésével, mert a születési arányszám is csökkent 44 ezrelékről 20 alá, de a népesség szaporodása még tovább tart, ha mindjárt Nyugat-Európában és a nagyvárosokban esésbe is átment. A népszaporodásnak ebben az iramában még a második világháború sokmillió néppusztítása is eltűnik, úgyhogy nemcsak földünknek, hanem már Európának is több lakosa van, mint a második világháború előtt volt. A betegségbiztosítás áldását az öregségi biztosítás is fokozza, az egészségvédelem terhét pedig a biztosítás és a közegészségügy az egyes ember vállairól nagymértékben levette. Ez sem változtat azonban azon, hogy az egészségvédelem az ember elsőrendű létszükségletei közé tartozik, és a beteg ember számára időszakosan még az élelem, lakás és ruházat szükségletét is megelőzheti.

Negyedik szükségleti csoportunk az egészségvédelem, tulajdonképpen életvédelem, s mint ilyen betegségben, különösen közvetlen halálveszély esetén minden mást meg is előzhet, viszont egészséges állapotban csak annál jobban háttérbe is szorulhat. Az élelem, lakás és ruházat szükséglete mint elemi létszükségletek, közvetve szintén az életvédelmet szolgálják és a leghatásosabb higiénia és profilaxis körébe esnek. A jó táplálkozás ugyanúgy teheti elkerülhetővé a gyógyszerek használatát, mint ahogy a rossz táplálkozás szükségessé teszi. A jó lakás és a megfelelő ruházat sok betegséget előz meg, amit a rossz lakás és a nem megfelelő ruházat egyenesen előidéz. De, ha a halál ellen nincs is orvosság, az egészségünk ellen sokat vétkezünk, amíg látszólag töretlenül megvan. Maga a munka is sokszor történik az egészség rovására, a túlerőltetés, a látástól vakulásig való dolog, aminek aztán, ha nem is közvetlen megbetegedés, de legalábbis korai megöregedés és idő előtti halál a következménye. A rabszolgamunka a maga munkahajcsáraival elrettentő példa volt erre, amikor a rabszolga, ha nem is verték agyon, a kimerültségtől természetes halállal halt meg. A korai kapitalizmus már a manufaktúrában megteremtette a túlmunkát, de a gyári kapitalizmus a gépek minél jobb kihasználása érdekében azt a tűrhetetlenségig fokozta, úgyhogy az angol alsóház az egyik királyi bizottságot küldte ki a másik után a gyári munkaviszonyok tanulmányozására, és ezek a királyi bizottságok megdöbbentő adatokat tártak a nyilvánosság elé kinyomtatott jelentéseikben, amelyekből *Kapital*-jának különösen első kötetében *Marx* is bőségesen merített. Épp ezek a viszonyok és ezeknek leplezetlen feltárása ösztökélték őt a szükséges és többletmunka megkülönböztetésére, mint amely utóbbi a munkásnak a munkaadó tőkés által való kizsákmányolása rendszeres forrásává lett. A munkásság szakszervezetei ezzel a többletmunkával vették fel a harcot, amikor a napi munkaidő csökkentésére szervezkedtek, és sikerült is egy évszázad alatt nemcsak az általános napi

8 órai munkaidőt kiharcolniok, hanem különösen a nehéz testi munka részére a napi 7 órát, a heti 40 órát vagy még ennél is kevesebbet. A szociális gondoskodás körébe esett a higiénikusabb munkaviszonyok megteremtése, az egészséges lakás jelentőségével felérő egészséges műhelyé, hiszen a munkás életének úgyszólván egyharmadát munkahelyén tölti el. De minden szociális gondoskodás mellett is megmarad az ipari betegségek veszedelme, a szénporos, süjtőléges bányalevegő, az ólommal és más az egészségre ártalmas anyagokkal való foglalkozás, amihez újabban még a radioaktív anyagok is járultak. Az ipari balesetek, bányabeomlások, közlekedési balesetek, robbanások sem küszöbölhetők ki teljesen védőberendezésekkel, felügyelettel, a munkások kioktatásával, valamint a veszélyes üzemek következményeinek balesetbiztosítás útján való enyhítésével. Amíg a veszélyes üzemek szükségesek maradnak, a szükséges munka is veszélyes és az egészségre ártalmas munka marad. De az egészségre nemcsak a munka lehet ártalmas, hanem a szórakozás is. Itt mutatkozik meg, hogy az ember, amikor egészséges, gyakran az egészségével nem sokat törődik. A sportnak az volna a tulajdonképpeni feladata, hogy az ember szervezetét egyenletesen kifejlessze, erősebbé és ellenállóbbá tegye. Ehelyett a sport a hiú feltűnési vágy, a rekordhajsza, a kíméletlen versenyzés, a tömegszenvedélyek felkeltésének szolgálatába kerül, miközben a bokszmérkőzések már a bikaviadalok és a római cirkuszi játékok vérengzéseire emlékeztetnek, a sportmérkőzések új baleseteket okoznak, a túlhajtott erőfeszítések pedig új betegségeket, sportbetegségeket hoznak létre. A másik oldalon megmarad a szeszes italok és a dohány káros élvezete, a kábítószerek használata, megmaradnak a nemi kicsapongások, átmulatott álmatlan éjszakák, részegeskedések véres verekedésekkel tarkítva. Az egészségvédelem szükséglete háttérbe szorul, meggondolatlan könnyelműség lesz úrrá az emberen, mert nem a hasznosat a kellemessel, hanem a kellemest a haszontalannal köti össze.

Ötödik szükségleti csoportunk a közbiztonság biztosítása. Biztonságunk elsőrendű létszükséglet, mert hiszen biztonságunk hiánya közvetlenül életünket veszélyeztetheti. Elemi biztonságát az őseMBER csoportos vérségi összefogásán kívül talán egy husáanggal vagy egy szikladarabbal biztosította. Az ember azzal vált ki az állatvilágból, hogy egyedül ő készít eszközöket magának, így lett a neve szerszámkészítő állat, *tool-making animal*.¹⁴ Az első fegyver, egy kőbalta például, ugyanannyira szerszám, mint amennyire fegyver. Ettől a kőbaltától és a vérségi csoporttól pedig nagy út vezet addig a modern közbiztonsági szervig, amelynek gyűjtőelnevezése röviden: az állam. Az adó, amivel ezért az állam fenntartásához hozzá kell járulni, sohasem volt népszerű, és az állam polgárai mindig nehezen tudatosították önmagukban azokat a szolgáltatásokat, illetve ellenszolgáltatásokat, amelyeket az államtól az adóik ellenében kapnak. Ha tehát azt a

¹⁴ Benjamun Franklin (1706–1790) amerikai politikus, természettudós és közgazdász meghatározása.

kérdést vetnők fel, hogy az ember az ő biztonságának díját, a közbiztonsági szervezet fenntartásának adókölttségét rangsorolná-e szükségletei csoportrendjében az ötödik helyre, alapos kétségeinket fejezhetnők ki, de csak addig, amíg nem vetnénk számot azzal is, hogy az állam fennmaradásának érdekében szükség esetén kényszereszközöket is alkalmaz, amelyek nyomását szintén be kell vonni az értékelésbe. *Salus rei publicae suprema lex*, vagyis az államérek előtt minden polgárnak meg kell hajolnia. Mindenesetre, ha a polgár az államnélküli állapotot közvetlenül össze tudná hasonlítani az állami renddel, akkor nagyobb áldozatok árán is az utóbbit választaná. Úgy vagyunk az állami renddel is, mint az egészséggel: nagyon kevésre becsüljük, amikor megvan. Az egészség hiányának veszélyére azonban könnyebben ráeszmélünk, mert az egészség egy emberi élet folyamán gyakrabban megy átmenetileg veszendőbe, mint az állam rendje. Az állam nincs is önmagáért és az ember nincs az államért; az állam minden egyes embernek külön-külön és együtt az egész társadalomnak is eszköze. Ez persze érdekösszeütközésekre vezet, de ha a legtöbb ember legnagyobb javára törekszünk, akkor nem nehéz legalább elvben a kiegyenlítődést a közérdekben megtalálni. *Adam Smith* 1776-ban azt tartotta, hogy a leghelyesebb, hogyha mindenki az állam beavatkozásától nem zavartatva az önérdekét követi, mert akkor mintha egy láthatatlan kéz, egy *invisible hand* vezetné, akaratlanul is a közérdeket valószínűsíti meg. Ez vezetett a *Nachtwächterstaat* gondolatához, amely szerint az állam már mást sem tesz, mint az éjjeliőr szerepét tölti be. De már *Sismondi* hivatkozott a szociálpolitika nevében arra, hogy az az állam, amely a magántulajdon rendjét megalkotta és az öröklés rendjét megállapította, nem maradt semleges és nem nézheti tétlenül, hogyha a dolgok az ő rendje keretében nem úgy alakulnak, ahogy azt rendnek lehetne nevezni. Akkor már erőteljesebben érvényesültek a gazdasági életnek azok a válságjelenségei, amelyek *Adam Smith* optimizmusát nem igazolták, s amelyekkel szemben a szaktudomány tétlensége, sőt látszólagos közömbössége *Thomas Carlyle*-t¹⁵ arra indította, hogy az ökonómiát vészt hozó tudománynak, *dismal science*-nek nevezze el. Ma, több mint egy évszázad után, a jóléti állam, a *welfare state* divatját éljük, s ha ez egyáltalában valósággá lesz, abban nagy része van annak, hogy a széles néprétegek az államra egyre nagyobb befolyást nyernek. *Adam Smith* ellenszenve az állami beavatkozás ellen is inkább csak a korabeli bürokratikus államhatalomnak szólt, míg a hamisítatlan népakaratnak az állam útján való érvényesülése annyival inkább is kellett volna, hogy inyére való legyen, amint már 1759-ben az erkölcsi érzelmek elméletéről szólva *The theory of moral sentiments* című könyvében megállapította, hogy a társadalom tulajdonképpen minden egyes tagjára kiterjedő szeretetközösség, amelyet a kölcsönös rokonszenv, a *sympathy* tart össze. A közbiztonság, amely minden polgárt egyenlően véd és biztosít, a közrend alapján áll, ezt a közrendet pedig a jogrend biztosítja, amely a törvényesség alakjában jut érvényre. A törvényesség

¹⁵ Thomas Carlyle (1795–1881) angol publicista, történész és filozófus

pedig abban nyilvánul meg, hogy a törvények, noha az állam alkotja őket, még az állam fölött is állanak és az államhatalom szerveire is kötelezők. A törvények, a jogrend tartalma nem közömbös. A törvényeknek erkölcsi alapon kell állaniuk, az erkölcsi jót kell megvalósítaniuk és a mindenkori tételes jog nem szükségképpen a helyes jog is. Épp ezért a jogreform törvényes útjának mindenkor nyitva kell állania és a jogreformra való törekvést meg kell engedni. Lényegében csak két államforma van: vagy minden szabad, ami megtiltva nincs, vagy pedig minden tilos, mi megengedve nincs. Az előbbi a szabadság, az utóbbi a szolgaság állapota. Itt érvényesül a legtisztábban a dialektikus materializmus harmadik alaptörvénye, amely szerint a mennyiségi különbség minőségi különbségbe megy át. A szabadságot a szolgaság állapotától a tilalomfák száma különbözteti meg. Az 1789. évi nagy francia forradalom eszméi, amelyek a 19. század uralkodó eszméi voltak, a 20. századnak is uralkodó eszméi, csak éppen az 1917. évi nagy orosz szocialista forradalommal új szint nyertek. A koreszmék egyben államalakító eszmék is; *Eötvös József* éppen ezt vizsgálta nagy művében.¹⁶ A 20. századra vonatkozóan ezt a vizsgálatot még az élet végzi el. De amily mértékben nő a népességben annak a megérzése, hogy az államot a magáénak tekintheti, vagyis hogy egyszerre az ő akarata és érdeke is érvényesül benne, abban a mértékben kell a közbiztonsági szükséglet állami kielégítését a magáénak tekintenie és az állam fennállásának és fenntartásának költségét sorrendi elsőbbséggel magára vállalnia. Az állami költségekben való egyéni részesedés legészrevétlenebb módja, bár igazságtalan és aránytalan adóztatási mód, a fogyasztási és forgalmi adóknak a vételárakba való beszámítása. A legigazságosabb adóztatási mód a jövedelmi adózás marad a teljesítőképesség progresszív megadóztatása alakjában. Az élők közötti és halál esetére szóló vagyonátruházási illeték a vagyoni aránytalanságok kiegyenlítésének módja, ami Angliában már valósággal a kapitalista társadalom lebontásának méreteit vette fel, de még egy szocialista társadalomban is van reá váró feladat. A szocialista állam természetesen a társadalmi tulajdon kezelője, különösképpen a termelési eszközök társadalmi tulajdonának tulajdonjogi képviselője, valamint a szocialista akkumuláció intézője. Ebbeli tevékenysége keretében az állam a maga fenntartásáról is gondoskodik. A kapitalista állam államosító tevékenysége ezzel szemben csak az államvagyonot növeli, de az állam üzemi bevételeit is szaporítja egyéni adóztatás helyett. Viszonzásul a kapitalista állam az élet- és vagyonbiztonságot egyaránt biztosítja, míg a szocialista állam az életbiztonság mellett csak a személyi tulajdont védi. Egyik állam sem lehet meg fegyveres erő nélkül. A belső rendet védő rendőr mellett a külbiztonságnak szolgáló katonaság minden fegyverfogásra alkalmas polgár személyes szolgálatát is igényli. Ez még az adón túlmenő külön áldozat is, amelyet minden polgárnak vállalnia kell, mint hirtelen fellépő közös veszélyek esetén

¹⁶ Eötvös József: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra. Pest–Leipzig, 1851–54.

különböző közmunkákban való részvételt is. Ezekhez hasonlítanak az önkéntes vállalatokból származó ingyenes társadalmi munkák is, aminők a korábbi múltban inkább csak jótékonyági akciókban való részvétel alakjában fordultak elő, a szocialista társadalomban azonban a legkülönbözőbb területeken többletmunka tömeges elvégzésére irányultak.

A közbiztonság alapjául szolgáló jogbiztonság szerves biztosítéka a bírói igazságszolgáltatás, aminél megint fel kell figyelni arra, hogy a bíróság tulajdonképpen nem igazságot, *veritas*-t, hanem igazságosságot, *justitia*-t szolgáltat. Az élet és a vagyon, illetve személyi és társadalmi tulajdon biztonságát tulajdonképpen csak a közjogi jellegű büntetőbíráskodás biztosítja, de a jogbiztosítás teljességéhez a polgári peres eljárás, sőt a peren kívüli eljárás és a közigazgatási eljárás is hozzátartozik. Persze az alapvető emberi jogokat már a törvényhozásnak és a kormánzatnak is tiszteletben kell tartania. Ezzel pedig lezárul az elsődrendű létszükségletek, az egzisztenciális szükségletek kielégítésének, az önfenntartási ösztön szolgáltatásának sora, vagy pontosabban azoké a szükségleteké, amelyeknek egy fényűzési nyúlványuktól eltekintve elsősorban mégiscsak egzisztenciális, létfenntartási, önfenntartási rendeltetésük van. Az élelem, lakás és ruházat esetében ez épp olyan nyilvánvaló, amilyen nyilvánvaló az egészségvédelem és közbiztonság, különösképpen életbiztonság esetében. Ugyanakkor pedig kétségtelen az is, hogy az élelemnek, lakásnak és ruházatnak is van egy fényűző kielégítési módja, amint az egészségvédelemnek és közbiztonságnak van vagy volt fényűző fokozata, mint például a szanatóriumi ápolás vagy akár a házi orvos is, a másik oldalon pedig a magánrendőr, aki az államrendőrség szolgálatában és a magánpalota kapujában állt őrt. Az önfenntartás annyira mindent megelőz, hogy még a fajfenntartásnak is elébe kell helyezni. Pedig a fajfenntartási ösztönt még az is felerősíti, hogy a nemi ösztönnel szerves kapcsolatban áll. De az ezekből származó nemi és fajfenntartási szükségletet leegyszerűsíti az, hogy a társadalom intézménye ezek rendezett kielégítésére a család, amelynek ezekből származó szükségletei a családapát csak a családtagok önfenntartási szükségletei alakjában terhelik úgy, hogy csak a családapa önfenntartási szükségleteinek családi méreteken való megduzzadására vezetnek, és így az önfenntartási szükségletek körét nem lépik túl. Ha most már akár a családapának, akár a családi kapcsolaton kívül bárkinek ezen kívül álló bármilyen szükségletei mutatkoznak, ezek az irregularitás bizonyos terhét kénytelenek viselni, és ezzel a másodrendűség kategóriájába szorulnak vissza. A nemi ösztön ilyenképpen is illő figyelemben részesül, mert ez képviseli most már, méghozzá Janus-arccal, a cezúrárt az önfenntartási és a nem önfenntartási szükségletek között. Az elsődrendű önfenntartási szükségletek egzisztenciális hányada után és luxus hányada mellé így kerülnek a másodrendű, bizonyos értelemben már luxusszükségletek, amelyeknek legfeljebb egzisztenciális alaphányadát lehet tulajdonítani.

A másodrendű szükségletek sorrendjében első helyen, illetve az összes szük-

ségleti csoportok sorrendjében hatodik helyen a szórakozás szükséglete következik. A szórakozás tulajdonképpen munka utáni pihentetés is. A munka az akaratnak és a figyelemnek koncentrációját kívánja meg és ez a koncentráció külön idegfáradtságot okoz. A szórakozás tehát mint a figyelemnek a munkáról való elterelése és szétszórása, fellazítása idegpihentető hatású. Ha tehát munka után édes a pihenés, még édesebb a pihentetés, vagyis a szórakozás is. De a munka nélküli semmittevés is édes, amint erre a délolasz *dolce far niente* oly szemléletesen figyelmeztet. Nemcsak a lazzaronit, vagy az egyiptomi tengeri kikötők beduinjait, de a melegebb égöv egész lakosságát azzal kapcsolatban, hogy a kedvezőbb éghajlat kevesebb szükséglet kielégítésével való beérésre is képesíti, csak kisebb erőfeszítésre és megerőltetésre teszi hajlandóvá, mint amekkorára a zordabb mérsékelt égöv lakosságát a természeti környezet is ösztökéli. *Francis Delaisi*-t¹⁷ ez a körülmény messzemenő következtetésekre készítette, amelyek szerint a mérsékelt égöv emberének nagy kultúrtejesítményeit a meleg égöv emberei soha be nem érhetik és vele lépést nem tarthatnak, mert egyszerűen nem akarnak úgy és annyit dolgozni, annál fogva, hogy számukra a gondtalan tétlenség minden más szükséglet kielégítésénél nagyobb gazdasági értékű. Amíg a meleg égöv emberei szerint sokat dolgozni felesleges, addig a hideg égöv emberei, az eszkimók számára nem érdemes, mert eredménytelen. Egyedül a mérsékelt égöv emberei számára szükség is és érdemes is dolgozni. Ez a fehér és színes ember jövőbeli viszonya szempontjából sem érdektelen.

A szórakozási szükséglet kielégítése tekintetében a nemek viszonya előkelő szerepet játszik. A nemi ösztön jelentkezése és kielégítése az embernél sajátos módon sokkal fegyelmetlenebb, mint az állatoknál általában, melyek inkább a táplálkozási szükséglet nyomása alatt élnek, és nemzési ösztönük meghatározott párzási időszakokra korlátozódik. Az állatoknál a nemi és fajfenntartási ösztön egybefolyik, az embernek ellenben sokkal erősebb a nemi ösztöne, mint a fajfenntartási ösztöne. A kettő világos megkülönböztetésének és éles szétválasztásának hiánya olyan kérdésekben is nagy zavart okozott, mint aminő a *malthusi* népesedési elmélet. Marxnak bizonyára igaza volt, amikor azt hangoztatta, hogy a *malthusi* népesedéstani tétel csak történeti kategória, amely a gazdaságtörténetnek csak egy meghatározott szakaszára, a kapitalizmus bizonyos időszakára lehet érvényes, különösképpen arra, amelyben a gazdasági válságok nyomán munkanélküli munkásokból ipari tartalékhadsereg keletkezik. Az, hogy a népesség az élelmiszerkészletek határáig szaporodik, a kapitalizmus egyetlen időszakában sem volt igaz a társadalom minden osztályára, különösképpen azokra nem, amelyekre az élelmiszerkészletek ilyen elhatároló hatásának a legkevésbé kellett volna érvényesülnie. Amit ma az összes társadalmi osztályok megtesznek, tudniillik gyermekszámuk önkéntes korlátozását, azt a felsőbb osztályok mindig is megtették anélkül, hogy

¹⁷ Francis Delaisi: *Les deux Europes*. Payot. Paris, 1929; ugyanó *Die Revolution der europäischen Wirtschaft*. Deutsche Verlag, Stuttgart-Berlin 1943.

az élelmiszerkészletekkel éppen ők erre kényszerülve lettek volna. Másképp nem érthető meg Fahlbeck tétele, hogy a társadalomban való felemelkedés útja egyben az életből kivezető út is, még ha abban a faji vitalitás csökkenése is közrejátszhatott, hogy *Fahlbeck* a svéd nemesség évszázados kihalását, *Hamson* pedig a német városok patrícius családjainak kihalását figyelte meg. A *malthusi* tantétel helyes megítéléséhez döntő fontosságú, hogy a nemi ösztön és a fajfenntartási ösztön között éles különbséget tegyünk. Csak a nemi ösztön oly erős az emberben, hogy amennyiben ez a fajfenntartási ösztön kielégítésétől el nem választható, ez utóbbinak hatása már más korlátban fenn nem akad, mint éppen a rendelkezésre álló élelmiszerkészletekben, amelyek az életben tartható élőlényeknek áthághatatlan határt szabnak. Ebben az értelemben a *malthusi* tantétel messzemenően általános érvényű és már csak a vitalitás csökkenése hathat igazán módosítóan. Mihelyt azonban a nemi ösztön kielégítése a fajfenntartási ösztön kielégülésétől elválasztható, a kép döntően megváltozik. A fajfenntartási ösztönnek önmagában távolról sincsen az az ereje, hogy az embert túlnépesedésre bírja és az antikoncepció¹⁸ módok és eszközök elterjedése, a *birth control*¹⁹ megmutatta, hogy a családokénti gyermeklétszám általánosan nagyot esett, amihez ugyan hozzájárult a gyermekhalandóság nagy esése is, minélfogva a megszülető gyermekek most már inkább meg is maradnak. Magyarországon is megmutatkozott, hogy amikor a fogamzásgátló szerek időlegesen tilalmazva voltak, a népszaporodás aggályos módon felszökött egy mezőgazdasági struktúrájú és mezőgazdasági túlnépesedésű országban, úgyhogy egyenesen a fogamzásgátló szerek hivatalos engedélyezésére és ajánlására kellett rátérni. A nemi ösztön és a fajfenntartási ösztön kielégítése szétválasztásának még a katolikus egyház is kénytelen volt engedelményeket tenni, amikor megengedte a nemi ösztönnek gyermekáldás nélküli kielégítését olyankor, amikor az anyaméh megtermékenyülésében időszakosan visszatérő természetes szünetek mutatkoznak. A nemi ösztön rendszeres kielégítésének azonban mindenképp a házasság, mégpedig a férfiak és nők társadalmanként megközelítően egymás lélekszámának megfelelően a monogám házasság a társadalmi intézménye, amint a fajfenntartási ösztön kielégítésének a társadalmi intézménye a monogám család. Ha az egész életre kötött sok rossz házasságnak felbontását nem is lehetett elkerülni és az egész életre sok rossz házasság még így is megmarad, a válások lehetősége a könnyelmű házasságkötéseket bizonyára megszorította. Különösen a korai házasságkötések végződnek gyakori válásokkal, bár a nemi ösztön jelentkezése az embernél oly aránytalanul korai, hogy ezen még sem házasságkötéssel, sem pedig nemi felvilágosítással nem lehet segíteni. A gyermekházasságok nemcsak a házasságok kifejlődését hátráltatnák, hanem korcs leszármazottakat is hoznának létre. A nemi ösztön házasságon kívüli kielégítése, aminek csak nem kívánt mellékterméke rendszerint a gyermek, a házasság intézménye mellett és

¹⁸ Fogamzásgátló. (lat.)

¹⁹ Születésszabályozás. (ang.)

ennek ellenére oly társadalmi tömegszokás, hogy a szórakozási szükségletek első sorában kell említeni már azért is, mert a többi szórakozási szükséglet legtöbbje jelentékeny mértékben szintén a nemi ösztön, nevezetesen az erotika hatása alatt áll. *Sigmund Freud* bevilágított az öntudat alatti emberbe, és kiemelte belőle azokat az elnyomott vágyakat és ösztönöket, amelyek áttételekben az ember egész öntudatos énjét meghatározhatják, és amely összefüggéseknek csak a lélekelemzés járhat utána, hogy felderítse, mekkora elhatározó befolyással van az emberre éppen nemi ösztöne anélkül, hogy erről tudna. De a szórakozási szükségletek nagy része, így a tánc és a színelőadások, sőt az irodalom és művészetek is messzemenően az erotika befolyása alatt állanak, hiszen az annyira ünnepezt és mindig népszerű szerelem sem más, mint idealizált és szalonképessé tett erotika. Még a sport is a testidomok fitogtatása és másrészt alkalom a nemek közös gyakorlataira és kirándulásaira turisztikában, evezésben, teniszben és tornában. A duhaj mulatozások, nagy eszem-izsomok csak annál inkább végződhetnek nemi kicsapongásokban. Nem lehet azonban tagadni, hogy a szórakozási szükségletek kielégítésének másik nagy alkotója bizonyos játékos elem, mely mindenekelőtt a sportokban minden nemi vonatkozás nélkül is nagy erővel kifejezésre jut. Ez a játékos elem fejlesztette ki a nagy kártyacsatákat, a sakkjátékot és a különböző szenvedélyes fogadásokat és szerencsejátékokat is. Az irodalomnak és a művészeteknek, különösképpen a zenének és színművészetnek megvan a maga nemesebb, erotikamentes élvezete, szórakoztatási szükséglete is, bár a határok természetesen összefolynak. Ugyanígy a pusztá szórakozás nem választható el teljesen a művelődéstől sem, mert az igazi tanulás az, amely egyben gyönyörködöt is. A gyereket játszva lehet a legjobban bármire megtanítani. A *globetrotter*, a világgjáró egyben szórakozik is, amikor földünket és népeit megismeri. Ma már az utazás egyre inkább nemzetközi szükségletté lesz, nemcsak saját hazánk szép tájait, érdekes vidékeit, fontos városait keressük fel, hanem az idegen országokat, sőt földrészeket is szívesen látogatjuk, mert a társasutazások, filléres vonatok erre jutányos alkalmat adnak, és amikor ebben új szórakozási lehetőségeket találunk, a látóköreink is kitágul, és új ismeretekre teszünk szert. De munkaszabadságunkat pusztá szórakozásra is felhasználjuk, amikor üdülőhelyeken telepszünk meg, vagy hétvégi szüneteinket családi körben is és saját autóval is természetjáró kirándulásokkal töltjük el. A társadalmi egyesületekben, társas összejövetelekben, társasági életben és kölcsönös vendéglátásokban is szórakozási szükségletünket akarjuk kielégíteni.

Következő, vagyis hatodik szükségleti csoportunk művelődési szükségletünk. Művelődésünk elemi mozgatója a kíváncsiság, ami a gyermekeket is végeláthatatlan miértekre készíti. A kíváncsiság pedig az embert az egyik csodálkozásból a másikba ejti, mert egyrészt csodálkozunk mindazon, amit a környező világból megértünk, érthetőnek és értelmesnek találunk, olyannak, amilyenek mi is alkottuk volna; másrészt pedig csodálkozunk mindazon, amit ésszel nem érünk fel, mert érthetetlennek tartjuk, és titokzatossága szent borzadállyal tölt el. Minden-

esetre nem a *nil admirari*,²⁰ hanem ellenkezően, a *semper admirari*²¹ az, ami emberi megismerésünkben vezet. Nem egészen helytálló azt mondani, hogy az állat okatlan. Számos példa van rá, hogy az állatok is megfigyelik a környező dolgokat és alkalmazkodnak hozzájuk, amit nem lehet csak az ösztön javára írni. De az állatoknak nincsenek találmányaik és mindenekelőtt nem ismerik a találmányok legnagyobbikát, a tüzet. Nem hiába tartotta a görög mitológia, hogy *Prométheusz* a tüzet az ember részére az égből lopta el, mert hiszen a természet is úgyszólván csak a villámcsapás alakjában ismerte, persze az állandó tűzben égő napon kívül. Az ember úgy is óvta eleinte az egyszer meggyújtott tüzet a kialvástól, mintha minden egyes lángját egy-egy örökmécsessé akarná tenni. Mindenesetre az örökmécses ma is ezt az ébren tartott tüzet szimbolizálja. A tűzből ered azután a fény és a fényből a világosság. Ahogy a sötétség elmossa a tárgyak körvonalait, úgy a világosság szétválasztja őket. A tűz hevével és fényével alakította át az ember a környező világot. *Carlyle* is megmondotta, hogy a tűz nagyobb korszakot nyitott az emberiség történetében, mint a gőzgép feltalálása. De az embert a világ felfedezésében nemcsak hasznossági megfontolások vezetik. *Galvani* vagy *Volta* a békacombok rángatózásainak láttára nem gondolhatott arra, hogy ebből a jelenségből a 20. század történetének villamossági korszaka lesz, úgyhogy még az atombontásból is elsősorban csak olcsó villanyáram tömeges előállítását reméljük. *Heinrich Schliemann* nem hasznossági megfontolás vezette Troja romjainak kiásásánál Elő-Ázsiában, és *Kőrösi Csoma Sándort* sem a hasznosság vezette, amikor a magyar őshaza felkutatására indult. A tudomány ugyanúgy önmagáért van, akár *l'art pour l'art* a művészet; és amikor a tudomány önmagáért van, akkor származik a legtöbb haszon belőle. Miközben az ember csak a természet megismerésére törekedett, sikerült neki a legjobban a természetet, a *natura*-t, kultúrává átalakítania. A kultúrára, műveltségre való törekvés sikere pedig semmi más, mint a művelődés. *Lassalle* egykor átkozottnak nevezte az igénytelenséget, *verfluchte Bescheidenheit*-ről²² szólva, ami az embereket a kevéssel való beérésre képesíti. De semmiben sem átkozottabb az igénytelenség, mint éppen a művelődésre való törekvés hiányában. Miként az egészségvédelem jelképe a kórház, akként a művelődés az iskola. Ahogy pedig a kórháznak az a feladata, hogy a betegségek gyógyításával önmagát úgyszólván feleslegessé tegye, úgy az iskolának sem az a feladata, hogy a művelődésre való törekvést kielégítse, hanem az, hogy ébren tartsa. Miként az egészségvédelem nem a kórháznál kezdődik, akként nem szabad a művelődésnek az iskolával végződnie. A művelődés nem lehet meg szüntelen önképzés nélkül. Az iskolának pedig az a legkevésbé fontos feladata, hogy bizonyítványokat osszon. A művelődésre való törekvésnek legkevésbé sem jele a bizonyítványokra irányuló igényeknek növekedése. Ez a legkevésbé sem szólhat az iskoláztatás általánosítása ellen, csak az

²⁰ „Semmit se csodálj meg” (lat.) Horatius. Plutarkhosz szerint Püthagorasz mondása.

²¹ Mindig csodálkozz.” (lat.)

²² „Átkozott szerénység.” (ném.)

ellen, hogy a bizonyítványok olyanról tanúskodjanak, amiről tanúságot nem tehetnek, tudniillik képesítést adjanak képzettség nélkül. A múltban az iskoláztatás száralmasan szűk körű volt. Szinte hihetetlen, hogy akkor, amikor a középiskola az általános műveltség terjesztője volt, 1930-ban középiskolai végzettséggel Magyarországon csak a lakosság 3 százaléka, 270 ezer ember rendelkezett. Nem kevésbé volt forradalmi újítás a második világháború utáni angol iskolareform, mint az általános társadalmi betegebiztosítást megvalósító *Beveridge*-terv; az iskolareform először csak a 16. életévben jelölte meg az általános iskoláztatás korhatárát, de aztán már a 18. életévig emelte fel, mely korhatárba már az általános műveltséget megadó teljes középiskola is belefér. Az általános iskola 8 évének kötelező elvégzése ugyanis a feladatot még legkevésbé sem oldja meg, amit aztán a 12 évi kötelező iskoláztatásról már el lehet mondani. Persze itt is csak azt kell hozzátenni, hogy a művelődés az iskolával nem fejeződhetett be, de éppen a 12 évi iskoláztatástól lehet inkább remélni azt, hogy a művelődési szükségletet általánosan jobban felkelti és tartósan ébren tartja. A középiskola után aztán a magasabb műveltségre való igények szükségképpen szétválnak a különböző szakműveltségek irányában egyetemi fokon, illetve akadémiai színvonalon. Csak itt is vigyázni kell, hogy az igények jobban megnőnek, mint a képességek. A szakműveltségnek másik veszedelme is van, tudniillik az egyoldalúság, mert a szakmai megoszlásnak a műveltség terén is arányosságot kell mutatnia. Mi is lenne egy olyan társadalomból, amelynek csupa útépítő mérnöke volna és gépészmérnöke egy se lenne. Nemcsak az ügyvédből, hanem az orvostól is megárthat a sok. Az a kérdés is felvethető, hogy hogyan lenne meg egy olyan társadalom, amelynek minden tagja egyetemi végzettséget szerezne, természetesen mindenütt egyetemi végzettséget igénylő feladatok nélkül. Az igényeknek bizonyítványokkal való pusztá felkeltése lenne ez, az igények megfelelő, egyidejű kielégítésének lehetősége nélkül. A művelődési szükséglet teljesen hamis, ferde irányítása lenne ugyanis, ha bizonyítványok halmozásának irányába terelnők bensőséges művelődési igény kielégítése helyett. A tanulni vágyás, az ismeretszerzés bizonyos, mondhatni önzetlen foka minden emberben benne él, és ennek kielégítése önmagáért való szükséglet. Magasabb fokon a hivatott kutató, ha minden intézményes segítséget megkap, a még ismeretlen igazság felderítésében önzetlen gyönyörűséget talál, amiért más szükségletek rovására is hajlandó áldozatot hozni. Így tolódik el a szükségletek rangsora a tudós kutató megítélésében, akinek a művelődési szükséglete oly erős, hogy önfenntartási szükségleteit is kockára teheti, szórakozási szükségletét pedig bizonyára hátrább helyezi. Az átlagos embernél ellenben csak az látszik a helyes sorrendnek, ha a szórakozási szükséglet a művelődési szükségletét megelőzi. A két szükségleti csoport azonban sok tekintetben egybe is folyik, hiszen az irodalmi és művészeti érdeklődés legalább annyira belevág a szórakozás, mint a művelődés körébe, és ezt akár fordított sorrendben is mondhatjuk. A művelődési szükséglet aztán messzemenően talál közvetett módon kielégítésre közületi intézkedések alakjában. Ezek persze

mindenekelőtt, de nem egyedül az iskolafenntartásban állanak. Ide tartoznak a kutatóintézetek, könyvtárak, múzeumok, tanfolyamok, tanulmányi ösztöndíjak, tanulmányi kiküldetések, konferenciák, külföldi kongresszusokon való részvétellel, akadémiák fenntartása, pályadíjak, tanulmányi versenyek, kutatói megbízások, könyvkiadás, kitüntetések és egyéb hasonlóak. Az ismeretterjesztés terén jelentkező közületi feladatok pedig ismeretterjesztő társulatok fenntartása vagy támogatása, népszerű előadássorozatok tartása gyűlésteremben vagy rádióban és televízióban, népszerűsítő könyvek kiadása és mozgékony közkönyvtárak széles körű hálózatának kifejlesztése, tanulmányi kirándulások vezetése és hasonlóak. A művelődési szükséglet kielégítése éppen költséges passzió minden egyes egyénnek, ha külön-külön kíván gondoskodni róla, de lényegesen olcsóbbá lesz, mihelyt többen összefognak, hogy a közösen viselhető költségeket egymás közt megosszák, miközben a külön-külön elérhető élvezet messzemenően még mindig megmarad. A tudományos igazság ugyanis, amennyire csak egy, annyira korlátlanul is szaporítható és végtelenül is megosztható, és ugyanakkor mégis mindenki az egészet kapja, mindenki mindent kap, és senki nem oszt meg semmit senkivel.

A hetedik szükségleti csoportnál egy kicsit meg is állhatunk és azt mondhatnók, hogy csoportjaink végére értünk. Egy bizonyos mértékig az eddigiek tényleg együvé tartoznak, egymással zárt egészet alkotnak és szinte további kiegészítésre sem szorulnak. Mégis a folytatás a teljesség kedvéért jogosult. Így nyolcadik szükségleti csoportunk a mindenkori jövedelemfelosztásnál számottevő szerepet játszott, és elhagyása érzékeny hézagot, űrt is hagyta maga után. Ez a nyolcadik szükségleti csoport a jövőről való gondoskodás, amit úgy is elnevezhetünk, hogy megtakarítás. Ha az ember egy gyors elhasználódásnak kitett jószág helyett egy tartós használatra alkalmas jószágot vásárol, és az utóbbit ugyanúgy egy tételben fizeti ki, mint ahogy az előbbi kifizette volna, akkor a fizetés és a használat között bizonyos aránytalanságot érez. Természetesnek találná, hogy amíg az elsőt egy tételben fizeti, az utóbbit csak részletekben, a használati aktusok sorrendjében kell megfizetnie. Szívesen veszi tehát, hogyha az utóbbit részletfizetési kötelezettséggel megkaphatja. Egy tartós használati jószág rendszerint nagyobb értéket is képvisel, és a folyó jövedelem egy részletéből ki nem fizethető, illetve annak keretébe be nem illeszhető. Ilyenkor rákényszerülünk arra, hogy ezt a jószágot esetleg nélkülözzük mindaddig, amíg az árát sorozatos megtakarításokkal össze nem gyűjtöttük, vagy pedig ha az árut előre megkapjuk, a vételárat olyan részletekben fizetjük, hogy az utolsó részlet kifizetésekor a jószág még használatban, vagyis használható állapotban legyen. Ilyen eset fordul elő, amikor egy házat veszünk vagy építünk, telket, birtokot, autót vagy más közlekedési eszközt veszünk, valamint gazdasági gépet vagy haszonállatot szerzünk be. De megtörténhetik az is, hogy egy költséges utazásra gyűjtünk, amikor a gyűjtés sokáig tarthat, pedig az utazás rövid idő alatt elmúlik és tartósan csak a szép emlékei maradnak meg. Minden megtakarítás a közvetlenül elfogyasztás céljaira rendelkezésre

álló jövedelem megcsorbítása, tehát jövedelemrészek elvonása a fogyasztás alól. Ha tehát nem is jelent szükségképpen áldozatot, *sacrificie*-t, vagyis önmegtartóztatást igénylő takarékossgot, mert lehet pusztán más, közvetlen célra már nem használható felesleg, a fogalmilag lehetséges fogyasztástól való elvonás értelmében vett megtakarítás kétségbevonhatatlanul fennáll. Ha pedig a fogyasztástól való pusztán elvonás önmagában még nem jutalomra igényt adó erkölcsi jócselekedet, mégis gazdasági előny, mert a megtakarításnak termelési célra való felhasználását teszi lehetővé. A fogyasztástól elvont jövedelemrész ugyan közvetlenül még csak tartalékolásra is felhasználható, tehát pusztán kincsgyűjtésre, teaurálásra, *hoarding*-ra is fordítható, de ez a szabad készlet így is hozzáférhető marad bármikori beruházásra, vagyis termelési célú investícióra, és a bővített újratermelésnek ez a lehetővétetele már majdnem gazdasági érdem. Persze ezt a gazdasági érdemet lerontja, ha a jövedelemfelesleg eredetét kutatjuk és a kizsákmányolásra lyukadunk ki. De ha egy munkás a megtakarított jövedelemrészéből egy termelő vagyontárgyat vett, amelyet csak maga használ fel, akkor ennek gazdasági érdemét elvitatni nem lehet. Pedig ez és ennek közeli változatai nem egyszer előfordultak és előfordulnak. A megtakarítás történhet takarékbetétekben, biztosítási díjakban és kölcsönkötvényjegyzésekben is. Mindezen megtakarításoknak a felhasználása kétirányú, mert más a megtakarítási célzata a takarékbetevőnek, a biztosítottnak és a kötvényjegyzőnek, és más a felhasználási célzata a takarékpénztárnak, a biztosító intézetnek és a kötvénykibocsátónak. A felhasználást nem egészen helytelenül csak az utóbbi vonalon vették rendszerint számba, míg az előbbi vonalra a legélesebben talán *Gustav Cassel* mutatott rá akkor, mikor a megtakarítók céltakarékosságát emelte ki, amely a dolog természeténél fogva szoros kapcsolatban van az emberi életkorral, illetve élettartammal, és így a megtakarítások időpontja, időtartama és még kamatszintje is ezekhez az emberi megfontolásokhoz igazodik.

A magánkapitalizmus rendszerében a megtakarítások java része jövedelemfeleslegekből származott, amely takarékbetétekben és folyószámlabetétekben gyűlt össze, ha közvetlen beruházásra nem került. A magánvállalatok beruházásaik számottevő részét önfinanszírozás útján eszközölték, amennyiben nyereségeiket nem osztották ki, hanem titkos tartalékokban halmozták fel, illetve vagyontárgyaik leértékelésébe rejtették el. A takarékbetétek és folyószámlabetétek aztán részvények és kötvények vásárlására váltak felhasználhatókká, mégpedig annyira, hogy Amerikában már a második világháború előtt nemcsak a folyószámlabetétekből, hanem a takarékbetétekből is közvetlen elszámolási fizetések is eszközölhetők lettek. A betétekben a pénzüintézetekre bízott és a betevők által közvetlenül fel nem használt vásárlóerő pedig egy pillanatig sem maradt tétlen, mert a pénzüintézetek ezt a vásárlóerőt rövid lejáratra kihelyezték, tehát gyümölcsözően befektették. A magánkapitalizmus rendszerében tehát a beruházásokat általában magánosok eszközölték és a nemzeti tőkeképződés, illetve bővített újratermelés tulajdonosai is magánosok lettek. Az államosítás, illetve államkapitalizmus angol rendszerében

azonban a második világháború óta a nagyipari tőkésítés jelentékeny része az államra hárul, és ezzel az új tőkék java része is állami tulajdonba kerül. A szocializmus pedig a termelési eszközök társadalmi tulajdonbavételével nagy arányokban csak a szocialista akkumulációt ismeri, itt tehát a bővített újratermelés csaknem a maga teljes egészében egyes egyedül a társadalmi tulajdont növeli. A szocialista akkumuláció a magánkapitalizmus beruházásait jelentékenyen meg is haladja, ami a gazdasági haladás, az *economic growth* nagyobb százalékos arányszámában nyilatkozik meg. Ezzel a magánmegtakarítások régi jelentőségüket elvesztették, mert az új akkumuláció fő forrásává most már az államosított, illetve társadalmi tulajdonban levő vállalatok nyereségeinek közvetlen, pontosabban csak a beruházási bank által közvetített felhasználása lett. A magánmegtakarítások mint céltakarékosság a jövedelemrészek felhasználása, illetve a szükségleti csoportok megoszlása tekintetében azonban még így sem veszítették el az érdekességüket, és megfelelő súllyal figyelembe veendőek. Ezzel térünk rá a *Gustav Cassel*-féle másik vonalra, amelyen az ember szükségletei kielégítése tekintetében természetesen számításba jön az ember életkora és hátralevő valószínű élettartama is. A jövőről való gondoskodás szükségleti csoportja mint megtakarítás az ember életét érthető módon csak annyiban lépi át, amennyiben még a közvetlen hátramaradókra és egyben hozzátartozókra, feleségre, gyermekekre gondolunk, távolabbi leszármazókra ellenben már nem. A súlypont pedig még így is elsősorban az ember életén magán van. A céltakarékosság ilyenképpen kiterjed egy nagyobb értékű, egyetlen esedékes jövedelemből egészében meg nem vásárolható, tartós használhatóságú jószágra, mint egy lakóház, öröklakás, nyaraló, telek vagy birtok, de lehet lakásberendezés, egyes lakásberendezési tárgy, bútor, rádió, televíziós készülék, zongora vagy birtokfelszerelési tárgy, haszonállat, közlekedési eszköz, autó, motorkerékpár, kerékpár is. A céltakarékosság másik típusa a biztosítási díjfizetés egy későbbi nagyobb egyszeri összeg, vagy folytatólagos járadék fizetése érdekében, aminő a gyermekek iskoláztatása, a leánygyermek kelengyéje vagy hozománya, betegség vagy munkanélküliség, öregség vagy munkaképtelenség, temetés, özvegyiség vagy árvaság esetére szól. Ez a céltakarékosság biztosítási díjfizetés nélkül takarékbetét-gyűjtés alakjában is előfordulhat. Céltakarékosság persze irányulhat egy utazás, üdülés vagy akár ruhabeszerzés költségeinek fedezésére is. A megtakarítások mindezen eseteiben nemcsak arról van szó, hogy egy olyan nagyobb értékű használati jószágot akarunk beszerezni, amelyhez egyetlen esedékes jövedelem önmagában nem elegendő, hanem arról is, hogy egy egyszeri használatú elhasználódó jószág (*Verbrauchsgut*) helyett egy tartós használatú jószágot (*Gebrauchsgut*) akarunk megkapni, amely ennél fogva csak a jövőben közvetlenül felmerülő szükségleteink folyamatos kielégítésére alkalmas, és így ennek a szükségletünknek már a jelenben való érvényesítése a jövőről való gondoskodás jeleit viseli magán.

Kilencedik szükségleti csoportunkat a másokról, idegenekről való gondoskodásnak neveznők, de nevezhetjük jótékonyági szükségleteinknek is. Sőt beszélhetünk a másokkal való együttérzés, a másokkal való összetartozás kifejezésre

juttatásáról is, a közösségi érzésnek tett önkéntes szolgálatokról, aminek jellegzetes példáit a vallási közösségekben, az egyes vallásfelekezetek egyházaihoz való tartozásban találhatjuk meg. A második világháború négy alapvető célkitűzése között a nélkülözésektől való mentesség (*freedom from want*), a félelem nélküli élet (*freedom from fear*) és a szólásszabadság (*freedom of speech*) mellett a vallásszabadság (*freedom of religion*) is helyet foglalt. A modern alkotmányokban egyebek között a vallásszabadság is biztosítva van. Az állam az egyháztól különvált és az állam valósággal felekezet nélkülivé lett, de amíg az állam az egyházak papjainak fizetését folyósítja és templomok restaurálását támogatja, addig ezzel a két ténykedésével épp elég nyomatékosan elismeri, hogy az egyházak bizonyos hivatást töltenek be, nevezetesen határozott emberi szükségleteket elégítenek ki. A templomokat és perselyeket megtöltik az emberek, az imakönyveket pedig megveszik és senki sem tudja ma már kényszeríteni őket erre. Korábbi századokban a vallási türelmetlenség, vallásháborúk s a *cuius regio eius religio*²³ elve uralkodott, de ezek az idők végleg elmúltak. Marxnak igaza volt, amikor azt mondta, hogy minden vallás csalhatatlannak tartja saját magát, miközben téveseknek tartják egymást. De ez sem változtat azon a tényen, hogy a vallás emberi tömegszükséglet, és ez még a vallásnak ópiumként való emlegetése után is tény marad. Lenne csak a vallás a halál esetére és a túlvilágról való gondoskodás, akkor is tömegszükséglet az emberek egész élettartamára, és ez nem lehet befolyás nélkül a szükségleti csoportok jövedelemfelosztó hatására sem. A vallás nemcsak a hitnek megvallása, hanem a szeretetnek vállalása is, mert hiszen az egyházfelekezet önkéntes szeretetközösség. A hitvallás szerint pedig nemcsak a barátainkat, hanem az ellenségeinket is szeretni kell: aki téged kövel dob meg, dobd vissza kenyérrrel. Persze nehéz kenyérrrel visszadobni, de milyen nagy eredmény volna, ha mindenki a követ, mielőtt célba dobná, kiejtené a kezéből. A szeretet vállalása pedig a *caritas*-nak való elkötelezettség is: emeljétek fel az elesetteket és segítsetek meg a rászorulókat. Elsősorban a vallás az, amely jótékonyásra buzdít és jótétemények elkövetésére nevel. A vallás, amely arra tanít, hogy minden felebarátunkat testvérünknek kell tekintenünk és úgy kell szeretnünk, mint saját magunkat, ezzel arra is figyelmeztet, hogy gondoskodásunkat mindenki másra is ki kell terjesztenünk, már amennyire a tehetségünkből futja. Az egész társadalom csak jobb lenne azzal, ha az emberek egyenként jobbakká válnának. Persze tagadhatatlan, hogy a vallások sok ezer éves fennállásuk alatt nem tudták az embereket eléggé megjavítani és a fitogtatott vallásosságban sok az üres képmutatás; alantas érdekeket is lehet a vallásossággal takarni és mások vallásosságával vissza is lehet élni. *Hobbes* három évszázados *homo homini lupus*-a²⁴ még ma is töretlenül igaz, mert az emberből még mindig nem sikerült a farkast kiűzni. De még rosszabb lenne az eredmény vallás nélkül, mert így a bűnös ember az erényt legalább

²³ Az 1555-ös augsburgi béke „jelmondata”, ami az „akié az ország, azé a vallás” alapon az uralkodó vagy a földbirtokos vallásának követésére kötelezte az alattvalókat.

²⁴ „Ember embernek farkasa.” (lat.)

akarja, és nem csinál a bűnből erényt, még ha a bűnt el is követi. Nem bizonyíték ez ellen, ha akadtak és akadnak a hitetlenek között is erényes emberek. Vallással vagy vallás nélkül a másokról való gondoskodás, az idegeneken való segítség, a szűkölködők, nélkülözők, rászorultak irányába gyakorolt jótékonyság, az embertársainkkal való emberbaráti összefogás áldozatkész lelki szükséglet, amely a válásos érzület anyagi szolgálatával együtt önálló helyet kíván a szükségleti csoportok sorában. A vallási csoportokhoz hasonló egyéb közösségi összetartozásra is gondolhatunk itt, így a katakomba-keresztények kommunisztikus együttélésére, vagy a szakszervezeti és szövetkezeti mozgalomra, valamint földalatti forradalmi mozgalmakra is, amelyek a kölcsönös segítségnyújtásnak és az önfeláldozásig is elmenő együttműködésnek mintaszerű példáit szolgáltatták.

Nemcsak a tízes kerek szám elérése, ami szintén nincsen előny nélkül, hanem szükségleti csoportjaink maradéktalan lezárása is megkívánja, hogy azoknak a közvetlenül nagy nyomatékkaal nem jelentkező szükségleteinknek részére, amelyek az eddig felsorolt szükségleti csoportokba kényszeredettséggel nélkül nem illeszthetők bele, egy reziduális²⁵ csoportot nyissunk meg, ha egyáltalában voltak, vannak vagy akárcsak lesznek ilyen szükségletek. Már szükségleti csoportjaink egyenkénti sorozatos felvázolásánál kifejezésre igyekeztünk juttatni azt az elvi álláspontunkat, hogy szükségleti csoportrendszerünket nem merev, hanem rugalmas rendszernek gondoljuk el, amely általános irányvonalakat egyértelműen kíván ugyan feltüntetni, de alkalmilag és egyénileg minden irányban számos változatot enged meg. Az egyes szükségleti csoportok tartalmát is nagyvonalúan határozzuk meg, így a lakásszükséglethez nemcsak a lakóhely és munkahely közötti rendszeres közlekedés költsége, nemcsak a lakásberendezés, fűtés, világítás, hanem részben a mosás és a háztartási személyzet is hozzátartozik, miközben az utóbbit részben az élelmezéshez, az előbbit pedig részben a ruházkodáshoz is hozzá lehet számítani. Mindezeket a háztartási mellékiadásokat szokás ugyanis külön szükségleti csoportba is foglalni, mely pedantéria azonban csak az áttekinthetőség és a szerves tagolás rovására történhetik. Ilyen külön szükségleti csoport gyanánt találkozhatunk a társadalmi szükségletekkel is, amelyek időnként a reprezentáció vagy éppen *Anstand* elnevezés alatt is előfordulnak. Ezeket mi elsősorban a szórakozási szükségletek sorába utaltuk. Ilyen rugalmas eljárással elképzelhető, hogy utolsó reziduális szükségleti csoportunk számára már alig maradhat valami hátra. Mégis nyitva hagyjuk ezt a tizedik szükségleti csoportot, nehogy bármi is kimaradjon, illetve nehogy valaminek már hely ne jusson. Ezzel lezárva az ember változatlan alaptermészetéből leszármaztatott tíz szükségleti csoportunk általános áttekintését, összefoglalván megállapítjuk, hogy ez a tíz csoportunk a következő:

²⁵ Visszamaradó, hátramaradt, maradék. (lat.)

1. élelmezés	6. szórakozás
2. lakás	7. művelődés
3. ruházat	8. jövőről való gondoskodás (megtakarítás)
4. egészségvédelem	9. másokról való gondoskodás (jótekonyság)
5. közbiztonság	10. reziduális szükségletek csoportja

Az első öt szükségleti csoportot, vagyis az 1.) élelmezés, 2.) lakás, 3.) ruházat, 4.) egészségvédelem és 5.) közbiztonság szükségletét elsőrendű létfenntartási vagy önfenntartási szükségletnek nevezzük, melyek mindegyikének van azonban az egzisztenciális tartalmán túlmenően egy fényűzési, luxusnyúlványa. A 6.) szórakozás, 7.) művelődés, 8.) jövőről való gondoskodás, 9.) másokról való gondoskodás és 10.) reziduális szükségleti csoportot pedig másodrendű szükségleteknek nevezzük és ezeket (viszonylagos) fényűzési, luxusszükségleteknek is tekinthetjük, amelyeknek lehet egy egzisztenciális alaphányaduk. Ennek az inkább sematikus beosztásnak és formális névadásnak célszerűségét a most következő felhasználási móddal fogjuk próbára tenni, amikor is szükségleti csoportjaink jellemzett tartama eltűnik, és csak a csoportkeretek maradnak hátra. Csoportkereteink így mintegy csak geometriai értelmet nyernek és minőségi meghatározottság nélkül csak mennyiségi jelentőségüket tartják meg. Számokat kapunk, amelyekkel aritmetikai vagy legalábbis algebrai műveleteket végezhetünk, és ezek eredményeiből matematikai érvényű következtetéseket vonhatunk le. Közben azonban célszerű esetben mégis visszaemlékezünk a csoportkereteknek minőségi tartalmára, hogy a felmerülő kétségek eloszlatását megkönnyítsük és felesleges kitérések tévútjaira el ne kalandozzunk.

III. fejezet

A szükségletek különböző intenzitásai és ennek következményei

A berlini *Hermann Heinrich Gossen* 1854. évi könyvéről¹ annak bevezetésében úgy nyilatkozik, hogy teljesítménye a társadalomtudományok szempontjából felér *Kopernikusz*éval a csillagászatban. Ha ez az igénye erősen túlzott is, mégis alapvető az emberi szükségletek tana számára. *Gossen* tételei aztán előljáróban figyelmeztetnek egy megkülönböztetés sajnálatos hiányára, amely ugyanolyan zavarok forrásává lett, mint a *malthusi* népesedéstanban a nemi és fajfenntartási ösztön szétválasztásának és külön számításbavételének elmulasztása. Ez pedig a kellemesnek és hasznosnak tudatos megkülönböztetése. *Gossen* első és alapvető tantétele ugyanis nem a hasznosságról, hanem a kellemességi értékelésről szól és a kellemes érzelmek fokozatosan csökkenő intenzitásán alapszik, aminek aztán a hasznossági értékelésre kiható következményei is vannak, közvetlenül azonban csak az úgynevezett szubjektív hasznosságot érintik, ami már valósággal a kellemességnek álneve. A kellemes érzelmek fokozatosan csökkenő intenzitására korlátozva pedig a *Gossen*-féle első tantétel kapcsolatba és egyben összhangba is kerül a *Weber–Fechner*-féle² pszichofizikai alaptörvénnyel, amely az érzetek csökkenő intenzitását állapítja meg (ti. minél erősebb az inger, annál nagyobbak kell lenni az inger növekedésének, hogy az érzet egy fokkal erősebb legyen). A kapcsolat ugyan nem elég szoros és az összefüggés egzaktabb módon is kidolgozható volna. De az, hogy az összhang fennáll és így az utóbbi az előbbinek bizonyos igazolással szolgál, aligha vonható kétségbe. *Max Weber* ugyan azt tartotta, hogy a határhaszon-elmélet, amely végeredményben a *Gossen*-féle első tantételen épül fel, egy vulgáris pszichológiai megalapozással is beérheti, ámde ha ez feltételesen és ideiglenesen kielégítő is lehet, legkevésbé sem tekinthető a kérdés tartós megoldásának. A *Gossen*-féle első tantétel most már így szól: *minden szükséglet, amelynek kielégítése részletekben történhetik, az első részlettel éri el a legnagyobb kielégülést, és minden további részlet már csak fokozatosan csökkenő kielégülést okoz, míg végül a szükséglet telitődik, és ezzel megszűnik;*

¹ Hermann Gossen (1810–1858) német közgazdász; *Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs und der daraus fließenden Regeln für menschliches Handeln*, Braunschweig 1854.

² Ernst Heinrich Webber (1795–1878) fiziológus és anatómus; Gustav Theodor Fechner (1801–1887) filozófus és fizikus, a kísérleti esztétika és a pszichofizika egyik megalapítója.

a telítést előidéző utolsó részletet esetleg követő részletek elfogyasztása már kielégülést nem hoz, hanem csak fokozatosan növekvő visszatetszést, sőt undort szül. A kielégülés érzetét *Gossen* határozottan élvezetnek (*Genuß*) mondja és ezzel nyíltan kifejezésre juttatja, hogy itt kellemességi érzelmek keletkezéséről van szó, amelyek közvetlenül még csak a kellemességi értékelés tárgyai lehetnek, de közvetve egy hasznossági értékelés részeivé is válhatnak. *Gossen* ezeket a további lépéseket aztán egy másik törvényében, tantételében meg is teszi, amikor a szükségletkielégítésre alkalmas javakat készletben, vagyis még nem közvetlenül fogyasztás közben értékeli, és megállapítja: *javainkat készletben is úgy értékeljük, mint fogyasztás közben, vagyis szükségletkielégítésünk sorrendjében aszerint, hogy milyen intenzitású szükségletünk kielégítésére képesek.* Eszerint a kis jószágkészletek csak nagy intenzitású szükségletek kielégítésére elegendők, míg nagy készletek a szükséglettelítés határát elérhetik vagy azt még túl is haladhatják. Amint pedig a jószágegységek a fogyasztás sorrendjében különböző, illetve csökkenő kielégülést okoznak, ezeknek a jószágegységeknek sincs egyenlő, hanem különböző, még hozzá csökkenő értékük annak ellenére, hogy technikai adottságaik, természeti tulajdonságaik, sőt előállítási költségeik is egyenlők lehetnek. Egy szemléltető hasonlatot keresve arra gondolhatunk, hogy egy szénfajta megállapítható kalóriaértékének csak egy részét tudják különböző fűtőberendezéseink hasznosítani, és van olyan fűtőberendezés, amely többet, van olyan, amelyik kevesebbet, de az egész hasznosítani egyik sem tudja. Most aztán gondoljuk el, hogy emberi szervezeteink, mint egy folyton égő kályha, a szükségleteink kielégítésére szolgáló javakat, akár egy fűtőanyagot, nem teljes kalóriaértékükben tudja hasznosítani, hanem csak a fogyasztás sorrendjében egyre csökkenő mértékben. Érthető most már, ha a javakat nem az ő nem hasznosítható teljes kalóriaértékükben értékeljük, hanem csak az úgynevezett hasznos kalóriaértékükben, vagyis csak abban a mértékben, amely mértékben, mégpedig fogyasztásuk sorrendjében csökkenő mértékben tényleg hasznosítani, felhasználni is tudjuk. Eszerint ugyanis fogyasztásuk sorrendjében egyre több megy teljes kalóriaértékükből kihasználatlanul veszendőbe. A kalóriaszámítás itt persze a szénpéldával együtt csak a szemléletesség kedvéért szerepel, de a való tényállást jól érzékelteti. Ezt a stilizált példát mégis fel kell váltanunk két realiztikus példával, amire az evés és ivás szükséglete kínálkozik a leginkább, azért is, mert néhány szükségszerű minősítésre figyelmeztet. A nagyon kiéhezett vagy megszemjázott embernek mohóbb a szeme és a keze, mint az éhsége vagy a szomjúsága. Legyöngült szervezetek a hirtelen evéstől vagy ivástól nemcsak komoly betegségeket kaphatnak, hanem hirtelen halálukat is okozhatják. Ezek a kellemességi érzelmek és hasznossági megfontolások nyilvánvaló összeütközéseire vezethetnek. Ezenkívül nem alaptalan közmondás az sem, hogy evés közben jön meg az étvágy, vagyis az evés és ivás, de minden más szükséglet kielégítése is kezdődhetik egy emelkedő intenzitású ággal, hogy csak azután hajoljon véglegesen lefelé, mint

ahogy erre már *Graziadei*³ is rámutatott. Ezekről a minősítésektől eltekintve, illetve ezeknek megfelelő figyelembevételével azonban helytáll annak elfogadása, mint ahogy ezt *Böhm-Bawerk*⁴ is tudatosan megtette, hogy a szükséglet-kielégítés intenzitása általánosan csökkenő irányú. *Whittaker* egy szemléletes példát hozott fel erre. Kirándulni megyünk a hegyekbe. Megszomjazunk, és egy tejjó mellett visz el az utunk. A sűrűn lakott emberi településektől távol vagyunk, és egy másik tejjó sincsen a közelben. A tej eladási ára persze magasabb, mint ahogy a völgyekben volna. De hajlandók vagyunk többet is megfizetni érte, nem azért, mert méltányoljuk a tej odaszállítási költségét, hiszen lehetnek tehenek a közelben egy hegyi legelőn is. Csak azért fizetjük meg a tej magasabb árát, mert megnőtt a szomszágunk, amely a völgyben ekkora nem volna, és így a tej nekünk a magasabb árát megéri. Lehet, hogy később még egy tejjóval találkozunk, és akkor akár azon az áron is még egy pohár tejet megiszunk. De minél több tejjóval találkozunk azután, annál kevésbé fogjuk ezt megismételni, vagy csak akkor jövünk már esetleg újabb kísértésbe, ha a tej ára megfelelően olcsóbb lesz. Ez a példa azonban csak egy kivételes helyzetet szemléltet, akármennyire hasznos elemzést teygen is lehetővé, de nekünk a dolgokat elsősorban a maguk rendes menetében kell szemügyre venni. Épp ezért nem sokra megyünk az osztrák határhaszon-iskola kedvelt *Robinson*-példáival.

Gossen első alaptörvénye egy egyértelmű jószág egynemű szükséglet-kielégítési hatásáról szól. A javak azonban többféle használhatóságúak, mint a víz, amelyet megihatunk, főzhetünk vele, mosakodásra és mosásra használhatjuk, állatokat itathatunk meg és kertünket öntözhetjük vele, nem szólva persze a vízzel hajtható malmokról, erőművekről és a vízen vontatható hajókról. Hogy pedig fogyasztási szükségleteink mily sokfélék, azt jövedelmünk felosztását meghatározó szükségleti csoportjaink felsorakoztatása már megmutathatta. Ennek a sokféleségnek rendező elvét kereste most már *Gossen* további törvényeivel, amelyek a szükségletkielégítés intenzitásának hatását az összes szükségleti csoportokra együttesen kiterjedő módon is igyekeztek meghatározni. Ha az első, szükséglettelítési alaptörvényt kiegészítő készlettörvényt *Hayek* módjára a harmadik törvénynek tekintjük, akkor második törvénynek nevezhetjük azt, amely semmi más, mint az első alaptörvénynek összes szükségleti csoportjainkra való együttes alkalmazása, méghozzá egyszerre, nevezetesen ugyanarra az időszakra. A szükségleti csoportok összességére kiterjedő kielégítés fogyasztási aktusa természetesen nem történhetik teljesen egyszerre, amint-hogy nem lehetünk egyszerre ébren, hogy együnk és nem alhatunk ugyanakkor, hogy pihenjünk. De egy fogyasztási időszakon belül közeleső egymásutánban szerét ejthetjük összes szükségleteink egyenlő fokig menő kielégítésének, és még mielőtt az egyik, már a megfelelő mértékben kielégített szükségletünk újra

³ Antonio Graziadei (1873–1953) olasz politikus és közgazda.

⁴ Eugen Böhm-Bawerk (1851–1914) osztrák közgazdász, politikus.

felerősödne, a többieket is sorban egyező mértékig kielégítjük és ezzel csillapítjuk, ha éppen valamennyit egyezően és teljes mértékben telíteni nem is tudnók. Éppen erről van szó az egyszerre összefogott összes szükségleti csoportok együttes kielégítésénél, hogy tudniillik *amennyiben összes szükségleteinket egy meghatározott időszakra vonatkozóan a telítésig terjedően elhallgattatni, vagyis az időszak tartamára megszüntetni nem tudjuk, akkor minden egyes szükségleti csoportunk kielégítésében csak addig a csökkenő intenzitási fokig haladunk, meddig valamennyiben eljuthatunk, és egyik szükségletünket sem elégtjük ki nagyobb mértékben, mint a másikat.* Ezt az egyenlő határvonalat összes szükségleteink kielégítése kiegyenlítődéésének és elérhető általános élet-színvonalunk mértékének tekinthetjük, amelyben egyetlen szükségletünk vagy szükségleti csoportunk sem érvényesülhet egy másik szükséglet vagy szükségleti csoport rovására, hanem szükségletkielégítési lehetőségeink keretében minden szükséglet kielégítésének arányos részt juttatunk. Minden szükségletünk kielégítésének vannak különböző és fokról fokra csökkenő intenzitási fokozatai, és a különböző szükségletek kielégítésének különböző intenzitási fokozatai nemcsak az egyes szükségleteknél és szükségleti csoportokon belül, hanem az egyes szükségleti csoportok között is mindennapi összehasonlításunk és összemérésünk tárgyai. Épp ezért az a sokat vitatott probléma, hogy érzelmeink egymással összemérhetők-e, ez a *Messbarkeit der Gefühlsgrößen*,⁵ a mi mostani értelmezésünkben egyszerűen nem is létezik, miután az emberek ezt az összemérést ténylegesen elvégzik, sőt nap mint nap kénytelenek is elvégezni. Amikor folyamatos és egy meghatározott időszakra szóló jövedelmünket a különböző fogyasztási, vagyis szükségletkielégítési lehetőségek között felosztjuk, mégpedig arányosan igyekszünk felosztani, akkor tulajdonképpen ezt végezzük el kénytelen kellenen valamennyien, még hozzá rendszeresen ismétlődő módon, még hogyha a felosztási kulcsot időről-időre meg is változtatjuk. Épp a körülményeink is megváltoznak, a jövedelmeink is megváltozhatnak, valamint hibázhatunk is, és a tévedéseinket igyekszünk jóvátenni, vagy akár új tévedéseket is követhetünk el. Persze az összemérés eredménye nemcsak jövedelmeink nagysága, hanem a különböző egyének szerint is különböző lehet, de társadalmanként nemcsak statisztikai átlagokat, hanem különböző jellegzetes típusokat is kialakíthatunk, illetve ezeknek kidomborodó jelenlétét is felismerhetjük, és akkor már nem kell az áttekinthetetlen változatok sokaságával küszködnünk, hanem eljuthatunk általános érvényű törvényszerűségek megállapításáig is. A korábban meghatározott második *Gossen*-féle törvény most már az elsőtől abban különbözik, hogy amíg az első egyetlen fogyasztási jószág fogyasztásának, egyetlen szükséglet magában álló kielégítésének általános és alapvető törvénye a kellemességi érzelmeknek különböző intenzitási fokokban való jelentkezéséről és a kellemességi értékelésre gyakorolt megfelelő hatásáról, addig a máso-

⁵ Az érzés nagyságának mérhetősége. (ném.)

dik törvény minden fogyasztási jószág fogyasztásának, az összes szükségletek együttes kielégítésének egy-egy meghatározott fogyasztási időszakra korlátozott törvénye, amelyben a kellemességi érzelmek már háttérbe szorulnak és a kellemességi értékelés előtérbe lép, hiszen az egyes fogyasztási javak fogyasztása általában nem egyszerre és egymás mellett, hanem csak egymás után, bár egy meghatározott időn belül történhetik. Amint pedig az első *Gossen*-féle tételnek megvan a maga kiegészítő készlet törvénye, amelyet *Hayek* nyomán a harmadik törvénynek neveztünk, akként van a második *Gossen*-féle tételnek is a maga készlet törvénye, amelyet most már a negyedik törvénynek nevezhetünk el. Ennek a negyedik *Gossen*-féle törvénynek mint második készlet törvénynek aztán az a tartalma, hogy: *nemcsak egynemű, hanem összes különemű fogyasztási javainkat is úgy értékeljük készletben, mint egy időszakon belül való elfogyasztásuk közben, vagyis szükségkielégítésünk sorrendjében aszerint, hogy milyen intenzitású szükségletünk kielégítésére, milyen általános életszínvonal biztosítására képesek.* Összes fogyasztási javainkra kiterjedő egyidejű készletértékelésünk tehát szintén összes szükségleteink kielégítése kiegyenlítésének hatása alatt áll, és amint már a második törvény szerint is a kellemességi érzelmek háttérbe szorulnak és a kellemességi értékelés előtérbe lép, ami egyben a haszonértékelés beavatkozásának is teret enged, a készletértékelésben a haszonértékelésnek csak annál nagyobb szerep jut, és teljesen túlsúlyra is kerülhet. Hogy a kellemesség és hasznosság szerint való értékelést egymással jobban összevethessük, tanulságos az orvosságok, a gyógyszerfogyasztás esetét végiggondolnunk. A gyógyszerek rendszerint kellemetlen ízűek és ezért a gyógyszereket különösen a gyermekeknek meg is szokták ízesíteni. A gyógyszer kellemetlen íze, de különböző gyógykezelési módok fájdalmassága, sőt veszélyessége is csak visszatetszést szülhet. Az egyes gyógymódok még kényelmetlenségeikkel és költségességükkel is csak visszariasztóan hatnak. Ha az ember a gyógykezelésre mégis rászánja magát, akkor annak egyik oka lehet ugyan az, hogy egy a betegséggel már fellépett nagy fájdalmat akar enyhíteni, sőt megszüntetni, általában és elsősorban azonban mégiscsak hasznossági megfontolások vezetnek. A jelen kellemességei kísértésbe hozzák az embert jövőbeli hasznosságok ellenében. A jelen kellemetlenségei ellenben felerősítik a jövőbeli hasznosságokat. A kellemesség és a hasznosság úgy is felmérhető egymással szemben, hogy a kellemesség a közeli pillanatok, a hasznosság ellenben az élet összes pillanatainak kellemességeit foglalja egybe. A közeli pillanatok kellemességeit már érezzük, az élet összes eljövendő pillanatainak kellemességeit ellenben csak el tudjuk képzelni. A kellemességi értékelésben tehát az érzelem uralkodik az értelem felett, a hasznossági értékelésben ellenben az értelem úrrá lesz az érzelmeinken. Minél kevésbé állunk meleg érzelmeink közvetlen befolyása alatt, annál inkább szab nekünk irányt a hideg ész. *Gossen* negyedik törvényének készletértékelésében pedig az értelmi túlsúlynak a feltételei kedvező mértékben adva vannak, és itt elmondhatjuk ennél fogva, hogy ezzel már a hasz-

nossági értékelés válik túlnyomóvá, ha nem is kizárólagossá. *Gossen* azonban még túl is megy ezen törvényei felsorolásában, és kitér még arra, hogy melyek azok az emberi megfontolások, amelyek ezeket a készleteket egyáltalán létrehozzák. Az ember ugyanis már készletei előteremtésénél tekintettel van véges erőire, és ezeket célszerűen úgy alkalmazza, hogy ezek az erők a készletek útján a legnagyobb szükségletkielégítést, a szükségletkielégítési optimumot biztosítsák a számára. Ezeket az erőket latba kell vetni, fel kell áldozni, el kell használni; ezek az erők tehát költségelemek. Az első ilyen költségelem, amelyet *Gossen* egyetemlegesen felsorakoztat: az idő. Mondhatjuk úgy is, bár *Gossen* nem úgy mondja, de úgy értelmezi: a munkaidő. A második költségelem, amelyet *Gossen* egyetemlegesen ennek az időnek vagy munkaidőnek a helyére tesz: a munka. Ezt *Gossen* munkaerőként, de munkafáradságként is értelmezi. Végül a harmadik költségelem, melyet *Gossen* egyetemlegesen ennek is a helyére tesz: a pénz mint jövedelmünkből rendelkezésünkre álló vásárlóerő. A különböző költségelemek alkalmazásával jelentkező különböző készletkielégítési törvények most szerkezetileg azonos felépítésűek és ugyanazt az elvi összefüggést szemléltetik, úgyhogy ebben az értelemben csak egy és ugyanannak a költségfelosztási törvénynek három változatoként foghatók fel. Az első, az időtörvény pedig így szól: *ha az embernek nem áll annyi idő a rendelkezésére, amennyi szükséges ahhoz, hogy az összes szükségleteinek a telítésig való kielégítéséhez szükséges javakat maga előállítsa vagy egyébként magának megszerezze, akkor a minden egyes szükségletének kielégítésére szolgáló javakat abban az arányban fogja megszerezni, és ennek a beszerzésnek eszközlése céljából a rendelkezésére álló idejét úgy fogja felosztani, hogy az egy-egy időegységgel előállított vagy egyébként megszerzett javak elfogyasztásával minden egyes szükségletének kielégítése arányosan egyenlő határig, ugyanaddig a telítési fokig történhessék.* Az időtörvény helyére a munkatörvény abban a feltevésben lép, hogy amint az időtörvény érvénye esetén az egyedüli költségelem, amellyel az embernek számolni kell, a rendelkezésére álló idő, a munkatörvény érvénye esetén az egyetlen költségelem minden ember számára csak a saját munkája. A munkatörvény szövege ehhez képest így hangzik: *ha az ember nem tud annyi munkát kifejezni, amennyi szükséges ahhoz, hogy az összes szükségleteinek a telítésig való kielégítéséhez szükséges javakat maga előállítsa vagy egyébként magának megszerezze, akkor a minden egyes szükségletének kielégítésére szolgáló javakat abban az arányban fogja megszerezni, és ennek a beszerzésnek eszközlése céljából a rendelkezésére álló munkaerőjét, illetve az általa elvégzendő munkát úgy fogja felosztani, hogy az egy-egy munkaegységgel előállított vagy egyébként megszerzett javak elfogyasztásával minden egyes szükségletének kielégítése arányosan egyenlő határig, ugyanaddig a telítési fokig történhessék.* A munkatörvény egyben implicite a rendelkezésre álló munkaerőnek, illetve az elvégzendő munkának is határt szab egy olyan munkatöbbletnek vagy munkafáradságnak elkerülésében, amit már többre

értékelünk az általános szükséglettelítési fok növelésénél; ezt a gondolatmenetet azonban már csak *William Stanley Jevons* dolgozta ki részletesebben. Ugyanez a határ figyelmeztető az időtörvény implicit határára vonatkozóan, amely abban áll, hogy időnket szükségleteink telítési fokának növelésére akkor szűnünk meg felhasználni, ha további időnknek pihenéssel vagy tétlenséggel való eltöltését már többre becsüljük. A harmadik költségváltozat, a pénztörvény esetében ez a határvonal különösen kidomborodik, mert nem más, mint mindenkor i jövedelmünk nagysága. Maga a pénztörvény pedig ez: *ha az embernek nem áll annyi pénzjövedelem a rendelkezésére, amennyi szükséges ahhoz, hogy az összes szükségleteinek a telítésig való kielégítéséhez szükséges javakat magának megszerezze, akkor a minden egyes szükségletének kielégítésére szolgáló javakat abban az arányban fogja beszerezni és ennek a beszerzésnek eszközlése céljából pénzjövedelmét úgy fogja felosztani, hogy az egy-egy pénzegységgel beszerzett javak elfogyasztásával minden egyes szükségletének kielégítése arányosan egyenlő határig, ugyanaddig a telítési fokig történhessék.* Ez a törvény megfelelő módosulással ugyanúgy érvényes azokra az esetekre is, amikor a jövedelem nem pénzből vagy nemcsak pénzből áll. A határ mindegyik esetben a rendelkezésre álló jövedelem nagysága, ami alkalmilag a meglévő pénzkészlet nagyságával is egybeeshetik, de tőketartalék esetén attól el is maradhat, naturáljövedelem és hitel igénybevétele esetén pedig azt meg is haladhatja. Ezek a költségfelosztási törvények a korábbi készlettörvényekhez képest még egy további eltávolodást jelentenek a kellemességi értékeléstől a hasznossági értékelés irányába, mert hiszen többrendbeli költségmegtfontolással bővültek, mégpedig nemcsak általánosan, a rendelkezésre álló időben, munkában vagy pénzben jelentkező költséghatáruk tekintetében, hanem azzal is, hogy minden egyes jószágnak külön költsége időben, munkában vagy pénzben szintén tekintetbe van véve.

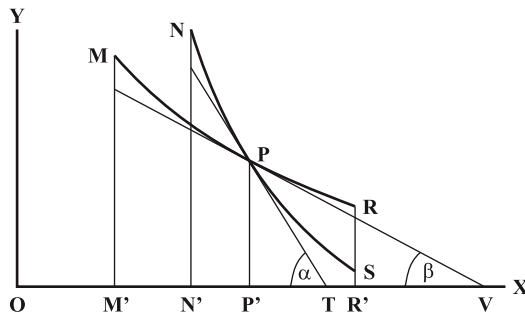
Tekintetbe jön pedig akkor, amikor az egy-egy időegységgel, munkaegységgel vagy pénzegységgel megszerzett javak kerülnek egymással egybevetésre azaz összemérésre; vagyis az egy-egy időegységre, munkaegységre vagy pénzegységre eső javak vannak egymással összehasonlítva. Míg azonban az időben, munkában vagy pénzben jelentkező költséghatárok a pénzjövedelem esetében explicite, az idő és munka esetében pedig legalább implicit meg vannak határozva, addig az egyes jószágnemeknek egy időegységre, munkaegységre vagy pénzegységre eső része még teljesen felderítetlen. A pénzegység esetében legalább annyi világos, hogy a javaknak egyébként még meg nem világított áruárjai mint osztók szerepelnek és ezekből lehet az időköltségekre, illetve munkaköltségekre visszamenően mint szintén osztókra következtetni, de az osztandó jószágmennyiségek maguk és az osztó költségnemek mindegyikének nagyságai is még tisztázatlanok. A fogyasztók szempontjából ez annyiban megbotcsátható, hogy részükre az előállítási költségek és ezektől függő eladási árak még adottságok gyanánt szerepelhetnek. Ez vonatkozik mindenekelőtt a beszer-

zési pénzáraakra. De már az idő- és munkaköltség esetében ez kevésbé lehet helytálló, mert itt a fogyasztó egyben termelőnek is van véve, és így a jószág-nemenkénti és jószágegységenkénti költségek megfontolása a maguk keletke-zési részleteiben is ugyanannak a hasznossági értékelésnek a részei, amelybe a szükséglettelítési fokok intenzitásai is tartoznak. Az ebbe az irányba mutató részletkutatás, mint már említettük, *William Stanley Jevons* nevéhez fűződik. *Jevons* a költségelemzésben is a kellemességi értékelés vonalán indult el, és a munkával járó kellemetlen érzelmekből, elsősorban a fáradtságérzésből indult ki. A fáradtságnak ugyanúgy megvannak az intenzitási fokozatai, mint a szükségletkielégítésnek. Miként a szükségletkielégítés kellemes érzelmeket kelt, ak-ként *a munkával járó fáradtság kellemetlen érzelmekben nyilvánul meg. Amint a szükségletkielégítés az első kielégítési aktussal a legnagyobb kellemességet okozza, amely aztán fokról fokra csökken, amíg csak a telítési pontig el nem ér, akként a fáradtság az első munkavégzésnél még a legkisebb és minden további munkavégzéssel nagyobb lesz. Ez a fáradtság eljuthat a teljes kimerülésig, de már egy korábbi határba is ütközhetik, amikor is a munkával elérhető előny, a megszerezhető szükségletkielégítés már kisebb lenne, mint az a hátrány, amelyet a munka fáradtságával még vállalnunk kellene.* A szükségletkielégí-tésnek és a munkafáradtságnak így egymást kölcsönösen elhatároló hatása van, amelyet a szükségletkielégítés oldalán a hasznossági értékelést általánosan túlnyomónak véve határhaszonnak, a munkafáradtság oldalán pedig határfáradt-ságnak nevezünk. A határhaszon elnevezésével élünk most már minden alka-lommal, valahányszor a szükségletkielégítésnek utolsó telítési foka jön szóba ugyanúgy, ahogy ezt *Jevons* is a *final degree of utility* néven illette, ami mint a „hasznosság határfoka” találóbbr és szemléletesebb, mint a német *Grenznutzen* nyomán angol nyelvterületen is elterjedt *marginal utility*, és mindenestre pontosabb, mint a *Léon Walras* által használt *rareté*, bár nála a *Jevonsszal* egyező *intensité du dernier besoin satisfait*⁶ is előfordul. Amint az osztrák határhaszon-iskolát megalapító *Karl Menger* 1871-ben, a cambridge-i *Jevons* szintén 1871-ben, a lausanne-i *Walras* 1874-ben⁷ és az amerikai *John Bates Clark* 1881-ben egymástól és *Gossentől* is függetlenül találták meg a határhaszon fogalmát, akként az teljesen nem is egyező, és amíg *Gossennél* még a szűkebb értelemben vett határhaszon szó és fogalom is hiányzik, továbbá *Menger* és *Clark*, valamint *Jevons* és *Walras* egymással közel egyeznek, né-gyük azonossága nagyon is vitatható. Az eltérő álláspontok exponálása kedvé-ért helyezük be magunkat egy koordináta-rendszer síkjába, amelynek X abszcisszatengelyére mérjük fel két egymással kicserélt jószág, vagyis megha-

⁶ Utolsó kielégített szükséglet intenzitása. (fr.)

⁷ Karl Menger: Grundsätze der Volkswirtschaftslehre. Wien, 1871.
W. Stanley Jevons: The Theory of Political Economy. London, 1871.
Léon Walras: Éléments d'économie politique pure. Paris, 1874–1877.

tározott csereviszonyban álló áru mennyiségét, mondjuk kilogrammokban a kenyéret és literekben a bort úgy, hogy a tengely egy hossz mértékegységének egy kilogramm kenyér, illetve egy liter bor feleljen meg külön-külön, de egyszerre. Nem a *Vilfredo Pareto* indifferenciavonalairól van tehát szó, aki szintén kenyéret és bort szerepeltetett, de nem külön-külön, hanem együtt. Koordináta-rendszerünk Y ordinátatengelyére pedig mérjük fel kenyérkilogrammjaink és borlitereink haszon magasságait, úgyhogy a vízszintes és függőleges tengely összefüggő hossz mértékeivel koordinátáinkban két egyaránt eső hajlású görbe vonal jelenik meg, az egyik a kenyér, a másik pedig a bor haszongörbéje.

1. ábra

Jelöljük a kenyérhaszongörbének kezdőpontját M -mel, egy közbenső pontját P -vel és a végző pontját R -rel, és húzzunk mindegyik pontból egy merőlegest az X tengelyre úgy, hogy ezek a merőlegesek az X tengelyt az M' , P' és R' pontokban érik el. Az M' pontunk a koordináta-rendszer O kezdőpontjától való OM' távolsága azt jelzi, hogy a kenyérhaszongörbét nem teljes hosszában, hanem csak a P pont környezetében vesszük szemügyre. Jelöljük meg most már a borhaszongörbének kezdőpontját N -nel, amely pontnak az X tengely irányában M -tól jobbra és az Y tengely irányában pedig M -tól fölfelé kell feküdnie. Ennek a borhaszongörbének a P ponton áthaladva az R pont alatt egy olyan S pontban kell végződnie, amely az RR' egyenesen fekszik. Húzzunk most egy merőlegest az N pontból az X tengelyre, amely merőleges az X tengelyt az N' pontban éri el. Ezután húzzunk a P pontban egy-egy érintőt mind a kenyérhaszongörbéhez, mind pedig a borhaszongörbéhez is, és ezeket az érintőket hosszabbítsuk meg mindaddig, amíg az X tengelyt metszik, és pedig a borhaszongörbe érintője az $\alpha = 60^\circ$ -os szöggel a T pontban, a kenyérhaszongörbe pedig a $\beta = 30^\circ$ -os szöggel a V pontban. Jelöljük a kenyérkilogrammoknak az X tengelyre felmért mennyiségeit x -szel és megfelelő haszonmagasságaikat az Y tengelyen u_1 -gyel, a borlitereknek az X tengelyre felmért mennyiségeit pedig y -nal és megfelelő haszonmennyiségeiket az Y tengelyen pedig

u_2 -vel. Akkor $-tg\alpha = -\frac{du_2}{dy} = \frac{PP'}{P'T'}$, illetve $-tg\beta = -\frac{du_1}{dx} = -\frac{PP'}{P'V}$, azaz

szükségképpen negatív, ami természetes, mert hiszen mindkét haszongörbének csökkenő hajlása, negatív *slope*-ja van. Ha a **P** ponton áthaladó görbéknek emelkedő hajlásuk volna, akkor a **P** ponton át a görbékhez húzott érintők az **X** tengelyt nem a **P'** ponttól jobbra, hanem balra metszenék egy esetleg szintén 30° és 60° -os szögben a **P'** ponttól ugyancsak a $P'V$ -vel és $P'T'$ -vel egyező, de pozitív előjelű távolságra. A du_1 és du_2 is ugyanaz maradhatna, de az előjele pozitívrá változna, viszont a dx , dy és PP' mind hosszra, mind előjelre változatlan maradna. Mindennek pedig most már messzemenő következményei vannak, amire mindeddig nem figyeltek fel eléggé. Ha ugyanis a határhasznót *Jevons* és *Walras*, valamint követőik mintájára a haszongörbék első differenciálhányadosával azonosítjuk, akkor egy negatív előjelű értéket kapunk, amely mintha az előző összhaszonból elvenne, holott a határhaszon a valóságban, ha csökkent mértékben is, az összhaszonhoz még mindig pozitív hozzáadást jelent. A határhaszonnal a haszongörbék első differenciálhányadosával való azonosítása tehát, bármilyen haszonossága legyen is ennek a differenciálhányadosnak egyébként, nemcsak elfogadhatatlan, hanem egyenesen tarthatatlan. A $-tg\alpha = -\frac{du_2}{dy}$ és $-tg\beta = -\frac{du_1}{dx}$ differenciálhányados-

nak tehát differenciálhányados, de *nem a határhaszon*, nem a „marginal utility” és nem is a *final degree of utility*, ahogy *Jevons* nevezte, hanem csak a *final degree of utility diminution*, vagyis a haszoncsökkenés utolsó foka, vagy még jobban a haszonfok utolsó csökkenése, *final diminution of utility degree*. Ugyanez az értelme a *Walras*-féle *rareté*-nek, amelyet egyszerűen csak *r*-rel jelzett. Ugyanakkor azonban a határhaszonelmélet matematikája nem helytelen, csak megfelelően tartalmatlan, bár ugyanakkor más vonatkozásban tanulságos is, amennyiben a *Menger-Clark*-féle határhaszonra jól rávilágítani alkalmas. Menjünk tehát végig a legegyszerűbb matematikai összefüggéseken. Először is a *marginal utility* iskola, ahogy a határhaszon differenciálhányados-iskoláját neveznök, nem állítja azt, hogy a határhasznok kiegyenlítődnék, vagyis hogy határhasznok egymással egyenlőkké válnának, még kevésbé azt, hogy határhasznok árákká lennének vagy árakkal egyenlők lennének. *Walras* fogalmazta meg ezt a legélesebben, amikor megállapította, hogy az áruk árai olyan arányban állanak egymáshoz, mint határhasznaik, tehát ahogy az árak, úgy a határhasznok is eltérnek, és az árak a határhasznokkal csak arányosak, nem pedig egyenlők. Így az előbbi számpéldára visszatérve $-\frac{du_1}{dx} \neq \frac{du_2}{dy}$, de ha az egyik oldalt $-dx$ -szel, a másik oldalt $-dy$ -nal megszorozzuk, akkor már egyenlőséget kapunk, vagyis

$\frac{du_1}{dx} dx = \frac{du_2}{dy} dy$, amiből mindjárt következik, hogy $du_1 = du_2$, vagyis a haszondifferenciálok egyenlők. Mivel továbbá a határmennyiségek ugyanabban az arányban cserélődnek, mint az összmennyiségek (x,y) , vagyis $\frac{dx}{dy} = \frac{x}{y}$ és az elcserélt összmennyiségek az árakkal (p_x, p_y) megszorozva egyenlők, vagyis $xp_x = yp_y$, ebből következik, hogy $\frac{dx}{dy} = \frac{P_y}{P_x}$ vagy $p_x dx = p_y dy$, amit az első

$\frac{du_1}{dx} dx = \frac{du_2}{dy} dy$ egyenletbe behelyettesítve az árakkal mérlegelt határhasznok

egyenlőségét kapjuk meg, vagyis $\frac{du_1}{dx} \frac{1}{P_x} = \frac{du_2}{dy} \frac{1}{P_y}$, más szóval a határhasznok

egyenlők *per dollar worth*, mint *Irving Fisher* mondotta volt, és ez teljes összhangban látszik lenni azzal, amit *Gossen* az egy-egy pénzegységgel beszerzett különböző fogyasztási javak egyenlő határhasznairól mondott. Csak a fenti okfejtés ellen még egy új kifogást is kell tenni, és ez abban áll, hogy abból a tételből, hogy a határmennyiségek ugyanolyan arányban cserélődnek ki, mint az összmennyiségek, az elcserélt összmennyiségek arányának a mennyiségdifferenciálok arányával való egyenlősége legkevésbé sem következik, kivéve azt az éppen nem természetes esetet, amikor a mennyiségdifferenciálok nagyságát az elcserélt összmennyiségek arányának változásával megváltoztatjuk. Ha pedig ezt nem tesszük, akkor $p_x dx \neq p_y dy$, és így vagy $du_1 \neq du_2$ vagy

pedig $\frac{du_1}{dx} / \frac{du_2}{dy} \neq \frac{P_x}{P_y}$ és így a mennyiségdifferenciálok kényszerű változta-

tásában egy kínos *petitio principii*⁸ van elrejtve. Fenti számpéldánkban például azzal, hogy az **X** tengelyre felmért mennyiségek hosszviszonyát egy kilogramm kenyérben és 1 liter borban állapítottuk meg, a dx és dy mennyiségdifferenciál viszonyát is rögzítettük, és az az x és y elcserélt összmennyiség viszonyával nem változhatik meg.

De visszatérve a számpéldánkra még a következő összefüggésekre is figyelmet kell fordítanunk. A $-tg\alpha = -\frac{PP'}{P'T}$, amiből $P'Ttg\alpha = PP'$ és a

$-tg\beta = -\frac{PP'}{P'V}$ képletből $P'Vtg\beta = PP'$ adódik, ami az **Y** tengely mértékével

mért pozitív és azonos határérték mindkét haszongörbe számára, és éppen ez az, amit a *Menger*- és *Clark*-iskola határhaszn alatt ért. Ez semmi más, mint a

⁸ Bizonyítás olyasmivel, ami önmaga is bizonyításra szorul. (lat.)

két haszongörbe metszéspontjának magassága, vagyis a két haszongörbe egyetlen közös pontjának határértéke. Nyilvánvaló most már, hogy az ilyenképpen értelmezett azonos határhaszon mellett a határhaszon merőlegesétől jobbfelé számítva a szögtangens annál nagyobb hosszúságot vág ki az X tengelyből, mennél kisebb a tangensszög, így 0° -os tangensszög mellett ∞ -t és 90° -os tangensszög mellett 0 -t, nyilvánvaló tehát, hogy amennyiben a javak azonos határhaszon mellett cserélődnek, akkor annál többet kell egy jószágból egy másikért adni, mennél inkább a vízszinteshez közel eső szögtangens adja ki az azonos határhasznot, és annál kevesebbet kell egy jószágból egy másikért adni, mennél inkább a függőlegeshez közel eső szögtangens adja ki ugyanazt a határhasznot. Ebből következik továbbá, hogy a fenti számpéldában

$$\frac{P'V}{P'T} = \frac{x}{y} = \frac{P_x}{P_y} \quad \text{és mivel } \operatorname{tg}\alpha = \frac{du_2}{du_y}, \quad \text{illetve } \operatorname{tg}\beta = \frac{du_1}{du_y} \quad \text{a negatív előjeleket}$$

mindkét oldalnak -1 értékével való megszorozása útján persze pusztán algebrailag eltüntetve ugyancsak eljutunk a *Jevons*- és *Walras*-féle mérlegelt határhasznok egyenlőségéhez, vagyis $y\operatorname{tg}\alpha = PP' = x\operatorname{tg}\beta$ képletéből végül is

$$\frac{x}{y} = \frac{\operatorname{tg}\alpha}{\operatorname{tg}\beta} = \frac{P_y}{P_x} \quad \text{útján} \quad \frac{\operatorname{tg}\beta}{P_x} = \frac{\operatorname{tg}\alpha}{P_y} \quad \text{útján,} \quad \frac{du_1}{dx} \frac{1}{P_x} = \frac{du_2}{dy} \frac{1}{P_y} \quad \text{vagyis}$$

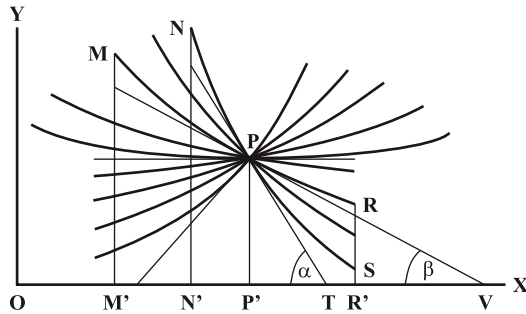
$$\frac{du_1}{dx} \Big/ \frac{du_2}{dy} = \frac{p_x}{p_y} \quad \text{lesz. Ennek a háttérben azonban a } PP'\text{-ben kifejezett}$$

általánosan egyenlő, illetve kiegyenlített *Menger*- és *Clark*-féle határhaszon áll. Mindenesetre a *Menger*- és *Clark*-féle határhaszon nem azonos a *Jevons*- és *Walras*-féle határhaszonnal, bár algebrailag pontosan összefüggnek. Amíg *Menger* és *Clark* számára a határhaszon a fenti számpéldában PP' , addig *Jevons* és *Walras* számára $PP'p_x$ és $PP'p_y$ úgyhogy az utóbbiak számára az egyenlőség a $PP'p_x \frac{1}{p_x}$ és $PP'p_y \frac{1}{p_y}$ útján jön létre, vagyis implicite a *Jevons*- és *Walras*-

féle mérlegelt határhaszon a *Menger*- és *Clark*-féle mérlegeletlen határhaszonnal lesz egyenlővé. *Gossent* pedig eközben a *Jevons*- és *Walras*-féle irányzathoz kell számítani. A $P'T\operatorname{tg}\alpha = PP' = P'V\operatorname{tg}\beta$ egyenlőségéből a két irányzat közötti összefüggés így is felírható: $PP' = \frac{du_1}{dx} \frac{1}{p_x} = \frac{du_2}{dy} \frac{1}{p_y}$, és ezzel

a tényállás még világosabbá válik. Itt persze az árak csak abban az értelemben szerepelnek, hogy amennyiben például 3 kilogramm kenyeret adnának 1 liter borért, akkor 1 liter bor árának háromszor akkorának kellene pénzben lennie, mint 1 kilogramm kenyérnek. Ha egy kilogramm kenyér ára 3 forint, akkor ezek szerint 1 liter bor ára 9 forint, ha ellenben egy kilogramm kenyér ára 40 fillér, akkor 1 liter bor ára 120 fillér. Fenti példánk most már tetszés szerinti áru cseréjére is kiterjeszhető, mert a \mathbf{P} ponton tetszés szerinti számú haszongörbe

áthaladhat ugyanazon PP' nagyságú határhaszon mellett. De még a *Jevons*-féle fáradsággörbét is átvonultathatjuk rajta emelkedő hajlásirányban. A szögtangens ugyanúgy átvezethet a P ponton, csak éppen meghosszabbítása a P' ponttól balra metszené el az X tengelyt. A fáradsággörbéhez hasonló más globális költséggörbét is átvezethetünk emelkedő irányban a P ponton, amely megfelelhet a *Gossen* költségelemeinek mint időgörbe, munkagörbe vagy pénzgörbe, illetve jövedelemgörbe, de mindez a költségtényezőnek hasznóértékelésünk keretében való kellő figyelembevételét még nem tanúsítja.

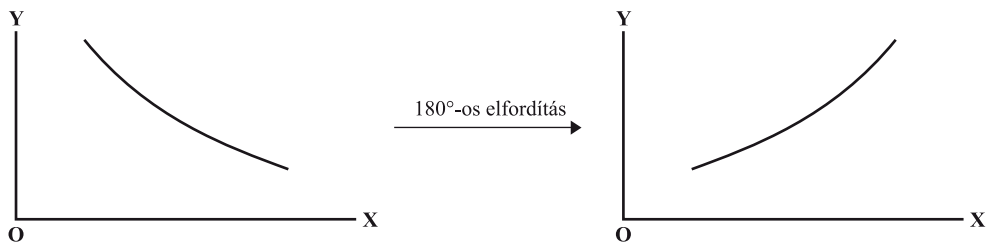
1/a ábra

Augustin Cournot híres ásványvíz-monopólium példájában egy költségmentes haszongörbe szerepelt,⁹ amely ennél fogva csökkenő hajlásával lefuthatott egészen az X tengelyig és annak metszésével érthette el a természetes határát. Ha ellenben az X tengelyből az O kezdőpont körül forgatva kiemelkedik egy költséggörbe, akkor ennek a haszongörbe mentén felfelé húzódó és a haszongörbével való egyik magasabb pontján mint tartós metszőpontján megállapodó költséggörbe a haszongörbének korábbi határt szab, mint amelyet előbb csak az X tengellyel való metszéspontja jelentett. Ez egyetlen haszongörbe és egyetlen rá vonatkozó költséggörbe egymáshoz való viszonyára elegendő felvilágosítást látszik nyújtani. De más lesz a helyzetkép abban a pillanatban, amint valamennyi haszongörbét nemcsak egymással, hanem mindegyiknek külön költséggörbéjével is össze akarjuk hasonlítani, aminek szükségképpen más eredményre kell vezetnie, mint hogyha csak az egyes haszongörbéket hasonlítjuk össze külön-külön költséggörbéiknek figyelembevételével, vagyis annak a módosító hatásnak a figyelembevételével, amit az

⁹ „...a monopólium teljességéhez ... szükséges az is, hogy a monopolisztikus helyzet akkor is fennálljon, amikor a monopolista eladó, meg akkor is, amikor is a monopolista vevő. Cournot ezt a határesetet úgy érte el és a piaci képet úgy tette még egyszerűbbé és egyértelműbbé is, hogy egy ásványvízforrást tételezett fel, amelynek kihasználásánál termelési költségek nincsenek, vagyis a monopolista csakis mint eladó lép fel a piacon.” Neubauer Gyula: Monopólium és szabad verseny, *Közgazdasági Szemle* 1938., 5–6.

egyek költséggörbék külön-külön az egyes haszongörbékre gyakorolhatnak. Az egyes haszongörbék ugyanis csak bruttó haszongörbéknek látszanak, amelyek a költségek figyelembevétel után mint nettó haszongörbék egész más alakot ölthetnek, és így a nettó haszongörbék összehasonlítása egész más eredményre vezethet. Emellett számításba jöhet, hogy a költségekkel kivonást vagy pedig osztást kell-e elvégezni, és ha már a *Jevons*- és *Walras*-féle mérlegelés, amely *Gossen*mel is egyezni látszik, osztást imputál,¹⁰ az ő mérlegelt határhasznuknak bizonyos mértékig zsákutcába való kerülése a problémának általuk való látszólagos megoldását megszünteti, és a problémának újból való alaposabb átgondolását teszi szükségessé. Ez már ellenőrzésként úgyis esedékes lett volna, mert a költségelemzés egészen különálló irányban indult el és ennek az eredményeit a haszonértékeléssel teljes összhangba kell hozni, mert ha ez nem volna lehetséges, vagy az egyiknek, vagy a másiknak, vagy éppen mind a kettőnek is helytelennek kellene lennie.

Mindenekelőtt foglaljuk össze a haszonértékelésnek azokat az elemeit, amelyek a költségszámításra is felhasználhatók, illetve a költségelemzésre is nagyobb fényt deríthetnek. Ebben a tekintetben *Gossen* szellemében járhatunk el, aki ezzel a *Jevons*- és *Walras*-féle irányzattól eltávolodik, és a *Menger*- és *Clark*-féle irányzathoz közeledik, ami annyival inkább is lehetséges, mert *Gossen*, akinél a határhaszon fogalma explicite még nem is szerepel, csak annál kevésbé határozta azt meg a haszongörbe differenciálhányadosaként, és még kevésbé beszélt az árakkal való osztás útján mérlegelt differenciálhányadosokról, mint a mérlegelt határhasznok kiegyenlítődésséről. Eközben azonban hasznát vesszük éppen *Jevons* munkafáradtság-görbéjének, mint a költséggörbék általános típusának. Ha visszatérünk a kenyér és bor haszongörbéit összemérő 1. ábránkra, amely egyben a kenyér és bor 3:1-es cserearányát is megállapította a haszongörbék érintői által a határhaszon merőlegesétől az *X* abszcisszatengelyből jobbra kimetszett vízszintes hossztaávolságokkal, akkor megállapíthatjuk, hogy a két haszongörbe kölcsönösen egymás költséggörbéje gyanánt is felfogható. Nem kell ugyanis mást tenni, mint bármelyik haszongörbét nem fentről lefelé balról jobbra, hanem letről felfelé jobbról balra olvasni, és ennek megfelelően 180°-ra elfordítani.

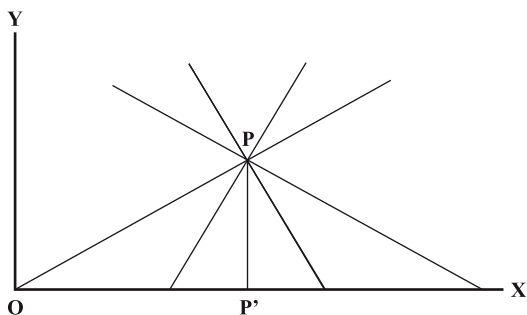

2. ábra

Akkor ugyanis haszongörbénk ugyanolyan alakot ölt, mint *Jevons* munkafáradtság-görbéje. Ha ezenfelül az elfordított görbénket teljes hosszában még süllyeszteni is lehetne, akkor tökéletes költséggörbe lenne belőle. A süllyesztés lehetősége ugyanis annak a jele lenne, hogy az illető jószágnak olyan bővében vagyunk, hogy nem keressük mint vevők, hanem kínáljuk mint eladók a piacon. Ugyanezt megtehetjük *Jevons* munkafáradtság-görbéjével vagy bármely vele egyezően szerkesztett és pozitívan felfelé hajló költséggörbével is. Nem kell ugyanis letről felfelé és balról jobbra olvasni, hanem fentről lefelé és jobbról balra, minél fogva 180° -ra elforgatjuk, és egy haszongörbét kapunk belőle, s ha a görbénket egész hosszában emelni tudjuk, ami annak a jele, hogy az illető jószágnak szűkében vagyunk, és nem kínáljuk mint eladók, hanem keressük mint vevők a piacon, akkor egy jellegzetes haszongörbe lehet belőle. Ez még a fáradtsággörbére is áll, ha már nem a magunk fáradtságát kínáljuk eladásra, hanem a más fáradtságát keressük megvételre. A haszongörbének ez az emelése és a költséggörbének ez a süllyesztése egyben másra is figyelmeztet: arra, hogy mi nemcsak egy-egy görbe mentén haladhatunk, hanem a görbék felfelé vagy lefelé el is tolódhatnak, és ez éppen felfelé a szükség, lefelé pedig a bőség jele. Mondhatjuk úgy is, hogy a szükség magas, a bőség pedig alacsony határhasznokkal operál. Másrészt ez az eltolási lehetőség arra is figyelmeztető, hogy a haszongörbék, illetve költséggörbék nem a maguk teljes elméleti hosszával, hanem csak az ábránkban **P**-vel jelzett határhaszon-metszőpont környezetében jönnek figyelembe, mert egy görbe teljes elméleti hosszában mind az emelt, mind a süllyesztett szakaszoknak egy-egy egymásra következő rész gyanánt meg kellene lenniök, de a határmenti kiegyenlítődésként szempontjából közvetlenül már csak azok a részek jönnek figyelembe, amelyek az elhatároló metszőpont mindkét oldali környezetébe esnek. Még ezek a teljes elméleti hosszok sem biztosítékok az ellen, hogy a görbék mindkét irányban meg is hosszabbodhatnak, ezenkívül azonban a görbék teljes hosszukban vagy legalább egyes részeiken az alakjukat is megváltoztathatják, vízszintesebbek vagy függőlegebbek is lehetnek. Csak a haszongörbéknek közbenső emelkedő vagy a költséggörbéknek közbenső eső szakaszát kell nagy fenntartással fogadni, kizártnak azonban csak a haszongörbék általánosan emelkedő és a költséggörbék általánosan eső irányzatát kell tekinteni, amit viszont nem szabad összetévesz-

tenünk azzal, hogy a termelési költségeknek a technikai haladásból származó általános csökkenésével és a jólét általános emelkedésével mind a haszongörbéinken, mind pedig a költséggörbéinken lejjebb tolódunk. Ez csak a határhaszonpont általános süllyedésével egyértelmű, amint az általános elszegényedés, például nagy háborúk után, a határhaszonpont emelkedésével jár, legalábbis a többség számára. Ekkor a haszongörbéinken és a költséggörbéinken is felfelé tolódunk. Haszongörbék közbenső emelkedését és költséggörbék közbenső esését elsősorban a kapcsolt javak behatása okozza, ami abban nyilvánul meg, hogy különmemű javak egymást helyettesíthetik, mint a szubsztitív javak, vagy egymást szervesen kiegészítik, mint a komplementáris javak. A javak haszongörbéi és költséggörbéi ugyanis szubsztitív és komplementáris javaik részéről törésszerű módosulásnak lehetnek kitéve. Ezek a törésszerű módosulások azonban ugyanakkor csak időlegesek, és ezzel mulandók és átmenetiek lehetnek.

Most aztán induljunk ki korábbi, 1. ábránkból, de úgy, hogy *Gossen* költségfelosztási törvényeit szemléltetjük vele. Legyen akár az idő, munkaidő, akár a munka mint munkaerő vagy munkafáradtság, akár a pénz, pénzjövedelem vagy egyáltalában a jövedelem az általános költségelem, és rajzoljuk meg globális költséggörbénket pozitív, balról jobbfelé emelkedő irányban úgy, hogy az egy függőleges, a vízszintes X abszcisszatengelyre merőleges vonalba ütközik, a P pontban metszve azt. Ha ez a P pontból húzott merőleges az X tengelyt a P' pontban éri el, mint korábbi ábránkban, akkor a PP' távolság a határhaszonnak az az általános magassága, amire minket költségelemeink egyáltalán képesítenek, és ez az, ami a mi általános életszínvonalunkat meghatározza. Így a mi további feladatunk az, hogy összes haszongörbéinket és költséggörbéinket, nevezetesen minden egyes haszongörbére vonatkozó külön költséggörbénket is a P ponton átfuttassuk, és ehhez görbéink teljes elméleti hosszából azt a szakaszt használhatjuk csak fel, amelynek a P ponttal egyező magasságú pontja van. Így összes haszongörbéink és egyedi költséggörbéink is valamennyien átvonulnak ugyanazon a P ponton, amelyet a mi *Gossen*-féle globális költségelemeink valamelyike meghatározott. Ha mindegyik görbénkhez egyenként meghúzzuk a P pontban a megfelelő érintőt, akkor ezek az érintők a PP' magasságra támaszkodva úgy vonulnak át a P ponton a szélrőzsa minden irányában, mint egy szélmalomnak a vitorlái. Töröljük ki koordinátásikunkból az összes görbénket, és hagyjuk meg csak az érintőket a P pont körül a PP' merőleges vonal tetején, akkor ezeket az érintőket a PP' magasság valóban úgy tartja, akár egy szélmalom kerekét a tartógerendája. A P pontot pedig a rajta átvonuló érintők sokasága úgy fogja körbe, akár egy valódi szélrőzsa, úgyhogy e szemléltető képünk nyomán akár úgy is beszélhetnénk *Gossen* költségfelosztási törvényeiről, mint egy *szélrőzsa-teorémáról*.

3. ábra

Szemléletességében analógja ez a *cobweb*-teorémának, az *Ezekiel*-féle pókháló-elméletnek,¹¹ amivel nem akarunk szemet hunyni ez utóbbi aszimmetrikus görbének önkényes hajlásszögeltolódásai felett, melyekkel elméleti szükségszerűségeket konstruált meg olyan gyakorlati lehetőségekből, amelyek épp nem eléggé általánosak ahhoz, hogy a statikai szemlélet egyértelműségét megbontsák. A *Gossen*-féle *szélrőzsza* érintői most már a P' ponttól jobbra és balra különböző hosszú távolságokat metszenek ki az X tengely vízszintes vonalából, amelyeknek egymáshoz való aránya az összes fogyasztási és költségjavak cserearányát meghatározza a pénzt is beleértve, méghozzá minden ember külön szélrőzsája szerint minden emberre nézve külön-külön, de egyidejűleg és egyenlően, megfelelően a piacon mindenki számára elvileg egyenlő piaci áraknak. Ha például korábbi ábránkba a két haszongörbe mellé csak egy pénzköltséggörbét helyeznénk pozitív növekvő iránnyal a P ponton keresztül, akkor ennek a P' ponttól balra az X tengelyből a $P'V$ hosszúság háromszorosát kellene kimetszenie 9 forintos borár, vagy pedig a 7,5-ed részét 120 filléres borár mellett. Ezen átszámítva pedig mindjárt a kenyér pénzára is kiszámítható, és hasonlóan volna kiszámítható nemcsak minden jószágának minden jószággal való cserearánya, hanem pénzbeli értéke, vagyis áruára is. Ezenkívül azonban szélrőzsánkkal annak a követelménynek is eleget teszünk, hogy javaink kiegyenlített határhasznai a költségelem utolsó egységére, a munkaidőnek vagy általában az időnek, a munkának mint munkaerőnek vagy munkafáradságnak, a pénznek, pénzjövedelemnek vagy általában jövedelemnek utolsó legkisebb egységére legyenek vonatkoztatva, mert összes haszongörbéink és egyedi költséggörbéink is infinitezimális¹² folytonosságban vonulnak át a globális költségelem infinitezimális folytonosságú görbéjével együtt a valamennyiükre egyidejűleg közös és azonos P ponton, úgyhogy az összes jószágegységek jószágnemenkénti utolsó határhasznai egymással és az utolsó pénzegység határhasznával is egyenlők. A határhaszon ugyan a *Menger*- és *Clark*-iskola határhasznára, de az *Irving Fisher*-féle *per dollar worth* követelmény is teljesítve van.

¹¹Mordecai Ezekiel: *The Cobweb Theorem. Readings in Business Cycle Theory*. Philadelphia-Toronto, 1944.

¹²Parányi, rendkívül kicsi. (lat.)

IV. fejezet

A negatív haszon, vagyis a költség és ennek elemzése

A gazdasági értékelés pozitív értékelés, és ennél fogva mi sem volna természetesebb, mint az, hogy a gazdasági érték is pozitív érték, még hogyha nem is önérték vagy abszolút érték, hanem eszközi érték, viszonylagos érték, emberi célokhoz, célkitűzésekhez viszonyított érték, ami éppen a szükségletkielégítésben áll. Annál különösebb, hogy a gazdasági értéket először negatív oldaláról mint költségértéket fogták fel, és még ma is igen népes és komoly azoknak a tábora, akik a költségértékelést előtérbe helyezik a haszonértékeléssel szemben. Egy nagy érdemük is van ezeknek az érveknek, mert nem hagyták a kérdésnek azt az oldalát elhomályosítani, márpedig a költségértékelés annál is nagyobb figyelmet érdemel, mint amennyire *Alfred Marshall* igyekezett a haszonértékelést a költségértékeléssel összeépíteni. A költségértékelés elsősorban a termelőnek és az eladónak értékelésmódja. Az ő szempontjából természetes, hogy a terméknek legalább annyit kell érnie, mint amennyibe az előállítása került, illetve az eladási árnak legalább annyit kell behoznia, mint amennyit a vételára kivitt. A költség tehát amolyan alsó határ, amelyet az értéknek meg kell térítenie, illetve amelynek az értékben meg kell térülnie, nehogy ráfizetés, vagyis veszteség álljon elő. De ebből még sem az nem következik, hogy az érték a költségnél magasabb ne lehessen, amikor is a különbsétként nyereség mutatkozik, sem az, hogy az érték a költség mögött el ne maradjon. Az érték tehát sem a dolog természete szerint, sem pedig a gyakorlati tapasztalatok egyértelmű tanúsága szerint nem azonos az értékkel. A haszonérték nem pusztán nyereség a költség felett, hanem maga a bruttó érték. A költség is érték, mégpedig vagy a termelésben elhasznált javak, vagy felhasznált munka értéke, vagy pedig a beszerzésnél adott ellenérték javakban, pénzben vagy munkában; de nem a termék vagy a szerzemény értéke. Nem azért van egy jószágnak értéke, mert költséget okozott, hanem azért fordítunk költséget valamire, mert megéri. A költség tulajdonképpen minden esetben a *Davenport-féle opportunity cost*-tal¹ azonos, vagyis elszalasztott alkalmak, figyelmen kívül hagyott más felhasználási lehetőségek értéke. A termék értéke tulajdonképpen hozadéki érték, amelyet költségérték terhel, de fogalmilag a hozadéki értéknek a költségértéket egy

¹ A hazai irodalomban általában „használdozat-költség”-nek nevezik.

nyereséggel meg kell haladnia, tehát az értéknek tipikusan két részből kell állania, nyereségből és költségből. A gazdasági érték tehát nem költségérték és a termékérték a termelési költséggel nem azonos. A költségértéket nem teszi elfogadhatóbbá, ha a termelési költségeket mind sikerül emberi munkára visszavezetni, de új problémák származnak ebből a visszavezetésből. A költségérték-elmélet kezdettől fogva azon szorgoskodott, hogy minden költséget emberi munkából tudjon származtatni, elsősorban azonban az árakat igyekeztek úgy felbontani, hogy abban más, mint munkabér ne lehessen. Az már kevésbé jöhetett szóba, hogy minden jövedelem csak munkabérből származzék, illetve csak munkabérből álljon, még ha idegen munkából, mások munkájából származhatott is.

A gazdasági érték ünnepelet meghatározását korábban már említettük a gazdaságtörténeti korszakokkal kapcsolatban, amelyet *Adam Smith* akként adott meg, hogy minden gazdasági érték egyedüli forrása az emberi munka; de mihelyt a földet birtokba vették és tőkét gyűjtöttek, a termelés teljes eredménye már nem jutott az emberi munkának, hanem egy-egy részt a földbirtokosoknak, illetve a tőkés vállalkozóknak kellett átengedni. Mint már akkor is említettük, a föld és a tőke pusztá tulajdona nem egyenrangú jogcím a részesedésre az emberi munkával, mert munka nélküli jövedelemnek számít. A költségeknek, áraknak és jövedelmeknek további elemzése tehát önkéntelenül is abba a hibába esett, hogy igyekezett a munka nélküli részesedést szépíteni. A legnagyobb eredménnyel az árak felbontása járt, és itt *David Ricardónak* sikerült az ármeghatározó tényezők közül a földjádékot teljesen kiküszöbölni, a tőkenyereséget, profitot pedig messzemenően közömbösíteni. Mindenekelőtt a földjádékot csak a jobb földeken keletkező különbözeti járadéknak fogva fel, az árakat szerinte meghatározó legrosszabb földön már nem kellett földjádékkal számolnia. Másodszor feltételezte, hogy az áruk cseréje mindegyikükre fordított munkamennyiségek arányában történik, mely arányokon a tőkehasználat már nem változtat, mert a tőkék az egyes termelési ágak között egyenletesen oszlanak meg, tehát a munkamennyiségek által meghatározott cserearányokon nem változtathatnak. Harmadszor a tőke mint munkatermék az élő munka mellett mint a holt munka bére részesedik a jövedelemmegoszlásban. Negyedszer a munkabért a forgótőkéből előlegezik, és a munkás a termelési költségeknek az árakat meghatározó szerepénél fogva nem kaphat nagyobb bért, mint a megélhetési költsége, még ha ebbe bizonyos kényelmi javakat is be lehet számítani. Ötödször aztán *James Mill* a forgótőkének bérfizetési hányadát merev munkabéralap gyanánt fogta fel, melynél többet bérfizetésre akkor sem lehet felhasználni, ha a munkások száma és végzett munkájuk megnövekednek. *Ricardo* a forgótőke bérfizetési hányadában azokat a fogyasztási javakat, elsősorban élelmiszereket látta, amelyeket a munkások a béreikből megvásárolnak, *Malthus* pedig a munkások szaporodásának bércsökkenítő hatását abból szár-

maztatta, hogy a mindenkori élelmiszerkészletek korlátozott mennyiségébe ütökzik. A munkaérték-elméletbe igazán új színt azután már csak *Marx* hozott. A gazdasági értéknek már *Arisztotelész* két változatát, a használati és a csereértéket különböztette meg. A használati érték vonatkozásában soha nem állott fenn kétség abban a tekintetben, hogy ez csak haszonértékelés eredménye lehet, tehát ezalatt csak hasznossági értéket és nem költségértéket lehet érteni. Az igazi probléma azonban mindig csak a csereértéknél kezdődött. Nem lehet azért meglepődni azon, hogy amikor *Marx* vagy *Engels* gazdasági értékről, érték-törvényről beszél, akkor csak a csereértéket érti alatta. A költségérték és különösképpen a munkaérték képviselői most már úgy tekintettek a használati értékre, mint amely a csereérték megmagyarázásához semmivel hozzá nem járul azon az egy tényen kívül, hogy a csereérték természetes előfeltétele, a csereérték magasságának közelebbi meghatározása nélkül. Ezt a hagyományt *Marx* is követte, de ő nemcsak átvette, hanem külön meg is okolta. A csereviszonyban álló javak általában hasznosak, de hasznosságuk olyan minőségi sokféleséget mutat, hogy ezek össze nem mérhetők és közös nevezőre nem hozhatók. Ha pedig ilyképpen fel nem mérhető hasznosságuktól kénytelenek vagyunk eltekinteni, akkor csereviszonyuknak meghatározására nem marad más közös tulajdonságuk hátra, mint az, hogy valamennyien munkatermékek. *Böhm-Bawerk* ugyanezt a megokolást használta a csereviszonyoknak a hasznossági értékelés útján való meghatározására. A csereviszonyban álló javak általában munkatermékek, de az alkalmazásba vett különböző munkák olyan minőségi sokféleséget mutatnak, hogy ezek össze nem mérhetők és közös nevezőre nem hozhatók. Ha pedig ilyképpen fel nem mérhető munkaminőségeiktől kénytelenek vagyunk eltekinteni, akkor csereviszonyuknak meghatározására nem marad más közös tulajdonságuk hátra, mint az, hogy valamennyien hasznosak. A két okfejtés egyenlőképpen jogosult. A minőségi munkáknak azonos munkaidőre való korlátozása, illetve átszámítása ugyanis épp olyan problematikus elvben és meg van oldva a gyakorlatban, amint problematikus a haszonértékek összemérése elméletileg és meg van oldva gyakorlatilag. *Marx*nak két fogalma van a társadalmilag szükséges munkaidőről, azonban ezeknek egyike sem ide tartozik. Az egyik a *Kapital* első kötetében még arról szól, hogy egy termék előállításához szükséges munkaidő normális hossza társadalmilag mindenkor meg van határozva és így egyéni eltérések figyelmen kívül hagyhatók. A harmadik kötetben azonban már nem arról a társadalmilag szükséges munkaidőről van szó, amely egy-egy termék előállításához normálisan kell, hanem arról az összes munkaidőről, ami egy termék még használható összmenyiségének előállításához szükséges, szemben azzal a munkaidővel, amelyet egy már ennél nagyobb összmenyiség előállítása venne igénybe. A társadalmilag szükséges munkaidő két fogalma egymás közt sem azonos, de egyike sem vonatkozik a különböző minőségű munkáknak egymással való összemérésére. Ha egy sebészi műtét társadalmilag szükséges munkaideje egy óra, és egy téglafal társa-

dalmilag szükséges munkaideje egy nap, ebből a két munkaminőség mennyiségi viszonyára még semmi sem következik. *Marx*nak van aztán egy nagyon kevés figyelemre érdemesült, de igen szép méltatása az emberi munkának, és pedig minden emberi munkának a fizikai munka fogalmától való különbségéről. A fizika szerint minden erő munkát végez, mely élő vagy élettelen energiából egyaránt származhatik és az élettelen energiából származó munkaerő sokszorosán nagyobb is, mint az, amelyet élő energia tud kifejteni. A technikailag legfejlettebb Amerikában már az első világháború után megállapították, hogy egy lakosra annyi élettelen energia jut, mint hogyha minden embernek 50 rabszolga állana a rendelkezésére; ez a szám a mai napig talán a kétszeresére is emelkedhetett. *Frederick Soddy*, a Nobel-díjas angol kémikus már két és fél évtizeddel ezelőtt, tehát még az automatizálás kezdetén megállapította, hogy az élettelen energiák nagyarányú alkalmazása az emberi munkát kezdi teljesen kiszorítani azokról a területekről, amelyeknél a súlypont a fizikai megerősítésen van,² *Marx* azonban az emberi munkát még az állati erő kifejtéstől is élesen megkülönböztette, hangsúlyozva, hogy az emberi munka mindig célmunka, míg az állati munka legfeljebb ösztönmunka. Az ember fejében a munka terve előre készen áll, sőt az ember a munkáját a fejében előre elvégzi, amire egyetlen állat, sem a méh, sem a hangya feltehetően nem képes, és épp ezért természetes és indokolt, hogy gazdasági értelemben vett munka alatt csak az emberi munkát szokás érteni. *Ricardo* munkabérfelfogásának, amelyből *Lassalle* kissé hangulateltöltő vasbértörvénye lett, már egyenértékű ellentétét alkotta meg *Marx* a szükséges munkában, *James Mill* munkabérialapjának pedig kevésbé merev mása lett *Marx* variábilis tőkéje. A szükséges munkának egyrészt, a variábilis tőkének pedig másrészt csak szerves kiegészítése volt egyrészt a többletmunka, másrészt pedig a konstans tőke, mint az összes munkának, illetve összes tőkének egyetlen másik alkotórésze. *Marx* azután rámutatott egy antinómiára,³ amelyet abból származtatott, hogy amíg a profitnak csak a variábilis tőke és a többletmunka lehetne a forrása, mégis a profitráta mint a többletmunka érték-többletének az összes tőkéhez való aránya, minden vállalatban ugyanarra a társadalmilag egyenlő szintre törekszik, és ezt statisztikai átlagban el is éri; ez éppen az átlagprofitráta. *Marx* az antinómiáját, amelyet a *Kapital* I. kötetében tárt fel, *Engels* a II. kötet előszavában mint a csereértéktörvény antinómiáját jellemezte. A III. kötet aztán három megoldást vetett fel, amelyek közül az első egy kvázi monopolisztikus megegyezés a kapitalisták között, a második a kapitalisták egymás közti versenye, a harmadik pedig, amelyet a nemzetközi kereskedelemből vett példa magyaráz, a munkaproduktivitás kiegyenlítő hatása. A három megoldásból teljes eredményt csak az utolsó ad, amit *Marx*nak a *Kapital* III. kötetéből vett képlettel lehet igazolni. A

² Frederick Soddy: The Role of Money, London, 1934., 10–11. oldal.

³ Ellentmondásra. (gör.)

képlet a profitráta meghatározása az m értéktöbbletből, m' értéktöbbletrátából, c konstans tőkéből, v variábilis tőkéből, miközben a p jelzésű profithoz a profitráta jelzése $p' = \frac{m}{c+v} = \frac{m}{v} \frac{v}{c+v} = m' \frac{v}{c+v} = m'q'$, ez utóbbiba bevéve a $\frac{v}{c+v} = q'$ variábilis tőkehányadot, mely jogosult algebrai leegyszerűsítést Sweezy: *The Theory of Capitalist Development* című könyvéből⁴ veszünk át. Az alapképlet defítorikus;⁵ a profitráta az értéktöbbletrátától abban különbözik, hogy amíg az értéktöbbletnek a variábilis tőkéhez való viszonya az utóbbi, addig az összes tőkéhez való viszonya az előbbi. A profitráta tehát két olyan tört szorzatára bontható törttel egyenlő, mely két tört közül az első az értéktöbbletráta, a munkaproduktivitás, a második pedig a variábilis tőke viszonya az osztókéhez, vagyis a variábilis tőkehányad; éppen ez az utóbbi a Sweezy-féle q' -vel jelzett számérték. A profitráta társadalmi értelme pedig két követelményen alapszik. Az egyik követelmény az átlag-profitráta, vagyis a profitráta társadalmi egyenlőségének kialakulása, aminél figyelni kell az átlagprofitráta kissé megtévesztő elnevezésére. Ez az átlagprofitráta ugyanis minden egyes kapitalistának a profitráta-maximumra való törekvéséből jön létre, s így egy általános profitráta-maximumtól nem eltérő, hanem azzal egyenesen azonos. A másik követelmény pedig a variábilis tőkehányad társadalmi egyenlőtlensége, és épp ennek a két követelménynek az ütközéséből jön létre a *marxi antinómia*, amelyet aztán már csak az ő harmadik megoldása szüntet meg teljes mértékben, tudniillik a munkaproduktivitás társadalmi egyenlőtlensége, mégpedig úgy, hogy amíg a variábilis tőkehányad irányvonala eső, a munkaproduktivitás emelkedő. Szimbólumokban ez kétségtelenné válik, ha n személy egy vállalat profitrátáit, értéktöbbletrátákban kifejezett munkaproduktivitását és variábilis tőkehányadait megfelelő indexekkel megkülönböztetjük és összefüggésükben elvonultatjuk magunk előtt. Az első követelmény szerint ugyanis $p'_1 = p'_2 = \dots = p'_n$ és mivel az indexeket a variábilis tőkehányadok csökkenő nagyságrendjében is eloszthatjuk, a második követelmény kifejezése $q'_1 > q'_2 > \dots > q'_n$, és ebből már egyértelműen következik $m'_1 < m'_2 < \dots < m'_n$, megfelelően az alapképletnek, mely szerint $p'_1 = m'_1 q'_1$ és $p'_2 = m'_2 q'_2 \dots$, végül $p'_n = m'_n q'_n$, ami csak logikus kifejezése a társadalmilag konstans egyidejű profitrátának két variábilis funkció szorzatából. Ha ugyanis egy konstans olyan szorzattal egyenlő, amelynek egyik tényezője variábilis, akkor a másik tényezőnek is variábilisnak kell lennie, és ha az egyik variábilis tényező egy eső funkció, akkor a másik variábilis tényező csak emelkedő tényező lehet. Ezért lehet a *marxi antinómia* egyértelmű, és teljes megoldása csakis az általa felsorolt három megoldásból a harmadik. Ez mindenesetre a profitráta szekuláris

⁴ London, 1946., 102. oldal.

⁵ Végleges, meghatározott. (lat.)

alakulására is befolyással van. *Marx* ugyanis a profitráta szekulárisan csökkenő irányzatát az értéktöbbletráta, vagyis a munkaproduktivitás szekuláris konstanciájából vezeti le, amikor természetes lenne, hogy a profitráta egyedül a variábilis tőkehányad szekulárisan csökkenő irányzatát követi. Ha ellenben az értéktöbbletráta már szinkronikusan is emelkedő irányú a variábilis tőkehányad eső irányából folyóan, akkor ez szekulárisan se lehet másképp, és így a profitráta szekulárisan csökkenő irányzatát csak az alapozhatja meg, ha feltehető, hogy a variábilis tőkehányad jobban esik, mint amennyire a munkaproduktivitás emelkedik. Azt különben, hogy a profit két ellentétes irányú tényezőnek, a munkaproduktivitásnak és a munkáslétszámnak szorzatából adódik, *Marx* ismételten világosan kifejezésre juttatta. A profit tehát a variábilis tőkéből, a munkaproduktivitás pedig a konstans tőkéből származik. A profitráta viszont a munkaproduktivitással egyenesen, a variábilis tőkehányaddal pedig fordítottan arányos. Ugyanez a gondolatmenet a profitráta maximumra emelésével is kialakul. Minden vállalat, illetve vállalozó vagy tőkés a profitráta maximumára törekszik, vagyis a $p'=m'q'$ képletből arra, hogy p' első differenciálhányadosa zérus, második differenciálhányadosa pedig negatív legyen. A differenciálás a legésszerűbben a munkaidő szerint, amit t -vel jelezhetünk, történhetik. Eszerint tehát:

$$\frac{dp'}{dt} = \frac{d(m'q')}{dt} = m' \frac{dp'}{dt} + q' \frac{dm'}{dt} = 0.$$

Ez csak akkor áll fenn, ha $\frac{dq'}{dt}$ és $\frac{dm'}{dt}$ ellenkező előjelű, mivel kétségtelen, hogy m' és q' értéke pozitív. Ugyanakkor $\frac{dq'}{dt}$ értéke negatív, így fel kell tennünk, hogy viszont $\frac{dm'}{dt}$ értéke pozitív. Ez pedig feltehető, ha a variábilis tőkehányad csökkenésével a munkaproduktivitás növekedését és ezzel a többletértékráta növekedését is kapcsolatba hozhatjuk.

Ugyanígy a második differenciálhányados:

$$\frac{d^2 p'}{dt^2} = \frac{d^2(m'q')}{dt^2} = 2 \frac{dm'}{dt} \frac{dq'}{dt} + m' \frac{d^2 q'}{dt^2} + q' \frac{d^2 m'}{dt^2} < 0.$$

Az adott feltételekből egyaránt következik az, hogy $\frac{d^2 q'}{dt^2} = 0$ és $\frac{d^2 m'}{dt^2} = 0$, vagyis, hogy a két második differenciálhányados a variábilis tőkehányad negatív, valamint a többletértékráta pozitív változásához tartozó irányzatváltozás (irányzatnövekedés vagy irányzatcsökkenés) egyaránt megszűnt.

Ebből:

$$\frac{d^2 p'}{dt^2} = 2 \frac{dm'}{dt} \frac{dq'}{dt} < 0,$$

ami csak akkor lehetséges, ha a szorzat két differenciálhányados-tényezője közül az egyik pozitív előjelű, vagyis emelkedő irányú – a munkaproduktivitás –, a másik pedig negatív előjelű, vagyis eső irányú – a variábilis tőkehányad, a viszonylagos munkáslétszám –, ami ugyanaz a feltétel, mint az első differenciálhányadosnál, illetve ami a profitráta társadalmi kiegyenlítődéseinél mutatkozott.⁶ Marx után a munkaértékelméletnek még számos képviselője akadt tőle eltérő változatokkal is, mint például *Otto Conrad*, de érdemleges előhaladást az elmélet már nem tett.

A munkaértékelméletnek van egy alapvető nagy igazsága, és ez az, ami elsősorban kifejtést érdemel. Az ember úgy áll a környező természet közepette, mint egy néző, aki egy utcai kirakat üvegén keresztül a mögötte felhalmozott áruk raktárába betekint. Olyan is ez a természet, mint az édenkert, amelynek azonban bejárati kapuja be van zárva. Az ember egy mindegyre kiürülő szükségletkomplexum, amellyel szemben a természet összes szükségleteink kiegyenlítésének tárháza, nevezetesen a kielégítésre alkalmas összes javak tárháza. Ezek a javak azonban egyrészt nehezen megközelíthetők, másrészt megfelelő átalakításra szorulnak, mielőtt szükségleteink kielégítésére közvetlenül alkalmassá válnak. Az embernek ezeket a javakat a természettől valósággal meg kell vennie, és a pénz, illetve lehetséges, hogy egyedül a saját munkája az, amivel ezekért fizetnie kell. Az emberi munka tehát az ősi, eredeti ellentérték, sőt az egyedüli ellenérték, amelyet az ember a javak ellenében nyújtani tud. Mondhatni úgy is, hogy a természet az emberrel szemben ösztönös ellenállást fejt ki, amelynek leküzdésére épp az emberi munka hivatott. Minden, amihez az ember még hozzá nem nyúlt, természet, amit ellenben az ember keze már megérintett, megművelt termékké lesz, műveltséggé, kultúrává, kultúrtermékké. Ebben az értelemben mondották két eredeti termelési tényezőnek a természetet és az emberi munkát. Amíg ellenben a természet minden ember számára egyaránt szabadon rendelkezésre áll, mihelyt a munkájával birtokba vette, addig minden ember munkája csak őt illeti meg, és arra ellenérték, ellenszolgáltatás nélkül senki igényt nem tarthat. *Ricardo* is úgy határozta meg a földjáraadékat, hogy az a tulajdonosnak a föld elpusztíthatatlan termelőerőjéért jár, tehát a földön a tulajdonos olyasvalamit is learat, amit maga el nem vetett. Ami pedig már az ember művelete a természetben, a megművelt természet, amennyiben további termelés szolgálatába kerül, a származtatott harmadik termelési tényezővé lesz az eredeti termelési tényezőként érvényre jutó és a természetet képviselő föld, valamint emberi munka mellett, és éppen ez a harmadik termelt termelési tényező, ez a természetből vagy földből és munkából összetett tényező vagy eszköz, az első szerszámtól bonyolult szerkezetekig sőt szervezetekig, gyűjtő elnevezésén az, amit tőkének nevezünk. A tőke jelképe a szőlőtőke,

⁶ Bövebben *l.* Julius A. Neubauer: Die Lösung der Marxschen Antinomie: die Auflösung der marxistischen Theorie Zeitschrift für Nationalökonomie 1956. Band XVI., Heft 3–4, s. 376–391.

amely minden évben meghozza gyümölcsét, s a gyümölcsétől megfosztott szőlőtőke mégis megmarad, hogy gyümölcsét a következő évben újra megteremhesse. Jogosult a kapitalizmus tőkéjében – amely a munkást a termelési eszközök tulajdonától elválasztotta, a földet is beleértve – a kizsákmányolás eszközét is látni. De éppen *Marx* nagyszabású szemléletes leírása a tőke újratermelési folyamatáról kell hogy elárulja minden gondos megfigyelőnek azt, hogy a tőke nemcsak kizsákmányolási eszköz, hanem a termelésnek tényezője, az újratermelési folyamatnak hajtóereje is. Ha a szocialista gazdaságban a beruházási bank beruházási alapot, a nemzeti jegybank pedig forgóalapot bocsát egy vállalat rendelkezésére, és a vállalat ezek segítségével álló- és forgóeszközöket szerez és vet be újratermelési folyamatába, akkor ugyanazokat az átalakulásokat indítja el és vezeti végig a pénztől termelési javakon, zárótermékeken, pénzen végig a nyereség és akkumuláció jelentkezéséig, mint a tőkének tulajdonítható műveletek. De kié a föld termése? Először azé, aki a földet egyáltalán művelhető állapotba hozta, másodsorban azé, aki megműveli. Kié pedig a tőke terméke? Először azé, aki a tőkét létrehozta, másodsorban azé, aki a tőkét „megműveli”. Ha a föld és a tőke a társadalomé, akkor a társadalom része az, amely a földnek megművelhető állapotba hozásáért, illetve a tőke létrehozásáért jár. A többi azé, aki a földet, illetve tőkét megműveli. Az első rész a munkások társadalmáé, a második rész magáé a munkásé. A kizsákmányolók hatalmi része pedig nem alapszik szerzési jogcímen; éppoly kevésbé, mint a rablásé. Nemcsak a kölcsönkenyér jár vissza, hanem a rablott kenyér is.

Emberi munka nélkül a természet rejtett javait előhozni és a természet nyersanyagait késztermékekévé átalakítani sohasem lehetett volna. De még a tőkejavakat sem lehetett volna létrehozni a természet javaiból emberi munka nélkül. A természet javai általában bőségben levő szabad javak még gazdasági érték nélkül, de az ember munkája által felszínre hozva és átalakítva gazdasági javakká lesznek ritkasági értékkel. A gazdasági javak ritkasági értékét tehát az emberi munka ruhazza rá a szabad javakra. Ezért igaz *Adam Smith* ünnepeelt meghatározása is, hogy minden gazdasági érték egyedüli forrása az emberi munka, mert minden gazdasági jószág tőkejavakon keresztül is emberi munkára vezet vissza, amely szabad javakat gazdasági értékkel ruházott fel. Mihelyt azonban már nemcsak élő munka vesz részt a termelésben, felvetődik a kérdés, hogy a holt munka terméke kit illet. Elvileg a társadalmat. A munka fizikai fogalmának kikapcsolása gazdasági beszámításon alapszik, ez azonban még egyáltalán nem teszi jogosulttá a fizikai munkafogalomnak ellenőrző eszközként való kikapcsolását, és még legkevésbé sem az emberi munka részesedésének a sérelme, ha számba vesszük a munkaeszköz jobb vagy rosszabb minőségét, amivel a munkás dolgozik. Az emberi munka egyébként nem is egyedül vagy akár elsősorban izommunka, hanem egyre inkább idegmunka és főként szellemi munka. Az utolsó két évszázad nagy gazdasági haladásának

hátterében előfeltételként a technikai találmányok állanak, ezek pedig a szellemi munka termékei, számos balul is kiüjtött kísérletnek és sok lépésről lépésre elért alkotásnak eredményei. A feltalálók, felfedezők, úttörők újításainak nagy gazdasági jelentőségét domborította ki *Schumpeter* is, amikor a gazdasági felendülések előterébe a tömeges utánzásra találó egyes újító vállalkozók kezdeményezéseit állította. A nagy találmányok költségcsökkenésekre vezettek, nagy tőketartalékok gyűjtésére és új beruházásokra adtak hatalmas ösztönzést, ami a termelés rendkívüli kiterjesztését eredményezte. A költségcsökkenés és a termelés kiterjesztése árcsökkenést tett lehetővé, mert nagyobb mennyiséget lehetett eladni alacsonyabb árakon, de a költségcsökkenés a termelés kiterjesztése nélkül nem adott volna alkalmat árcsökkenésre, mert értelmetlen lett volna az árcsökkentéssel nagyobb keresletet támasztani, ha ez a termelés kiterjesztésével kielégíthető nem volt. A termelés kiterjesztésének lehetősége híján a költségcsökkenésből csak a termelők nagyobb nyeresége származhatott változatlan árak mellett. A technikai haladás elsősorban a gépesítés kiterjesztésében nyilvánul meg az emberi munka rovására, úgyhogy a költségcsökkentés a közvetlenül kivitelező emberi munka megtakarításában jelenik meg. Tegyük fel tehát, hogy a közvetlenül kivitelező munka összezsugorodik, a költségek csökkennek, de a termelés nem terjed ki és az árak nem esnek; a határhaszonelmélet ezt a helyzetet a ritkaság elvével könnyen meg tudja magyarázni, a munkaérték-elmélet ellenben megoldhatatlan nehézséggel kerül szembe.

Amíg a kamatban csak a tőkés munk nélküli jövedelmét látjuk, addig csaknem értelmetlen a kamat indokoltságával foglalkozni. Mindenekelőtt már arra kell a figyelmet felhívni, hogy a klasszikus angol közgazdasági irodalomban a kamat még nem különült el a vállalkozói nyereségtől, amint a tőkés sem a vállalkozótól, úgyhogy a profit a kamatot és nyereséget együtt jelentette, és még Marx is csak ezzel az osztatlan profittal foglalkozott. A kettő között pedig már azért is lényeges különbség van, mert amíg a kamat alakulásának vannak törvényei, a nyereségnek mint reziduális jövedelemnek tulajdonképpen nincsen. Ha a nyereség a maga egészében nem is *windfall profit*,⁷ mégis annál fogva, hogy hol van, hol nincs, hol még veszteségbe is átmehet, van benne valami szeszélyes, határozatlan, bizonytalan; tudniillik esetleges, mégpedig konjunkturális. A kamatnak ellenben szerves kapcsolata van az időtartammal. Amint a javak térbeli elhelyezése is értéktényező és a térbeli távolság áthidalása költség-elem, amivel a távol levő javakat szállítással jelenlevőkkel tehetjük, akként a javak időbeli elhelyezése ugyancsak értéktényező és az időbeli távolság áthidalása is költségelem, ha javakat a múltból vagy a jövőből jelenlegi javakká tudunk átalakítani. Ha javakat a múltban úgy adtam kölcsön, hogy a jelenben visszakapom, vagy a jelenben úgy adtam kölcsön, hogy a jövőben visszakapom, ez a reportügylet. Ha viszont javakat a múltban úgy vettem kölcsön, hogy

⁷ Váratlan haszon. (ang.)

a jelenben visszaadom, vagy a jelenben úgy vettem kölcsön, hogy a jövőben visszaadom, ez a deportügylet. Mindegyik esetben a tőzsdebizományost kell magammal szemben elképzelnem, amikor is a két ügyfél nem egyenrangú, mert a félhivatalosnak tekinthető tőzsdebizományossal szemben álló fél csak magánfélnek számít. Teljes ügyfélegyenlőséget feltételezve a reportügylet egyben deportügylet is a másik oldalról nézve. Most tekintsünk el attól is, hogy a két vagy kétarcú ügylet tőzsdei árfolyamokkal áll összefüggésben, és azoknak bizonytalan alakulására beállított spekuláció, és állapítsuk meg általánosan, hogy ki tartozik fizetni a másikkal. *Böhm-Bawerk* három magyarázatot hozott fel a kamat időbérére nézve. Az első az volt, hogy a jövőt perspektívizitikusan kicsinyítve látjuk, és így jelenbeli javakat többre becsülünk jövőbeli javaknál. Ehhez járul, hogy feltételezésünk szerint a jövőben a jelennél jobban el leszünk látva, minélfogva a jövőben már ennélfogva is kevesebbre fogjuk becsülni az egyes javakat, mint ma, amikor ellátottságunk még kisebb. A harmadik érv az, hogy az időkülönbség alatt termelést folytathatunk és ezzel ellátottságunkat növelhetjük, különösképpen pedig egy idővesztéssel járó termelési kerülőutat tehetünk meg, amely eredményesebb az idővesztés nélküli közvetlen termelésnél. A közvetlen termelés ugyanis egyenesen a zárótermék termelésére irányul, míg a közvetett termelés először termelési javakat állít elő, hogy azok segítségével több záróterméket állíthassunk elő, mint amennyit a közvetlen termelés állítana elő idővesztés nélkül. Ha például a közvetlen termelés hat hónapig állít elő zárótermékeket, viszont a közvetett termelés három hónapig termelési javakat és három hónapig zárótermékeket, de már a termelési javak segítségével és ezek felhasználásával, akkor a közvetett termelés csak abban az esetben fizetődik ki, ha három hónap alatt több záróterméket tud előállítani, mint a közvetlen termelés hat hónap alatt, még azt is figyelembe véve, hogy a közvetlen termelés esetleg az első három hónap végeztével egyes zárótermékegységeket már az első három hónap alatt teljesen el tud készíteni, amikor a közvetett termelés a zárótermékek termelésébe még tulajdonképpen bele sem kezdett. *Böhm-Bawerk* három magyarázatának mindegyike komoly figyelmet érdemel, mert mindegyiknek van alapja ahhoz, hogy az időkülönbség gazdasági megkülönböztetését megokolttá tegye. Az értelme az, amit a közmondások bölcsessége is igazol, például az, hogy jobb ma egy veréb, mint holnap egy tuzok, vagyis a jelenbeli javakat többre becsüljük, mint a jövőbelieket. Aki például a múltban kapott javakat a jelenben adja vissza, vagy a jelenben kapott javakat a jövőben adja vissza, az tartozik fizetni időkülönbözetért, mert enélkül értékesebb javakat kap, mint amilyeneket visszaad. A termelés szempontjából sem mindegy, hogy ugyanolyan értékek bevetésével ugyanolyan értékeket korábban vagy később kapunk-e vissza. Épp ezért a gazdaságos értékszámítás, illetve teljes költségszámítás nem nélkülözheti az időt mint költségelemet, illetve az időkülönbözet bérének felszámítását, vagyis a kamatszámítást. Ha a szocia-

lista költségszámítás a munka nélküli jövedelem kerülése érdekében a kamatszámítást szűk térre is szorítja, kerülőúton mégse tudja nélkülözni, és pedig nemcsak a késedelmi kamatok, valamint késedelmi kötbérek felszámításával, hanem az államkölsönkötvények, valamint a takarékbetétek kamatozásának megengedésével is. Meg lehetne azonban fontolni, hogy az időkülönbözeti kamatszámításnak nem lehetne-e nagyobb teret is biztosítani, és pedig nem a munkánélküli jövedelem nagyobb lehetőségeinek biztosítása céljából, mint inkább a vállalatok gazdaságos vezetésének teljesebb ellenőrzése érdekében. Kötetlenebb piaci gazdálkodás mellett persze az időkülönbözeti kamatláb kevésbé nélkülözhető és általánosabb használatra kerül mint jegybanki kamatláb és nemzetközi fizetések szabályozója. Kötetlenebb gazdálkodású országokkal szemben, de a nemzetközi forgalomban általában is persze, szocialista országok is jobban rászorulnak az időkülönbözeti kamatláb alkalmazására, mint a belső piacon. Mihelyt azonban a kamatszámítás jogosultságát elismerjük, márpedig az időkülönbözeti gazdasági értékét nehéz kétségbevonni, abban a pillanatban megszűnik a munkabérszámítás egyeduralma s az értékkepletnek, költségszámításnak a kamat a munkabérrrel egyenrangú tényezőjévé válik, még hogyha a munkabér mennyiségi túlsúlyát meg is tartja.

Kötetlen piaci gazdaságban azonban a kamatláb szabályozó ereje még a munkabérről nagyobb jelentőséghez is jutott. *Knut Wicksell* 1898-ban kiadott nagy jelentőségű művében⁸ élesen megvilágította azt a viszonyt, amely a pénzkamat és az áruárak között fennáll. A forgalomban tartott pénzmennyiség a hitelpénz korszakában hitel keretében kerül forgalomba, a hitel jövedelmezőségét pedig a hitel ára, vagyis a hitelpénz kamatlába szabja meg. Ha a vállalkozó hitelt vesz fel, összeveti azt a kamatlábat, amelyet meg tud keresni, azzal a kamatlábbal, amelyet fizetnie kell. Az előbbi a naturál- vagy reálkamat, az utóbbi a pénzkamat. Ha az utóbbi az alacsonyabb, érdemes hitelt igénybe venni, a hitelpénz mennyisége meg fog növekedni és az árak felmennek; ez inflációs állapot. Ha viszont az előbbi az alacsonyabb, még a korább felvett hitelek is visszafizetik, a hitelpénz mennyisége csökken, az árak esnek; deflációs állapot áll elő. Az első világháborút követő időszak nagy inflációinak kellett bekövetkezniök, hogy *Wicksell* fejtegetéseire nagyobb figyelmet fordítsanak. Először a hitelpénzteremtés tényére irányult a figyelem, és itt *Albert Hahn*⁹ és *Ralph George Hawtrey*¹⁰ voltak azok, akik az összefüggéseket *Wicksell* szellemében megvilágították. A rákövetkező valutastabilizációs korszak ingatagsága azonban felszínen tartotta a problémát, és ekkor *John Maynard Keynes* került még teljesebben *Wicksell* befolyása alá 1930-ban közzétett kétkötetes pénzelméleti

⁸ Knut Wicksell: Geldzins und Güterpreise eine Studie über die den Tauschwert des Goldes bestimmenden Ursachen. Fischer, Jena 1898.

⁹ Albert Hahn: Aufgaben und Grenzen der Wahrungspolitik. Eine Kritik der Deutschen Wahrungspolitik seit der Stabilisierung. Fischer, Jena 1928.

¹⁰ R. G. Hawtrey: The Gold standard in theory and practise. II. kiad. New York 1931.

művének¹¹ tanúsága szerint. Ebben viszontlátjuk a kétféle kamatlábat és az egyensúlyi kamatot, amelyek most már konjunktúraelméleti kiértékeléshez jutnak, illetve a gazdasági konjunktúrák megmagyarázására szolgálnak, amilyen messzemenő felhasználásra *Wicksell* maga még nem gondolt, mert ő fejtegetéseivel nem akart egy teljes értékű konjunktúra-elméletet nyújtani. *Keynes* sem találta azonban teljesnek azt a magyarázatot, amelyet neki a *Wicksell*-féle tan átvétele és bizonyos fokú minősítése nyújtani tudott. Az 1931-ben kitört nagy nemzetközi pénzügyi válság és a vele járó széles körű munkanélküliség új megfontolásokra készítettek épp a kamat kérdésében is, és most már a kamat jelentőségét erősen alábecsülve a pénzpolitikát messzemenően függetleníteni igyekezett a kamatláb befolyásától, meggyőződve arról, hogy a kamatláb és hitel, valamint áralakulás viszonyai között nincs meg az az érzékeny kölcsönhatás, ami kívánatos volna, hanem ellenkezőleg, egy bizonyos merevség tapasztalható, ami a kamatlábpolitika hatékonyságát nagymértékben összesűkíti. A bankkamláb helyett ezért a beruházási többszörös, az *investment multiplier* vált számára mértékadóvá, tehát a járulékos beruházásokból folyó többszörös jövedelemképződés mérőszáma. A bankkamláb feladata volt, hogy a megtakarításokat és beruházásokat egyenlővé tegye, mert ha a megtakarítások egy része csak kincsgyűjtésre, *hoarding*-ra szolgál, akkor defláció keletkezik, s ha a beruházások túlhaladják a megtakarításokat, akkor hitelteremtésből infláció jön létre. A *Keynes* által 1936-ban javaslatba hozott új változat szerint pedig a beruházási szorzószám feladata az lett, hogy a hitelpénzteremtés határát a teljes foglalkoztatás, a *full employment* eléréséig tolja ki. Érdekes, hogy ez a beruházási szorzószám valósággal egy okfejtési tévedésnek köszönhette a létrejöttét, és lényegében nem más, mint a pénz jövedelemforgási sebessége. *Keynes* ugyanis a nemzeti jövedelmet Y -nal, járulékos jövedelemnövekedékét ΔY -nal jelezve, ezeket felhasználási módjuk szerint fogyasztásra C és ΔC , valamint beruházásra I és ΔI osztotta fel, amiből ΔY -nal végigosztva megkapta $\Delta C/\Delta Y$ -ban a fogyasztási határhajlandóságot, a *propensity to consume*-ot, $\Delta I/\Delta Y$ -ban a beruházási határhajlandóságot, az *inducement to invest*-et, mely utóbbi $1/K$ konstans értékkel, tudniillik a K -val jelzett beruházási szorzószám reciprok értékével egyenlő. A $\Delta Y = \Delta C + \Delta I$ és $\Delta Y = K\Delta I$ képletekhez most már jogosan csak a következő magyarázatot lehetett volna fűzni: minden jövedelmünket felosztjuk fogyasztás és beruházás között, és minden járulékos jövedelmünknek egy konstans hányada lehet az, amelyet *beruházásra* fordítunk. *Keynes* azonban teljesen megfélekedve arról, hogy képleteit honnan kapta és azokban az egyes szimbólumainak mi az értelmük, képleteit visszájukra fordította, és így okoskodott: minden beruházásból tehát K -szor annyi *jövedelem* keletkezik, és így minden járulékos beruházás kifizetődik, mert a maga többszörösét teremti meg

¹¹J. M. Keynes: A treatise on money. Vol. I–II. The pure theory of money. Macmillan, London 1930.

jövedelemben. A durva tévedés nyilvánvaló, mert a képletek az okoskodást semmivel sem támasztják alá. Ha az okoskodás igaz lehetne, akkor is a következő tény szorul bizonyításra, hogy tudniillik *minden beruházásból annyi jövedelem keletkezik, mint amennyi jövedelemből a beruházás keletkezett*, mert a beruházás annak a jövedelemnek a K -dik része, amelynek felhasználásával a beruházás történt, és így amennyiben a beruházás ugyanebben az arányban állana ahhoz a jövedelemhez is, amely a beruházásból jön létre, akkor ez a jövedelem *szintén* a K -szorosa volna annak a beruházásnak, amely már a K -dik része volt annak a másik, első jövedelemnek, vagy szimbólumokban: $\Delta_1 Y = K \Delta_1 I = \Delta_2 Y$, ez pedig még semmivel sincsen bizonyítva, és az első egyenlőségből a második legkevésbé sem következik. A beruházási szorzószám összehasonlításra szorul a pénz jövedelemforgási sebességével és elhatárolásra az akceleráció jelenségével szemben. Ha a *Keynes*-féle $\Delta Y = \Delta C + \Delta I$ képletet elosztjuk ΔY -nal és $\Delta C/\Delta Y = c$ -t teszünk a fogyasztási határhajlandóság helyébe, végül a $\Delta Y = k \Delta I$ képletből $\Delta I/\Delta Y = 1/k$ -t teszünk a beruházási határhajlandóság helyére, akkor $1 = c + 1/k$ képletből $k = \frac{1}{1-c}$ meghatározáshoz jutunk

el a beruházási szorzószám részére. Hajtsuk végre ugyanezt a műveletet a pénz jövedelemforgási sebessége részére, amelyet jelöljünk v -vel, míg a pénz teljes forgási sebességét nv -vel. Akkor a forgalomban levő összes pénzmennyiséget M -nek véve, definíció szerint $Y = vM$ és $Y = C + \frac{M}{n}$ a beruházásra szánt kész-

pénztartalékot, vagyis a közvetlenül elfogyasztásra nem használt jövedelemhányadot az összes pénzmennyiség olyan hányadának véve, ahogy a pénz jövedelemforgási sebessége többszöröse a pénz teljes forgási sebességének. Ha az $Y = C + \frac{M}{n}$ képletet végig elosztjuk Y -nal és $C/Y = c'$ jelzést alkalmazunk,

akkor mivel $\frac{M}{nY} = \frac{1}{nv}$ -vel, $1 = c' + 1/nv$ képletet kapunk, vagyis $nv = \frac{1}{1-c'}$ a

teljes forgási sebességre és az n -edrésze érvényes a jövedelemforgási sebességre. A pénz jövedelemforgási sebességének képlete tehát teljesen azonos szerkezetű, mint a beruházási szorzószámé, ami nem más, mint a beruházással eszközölt pénzforgalom jövedelemforgási sebessége. Nézzük most az akceleráció jelenségét. Ez is dolgozik egy jelzőszámmal, az akcelerátorral. *Keynes* kiindulópontja egy jövedelemhányad elköltése beruházásra, vagyis tőkejavakra. Az akceleráció kiindulópontja ezzel szemben egy jövedelemhányad elköltése fogyasztási javakra, ami gyorsulást vesz fel, amint áttérjed tőkejavak forgalmára. Amíg tehát a beruházási szorzószám, a multiplikátor közvetlenül kihat tőkejavakra, az akcelerátor akkor lép fel, amikor a forgalom a tőkejavakat eléri. A párhuzam és a hasonlóság tehát nagy a két jelenség között. A látszat az, hogy

az akcelerátor esetében a pénz forgási sebessége másodlagosan felgyorsul, a multiplikátor esetében pedig a pénz már gyorsított forgási sebességgel kezd. Feltehető, hogy a pénz forgási sebessége a jövedelemszférában kisebb és a tőkeszférában nagyobb, de ebből mindjárt nehézségnek is kell származnia, mert amíg az akcelerátor esetében a pénz forgásiránya a jövedelemszférából a tőkeszférába haladt, addig a multiplikátor esetében a tőkeszférából a jövedelemszférába való haladást találunk. Az akcelerátor felerősítő hatásával ellentétes irányban tehát a multiplikátor lelassító hatását lehetne feltételeznünk. Mindenesetre akkor, amikor a multiplikátor alkalmazására sor kerül, a pénz forgási sebessége a deflatorikus pangásnak megfelelően lelassult és a beruházások önkéntes létesítése elmarad. A feladat tehát egy olyan forgási sebességet bevezetni, amely a pillanatnyi szubnormálist meghaladja és a normálist megközelíti, eléri vagy éppen felül is múlja. Ha normálisnak csak a teljes foglalkoztatás elérését és fenntartását tekintjük, akkor a multiplikátor nekilendítő hatására azon túl is szükség van, amit a bankkamatláb kezelése a múltban már normális állapotnak tekintett. Épp ezért a belföldi árszínvonal stabilizálására irányuló első világháború előtti jegybankpolitika – amely akkor még a nemzetközi váltóárfolyamok stabilitásával is egybeesett, és amely aztán a két világháború között a nemzetközi váltóárfolyamok stabilitásának devalvációs feladásával még mindig a belföldi árszínvonal stabil fenntartásában folytatódott – most helyt adott egy lassú és mérsékelt áremelkedésnek, amelyet internacionálisan a szekuláris infláció korszakának kezdenek tekinteni. Nevét *Keynes*hez fűzik, és hatása, ha nem is egymagában, a második világháború vége óta eltelt tizenhárom gazdasági válságmentes esztendőben jut kifejezésre. A nagy gazdasági válságokkal járó ciklusokat, a *major cycles* válságos hatását látszólag leküzdöttük, állapította meg *Vinar* a Rómában 1956-ban tartott első gazdasági világgongresszuson,¹² de *Perroux* mindjárt figyelmeztetett arra, hogy a dicsőség mégis elsősorban a gyakorlaté: *La pratique devance l'analyse*.¹³ Az elvet az elmélet adta meg, de a kivitelé az érdem.

Marx reprodukciós sémája tulajdonképpen költségképlet, és pedig a kapitalista termelés költségképlete. Előzménye a *François Quesnay*-féle, és még 1758-ból származó reprodukciós séma, amelyet *Schumpeter* a gazdasági körforgás nagy felfedezésének nevezett. Miként a vér az emberi testben, akként cirkulál a pénz a társadalom gazdaságában, és fázisai, ha csak részben is napról napra, egészben évről évre visszatérnek. *Quesnay* 10 milliárd livre-re vette az *avances primitives* összegét, amelyet mint alaptőkét egy beruházási bank a gazdasági

¹² Az International Economic Association (IEA) Rómában, 1956. szeptember 6–11-ig tartotta első kongresszusát *Stability and Progress in the World Economy* címmel. Ez volt az utolsó nemzetközi tanácskozás, amelyen Abay professzor részt vehetett. (Az IEA megalapításának oka a közgazdasági ismeretek fejlődését célzó nemzetközi együttműködés előmozdítása volt.)

¹³ A gyakorlat megelőzi az elméletet. (fr.)

körforgásba bevetett egy beruházási alapszámla *követel* oldaláról. Ellentételei *tar- tozik* számlákon 3 milliárd livre forgótőke, mint *avances annuelles* és 7 milliárd livre évi nemzeti jövedelem a következő megoszlásban: 1) a földbérlő földmű- velők számláin 2 milliárd livre forgótőke, amit kifizetnek földjáraadékként a föld- birtokosoknak, 4 milliárd livre élelmiszer és 1 milliárd livre nyersanyag, amikből 1-1 milliárd livre élelmiszert eladnak a földbirtokosoknak és az iparosoknak, vala- mint 1 milliárd livre nyersanyagot is az iparosoknak, úgyhogy 2 milliárd livre for- gótőkésüket visszakapják, 2 milliárd livre élelmiszerük megmarad és 1 milliárd livre iparcikket vesznek hozzá, úgyhogy 3 milliárd livre munkabérük mutatkozik, 2) a földbirtokosok 2 milliárd livre földjáraadékot kapnak a földbérlő földműve- lőktől, és ebből az utóbbiaktól 1 milliárd livre-ért élelmiszert, az iparosoktól pedig 1 milliárd livre-ért iparcikkeket vásárolnak, van tehát 2 milliárd livre profitjuk, 3) az iparosok 1 milliárd livre forgótőkésükből a földbérlő földművelőktől 1 milliárd livre nyersanyagot vesznek, de vesznek tőlük 1 milliárd livre élelmiszert is, míg 3 milliárd livre iparcikkból 1-1 milliárd livre értéket eladnak a földbérlő földmű- velőknek és a földbirtokosoknak, illetve megtartanak maguknak, úgyhogy 1 milli- árd livre forgótőkésüket visszakapják, és ez profitbevételük is, és 2 milliárd livre munkabérük mutatkozik 1 milliárd livre élelmiszerben, 1 milliárd livre iparcikk- ben. *Marx* reprodukciós sémájába beállítva a *Quesnay*-féle adatok 13 milliárd livre konstans tőkét adnak 10 milliárd livre álló-, és 3 milliárd livre forgótőkéből. A munkabérialapnak megfelelő variábilis tőke 4 milliárd livre. A profit 3 milliárd livre bruttó összeg, amiből *Quesnay* szerint 0,5 milliárd livre-t fenntartási költség címén le kell vonni, úgyhogy nettó összegben csak 2,5 milliárd profit marad. Mivel azonban az *avances primitives* kétszeresen szerepelnek $13+4+2,5=19,5$ milliárd livre nettó és 20 milliárd livre bruttó összegben, *Marx* az összes számokat végig kettővel elosztotta, és így kapott $6,5+2+1,25=9,75$ milliárd livre-s összeget, amelyet a termelési és fogyasztási javak között kellett felosztania, éspedig célsze- rűnek látszó felosztási kulcs szerint 2:1 arányban. Szerencsétlenségre a nyert számok egyike sem osztható, mint kellett volna, 3-mal. Ezért valamennyit levitte olyan szintre, amely maradék nélkül 3-mal osztható. Ezt a gondolatmenetet alátámasztotta és a 2:1 felosztási kulcsot elkerülhetetlenné tette az, hogy $6,5$ a rákövetkező $2+1,25 = 3,25$ -nek pontosan a kétszerese. Ebből adódik a reproduk- ciós számséma nyers alakjaként:

$$\begin{array}{r r r r r} 4,2 & + & 1,2 & + & 0,82 & = & 6,50 \\ 2,1 & + & 0,6 & + & 0,41 & = & 3,25 \\ \hline 6,5 & + & 2,0 & + & 1,25 & = & 9,75 \end{array} ,$$

ami még attól is vezetett, hogy a variábilis tőke és a profit összege egyenlő, a munkabér valamivel kisebb, a profit valamivel nagyobb és 3-mal oszthatók legyenek:

$$\begin{array}{r}
 4,0 + 1,0 + 1,0 = 6,0 \\
 \hline
 2,0 + 0,5 + 0,5 = 3,0 \\
 \hline
 6,0 + 1,5 + 1,5 = 9,0
 \end{array}
 .$$

A bruttó költségszámla tehát a konstans tőke teljes reprodukciója 6 milliárd livre értékben, 1,5 milliárd livre variábilis tőke reprodukciója, de egyben munkabér is, végül 1,5 milliárd livre profit. A nettó jövedelemszámla pedig 1,5 milliárd livre munkabér és 1,5 milliárd livre profit. Ebből kellene aztán egy bővített újratermelésre kiindulni. Itt *Böhm-Bawerk* gondolatmenetét, nevezetesen *Umwegproduktion*-ját¹⁴ nem lehet elkerülni. Az 1954. évi orosz Politikai gazdaságtan által választott példa is, tettekkel, elismeri ezt. Időlegesen vissza kell szorítani a közvetlen termelést, és a kiadósabb közvetett termelésre kell rátérni. Ezért realiztikus körültekintéssel kell a bővített újratermelési sémát is összeállítani. Tegyük fel, hogy a 3 milliárd livre nemzeti jövedelemből 10% a megtakarítás, amelyet azonban csak a kapitalisták hajtanak végre, akik ennél-fogva 50%-os nemzeti jövedelemrészeseidésükből 20%-ot takarítanak meg. De megtakarításra csak a termelési javak termelői szférájában érdekelt kapitalisták képesek, hiszen a fogyasztási javak termelői szférájában a közvetlen termelés időleges zsugorodása miatt feszültségnek kell előállania, amit a gépesítésre való nagyobb mérvű átállás kényszere idéz elő. Az ésszerűen feltehető megtakarítás mérve tehát 200 millió livre, amiből 160 millió livre esik a konstans tőkére, 40 millió pedig a variábilis tőkére. Ennek kényszerű átállási nyomása van a fogyasztási javak újratermelési lehetőségeire, ami a következő képet adja:

$$\begin{array}{r}
 4,16 + 1,04 + 0,84 = 6,04 \\
 \hline
 1,88 + 0,47 + 0,65 = 3,00 \\
 \hline
 6,04 + 1,51 + 1,49 = 9,04
 \end{array}
 .$$

Már a következő évre feltételezhetjük, hogy a fogyasztási javak termelését erősíteni kell azért, hogy a termelési javak termelése elhelyezésre találjon. A fogyasztási javak termelésébe pedig a befektetést akár a termelési javak termelésének kapitalistái közvetlenül eszközölhetik, akár a fogyasztási javak termelésének kapitalistáit kölcsönükkel képesíthetik arra, hogy a befektetéseket ők maguk eszközöljék. Így a második év sémája a következő lehet, megint 200 millió livre évi megtakarítást véve alapul:

$$\begin{array}{r}
 4,16 + 1,04 + 1,04 = 6,24 \\
 \hline
 2,08 + 0,52 + 0,52 = 3,12 \\
 \hline
 6,24 + 1,56 + 1,56 = 9,36
 \end{array}
 .$$

¹⁴ Kerülő vagy közvetett úton történő termelés. (ném.)

A 200 millió livre megtakarítás a fogyasztási javak termelésének konstans tőkéjében jelentkezik, míg a fogyasztási javak termelésének variábilis tőkéjénél mutatkozó beruházási többlethez, 0,05 milliárd = 50 millió livre-hez a fogyasztási javak termelési szférájának kapitalistái megfelelő tartalékkal rendelkeznek már az előző évről, amikor 0,15 milliárd livre eladhatatlan feleslegük támadt, és még az említett 0,05 milliárd livre fedezése után is 0,10 milliárd livre feleslegük marad. A második év sémáján kívül és ezt megelőzően ez az akár 0,15, akár 0,10 milliárd livre értékű felesleg különböző spekulációkra ad már alkalmat. Az egyik az, hogy a rákövetkező évre át kell vinnünk és ennek megfelelően csökkentenünk kell a fogyasztási javak termelését, míg a felesleg el nem tűnik, mert az nem ésszerű, hogy a felesleget mint felszabadult tőkét a kapitalisták egyszerűen felélik. Ezért ezt a 0,10 milliárd livre értékű fogyasztási jószágot a 2,08 milliárdból és csak ebből le kell vonni, mert ennyivel kevesebbet termelünk. Folytatólagosan a fogyasztási javak termelésébe a termelési javak termelői által befektetett 0,20 milliárd értékű konstans tőkét nemcsak nem kell, hanem nem is lehet fogyasztási javakra becserélni, mert hiszen a feltevés az volt, hogy a termelési javak termelői szférájának kapitalistái a fogyasztásukat megszorítják, és ezzel az ő termelői szférájukban előállított termelési javakat befektetésképpen a fogyasztási javak termelésébe engedik át. Így a fogyasztási javak termeléséből, méghozzá a konstans tőke reprodukciójából, ezt a 0,20 milliárd livre-t is le kell vonni, úgyhogy a konstans tőke reprodukciójának a tétele 1,78 milliárd livre-re csökken, noha a fogyasztási javak termelésének konstans tőkéje, amely az első évben 2 milliárd livre-ről 1,88 milliárd livre-re csökkent, a második évben a fenti sémával egyezően valóban 2,08 milliárd livre-re emelkedik, és ezért a fogyasztási javak termelésének variábilis tőkéjét is arányosan 0,52 milliárdra kell bővíteni, tehát nemcsak az előző évi 0,47, hanem az eredeti 0,5 milliárd livre fölé is. Nem lehet azonban már az első évben a bővítés után az új kapacitást teljesen kihasználni. Hogy azonban a séma érvényes maradjon, és a feleslegek zavaró hatását kiküszöböljük, azt is feltehetjük, hogy a második évben a termelési javak termelői szférájának kapitalistáinál a megtakarítást nem folytatjuk, hanem csak az ő előző évi beruházásaikkal előállott vásárlóerő-növekedésüket működtetjük a fogyasztási javak termelésének élénkítésére és a fogyasztási jószágtermelésnek a saját kapitalistái által eszközölt beruházások útján való kiterjesztésére. Akkor persze a fogyasztási jószágtermelés már egyévi termelési jószágtermelési növekedés után kiterjedhet az eredeti termelési szint fölé. A fogyasztási javak kapitalistái 2 milliárd livre konstans tőkének 1,88 milliárd livre-re való visszaesése után 2,08 milliárd livre-re emelhetik beruházásaikat a megnövekedett kereslet és nagyobb bevétel jóvoltából a termelési javak kapitalistáinak újabb bárminemű beruházásai nélkül is. A bővített újratermelési séma ellen azonban ugyanúgy, mint már az egyszerű újratermelési séma ellen is, az az alapvető aggály merülhet fel, hogy a konstans tőke a maga teljességében évről évre újra nem termelődik, hanem csakis az elhasználódási

évi hányada. Ez azonban csak formális kifogás annyiban, hogy a sémát úgy is tekinthetjük, hogy bár az egész konstans tőke értékét felszámítjuk, a reprodukciót csak az elhasználódási hányadra értjük betű szerint, a többit pedig csak éppen változatlan értékkel hozzászámítjuk, mintha ezt is újratermeltük volna. A nehézség elhárítását nem is itt kell keresni. Ha ugyanis a 3 milliárd livre nemzeti jövedelemből indulunk ki és az összes tőkét a nemzeti jövedelem háromszorosával számítjuk, aminek viszont egy konvencionális hányadát számítjuk állótőkének, egy másik hányadát pedig a konstans tőke forgótőkerészenek, akkor az előbbit legfeljebb 10%-ával, az utóbbit ellenben teljes egészében kell az újratermelésbe beszámítani, mert a többi nem reprodukálódik. Most már, mivel *Marx* eljárásában a tőke és jövedelem nemcsak érinti, hanem a variábilis tőke munkabérelap jellegével keresztezi is egymást, bizonyos equivokáció¹⁵ nehezen kerülhető el, és többféle számítás is lehetséges, amelyek azonban *Marx* számaitól a konstans tőke keretében még csak kvantitatív méreteikben térhetnek el. Próbáljuk meg ezért először a termelési javak termelését és a fogyasztási javak termelését is egymástól elkülönítve vizsgálni. A termelési javak termelésében önmagában véve a kapitalisták évi 1 milliárd livre profitjukban éveken át folytatólagosan megtakaríthatnak 200 millió livre-t közvetlen nehézség nélkül úgy, hogy ebből 160 millió livre-t a konstans tőkéjükbe, 40 millió livre-t pedig a variábilis tőkéjükbe fektetnek be. Ha tőkéiket minden évben teljes összegükben reprodukálják, akkor ez tíz év alatt konstans tőkéjüket 4 milliárd livre-ről 5,6 milliárd livre-re emeli, ami tekintélyes emelkedés. Variábilis tőkéjüknek 1 milliárd livre-ről 1,4 milliárd livre-re való emelkedése helyett azonban, miközben évi profitjuk az évi megtakarítás levonása nélkül csak 1 milliárd livre maradna, racionálisabb feltevés, hogy a variábilis tőke is és a profit is 1 milliárdról 1,2 milliárd livre-re nőne. De miközben eszerint az összes tőke 4 milliárdról 6,8 milliárd livre-re, vagyis 70%-kal nőne, az összes jövedelem növekedése 2 milliárdról 2,4 milliárd livre-re csak 20%-os volna, és ez is még csak termelési javakban, amivel a fogyasztási javak termelése csak akadozva, elkésve vagy egyáltalán nem és nem visszaesések nélkül tudna lépést tartani. Ha a termelési javak termelésének jövedelmeit fel is emelnők úgy, hogy a variábilis tőke és a profit egyaránt 1,4 milliárdra, vagyis együtt 2,8 milliárd livre-re nőne, a növekedés így is csak 40% volna, ami a fogyasztási javak termelésében csak tovább csökkenő százalékhöz vezetne. A termelési javak termelése emellett a bővített újratermelés keretében nem is képes a fogyasztási javak termelésével zavartalanul együttműködni, amit a fogyasztási javak termelésének különálló figyelembevételére nyomán fogunk világosabbá tenni. Ha a fogyasztási javak termelésének kapitalistái egyszerűen ugyanazt az eljárást követnék, amit a termelési javak termelésének kapitalistáiról leírtunk, akkor sokkal nagyobb nehézségekbe

¹⁵ Egybecsengés. (lat.)

ütköznénk. Hiába takarítanak meg ugyanis fogyasztási javakban 100 millió livre értéket, amiből ugyan 20 millió livre-t simán csatolhatnának variábilis tőkékükhöz, a 80 millió livre-nek a konstans tőkékükhöz való csatolása csak akkor jár eredménnyel, ha 2 milliárd livre helyett 2,08 milliárd livre-t cserélhetnek be termelési javakra. Ezt pedig csak akkor tehetik meg, ha a termelési javak termelésének kapitalistái felváltva takarékoskodnak és felváltva nem, amikor a fogyasztási javak termelésének kapitalistái az előző időszakban még egy visszaesést is kénytelenek elszenvedni, hogy ezt a következő időszakban több mint behozhassák. A termelési javak konstans tőkéinek bővített újratermelése tehát nem lehetséges a fogyasztási javak konstans tőkéinek egyidejűleg szűkített újratermelése nélkül, vagyis még ez utóbbiak egyszerű újratermelése mellett sem. Viszont a fogyasztási javak konstans tőkéinek bővített újratermelése nem lehetséges a termelési javak konstans tőkéinek előzetesen bővített újratermelése és egyidejűleg, ha a már bővített szinten is, egyszerű újratermelése nélkül. A szereposztás tehát nem is szimmetrikus, mert a termelési javak bővítésből egyszerűbe, a fogyasztási javak pedig szűkítésből bővítésbe mennek át. Az első szakaszban a termelési javak árai emelkednek a kereslet növekedésére, a fogyasztási javak árai pedig csökkennek a kereslet csökkenésére, a második szakaszban pedig a termelési javak árai csökkennek a kereslet csökkenésére és a fogyasztási javak árai emelkednek a kereslet növekedésére. Másrészt mindez esetekben a kínálat csak az árak változására reagál, mert a kezdeményezés csak a termelési javak termelésének kapitalistái kezében van aszerint, hogy megtakarításokat és beruházásokat eszközölnek-e vagy sem. Ezzel azonban a bővített újratermelés zökkenésmentes keresztülvitele, amint ezt egy egyenletesen haladó gazdaságtól elvárni lehetne, ahogy a bővített újratermelést *Gustav Cassel* nevezte, még egyáltalán nincs biztosítva. *Marx*-nak az egyszerű és bővített újratermelésről adott leírása valósággal gyönyörű; szemléletes, helyes és tanulságos. Olyan, mint egy pontos szabadalmi leírás, amelynek alapján a működésre képes szerkezetet csak éppen el kellene készíteni. Emellett a szerkezet gyakorlatilag már meg is van és működik. A szerkezet modelljének az elkészítése mégis nehézségekbe ütközik, mert nemcsak hogy akadozik, hanem úgyszólván el sem akar indulni. Meg kell tehát keresni, ha vannak, a szerkezeti hibákat. Evégből térjünk vissza azokra a kezdeti szám adatokra, amelyek szerint 3 milliárd livre évi nemzeti jövedelemhez 9 milliárd livre tőkét allokáltunk abból a feltevésből kiindulva, hogy a tőke viszonya az összjövedelemhez, persze földvagyonok tőkésítése nélkül, 3:1-hez. Ha a 9 milliárdból levonjuk a variábilis tőke 1 milliárd livre-nyi összegét és 8 milliárd livre-t álló- és a munkabérialap nélkül forgótőkére osztjuk fel, akkor az egész forgótőkét az összjövedelemmel körülbelül egyenlő nagyságúnak véve 6 milliárd livre állótőkét és 2 milliárd livre maradék forgótőkét kapunk. Ha az állótőkének évente 10%-át és a 2 milliárd livre forgótőkét teljes egészében kell reprodukálnunk, míg 90% állótőke érintetlenül megmarad, akkor a reprodukciós folyamatba belépő konstans

tőke teljes összege csak 2,6 milliárd livre. Ezt felosztva termelési és fogyasztási javak között mintegy 1,8 és 0,8 milliárd livre-t kapunk, amit már azért is felkerítünk 2 és 1 milliárdra, hogy így a fogyasztási javak konstans tőkének egyszerű újratermelését a termelési javak kapitalistáinak a bővített újratermelésre irányuló elhatározásaitól függetlenítsük. Groteszkül hat ugyanis, hogy a fogyasztási javak konstans tőkének még az egyszerű újratermelése se legyen biztosítva akkor, amikor a termelési javak kapitalistái a termelési javak konstans tőkének bővített újratermelését akarják végezhajtani. Másrészt groteszkül hat, hogy a fogyasztási javak kapitalistái ne tudjanak bővített újratermelésbe kezdeni a termelési javak kapitalistáinak bővített újratermelésével egy időben. Ezért a sémát

$$\begin{array}{rcccccl}
 (2,0+0,75) & + & 1,0 & + & (1,0-0,75) & = & 4,0 \\
 (1,0+0,25) & + & 0,5 & + & (0,5-0,25) & = & 2,0 \\
 \hline
 4,0 & + & 1,5 & + & 0,5 & = & 6,0
 \end{array}$$

irányban toljuk el, amikor a kapitalisták csak egymás közt is cserélhetnek, és így nemcsak a fogyasztási javak konstans tőkének szűkítését, hanem azt is elkerüljük, hogy a bővítés a két szférában ne eshessék ugyanabba az időbe. Csak ebből a bővített újratermelésből nem lehet egy egyszerű újratermelésre visszatérni, mert a termelési javak kapitalistái nem tudnának a profitjukkal, illetve termelési javaikkal mit kezdeni, sőt éhen halnának, mert még fogyasztási javakhoz sem jutnának hozzá. Amint tehát *Marx* egyszerű újratermelési sémájából nem lehet minden tekintetben kielégítő módon egy bővített újratermelésbe eljutni, akként egy bármiként is megközelítően elfogadható módon megkonstruált bővített újratermelést sem lehet egy egyszerű újratermelésre visszavezetni. Mindenesetre felvetődik a kérdés, miután a *Marx*-féle egyszerű reprodukciós séma elvi helyessége kétségtelen, hogy nem a kapitalista termelés egy sajátosága tárul-e fel itt még az erősen leegyszerűsített példában is, vagy éppen a példa nagy egyszerűsége folytán, amely a kapitalista termelés jellegzetes hullámmozgásainak legalábbis egyik előidézője. Önmagában kétségtelen ugyanis, hogy egy kiegyensúlyozott helyzetből kiindulva, amelyben megtakarítások egyáltalán nem történnek, megtakarítások pusztja jelentkezése összehűkíti a fogyasztási javak piacát és kibővíti a termelési javakét. Az a kérdés most már, hogy mennyire igaz az, hogy a fogyasztási javak így is elfognak, csak éppen mások fogják megvenni. Ami fogyasztási jószágot a megtakarító kapitalista el nem fogyaszt, megveszi a termelési javak eladója, akitől a kapitalista a megtakarításaival termelési javakat vásárolt.

A termelés és a piac természetesen másképp rendezkedik be egyszerű újratermelésre, mint hogyha megtakarításokkal, vagyis bővített újratermeléssel kell számolnia. De ha az átállás szükségessége hirtelen éri, amikor az átállásra még

ideje nem volt, zavarok nem kerülhetők el, de a fokozatos átállás egy egyenletesen haladó gazdaságra épp oly lehetségesnek látszik, mint amennyire nem sikerül egy ilyet *Marx* önmagában elvileg helyes, egyszerű újratermelési sémájából levezetni. Persze adódik még egy megoldási kísérlet, amikor először nem az újratermelést bővítjük, hanem az egyszerű újratermelés sémáját. A termelési javak kapitalistája ugyanis a termelésből tényleg nem termelési javakat kap, amelyeket már eladtak, hanem vásárlóerőt, amelyet megtakarítás esetén nem fogyasztási javak vásárlására fordít, hanem termelési javak megvételével azokat, akik ezeket eladják, abba a helyzetbe juttatja, hogy helyette azokat a fogyasztási javakat, amelyeket ő megvett volna takarékoskodás nélkül, megvegyék és elfogyasszák. Ha ez történik, akkor a termelési javak eladási raktárkészletéből termelési felhasználásra kerülhetnek, tehát a kereskedelmi forgótőke rovására ipari állótőke-beruházás is történhetik, vagy a forgótőke csak helyet cserél és mégis előbbrejut a termelési folyamatban, de a fogyasztási javak termelésében és forgalmában változás nincs, csak éppen azok személyében van változás, akik a fogyasztási javakat végeredményben tényleg elfogyasztják. Ez a levezetés összefüggésében és időbeli egymásutánjában azt a benyomást kelti, hogy a stacionárius állapotból az egyenletesen haladó gazdaságba való átmenet zökkenésmentesen és visszaesések nélkül lehetséges, csak egy hiányzik belőle, a mennyiségi arányok pontos meghatározása. Márpedig ez az, ami éles összevontságában is a *Marx*-féle séma előnye.

Van a *Quesnay*-féle gazdasági körforgásnak egy másik továbbfejlesztése is a termelési költségek egyenletével mint kiindulóponttal és központtal egyaránt. Ez a *Léon Walras*-féle gazdasági egyensúlyrendszer, amelynek azért, hogy annyi egyenlete legyen, ahány ismeretlenje, néhány olyan kiegészítő része van, amely annyira másodlagos jelentőségű, amennyire határozatlan. Így az, hogy minden keresett vagy kínált árumennyiség az összes árak függvénye, ami nem sokat nyer azzal, ha a statisztikai valószínűségszámítás és a legkisebb négyzetek módszere segítségével többszörös korrelációs egyenletekkel határozzuk meg az egyes függvényeket. Úgyszintén az, ha megállapítjuk, hogy az árak úgy viszonylanak egymáshoz, mint ritkaságaik, vagyis határhaszon-differenciálhányadosaik. Annál nagyobb jelentőséget tulajdonítunk a termelési költség-egyenleteknek és az indulási anyagkészletek mennyiségi egyenleteinek, amelyek a gazdálkodás lehetőségeit elhatárolják. Először tegyünk különbséget termelési tényezők és termelési javak között. A termelési javak közvetlenül, a fogyasztási javak pedig a termelési javakon keresztül termelési tényezőkből lesznek. Az indulási készlet tehát a termelési tényezők mennyisége, amelyekre jellemző használhatóságuk sokfélesége. Ha a termelési tényezők kínálatát egyben teljes készletünkkel azonosnak vesszük, akkor egy a jelű allokációs koefficiens arányában fel kell osztanunk használhatóságuk sokfélesége szerint, és minden egyes használhatósági ágban a termelési tényezőnek ugyanazt az egységárat kell tulajdonítani. A termelési tényezők felhasználásából végeredményben minden használhatósági ágban zárótermékek lesz-

nek, amelyek mennyiségét a termelési tényezők mennyisége, költségárát pedig a termelési tényezők árai határozzák meg. Ha a termelési tényezők teljes készletével azonos kínálatát S_y -nal, a zárótermékek hatályos és a termelvényekkel egyenlő mennyiségét D_x -szel jelezzük, akkor a termelési tényezők árait p_y -nal, a zárótermékek árait pedig p_x -szel jelezhetjük. Ilyen előfeltételek mellett a termelési tényezők mennyiségi egyenletének típusa $S_y = \sum a D_x$ és a zárótermék költségár-egyenletének típusa $p_x = \sum a p_y$. Ha az előbbit a termelési tényezők áraival, az utóbbit pedig a zárótermék mennyiségével meg-szorozzuk, akkor $S_y p_y = \sum a p_y D_x$ és $D_x p_x = \sum a p_y D_x$, vagyis $S_y p_y = D_x p_x$ és az általános kínálat egyenlő az általános kereslettel, más szóval teljes gazdasági egyensúly van a termelésben és a piacon. Legyen a termelési tényezők száma m és a zárótermékek száma n , akkor az allokációs koeficiens indexei a_{11} -től mindkét irányban a_{nm} -ig terjednek. Állítsuk most már egymás mellé a zárótermékek (1) értékegyenleteit a termelési tényezők (2) értékegyenleteivel, osszuk el az előzőket a zárótermékek mennyiségeivel, a következőket a termelési tényezők áraival, és akkor megkapjuk a zárótermékek (3) költségáregyenleteit és a termelési tényezők készleteinek (4) mennyiségi egyenleteit a következő teljes felépítésben:

$$\begin{array}{r}
 \begin{array}{l}
 p_{1x} D_{1x} = a_{11} p_{1y} D_{1x} + \dots + a_{1m} p_{my} D_{1x} \\
 \vdots \\
 p_{nx} D_{nx} = a_{n1} p_{1y} D_{nx} + \dots + a_{nm} p_{my} D_{nx} \\
 \hline
 \Sigma p_x D_x = \sum_I^n a_{nI} p_{Iy} D_x + \dots + \sum_m^n a_{nm} p_{my} D_x
 \end{array}
 \quad (1)
 \qquad
 \begin{array}{l}
 S_{1y} p_{1y} = a_{11} D_{1x} p_{1y} + \dots + a_{n1} D_{nx} p_{1y} \\
 \vdots \\
 S_{my} p_{my} = a_{1m} D_{1x} p_{my} + \dots + a_{nm} D_{nx} p_{my} \\
 \hline
 \Sigma S_y p_y = \sum_I^m a_{1m} D_{1x} p_m + \dots + \sum_I^m a_{nm} D_{nx} p_{my}
 \end{array}
 \quad (2)
 \end{array}$$

$$\begin{array}{l}
 \Sigma D_x p_x = \Sigma a p_y D_x \qquad \qquad \qquad \Sigma S_y p_y = \Sigma a p_y D_x \\
 \Sigma D_x p_x = \Sigma S_y p_y
 \end{array}$$

$$\begin{array}{r}
 \begin{array}{l}
 p_{1x} = a_{11} p_{1y} + \dots + a_{1m} p_{my} \\
 \vdots \\
 p_{nx} = a_{n1} p_{1y} + \dots + a_{nm} p_{my} \\
 \hline
 \Sigma p_x = \sum_I^n a_{nI} p_{Iy} + \dots + \sum_I^n a_{nm} p_{my}
 \end{array}
 \quad (3)
 \qquad
 \begin{array}{l}
 S_{1y} = a_{11} D_{1x} + \dots + a_{n1} D_{nx} \\
 \vdots \\
 S_{my} = a_{1m} D_{1x} + \dots + a_{nm} D_{nx} \\
 \hline
 \Sigma S_y = \sum_I^m a_{1m} D_{1x} + \dots + \sum_I^m a_{nm} D_{nx}
 \end{array}
 \quad (4)
 \end{array}$$

$$\begin{array}{l}
 \Sigma p_x = \Sigma a p_y \qquad \qquad \qquad \Sigma S_y = \Sigma a D_x \\
 \Sigma p_x \Sigma a D_x = \Sigma S_y \Sigma a p_y
 \end{array}$$

Megfigyelhetjük, hogy a (3) egyenletsor, amely semmi más, mint a költségárák általánosan használt közönséges egyenletsora, a költségárákat egyszerűen a termelési költségeikből építi fel úgy, hogy a termelési tényezők árait megszorozza allokációs koeficiensekkel, vagyis azokkal az arányszámokkal, amelyek fel-tüntetik, hogy az egyes zárótermékek előállításához az egyes termelési ténye-

zók milyen hányadát használjuk fel, illetve hogy az egyes zárótermékek költségegységáraihoz a termelési tényezők egységárai milyen mértékben járulnak hozzá. Ez az alapvető és kiinduló egyenlet, mert ez a gyakorlatban közvetlenül megfigyelhető és a gyakorlatból közvetlenül átvehető. Ha most már a (3) egyenletet végig a zárótermékek termelt és hatályosan keresett mennyiségeivel, vagyis a hatályos kereslettel megszorozzuk, kapjuk az (1) egyenletet, vagyis a zárótermékek értékegyenleteit. Nem kell mást tennünk, mint ennek az egyenletsornak minden egyes függőleges sorát kiemelni és összeadni, valamint az így kapott új egyenleteknek megfelelő nevet adni és egy új egyenletsorba felírni. Minden egyenlet a csak őbenne és benne végig előforduló termelési tényezőárral van meghatározva, tehát az így nyert (2) egyenlet semmi más, mint a termelési tényezők értékegyenleteinek sora. Ez egyenletek mindegyikét mindkét oldalon osztani és ezzel egyszerűsíteni lehet az egyes termelési tényezők áraival, amivel a termelési tényezők igen értékes mennyiségi egyenleteit kapjuk meg, vagyis a (4) egyenletet, a termelési tényezők tényleg felhasznált kezdeti készleteit, vagyis teljes foglalkoztatás és optimális egyensúly esetén a termelési tényezőknek a termelés kezdetén meglévő teljes készleteit. Most már akár meg is fordíthatjuk az okfejtésünket és kiindulhatunk a határozott alakba foglalt és a következményeket előre vetítő (4) egyenletsorból, még mielőtt értékelésről, árákról, költségekről beszélnünk kellene, és ezt mondhatjuk: adva van a termelési tényezők pontos és korlátozott mennyisége (4), ebből technikailag ennyiféle és ennyi zárótermék állítható elő és ezeknek egyenként ennyi a költségáruk (3) és a termelési tényezők értékével (2) egyező összértékük (1). Implicite vannak csak meghatározva a termelési tényezők árai, és a zárótermékek hatályos keresletei is csak mint az összes költségárak függvényei jutnak egyenletekhez. Míg azonban a termelési tényezők árának külön meghatározó egyenletei nincsenek, a közbenső termelési javaknak (*Zwischengüter* az osztrák határhaszon-elméletben) mindenkor teljes mértékben termelési tényezőkre való visszavezethetőségéről és felbontásáról *Walras* egyáltalán nem feledkezett meg, úgyhogy nála itt ugyanolyan éles szemű összevonaás van, mint *Marx* sémájában. A fontos most már az, hogy a vállalkozók a termelési költségeket előlegezik, amikor a termelési tényezők szolgáltatait a piacon (*marché de services*) megvásárolják, és ugyanakkor egy másik piacon (*marché de produits*) csak a korábbi termelési időszak zárótermékeit adhatják el, úgyhogy a két egyidejű és összefüggő piac meghatározottsága között időkülönbség, késedelem, *lag* van, ahogy ma angolszász behatásra mondjuk. *Walras* nagyszabású képe tehát a vállalkozókról, akik egyik kezükkel szolgáltatásokat pénzért vesznek, másik kezükkel pedig zárótermékeket pénzért eladnak, az áruk és pénz ellentétes körforgását jól szemléltetik *az időben*. De az időköz, ami a két piac között forgási időben letelik, azt eredményezi, hogy a két egyidejű piac nem felel meg egymásnak, mert a szolgáltatások piaca mindig a következő zárótermékpiacot határozza meg a kínálat oldaláról és mindig az

egyidejű zárótermékpiacon határozza meg a kereslet oldaláról, amit mondhatunk úgy is, hogy a szolgálatok piacának hatályos kínálata egyidejű a zárótermékek piacának hatályos keresletével, a szolgálatok piacának hatályos kereslete ellenben egy termelési időszakkal megelőzi a zárótermékek hatályos kínálatát. Ha ehhez hozzávesszük a termelési költségeknek a technikai haladásból származó szekuláris esését, amit a moszkvai *Kondratyev* a munkaproduktivitás emelkedése alakjában statisztikailag is igazolt, akkor ebből az egyedüli szempontból nézve a zárótermékek piaca a krónikus túltermelés állapotában van, mert a kínálat költségárai még a régi magasabb szinten állanak, a keresletet finanszírozó jövedelmek pedig a szolgálatok piacán már a csökkenő költségek alacsonyabb szintjén alakulnak ki. Igaz, hogy ezzel szemben az első világháborút megelőző évszázadban, a nemzetközi aranyvalutának az angol jegybank által irányított korszakában az aranyértéknek unciánként (31,1 g-onként) stabilizált 77 shilling 10 1/2 pennys árával a nagybani kereskedelmi árindeks változatlanul egy szinten való tartásával az áresésnek ellene dolgoztak, aminek sikerét a *Sauerbeck*-féle londoni szabad piaci árindeks¹⁶ mutatta meg 1850-ben, 1886-ban és 1910-ben egyaránt fennálló (egyenlőre 86-os, de *Cassel* 1850-es bázisával) 100-as szintjével. A világ aranykészlete 1850 és 1910 között *Cassel* szerint évi átlagban 3%-kal emelkedett 2 ezrelék évi kopási veszteség mellett, de az ipari termelés is emelkedett 4,2%-kal, a mezőgazdasági termelés pedig 2,4%-kal. A világ tulajdonképpen ez idő alatt rendezkedett be egyáltalán az aranyvalutára, ami az aranyszükségletét megnövelte, másrészt ellenben a hitelpénzforgalom kifejlésztésével a világ aranyszükséglete megfelelően csökkent is. Mindenesetre a szinkronizált összefüggő piacok esetére érvényes $\sum S_x p_x = \sum D_y p_y$ egyenlőség helyett az egyidejű, de összefüggésükben egy *laggel* elválasztott piacok esetére az önmagában érvényes és nem önmagában legalább mint tendencia érvényesülő $\sum S_x p_x > \sum D_y p_y$ egyenlőtlenség áll fenn. Az S (kínálat) és D (kereslet) mennyiségeinek szimbólumait a minden irányú egyensúly, stacionárius és progresszív egyensúly eseteiben egyaránt kölcsönösen fel lehet mint egyenlőket cserélni, az egyenlőtlenség esetére pedig fel kell cserélni, ha az egyenlőtlenség innen származik. A $\sum D_x(p_x - \Delta p_x) = \sum S_y(p_y - \Delta p_y)$ egyenlőség ugyanis ugyanakkor még megmaradhat. A stacionárius egyensúlytól egy egyenletesen haladó gazdaságba való átmenet a piacfolytonosság (*marché permanent*) keretében látszólag simán végbemehet, de a *Marx* sémájában feltáruló dilemma a megtakarítások visszazökkenítő hatásáról *Walras* rendszerében is csak látszólag van kiküszöbölve. Hozzájárul ehhez, hogy a megtakarítások és a beruházások egyidejűsége is csak a vállalatok önfinanszírozása

¹⁶The Course of Average Prices of General Commodities in England. Compiled by A. Sauerbeck. F.S.S. P.S. King and Son. Westminster. London 1908. Az index részletes leírását, amely 45 féle termény 1820 és 1906 közötti ármozgását vizsgálja, a jelzett forrás lábjegyzete tartalmazza.

esetén van lehetővé téve, s a megtakarítások és a beruházások között nemcsak egy bizonyos *lag*, késedelem adódik normális időköz gyanánt, hanem a beruházásokat az állótöke reinvesztíciója, a *replacement*¹⁷ is felnagyítja, amint felnagyítja a megtakarításokat a reinvesztíció finanszírozása, a leértékeléssel összekötött tartalékolás is. Ha az osztóké a folyó jövedelem háromszorosának, az állótökét pedig a kétszeresének is vesszük, akkor is kétszerese az állótöke évi leértékelése a folyó jövedelem évi megtakarítási hányadának, feltéve, hogy mindkettőnek kulcsát egyaránt 10%-nak vesszük. Ezzel tehát a megtakarítások és beruházások között fellépő késedelmi időköz jelentősége és kihatása is megnő, mihelyt nettó összegek helyett bruttó összegeiket vesszük számításba. A megtakarítások elmaradása a beruházások mögött különösen éppen a vállalatok reinvesztícióival kapcsolatosan válik dinamikus erejű kincsképzéssé, *hoardinggá*, amely fellendüléseket finanszíroz, amikor megvan, és pangásokat kényszerít ki, mihelyt kimerül. A megtakarítások és beruházások időközkülönbsége eltérő alakot és méreteket ölt foglalkozási ágak szerint. A mezőgazdasági népeesség előnyben részesíti a pénzfelhalmozás alakjában való primitív kincsgyűjtést, ami nemcsak későbbi nagyobb tételű beruházásokra való felkészülés, hanem jövedelemkiesések esetére szóló biztosítás is. Ezenkívül a mezőgazdaság még nagymértékben lévén önellátásra, tehát naturálgazdálkodásra berendezve, a kivételes, de rendszeres pénzszükségletekre mint adófizetésre is a primitív kincsgyűjtés látszik a legcélszerűbb tartalékfelhalmozási eszköznek. Az ipari munkásságot bérjövedelmének csekélysége és alkalmazásának bizonytalansága is legfeljebb arra képesítette, hogy jövedelemkiesések esetére pénztartalékot gyűjtsön, amelyet legfeljebb takarékbetétekben helyezett el. Más foglalkozási ágak – a vállalkozókon és tőkéseken kívül – céltakarékosságuk megtakarításait elsősorban takarékbetétekben helyezték el, és ezek a takarékbetétek csak abban különböztek a primitív kincsgyűjtéstől, hogy a takarékpénztár vagy betéti bank rendelkezési jogot szerzett a betétösszegek felett annak ellenére, hogy a betevők a megtakarításaiknál megálltak, és a beruházásaikat bizonytalan időre elodázták. Épp ez szövegezte a takarékpénztár vagy a betéti bank intézménye mellett, hogy ezek a megtakarítások mégse heverjenek gyümölcsözetlenül, hanem a céltakarékossági beruházások jövőbeli bizonytalan időpontjáig eltelt időközben is befektetésre kerüljenek bankhitelek útján a betevők helyett. Erre az összefüggésre érvényes az a *Böhm-Bawerk* által általánosított eset, hogy minden beruházás tulajdonképpen időre szól, és a befektetett tőkének vissza kell térnie. Erre az összefüggésre jellemző az a fogalmi bizonytalanság is, amely a szocialista könyvelés fogalomalkotását ebben a vonatkozásban kétértelművé tette. A beruházási bank adja az állam nevében a szocialista vállalatnak a beruházási vagy állóalapot, amivel a vállalat állóeszközei birtokába kerülnek. Az állóeszközök a vagyon vagy a tartozik oldalon jelentkeznek a teher vagy a

¹⁷ Pótlás. (ang.)

követel oldalon felvett beruházási- vagy állóalap ellenében. A beruházási alapszámla követel az állóeszközszámláktól, az álló-eszközszámlák tartoznak a beruházási alapszámlának; ez egyszerű és világos. Ez az összefüggés úgy is felfogható, hogy a beruházási bank az állam nevében tulajdonosa az állóeszközöknek, amint a részvényesek az alaptőke fejében tulajdonosai voltak a magánvállalatok vagyonának. De az összefüggés úgy is felfogható, hogy az állóeszközök az állam nevében a szocialista vállalatok tulajdonában vannak, csak éppen a beruházási bank a beruházási alap alakjában hitelt nyújtott a szocialista vállalatoknak, mint ahogy a magánvállalatok el vannak adósodva a hitelbankjaiknak, még hogyha inkább csak az üzemi tőke keretében is. Ez a megkülönböztetés pedig a további könyvelési terminológia miatt ellenállhatatlanul felmerül, mert a szocialista vállalatoknak a beruházási bankkal szemben fizetési kötelezettségeik vannak, amelyek tekintetében az egyértelműség teljesen hiányzik. Ha a vállalatnak a banktól százezer forintos beruházása van, értékcsökkenés címén épületek után évi 2%-ot, gépi berendezések után évi 5%-ot, járóművek után pedig évi 20%-ot kell elszámolnia, illetve a beruházási alaphoz leírnia, míg az állóeszköz elszámolt értéke a kiselejtezéssig teljes marad. Az értékcsökkenés fejében azonban a vállalat a bankkal szemben visszafizetésre köteles, amelyből egy nagyobb részt a beruházási banknak beruházási hányad vagy amortizáció címén, egy kisebb részt pedig a jegybanknak felújítási alap képzésére felújítási hányad címén fizet. Volt egy érdekes közbenső időszak, amikor a befizetett beruházási hányad is a vállalat javára új beruházási alap képzésére szolgált. A befizetett beruházási hányad és felújítási hányad is termelési költségé lett és egy értékcsökkenési leírási számlán került terhelésként elszámolásra az anyag és bérköltségek keretein kívül ez utóbbiak mellé. A beruházási alap fejében kamatfizetési kötelezettség nem keletkezik ugyan, de a vállalat teljes nyereségét egyes jóléti levonásoktól eltekintve az államnak kell befizetni, tehát ezt a teljes nyereséget úgy is fel lehet fogni, hogy a vállalkozói nyereséget és az alapok, beruházási forgóalap utáni kamatot is magában foglalja, mely forgóalapot a jegybank bocsát a vállalatok rendelkezésére. Az nem kétséges, hogy a beruházási és a forgóalap az államé, csak az a kétséges, hogy az államot mint tulajdonost a beruházási és a forgóalap esetében a beruházási bank, illetve jegybank, vagy a vállalat képviseli-e. Ez önmagában másodlagos, sőt érdektelen kérdésnek is tűnhetik, de már nem az, ha azt a kérdést vetjük fel, hogy a vállalatok a bankoknak mit miért fizetnek. Az értékcsökkenési leírás címén költségként elszámolt hányad ugyanis nem lehet egyszerre beruházási hányad is és amortizáció is, miközben a külön elszámolt felújítási hányad alig haladja meg mértékében a karbantartást, sőt generáljavítást, és semmi esetre sem felel meg a *replacement* fogalmának. Itt már nem is csupán kétértelműségről, hanem egyenesen többértelműségről van szó, amely tisztázásra szorul, miközben a *Böhm-Bawerk*-féle gondolatmenetre is ki kell térnünk, vagyis a befektetett tőke

visszatérülésére. A százezer forint befektetett állóalap mindenekelőtt mint állóeszköz a folytonos használatban technikailag elhasználódik, vagyis értékét vesztí (*depreciation*¹⁸), miközben értéke mint termelési költség a termékek értékébe megy át, és azok árával együtt megtérül. Másrészről az állóeszköz a technika haladása folytán elavul – még mielőtt elhasználódnék és ennél fogva termelési használhatóságát elveszti – noha csökkent mértékű és költségesebbé vált fizikai használhatósága marad. Épp ezért kénytelenek a vállalatok az állóeszközeiket hamarabb leírni, mint a fizikai használhatatlanságuk bekövetkezik, s miközben egy gép 30-40 évig is élélhet, 10 év alatti leírásuk vált általános gyakorlattá. Ha egy állóeszköznek ilyen módon való leírása következik be, s a leírási költség a termékek árában megtérül, akkor automatikusan egy leírási tartalék, bruttó megtakarítás keletkezik, amely a leírt állóeszköz teljes értékű felújítását, pótlását (*replacement*) teszi lehetővé, bár nem szükségessé, már azért sem, mert most egy technikailag nagyobb teljesítőképességű hasonló állóeszközt fogunk inkább a helyére tenni. Ez más szóval azt jelenti, hogy az értékcsökkenési leírások ellenében bárhová befizetett beruházási és felújítási hányadoknak nemcsak elsősorban, hanem egyedül ezt a pótlási értelmet lehet csak tulajdonítani. Nem lehetnek pedig egy, a leírásoktól teljesen független beruházási alapképzés forrásai. Ezt a leírást, költségmegtérítést, tartalékképzést és pótlást a vállalatoknak akkor is el kell végezniök, ha a beruházási alap teljesen az ő tulajdonukban van, kivéve azt az egyetlen esetet, hogy a termelési kapacitást tudatosan le akarják építeni. Ezzel legkevésbé sem azonos, hanem rajta kívüleső és túlmenő a törlesztés, az amortizáció kérdése. A vállalat az állóeszközeit hitelből szerezheti be, és a hiteleket vissza kell fizetnie elvileg függetlenül az állóeszközök élettartamától. Persze nem gazdaságos egy állóeszköz után beszerzési hitelt visszafizetni, amikor az már nincs is használatban, de egy ilyen hitel éppen előnyös lehet, ha az adós a hitel korábbi visszafizetésére nincsen kötelezve. Még így is kívánatos azonban a hitel visszafizetése az állóeszköz teljes elértéktelenedése előtt. A hitelbe vett állóeszköznek tehát nemcsak a maga reprodukcióját, hanem az ettől élesen megkülönböztetendő amortizációját is meg kell keresnie, ha az állóeszközzel a vállalat termelési kapacitását tartósan meg akarjuk növelni, és a hitel igénybevételét viszont csak átmenetinek képzeljük el. Persze a hitelt állandó részesedéssé alakíthatjuk át, ahogy egy magánvállalat az idegen tőkét törlesztés nélkül is saját tőkével válthatja fel. De ha ezt az utóbbit nem tesszük, és a vállalat termelési kapacitását sem csökkentjük, akkor a hitelbe vett állóeszköznek a maga értékét egyszeres élettartama alatt kétszeresen is meg kell keresnie. Az amortizáció fizetési kötelezettsége a beruházási bankkal szemben most már annak a bizonyosága, hogy a beruházási bank a beruházási alappal a vállalatoknak hitelt nyújt, s ha ezt úgy kell teljesíteniök, hogy az állóeszközeiket a vállalatból kivonják, akkor

¹⁸ Értékcsökkenés. (ang.)

a hitel visszafizetésével a vállalat termelési kapacitását az állóeszköz elértéktelenedésének arányában csökkentik. Ha ezzel párhuzamosan új beruházási alapot képezhetnek maguknak, amint időlegesen meg volt engedve, akkor a hitelnyújtás megújításával a termelési kapacitásukat az egyszer már elért szinten fenntarthatják, enélkül azonban csak az amortizáció van garantálva, a reprodukció nem. Az amortizáció felvetődése átvezet a *Böhm-Bawerk*-féle problémára, amelyben persze a kamatfizetés is szerepet játszik, amint az amortizációban klasszikus értelmezés szerint tőketörlesztés és kamatfizetés egyesül. Eleinte viszonylag több a kamatfizetés, azután viszonylag több a tőketörlesztés, mert a tőketörlesztés növekedésével a kamatfizetési kötelezettség csökken. *Böhm-Bawerk* most már minden tőkebefektetést ideiglenesnek tekint, amely fogalmilag nem örökkévaló, mint a kapitalista tőkebefektetés általában, hanem olyan, amelynek határozott időtartama van. Eszerint a tőkebefektetés tartama hosszú, ha a kamatláb alacsony és rövid, ha a kamatláb magas. A tőkebefektetés időszerűségét tetszetősnek tüntetheti fel a termelési kerülőút gondolatával való összekötése, mondván, hogy az alacsony kamatláb hosszú termelési kerülőutat, a magas kamatláb pedig rövid termelési kerülőutat tesz lehetővé. A hosszú termelési kerülőút a termelés kapitalisztikusabbá válását jelenti, a rövid termelési kerülőút pedig a termelést kevésbé kapitalisztikussá teszi. A hosszú termelési kerülőút alacsony kamatlábat tételez fel, az alacsony kamatláb pedig tőkebőségre mutat, amint a rövid termelési kerülőút magas kamatláb következménye, amit tőkehiány okoz. A kamatláb szabályozó hatásának ez egy új oldala, amely ugyan szintén az időkülönbséggel függ össze, de külön – és a már korábbi elmondottakkal összefüggésbe hozott – megfontolást érdemel. Van a javaknak egy, a fogyasztástól való távolsági rendje, amely szerint a fogyasztáshoz legközelebb eső tulajdonképpeni fogyasztási javak az elsőrendű javak, a fogyasztástól legtávolabb eső termelési tényezők az utolsó rendű javak, a közbeeső javak, a *Zwischengüter* pedig a második, harmadik, negyedik stb. rendű termelési javak egészen az utolsó előtti rendű, még szintén termelési javakig. A termelési kerülőút nélküli termelés most már az, amelynél az utolsó rendű termelési tényezőkből kizárólag és közvetlenül elsőrendű fogyasztási javak lesznek. Ha a közbeeső javakból bárhány rendű termelési javak termelése ékelődik is közbe, a termelési kerülőút létrejön, a termelés útja és időtartama meghosszabbodik, amíg az első zárótermék létrejön, és ennyiben a *Produktionsumweg*, a *roundabout production* igazolva van. De ha a következménye és egyben igazolása, a termelési kerülőutak nagyobb termelékenysége, a *Mehrergeriebigkeit der Produktionsumwege* is igaz, akkor igaz az is, hogy a közvetlen termelés időtartamának egy zárótermékegységre eső része hosszabb, mint a közvetett, kerülőutas termelés időtartamának egy zárótermékegységre eső része, vagyis a termelés időtartama kevesebb hosszabbodik meg, mint amennyivel megnő a termelt zárótermékek mennyisége, és így végeredményben a kerülőutas

termelés nem kerül időtöbbletbe. Az egy zárótermékegység költségébe nem lehet többletidőköltséget beszámítani. A befektetett tőke persze több, de nem a hosszabb időtartamnak, hanem a több tőkének nagyobb az együttes időkamata, s a vállalkozót és tőkést nem hosszabb időtartam vállalására, hanem több tőke befektetésére ösztönzi az alacsonyabb kamat. A termelési kerülőút időtartamának latolgtatása a vállalkozótól és tőkéstől teljesen idegen, az egyes vállalkozó és tőkés vállalatának érdekkörébe a maga egészében bele sem tartozik, mert több termelési ág, illetve különböző rendű javak termelése között megoszlik, s ami az egyes vállalkozókra és tőkésekre hárul, az csak a kamatszint szerint gazdaságosan befektethető tőke kisebb vagy nagyobb összege. Több vagy kevesebb tőke egy termelési ágban, nem pedig a több termelési ágon is áthúzódó hosszabb vagy rövidebb termelési időtartam a vállalkozó vagy tőkés dilemmája. A rövidebb vagy hosszabb lejáratú hitel bizonyára releváns alternatíva, mint ahogy a hosszú lekötésű alap és a rövidebb lekötésű üzemi tőke helyes aránya minden termelési ág és egyedi vállalat külön problémája, de a zárótermékek termelési ágát, amely a késztermékeket tényleg piacra viszi és a fogyasztóknak eladja, legkevésbé sem érdekli a közbeeső termelési javak termelésének hosszabb vagy rövidebb időtartama, amikor a saját termelését gépesíti vagy nyersanyagok helyett félkésztermékekkel látja el, mert ez számára csak a nagyobb vagy kisebb tőkebefektetés kérdése. A termelés hosszabb vagy rövidebb időtartama természetesen nem érdektelen, mert olcsóbb, ha minden egyebet változatlanak véve ugyanazt a termelési eredményt rövidebb idő alatt érjük el. A drágább hosszú időtartamot tehát csak akkor vállaljuk magunkra, ha ezért valami legalábbis kompenzál minket. De a több termelési ágon is áthúzódó termelési kerülőút problémája nem ebben az alakban jelenik meg előttünk, hanem úgy, hogy minden már megtett kerülőút mint idővesztés költség-többletté lesz, és nekünk nagyobb tőkebefektetést okoz. Ha a tőkebőséget jelző olcsóbb kamat ezt a befektetést lehetővé teszi, vagyis a megtakarítások ezeket a beruházásokat finanszírozzák, akkor megvan a kereslet a közbeeső termelési javak után, amelyeket ennél fogva nemcsak érdemes, hanem lehetséges is termelni. Az alacsony kamat folytán ennél fogva a termelési kerülőút tényleg létrejön annak ellenére, hogy a termelési kerülőút mint időprobléma senkinek a megfontolásában sem szerepel. Egy több termelési ágat összefogó tervgazdaságban ellenben a termelési kerülőút és időproblémája tényleges mérlegelés tárgyává lehet. Hogy a termelési kerülőút esetét jobban áttekinthessük, vizsgáljuk meg egy egyszerű példával. A földművelő felszántja a földjét egy igás állat vontatásával, s beléveti a magot a barázdába. Víz, szél, hó és nap éri, szárba szökken, megtermi kalászáat, mely magterhesen meghajtja fejét, mikor a gazda learatja, kévékbe rakva kiszárítja, majd beszállítja a háza udvarába. Itt cséphadaróval kicsépli, majd kőedényben kézzel forgatott kötőrével morzsolva kiőrli, lisztjét vízzel, kovással meggyúrja, megdagasztja, házi kemencéjében kisüti, és elfogyasztásra kész a kenyér. Közvetlen termelés ez kerülőút nélkül.

De most közbejön a kéziőrlés helyére a vízi-, szél-, majd gőzmalom. A cséphadarót kiszorítja a cséplőgép. Még a kasza helyét is az aratógép, majd az arató-cséplő gép, a *kombájn* tölti ki. Az ekevas helyére is a traktoreke kerül, és a házikemencét is helyettesítheti a sütőüzem, a kenyérgyár. Mennyi alkalma és állomása ez a termelési kerülőútnak anélkül, hogy az útmeghosszabbodás időtartamát akár észre lehetne venni, akár fel lehetne mérni, akár bármilyen számításba egykönnyen be lehetne állítani. A termelési kerülőút utólag feltáru-
ló fejlemény, minőségi eredmény és pontos számszerű felhasználásra nem alkalmas. Amit pontosan számbaveszünk, a tőkeszükséglet és a kamatláb, s a nagyobb tőkebőséget jelző alacsony kamatláb nagyobb tőkeszükség kielégítését teszi lehetővé. A termelési kerülőút időtartama legkevesébe sem jelenti a tőkeberuházás határidejét, bár egyesegyedül a zárótermékek piaci eladása vezet az összes korábbi kapcsolatos tőkefelhasználások megtérüléséhez és az értékesítésig lekötött tőkerészek felszabadulásához. Ezek a felszabaduló tőkék azonban reinvesztícióra kerülnek és ezzel a tőkebefektetés folytonossá lesz. Ilyen tőkefelszabadulásra volna szüksége a náluk elhelyezett takarékbetétet kihitelező bankoknak is akkor, amikor a céltakarékosságuk végére érő betéteiket felmondják és a betevők maguk is beruházásra kívánják fordítani, ha a bankokat nem képesítene visszafizetésre az, hogy új betevők befizetéseit erre felhasználhatják. Tehetünk most már kísérletet arra nézve is, hogy a takarékbetétek a nemzeti jövedelemből eszközölt évi megtakarítások mekkora hányadát vehetik igénybe. Az évi nemzeti jövedelem a forgalomban levő teljes pénzmennyiségnek, vásárlóerőnek mintegy 2- vagy 3-szorosa, s ha az évi nettó megtakarításokat a jövedelmek 10%-ának vesszük, amelyeket egyelőre úgy tekintünk, mint hogyha valamennyi takarékbetétben nyerne elhelyezést, melyeket a bankoknak 10%-os pénztárhézással kell fedezniök, akkor a bankoknak a nemzeti jövedelem 9%-a marad meg szabad kihelyezésre. Ezt a legegyszerűbben úgy tehetik, ha folyószámlabetéthitelek 10%-os pénztárhézással fedezetére használják az egészet, miáltal a teremtett hitelpénz mennyisége nem lenne kevesebb, mint az egész nemzeti jövedelem 90%-a. Az összes pénzmennyiségnek a folyószámlabetét-követelés azonban csak a 60%-a körül van, ami a nemzeti jövedelem 20%-a, vagyis az előbb említett 90%-ot legalább erre a 20%-ra kell lecsökkenteni, ami más szóval azt jelenti, hogy ezen az alapon az évi megtakarításoknak nem teljes összege, hanem legfeljebb 22%-a kerülhet takarékbetétbe. A takarékbetéteknek ez a mérete azonban csak a takarékbetéteknek pillanatnyi teljes állománya, mely nem egy esztendőben képződött és egy esztendő folyamán teljes állományában nem cserélődik ki. Ez azt juttatja kifejezésre, hogy a takarékbetétek céltakarékosságának átlagos időtartama nem egy esztendő vagy éppen még kevesebb, hanem egy esztendőnél több. Ha csak annyit tételezünk fel, hogy a takarékbetéteknek közel fele cserélődik ki egy esztendő alatt az állomány csekély növekedése mellett, akkor az évi nettó megtakarításoknak már

két évi átlagos időtartam mellett csak mintegy 10%-a az, amit takarékbetétben helyeznek el. Általános bankokban és takarékpénztárakban is igen különböző határidejű céltakarékosságok takarékbetétei gyűlnek össze, úgyhogy a takarékbetétek átlagos élettartama a betétek nagysága szerint mérlegelve is, nagyon eltérő jellegű céltakarékosságokból tevődik össze, és önmagában kevésbé jellemző. Már építő takarékszövetkezetekben, az angolok nagymúltú *building society*-jeiben egyező céltakarékosságok szövetkezése folytán más a helyzet, s ha feltesszük, hogy egy családi házat tíz évi egyenlő részletekben tudnak a szövetkezeti tagok megtakarítani, akkor a tagok átlag öt év alatt tudnak egy-egy házhoz jutni, de céltakarékosságuk időtartama mégis átlag tíz év marad. A nemzeti jövedelemből eszközölt évi megtakarítások súlypontja tehát nem a takarékbetéteken van. A vállalatok önfinanszírozásától eltekintve a nagy tőkebefektetések új épületekben, részvényekben és kötvényekben, valamint váltókban történnek; mindezeknek a szerepét átvette szocialista államban a szocialista akkumuláció. Figyelnünk kell arra is, hogy a jövedelemforgalmon, az *industrial circulation*-on kívül van egy zárt tőkeforgalom is, a *financial circulation*, amelynek egy jelentékeny része azonban csak pusztá tulajdonoscsere. Az új megtakarítást be lehet fektetni egy ingatlanba, ami társadalmi szempontból csak annyiban jelenthet új beruházást, amennyiben a föld minőségét javítja vagy a felszerelését bővíti. Egyébként csak a régi ingatlantulajdonos lekötött tőkéjének felszabadítása s helycsere vele szemben, mert most már a felszabadított tőkére vár a feladat, hogy az új megtakarítás helyett új beruházást is találjon, amit közvetlenül vagy további helycserek után közvetve meg is tesz. A megtakarítások és új beruházások közé tehát nemcsak a kincsgyűjtés visz be időkésedelmet, hanem a pusztá helycserek sorozata is, míg a tulajdonképpeni új beruházás létrejön. A nagy megtakarításokból létrehozandó új beruházások összefüggésének jelentőségét még felnagyítja, hogy a nettó megtakarítások bruttó beruházásokra bővülnek a reinvesztíciókkal, amelyek tőkeelhasználódással és leírási költségmegtérüléssel kezdődnek, pótlási tartalékképzéssel folytatódnak, és nem szükségképpen végződnek időkéselem nélkül a reinvesztíciók tényleges keresztülvitelével. Ahogy a takarékbetétek kis beruházásai körében a nagy értékű beszerzésekre irányuló céltakarékosságok több jövedelembevételi időszak igénybevételét kívánják meg, s ahogy a nagy beruházások körébe eső tőkeelhasználódások több költségfelhasználási időszakon át mennek végbe, a reinvesztíciókra is kiterjedő bruttó megtakarítások felhalmozása is célszerű és szükséges lehet olyképpen, hogy a végleges és tulajdonképpeni beruházásig csak időleges beruházás, *temporary investment* alakjába bújtatott, rejtett tartalékolások történnek, amint ennek *Leif Johannsen* után *Schumpeter* is megfelelő jelentőséget tulajdonított. A termelésbe a beruházások, a reinvesztíciókat is beleértve, nem egyenletesen mennek végbe, a fellendülések elején több, a pangások elején semmi; a fellendülések elején új investíciók is, a pangások elején még a reinvesztíciók is elmaradnak. A leírások sem egyenletesen mennek végbe;

pangás idején és külföldi dömpingárakban elég, ha a *prime cost*-ot¹⁹ megkeressük, ez a *short run* minimum; *long run*-ban és fellendülés idején azonban a *supplementary cost*-ot²⁰ még visszamenően is fedezni kell. Az általános költség, az *overhead cost* ugyanis mindenképpen felmerül, azaz akkor is, ha nem dolgozunk. A különös költséget, mint járulékos költséget azonban mindenképpen meg kell keresni, ha dolgozunk, mert ha nem dolgozunk, akkor fel sem merül. A konjunktúrastatisztikai adatok bizonyítják, hogy a beruházásokat lökészerűen hajtják végre nagy tételekben s az egyik lökéstől a másikig visszaesés, sőt szünet van. Kísérőjelensége ez csak a vállalkozók csoportos fellépésének, a *Schumpeter*-féle *scharenweise Auftreten*-nek²¹ a kezdeményező vállalkozók nyomában. Amíg a bruttó megtakarítások, a leírási tőketartalékok legfeljebb mint *temporary investment* a végleges beruházásukra várnak, addig egy felhalmozódást eredményező *hoarding* is végbemegegy, amely dinamikus erőt ad bevetésekor a fellendülésnek, amíg ki nem merül és visszaesést szül a pangásban, amíg újra fel nem gyűlik. A beruházások nagysága és a technikai haladás sűrűn ismétlődő pótlási szükséglete sürgeti a tőketartalékok bevetését és a termelési kapacitás kiterjesztését, amikor a kereslet növekedőben van; amint a kereslet összehúzódása a költségek csökkentését és a reinvesztíciók elhalasztását kényszeríti ki. A *temporary investment* alakjában végrehajtott *hoarding* alkalmas eszközei a likvid, vagyis könnyen pénzzé tehető javak, mint például az értékpapírok, míg a végleges beruházás állóeszközökben való illikviditást, immobilitást eredményez. Az értékpapírok a tőzsdén, ha alacsonyabb árfolyamokon is, mindig és azonnal eladhatók, de tarthatók addig is, amíg az árfolyamok újra emelkedni kezdenek. Ezek éppen a saját kibocsátású értékpapírok lehetnek, amelyeket a vállalatok akár bankok, holdingtársaságok vagy *investment trust*-ok útján és már árfolyamuk tartása céljából is felvásárolnak, amikor az árfolyamok alacsonyak és piacra vetnek, amikor az árfolyamok általánosan emelkednek. Így a vállalatok *temporary investment* és *hoarding* céljaira épp a saját értékpapírjaikat használhatják fel, amelyeket aztán a *general public*²² vesz át tőlük, mikor az üzleti élet megélenkül. Ezzel gyakorlatilag részvény- és kötvénytőke kinnlevőségeiket ugyanúgy csökkentik, mint ahogy reinvesztícióikat elhalasztják. A fő azonban nem a *temporary investment* tartalma, hanem a *hoarding* dinamikus, lökészerű, oszcillatív²³ ereje. Eszerint a beruházások nem a megtakarításokkal egyedül, hanem csak a *hoarding*gal vagy *dishoarding*gal együtt egyenlők. A *dishoarding*gal felnöveve egyenlők vele a fellendü-

¹⁹ A „prime cost”-ot többféle értelemben használja a szerző, így előállítási költségként, illetve különös költségként, ami tulajdonképpen a termelés során felmerülő ráfordításokat jelöli.

²⁰ A „supplementary cost”-ot is többes értelemben használja, így utólagos költségként, általános, illetve járulékos költségként.

²¹ Tömeges fellépések. (ném.)

²² Nagyközönség. (ang.)

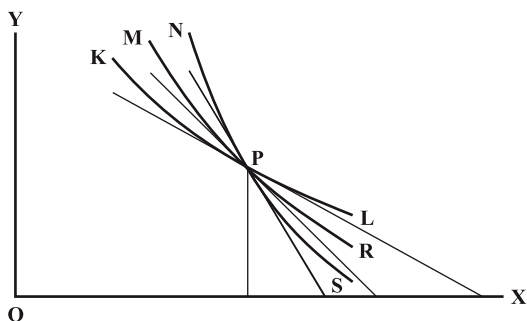
²³ Ingadozó. (lat.)

lésben, és a *hoarding*gal csökkentve egyenlők vele a pangásban, de mind a beruházásokat, mind pedig a megtakarításokat bruttó értelemben véve, vagyis a reinvesztícióra is kiterjesztve.

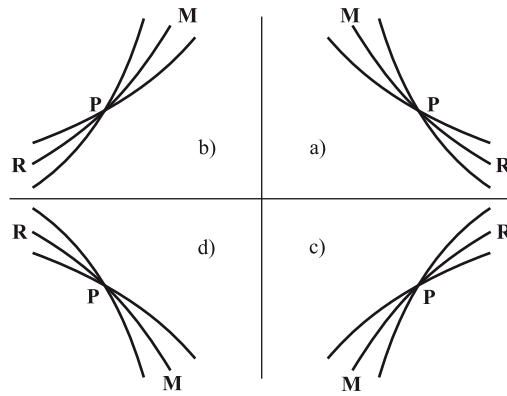
Van aztán *Walras*nak egy termelési költségmegtérülése, amely *Clark* gondolatmenetében is központi szerepet tölt be, és ez a határhozadék fogalmával függ össze. A haszon tulajdonképpen mindig fogyasztási haszon, és amennyiben termelési tényezőkkel vagy termelési javakkal összefüggésben haszonnól beszélünk, ennek tulajdonképpen mindig fogyasztási javaktól származtatottnak kell lennie. Amennyivel az egyes termelési tényezők vagy javak a fogyasztási haszonhoz hozzájárulnak, annyiban van nekik is hasznuk. Mivel maguk nem fogyaszthatók az emberi szükségletek közvetlen kielégítésének értelmében, ezért a felhasználásuk és elhasználásuk által létrehozott fogyasztási javak elfogyasztásával keletkező hasznot kell nekik tulajdonítani. Ezt a haszon-átszámítást, illetve haszonérték-beszámítást szoktuk gazdasági beszámításnak nevezni. A gazdasági beszámítás tudatosan az osztrák határhaszon-elméletben alakult ki, amikor a termelési tényezők és javak értékét a belőlük előállított fogyasztási javak értékéből számította ki. De nem kevésbé volt gazdasági beszámítás a költségérték-elmélet eljárása sem, amikor a fogyasztási javak értékét az előállításukra fordított termelési tényezők és javak értékéből vezette le. A gazdasági beszámítás elvei szerint tehát a termelési tényezőknek és javaknak van akár eredeti, akár származtatott haszonértékük, tehát a termelési haszon közvetlen vagy közvetett módján létezik. Csak amíg a fogyasztási haszonértékelés a kellemességi értékeléstől nem választható külön, ami nem feltétlen előnye, hanem csak elkerülhetetlen hátránya, addig a termelési haszonértékelés, bármennyire függjön is össze a fogyasztási haszonértékeléssel, a kellemességi értékeléstől már olyan távol esik, amennyire csak egyáltalában lehetséges. A termelési haszon ilyenképpen nem is a haszontól távolodik el, hanem csak az úgynevezett szubjektív haszontól, amelyről egyszer már megállapítottuk, hogy nem is más, mint a kellemesség fedőneve. Ha a termelési haszon nem is azonosítható a nyereséggel, mert ahogy a fogyasztási haszonérték nem nettó érték, amelyből a költség már le van vonva, a termelési haszonérték is bruttó érték, és egybeesik a hozadéki értékkel. Így a termelési határhaszon is egybeesik a határhozadék fogalmával. A fogyasztási határhaszon és a termelési határhozadék között azonban mégis megszakad a párhuzam, mert a fogyasztási határhaszonnak intenzitási foka van, a termelési határhozadéknak ellenben csak a termékek egy-egyében kifejezett darabszám szerinti értéke. A fogyasztási javak terméke éppen egy szükségletkielégülés, a termelési tényezők és javak termékeinek értéke ellenben közbenső esetben más termelési javak, végső esetben pedig fogyasztási javak meghatározott mennyiségének értéke. A fogyasztási javaknak mint zárótermékeknek határhasznait beszámítani a termelési javaiknak vagy termelési tényezőiknek hiábavaló fáradozás volna, mert teljes bizonytalanságban marad azoknak a fogyasztási jószágkészleteknek a terjedelme, amelyeknek határhasznait egyáltalán át és be lehetne számítani. *Clark* határtermelékenységi fogalma nem operál ugyan a

határhozadék termékegységekben kifejezett darabszámának értékével, de csak termelési tényezők és javak készletének közvetlen határértékét becsli fel, tekintet nélkül a belőlük előállítható fogyasztási javak határhasznára.

Clark tulajdonképpen nem is foglalkozik a termelési javakkal szűkebb értelemben, hanem csak a termelési tényezőkkel, a földnek, tőkének és munkának határtermelőkenységével komplementáris együvértartozásuk, egymást kiegészítő voltuk, termelési együttműködésük keretében. Az értékelési eljárás mindig ugyanaz, ha a föld változatlanul adott és átlagosan egyenlően értékelt mennyiségéhez a tőkét vagy a munkát növekvő egységekben adagolom hozzá, a tőke vagy a munka egységei fokozatosan kevesebbet fognak érni, de a föld egységeinél mindvégig többet addig az utolsó tőkeegységig vagy munkaegységig, amely már csak annyit ér, mint a földegységek átlagértéke, és ez a tőkeegység vagy munkaegység jelzi a tőke vagy munka határtermelőkenységét, de nem a földét, mert a földnek ebben az esetben csak a tőke és munka határtermelőkenységével egyenlő átlagértéke van. Ugyanezt az eljárást ismétli meg úgy, hogy a tőkének tulajdonít átlagértéket, amelyhez a föld és munka határtermelőkenysége igazodik, valamint úgy, hogy a munkának van átlagértéke és a földnek és tőkének kell határtermelőkenységi értékkel a munkához igazodnia. A három kép nincs összeépítve, nincs egységesen átgondolva, és ezért amennyire szemléletes és meggyőző mindegyik kép önmagában, ugyanannyira összeférhetetlenek is és egymásnak ellentmondók. Ugyanannyira lehet őket egy átlagértékelés mellett, mint amennyire egy határértékelés mellett felvonultatni. A nehézség azonban többrendbeli módosítással áthidalható. Vegyünk fel ugyanis egy koordinátasíkot, és rajzoljuk bele a kenyér és bor fogyasztási haszongörbéinek a határhaszonpont környezetébe eső része mintájára (l. az 1. ábrát) a föld, tőke és munka termelési haszongörbéinek egy közös **P** metszéspont környezetébe eső szakaszait, és jelöljük három haszongörbénket sorban **KPL**-l, **MPR**-rel és **NPS**-sel úgy, hogy a három haszongörbe akár egybe is eshetik, ami tulajdonképpen a *Clark* esete, akár egymástól el is térhetnek, csak éppen a levezetés szempontjából mindig szükségünk van a különböző megjelölésű pontokra.

1/b ábra

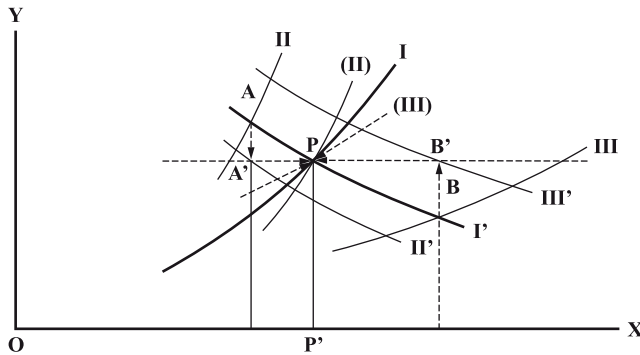
1/c ábra

Így azt mondhatjuk, hogy a földhaszongörbe **P** pontján állunk a tőkehaszongörbe **M** és a munkahaszongörbe **N** pontjával szemben, és akkor a *Clark* levezetése ugyanúgy helytáll, mint ahogy a tőkehaszongörbe **P** pontját állítjuk szembe a földhaszongörbe **K** és a munkahaszongörbe **N** pontjával, vagy a munkahaszongörbe **P** pontját állítjuk szembe a földhaszongörbe **K** és a tőkehaszongörbe **M** pontjával. Még csak nincs is szükségünk a **P** pontban az átlagolási segédvonalakra, amelyeket *Clark* alkalmaz, és amelyeknek az ő gondolatmenetében lényeges szerepük van. De ezzel a mutatkozó nehézség még teljesen elhárítva n incs. *Clark* ugyanis az ő határtermelékenységi görbéivel nem egy határhozadék termékegységekben számított nagyságának értékét méri fel, hanem a föld után a földjárdékot, a tőke után a tőkekamatot, sőt nyereséget és a munka után a munkabért, tehát költségelemeket, nem a bruttó hozadékot, amiből egy termelési haszonnak állania kellene, mégpedig költségre és nyereségre bonthatóan kellene állania, hanem a költséget. Márpedig a hozadék ezzel a költséggel nem lehet azonos, mert a hozadék ennek a költségnak az ellentétele és vele legfeljebb egyenlő, ami pedig egymással egyenlő, az egymással még nem azonos. A fogyasztási haszongörbéinkkel kapcsolatban kimutattuk, hogy azok balról jobbra való 180° -os elforgatással költséggörbéket adnak, és ezeknek értelmezése ezzel összhangzatosan változik meg; ugyanez történik, ha költséggörbéinket jobbról balra forgatjuk el 180° -kal haszongörbéké. *Clark*nál is van egy tudattalan elforgatás, mégpedig költség-görbékné haszongörbéké való 180° -os elforgatása, de nem jobbról balra, hanem letről felfelé, nem az **Y** tengely körül, mint ahogy mi forgattuk, hanem az **X** tengely körül, ami azonban előjelváltoztatással jár, amit az értelmezés végiggondolása megmutathat.

a) Menjünk végig egy **MPR** jelzésű haszongörbén eredeti elhelyezkedésében, és ekkor azt kell mondanunk, hogy a jószág **MP** szakaszát birtokba vettük, **PR** szakaszát pedig feladtuk. b) Fordítsuk most el a görbénket az **Y** tengely körül költséggörbévé, és akkor is csak azt mondjuk, hogy a jószág **PR** szakaszát feladtuk, **MP** szakaszát pedig megtartottuk. c) Ha ellenben haszon-

görbénket az **X** tengely körül forgatjuk el, akkor azt kellene mondanunk, hogy a jószág **MP** szakaszát feladtuk és **PR** szakaszát tartottuk meg, görbénk tehát ellenkező értelmezést nyer. d) Ugyanúgy nyer persze ellenkező értelmezést akkor is, ha egy költséggörbét forgatunk el az **X** tengely körül haszongörbévé, márpedig *Clark* tulajdonképpen ezt csinálta. Épp ezért a *Clark* határtermelőkenységi görbéit termelési haszongörbékké kell átminősíteni a termékegységek darabszámának értékben mért hozadék értelmében, és a termelési tényezők árait, a földjáraadékat, tőkekamatot és munkabért ezekkel a haszongörbékkal szembe kell állítani mint költségelemeket költséggörbékbe foglalva. Ebben az esetben pedig a földjáraadék és a tőkekamat ugyanúgy belefér a tőkeszámításba, mint a munkabér, amely mint munkabér variábilis tőkéből ered, és így a forgótőke része, ahogy a bérföld járaadékát és a kölcsöntőke kamatát is a konstans tőke alkotórészét kitevő forgótőkéből fizetik. Itt a *Marx* szellemében kiterjesztett értelemben érvényesül a *Clark* szép hasonlata a tőke és tőkejavak különbségéről, amely szerint a tőke olyan, mint a vízfolyás átlagban egyenlő keresztmetszete, miközben tőkejavak alakjában különböző, illetve más vízcseppek folynak rajta keresztül. A tőke és a tőkejavak különbsége ugyanis most már ott jelentkezik, hogy a tőke értékszámításának keretében nem csupán a tőkejavak jelennek meg időlegesen tőke gyanánt, hanem a föld és a munka is, helyesebben nemcsak a tőkejavak értéke, hanem a föld és a munka értéke is. Épp ezért, ahogy a fogyasztási haszonszámításnál a jövedelem pénzértéke az általános költségyszámítás kerete, amely a fogyasztó gazdaságok, az egyes háztartások általános életszínvonalát egy határhaszonpont magasságával meghatározzák, ugyanúgy találjuk meg termelő gazdaságokban ezt a költségyszámítási keretet az egyes vállalatokba befektetett tőkeérték nagyságában. Ahogy a fogyasztási haszonszámítást egy jövedelem-költség görbével kezdtük, amelynek pozitívan felfelé hajló íve egy, az **X** tengelyre merőleges **PP'** függőleges határvonalba ütközik, illetve ezt a **P** pontban éri el, vagyis metszi, ez a **PP'** vonal jelezvén az összes jövedelem nagyságának határát, ugyanúgy húzhatunk egy ösztőke-költségvonalat felfelé haladó ívvel egy **PP'** elhatároló vonal **P** metszőpontjáig. Ahogy pedig a **P** pont meghatározása után összes fogyasztási haszongörbéink megfelelő szakaszait meg kell találnunk a hozzájuk tartozó költséggörbék megfelelő szakaszaival, amelyek a **P** ponton átvonulnak, akként kell eljárnunk a termelési haszongörbéinkkel és egyedi költséggörbéikkel is, úgyhogy a **PP'** magasságban itt is egy általános határhaszon-magasságot kapunk, amely *Menger* és követői, valamint *Clark* szellemében egyaránt konkrét és pozitív, míg *Walras* szerint itt is egy-egy differenciálhányadost kell kapnunk, amelyeknek az érintők hajlásszöge szerinti eltérő értékét az árainkkal elosztva, tehát eszerint mérlegelve kell és lehet egymással egyenlökké tennünk. Itt azonban a mérlegelő árak éppen azok, amiket *Clark* magába a mérlegelendő határozadékba bújtat, tudniillik a termelési tényezők és javak árai, vagyis

elsősorban, illetve végeredményben a földjáraadék, tőkekamat és munkabér. *Menger* és követői, valamint *Walras* és követői, így *Bresciani-Turoni* is szükségszerűen abban egyeznek, hogy a határtermelékenység, a határhozadék csak a termékmennyiség értékében juthat kifejezésre. A határhozadék pedig a termékmennyiség értékében kifejezve sem más, mint a termelési határhaszon, amely a határköltséggel áll szemben ugyanúgy, mint a fogyasztási határhaszon esetében. Az alkalmazkodás egy kézenfekvő esetét érdemes itt kiemelni.

4. ábra

Húzdjon egy **I** jelzésű költséggörbe és hozzátartozó **I'** jelzésű haszongörbe át a közös **P** határponton, és tolódjon a költséggörbe bal felé az élesebb emelkedésű **II** alakba, amely az **I'** jelzésű haszongörbét már nem a **P** pontban, hanem tőle balra és magasabbra az **A** pontban metszi, amelyből az **AA'** merőleget húzhatjuk az **X** tengellyel párhuzamosan a **P** ponton át húzott vízszintesre. Az alkalmazkodás most már abban áll, hogy az **I'** jelzésű görbét az **AA'** távolsággal az **II'** alakba süllyesztjük, amely tehát a **P** ponton át húzott vízszintest az **A'** pontban metszi. Ha most a **II** görbét jobbfelé (**II**) helyzetbe csúsztatjuk úgy, hogy a **P** ponton haladjon át, és ugyanígy csúsztatjuk jobbfelé az **A'P** távolsággal a **II'** görbét is, akkor az alkalmazkodás teljessé vált. Tételezzük fel azonban most az eltolódást az ellenkező irányban. Tolódjon tehát a költséggörbe jobb felé a tompább emelkedésű **III** alakba, amely az **I'** jelzésű haszongörbét már nem a **P** pontban, hanem tőle jobbra és alacsonyabbra a **B** pontban metszi, amelyből az **BB'** merőleget húzhatjuk az **X** tengellyel párhuzamosan a **P** ponton át húzott vízszintesre. Amíg ellenben előbb az **AA'** merőleges a vízszintes fölé esett, addig a **BB'** merőleges a vízszintes alatt van. Az alkalmazkodás most már az **I'** jelzésű görbét a **BB'** távolsággal a **III'** alakba emeli, amely a **P** ponton át húzott vízszintest a **B'** pontban metszi. Ha most a **III** görbét bal felé (**III**) helyzetbe csúsztatjuk úgy, hogy a **P** ponton haladjon át, és ugyanígy csúsztatjuk bal felé a **B'P** távolsággal a **III'** görbét is, akkor az alkalmazkodás teljes. Ez esetekben a haszongörbe alkalmazkodott a költséggörbékhez teljes

mértékben. De az ellenkező szélső eset is elképzelhető, és minden közbenső eset egyaránt lehetséges. De ha a költséggörbék élesebbé vagy tompábbá válnak, ez a jövedelem-költség görbét általánosan is emelheti vagy csökkentheti, ami a **P** pontot emeli vagy csökkenti, ami az első esetben a magasabb fogyasztási határhaszonnal az életszínvonalat, magasabb termelési határhözadékkal a termelés színvonalát csökkenti, alacsonyabb fogyasztási határhaszonnal pedig az életszínvonalat, alacsonyabb termelési határhözadékkal pedig a termelés színvonalát emeli. A határhözadék alatt tehát termelési haszonértéket kell érteni, amivel szemben a jövedelemág költségellenértéket jelent. Mégis a termelési haszonértékeket úgy szokás tekintetni, mint amelyeket a jövedelemágak költségellenértékei teljesen kimerítenek, ami csak akkor helytálló, ha sem nyereségek, sem veszteségek nem mutatkoznak, mint ahogy ezt *Walras* teljesen szabad gazdasági verseny és piac esetére feltételezte: *ni bénéfice, ni perte*. A mérlegelt határhözadékok egyenlőségére is áll azonban az, amit a fogyasztási határhasznokról megállapítottunk az osztrák és a lausanne-i iskola viszonya tekintetében, vagyis:

$$PP' = (p_x tg \alpha) \frac{1}{P_x} = (p_y tg \beta) \frac{1}{p_y} = \dots = \frac{du_1}{dx} \frac{1}{p_x} = \frac{du_2}{dy} \frac{1}{p_y} = \dots$$

A termelési határhözadékok differenciálhányadosainak előjelei pedig szintén negatívak.

Clark határtermelékenységi levezetése a három fő termelési tényező és jövedelmi ág komplementáris kapcsolatából indul ki. Ez a termelési tényezők használhatóságának sokféleségével alapítja meg a javak termelési rokonságát. Ezzel a termelési rokonsággal, amely kifejezi a termelési tényezők, termelési javak és fogyasztási javak felmenő és lemenő ágon való összefüggését ugyanúgy, mint oldalági kapcsolataikat, összetartozik, és szervesen összefügg a javaknak az a két tulajdonsága, amelyek közül az egyik a már fentebb említett *komplementaritás*, a másik pedig a *szubsztitúció*, vagyis az, hogy a javak vagy szervesen kiegészítik, vagy pedig helyettesíthetik egymást. Abban a megállapításban is van igazság, hogy a javak általában kiegészítik egymást az összehasonlításban egészen a határig, ahol közömbösek lesznek egymással szemben, s ezzel egymást helyettesíteni képesek. *Clark* és *Pantaleoni* nagy nyomatékkal képviselték a javak komplementáris összefüggését, *Pareto* pedig általánosította a szubsztitutív indifferenciát. Innen erednek az ő indifferencia-vonalai, sőt indifferenciamezői az ezeken áthaladó *sentier*-ekkel.²⁴ Minden jószág komplementáris a cserehatárig és szubsztitutív a cserehatáron, tehát a maga helyén mindkét jelenség általánosítható. *Pareto* klasszikusnak szánt indifferenciapéldája a kenyér és bor közös indifferenciagörbéje, amely kombinációban a kenyérmennyiség minden záros csökkenését a bormennyiség arányos növekvése helyettesíti, az egyik mennyiség a

²⁴ Út. (fr.)

vízszintes, a másik mennyiség a függőleges koordinátatengelyen lévén felmérve. A legalacsonyabban húzódó görbe normálkombinációja 1 kg kenyér és 1 liter bor, csökkenő kenyér növekvő borral és növekvő kenyér csökkenő borral 2 kg kenyérig 0 liter borral az egyik és 0 kg kenyérig 2 liter borral a másik irányban, bár *Pareto* nem látszik ekkora szélsőségekig elmenni. A következő magasabb görbe talán 2 kg kenyeret és 2 liter bort vehet normálkombinációnak, variálva a görbe mentén a két jószágmennyiséget mindkét irányban. A harmadik, negyedik stb. magasabb görbe így alkothat egy indifferenciamezőt, ami még csak két jószág viszonya, és ehhez még végtelen sok síkot lehet allokalni végtelen sok jószág végtelen sok kombinációjával. Minden görbéhez egy-egy érintőt kell húzni egy-egy érintési pont meghatározására, és a különböző görbék érintési pontjait össze kell kötni a már említett *sentier*-ekkel, hogy a haladás, emelkedés iránya meglegyen a síkok labirintusában. Sem szemléletesség, sem kiszámíthatóság nem teszi ajánlatossá ezt az indifferenciahálózatot, de egyre jó: megmutatni azt a szélső határt, ameddig a szubsztitúció egyoldalú alkalmazása elmehet. Már *Irving Fisher*nek a komplementaritás és szubsztitúció meghatározására adott jellemzése megmutatta, hogy a szubsztitúció görbéi alkalmilag csak egy-egy releváns pontra zsugorodnak össze. Teljes szubsztitúció két vagy több jószág készletét egygyé teszi, így a közös készletet növeli és a határhasznát pedig csökkenti. A határhaszon vagy határköltség közös metszőpontján, ahol a javak általánosan egyenlőkké válnak és közömbösülnek, valóban általánosan helyettesíthetik is egymást. De ez csak az utolsó közös metszőponton van így. Sokkal nagyobb alkalmazási tere van a komplementaritásnak, amely szükségleteink sokféleségének ugyanúgy kifejezése, mint termelési tényezőink és javaink sokféleségének, sokféle használhatóságának és együttműködésük szükségességének. A három fő termelési tényező együttműködése már ezen alapszik. A föld tőke nélkül keveset, munka nélkül pedig mit sem ér. A munka pedig föld és tőke nélkül amiatt panaszkodik, hogy a termelési eszközöktől el van választva. A tőke vagy alap vagy eszköz is élettelen és mozdulatlan még az automatizálás korszakában is föld vagy munka nélkül. Míg szubsztitutív viszony mellett az egyik szubsztitutív jószág készletének növekedése vagy csökkenése a másik szubsztitutív jószág határhasznát is csökkenti, illetve növeli, addig komplementáris javak készletei között nem ilyen egyszerű az összefüggés. Komplementáris javak viszonya nem tisztázható az *optimális kombináció* figyelembevétel nélkül. Komplementáris javak optimális kombi-nációja már az is, ahogy a határhasznok és határköltségeik minden fogyasztó gazdaságban, háztartásban kiegyenlítődnek a rendelkezésre álló jövedelem-költség nagysága által meghatározott életszínvonal magasságát jelző **P** ponton. Komplementáris javak optimális kombinációja az is, ha a határhözadékok mint termelési határhaszonértékek és határköltségeik kiegyenlítődnek minden termelő gazdaságban a rendelkezésre álló tőkeköltség nagysága által meghatározott termelési színvonal (kapacitás) magasságát jelző **P** ponton. Csak az életszínvonal magasabb, vagy a termelési színvonal (kapacitás) *nagyobb*, ha a

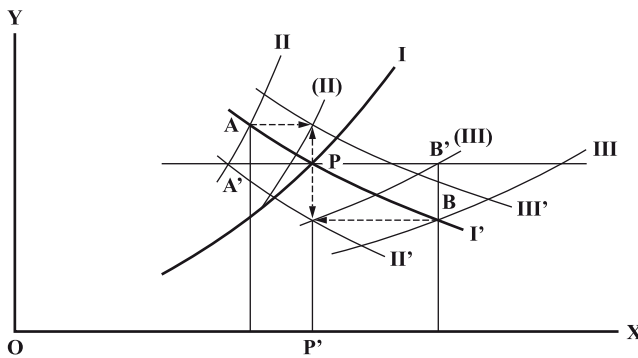
határhaszonpont *alacsonyabb* és az életszínvonal *alacsonyabb*, illetve a termelési színvonal (kapacitás) *kisebb*, ha a határhaszonpont *magasabb*; az életszínvonal *magasabb* vagy a termelési színvonal (kapacitás) *nagyobb*, ha a határkölségpont *alacsonyabb* és az életszínvonal *alacsonyabb*, illetve a termelési színvonal (kapacitás) *kisebb*, ha a határkölségpont *magasabb*. Az alacsony határhaszonpont ugyanis alacsony határkölségpontot is jelent, s a magas határhaszonpont tehát egyben magas határkölségpont is; így az, ami talán groteszkül hangzik mint határhaszonpont, már nem hangozhatik groteszkül mint vele egybeeső határkölségpont, mely még az előbb említett fentről lefelé, saját maga lentől felfelé képződik. Ha az optimális kombináción belül a komplementáris javak készletei közül bármelyik egyedül visszamarad, ez a többiek kihasználhatóságát és ezzel határhasznát is csökkenti; ha pedig ez a visszamaradt készlet nő, saját határhaszna csökken ugyan, de a komplementáris javak készletének határhasznai nőnek, mert az utóbbiak kihasználhatósága nő egészen az optimális kombináció eléréséig. De a komplementáris összefüggés lehet szorosabb vagy lazább; az előbbi eset pedig csak a szorosabb komplementaritásra lehet érvényes. Másrészt ez a lazább komplementaritás csak úgy jön létre, ha nemcsak általában a három termelési tényezőt mint földet, tőkét, munkát vesszük figyelembe, hanem a legkülönbözőbb *termelési javakat* is; amint a szorosabb komplementaritás pontos meghatározása is megkívánja már a termelési javakra való rátérést. A termelési tényezők és termelési javak optimális kombinációja pedig nem választható el az üzemnagyságtól, amellyel a vállalat dolgozik.

Mindig van egy optimális üzemnagyság, amelyet egyben normálisnak is kívánunk tekinteni, úgyhogy *Marshall* sokat vitatott *representative firm*-jének is azt az értelmet adnók, hogy minden termelési ágban olyan vállalatnak kell tekinteni, amelynek optimális üzemnagysága van, és ezért *normálisnak* vesszük a kisebb üzemnagyságú, tehát szubnormális és a nagyobb üzemnagyságú, tehát *szupernormális* vállalatokkal szemben. A vállalatok üzemnagyságai szerint pedig különböző a termelési tényezők és termelési javak optimális kombinációja. Az összefüggésekbe kényelmetlen kétértelműséget visz bele a *tőke* fogalmának többértelműsége és különböző szerepe. A vállalat az optimális üzemnagyságot választja, amelyben a termelési tényezők és termelési javak optimális kombinációja mellett az egy termékegységre eső költségei a legkisebbek, de ezt csak akkor teheti, ha ehhez vásárlóerőben elég tőkéje van. Kevesebb tőkével mint vásárlóerővel kénytelen a vállalat szűkebb költségkerettel is beérni és magasabb egységkölséggel dolgozni, vagyis egy *szubnormális* üzemnagyságra szorítkozni. A szubnormális üzemnagyságokban pedig a termelési tényezők és termelési javak optimális kombinációja más, mint az optimális üzemnagyságban lenne, és megint más lehet a *szupernormális* üzemnagyságokban is, ha ilyenek léteznek. De ahogy a szubnormális üzemnagyságok alkalmilag megállhatnak az optimális üzemnagyság mellett, megtehetik ezt a szupernormális üzern-

nagyságok, még ha ezekre az a kényszer nem is érvényesül, mint a szubnormális üzemnagyságokra tőkehiányuk. A tőkének mint vásárlóerőnek kiemelése után pedig a három termelési tényező sorában a föld és a munka mellett már csak a *tőkejavak* maradnak, amelyek a termelés szolgáltatában egyben termelt termelési javak is, úgyhogy a termelési tényezők komplementaritásától a termelési javak komplementaritására való átmenet már úgyszólván észrevétlenül és önműködően megy végbe. *Tőkejavak* és *termelési javak* ugyan nem teljesen azonosak, mert a kereskedelemben a fogyasztási javak is tőkejavak, amint még a termelésben is a raktári készletben levő késztermékek tőkejavak, anélkül, hogy akár az előbbieket termelési javak lennének, akár az utóbbiaknak termelési javaknak kellene lenniük. Az egyes vállalat szempontjából a tőke mint vásárlóerő *kiemelt*, mert *elindító* termelési tényező, mint szocialista vállalatnál is a beruházási és forgóalap. *Társadalmi* szinten azonban már inkább lehet beszélni a három termelési tényező egyenrangúságáról és egyenrangú komplementaritásáról, így például akkor, amikor különböző országokat, sőt egész földrészeket hasonlítunk össze, mert ilyen esetben nem a tőke nagysága, hanem a föld és a nép viszonya, a *népsűrűség* a kiindulópont. Ez hoz aztán létre alapvető különbséget például a sűrű népességű Európa és a ritka népességű Észak-Amerika között. Visszatérve az optimális üzemnagyságra, ez a legkisebb egységköltség mellett termelt teljes termékmennyiségével akkor irányítja kizárólag az eladási árakat, ha termelésével az egész piaci szükségletet el tudja látni, mert ekkor egy *monopolista* hatalmával él. Ha ezt tenni nem tudja, kénytelen szubnormális vállalatok meglétét eltűrni, amelyekkel szupernormális vállalatok is versenyezhetnek. Nagyobb egységköltséggel termelt termékmennyiségekkel is aláínálhatják a monopolista árakat. Az emelkedő költséggörbéket ennél fogva esetleg éppen a szupernormális és még inkább a szubnormális vállalatoknak az optimális üzemnagyságtól számítva növekvő egységköltségei alakítják ki. Mindenesetre a fogyasztási határhaszon *Gossen*-féle szélrózsa-teorémája mintájára kialakított termelési határhaszon-teoréma még lelkiismeretes ellenőrzést igényel, nehogy a pusztá analógia erejével elfogadtatásra találjon. A legkényesebb benne éppen a termelési költségek alakulása.

A fogyasztási és a termelési költségszámítás különbségét mi sem szemléltetheti jobban, mint az, hogy a fogyasztásban olyan költségalakulás, mint az, amely a termelésben a *csökkenő* és *növekvő termelékenységgel* függ össze, ismeretlen. A csökkenő termelékenység egyben *növekvő költséget*, a növekvő termelékenység pedig *csökkenő költséget* is jelent. Megfelelő értelmezéssel annak az álláspontnak is van jogosultsága, hogy a termelésben egyáltalában csak *egy hozadéktörvény* van, és mind a csökkenő, mind pedig a növekvő termelékenység semmi más, mint az *általános* hozadéktörvénynek két *speciális* esete. A csökkenő termelékenység legismertebb példája a *föld* csökkenő hozadékképessége, míg a növekvő termelékenység példájául az *ipari tőke* növekvő hozadékképességét szokás felhozni. A föld csökkenő hozadékképessége eköz-

ben semmi más, mint a komplementaritás alkalmazásának tipikus esete. Miközben a föld mennyisége változatlan, növeljük a beléje fektetett tőkét, és a ráfordított munkát az optimális kombináción túl; csak a csökkenő hozadékképesség származhatik belőle növekvő egységkosztékkal. Az ipari tőke esetében pedig az a helyzet, hogy elsősorban *nem* az egyes tőkejavak *technikai* tulajdonságaira gondolunk, hanem a tőkére mint *vásárlóerőre*; ebben pedig a komplementaritás mindenkori követelményének teljesíthetősége burkoltan benne van, lévén a vásárlóerő bármire átcserélhető. A növekvő hozadékképességet úgy is felfoghatjuk, mint a szubnormális üzemegységtől az optimálisra való áttérést, a csökkenő hozadékképességet pedig mint az optimális üzemegység túllépését szupernormális irányba vagy visszaszorulást a szubnormálisba. De szemléltetően felhasználhatjuk korábbi alkalmazkodási példánkat is (l. a 4. ábrát).

4. ábra

Az I jelzésű költséggörbe balra tolódik a II helyzetbe (növekvő költségek, csökkenő hozadékképesség), minélfogva az I' jelzésű hozadékgörbével való metszéspont P helyett balra felfelé A lesz AA' magassággal P fölött. Tolódják a két görbe alkalmazkodásként jobbra úgy, hogy az A pont a PP' függőleges egyenes P fölötti meghosszabbítására essék, s a P pont az AA' magassággal emelkedve most már az A ponttal egybeessék, magasabb határhaszonponttal, tehát csökkenő színvonallal. Ennek fordítottja, ha az I jelzésű költséggörbe jobbra tolódik a III helyzetbe (csökkenő költségek, növekvő hozadékképesség), minélfogva az I' jelzésű hozadékgörbével való metszéspont P helyett jobbra lefelé B lesz B'B magassággal P alatt. Tolódják a két görbe alkalmazkodásként balra úgy, hogy a B pont a PP' függőleges egyenes P alatti szakaszára essék, s a P pont a B'B magassággal esve most már a B ponttal egybeessék, alacsonyabb határhaszonponttal, tehát emelkedő színvonallal. Ezzel mindkét esetben az I' jelzésű haszongörbe is elmozdul, de ellenkező módon, mint az alkalmazkodási példánkban, mert akkor az első alkalmazkodásnál az I' haszongörbe a II' szintre

esett és a második alkalmazkodásnál a **III'** szintre emelkedett, míg a mostani eltolódásaink szerint az **I'** görbe az első változat szerint kerül a **III'** görbe helyzetébe emelkedő határhaszonponttal, és a második változat szerint kerül a **II'** görbe helyzetébe eső határhaszonponttal. A korábbi szerint ugyanis az alkalmazkodás a határhaszonpontok elmozdulása nélkül ment végbe, vagyis azok változatlanul maradása mellett, most pedig az alkalmazkodás lényege éppen a határhaszonpontok elmozdulása is.

A haszonskála alkalmazhatósága, összhaszon és átlagérték

Amivel *Marx* az emberi munkát megkülönböztette minden más munkától – azzal tudniillik, hogy az emberi munka az egyetlen, amely a munkavégző célmunkája, vagyis minden emberi munkának mindig van valami olyan szellemi eleme, amely magától a munkavégzőtől származik – az ember minden tevékenységét, egész életműködését jellemzi. Az emberi gazdálkodás különösképpen jellegzetesen céltudatos, célratörő tevékenység, amely bizonyos mértékig a jelent és a jövőt nemcsak összefoglalja, hanem egy szintre is helyezi. Ebben a viszonylatban némi halk ellentmondás el is hangzott az osztrák iskola két prominens képviselője, *Wieser* és *Böhm-Bawerk* között, akik egyébként is szembekerültek egymással. Amíg ugyanis *Böhm-Bawerk* kamatmagyarázatában súlyt vetett arra, hogy a jelent többre becsüljük a jövőnél és a jövőt perspektivisztikusan kicsinyítve látjuk, addig *Wieser* a gazdálkodás lényegét látta abban, hogy a jövőt a célidőszak határáig a jelennel egyenlően értékeljük. A két felfogás között persze nincs igazi ellentét, mert a kamatszámítás szempontjából elsősorban éppen az a távolabbi időtartam jön figyelembe, amely a közvetlen célidőszaktól egyre távolabb esik, mégis helyénvaló utalni a két ellentétes és egymással mégis összeilleszkedni kénytelen szempontra. Bizonyos fokú, ha nem is teljes összeegyeztetést nyit meg *Cassel* figyelmeztetése arra, hogy az emberi élettartam a céltakarékosságra milyen befolyást gyakorol, amibe beletartozik az is, hogy az embert mindenkori életkora és várható további élettartama is jellegzetesen különböző módon befolyásolja. Azután még tekintettel van a gyermekeire, esetleg az unokáira, későbbi nemzedékekre azonban már egyre kevésbé. Minden egyes ember élete tehát többé-kevésbé céltevékenység, annál inkább az, minél közelebb esik a jelenhez, és annál kevésbé az, minél távolabb esik a jövőbe. A célterv három legközelebb eső, normál időszaka pedig egy nap, egy hónap és egy esztendő, de ezen belül előfordulhat egy hét, egy negyedév és egy félév is. Minden gazdasági terv végső ösztökélője a szükségletek nyomása, de keretét, mértékét mindig a rendelkezésre álló költségek határozzák meg. Ezeket a költségeket pedig már *Gossen* pontosan megjelölte egyrészt az időtartamban és munkamennyiségben, másrészt a pénzben mint vásárlóerőben. Pénzforgalmú piaci cseregazdaságban ez fogyasztó gazdaságot jelentő háztartásokra nézve a pénzjövedelem, termelő gazdaságot jelentő

vállalatokra nézve pedig a tőke mint pénzürték, különösképpen pedig a tőke forgó része, a forgótőke, amelybe az állótőke egyenletesen letöredező hányadát és ennek rendszeres pótlását is bele kell vagy legalábbis hozzá kell számítani. A tervfeladat pedig minden esetben a költségfedezet felosztása a különböző felhasználási módok között a tervidőszak egész tartamára. Fogyasztási céllal, ami minden termelésnek végcélja is, a tervfeladat nem más, mint összes szükségleteink lehető legteljesebb és egyben legegyszerűsebb kielégítése tíz szükségleti csoportunk szerint, ahogy ezeket már korábbi felsoroltuk és általánosan jellemeztük.

Menger a haszonérték szükségleti intenzitásainak kifejezésére egy haszon-skálát szerkesztett, amelyet *Pantaleoni* annak jellemzésére, hogy ennek a skálának a szemléletessége még a csökkenő hasznosságban hitetleneket is meggyőzheti, *pons asinorum*-nak¹ nevezett el. Ez a haszon-skála úgy készült, hogy az első és legintenzívebb szükségleti fokon egy jószágegységet helyezett el egyes intenzitással, a másodikon két jószágegységet kettes intenzitásokkal, a harmadikon hármat hármast intenzitásokkal és így tovább, egészen a kilencedik, legkevésbé intenzív szükségleti fokig. Ez jelzi már az elért legmagasabb életszínvonalat, mellyel szemben a legnagyobb intenzitású egyes szükségleti fok egy jószágegységével a legalacsonyabb életszínvonalat jelzi. Ennek a haszon-skálának a szemléltető értéke azonban még fokozható. Kiindulva abból az elvből, hogy minden intenzitási fokon annál több jószágegység helyezkedik el, mennél kisebb az intenzitási fok, vagyis nagy intenzitási fokon kevés és kis intenzitási fokon sok, a legnagyobb intenzitási foknak adjuk a legnagyobb fokszámot a legkevésbé intenzív jószágegységgel és a legkisebb intenzitási foknak a legkisebb fokszámot a legtöbb jószágegységgel, amivel a *Menger*-féle haszon-skálát a következő alakba írjuk át:

1. táblázat

Szükségletek intenzitási foka	Szükségelt javak darabszáma	A kettő szorzata	Kumulatív összeg
10.	1	10	10
9.	2	18	28
8.	3	24	52
7.	4	28	80
6.	5	30	110
5.	6	30	140
4.	7	28	168
3.	8	24	192
2.	9	18	210
1.	10	10	220
10+...	55	220	220

¹ „A szamarak hídjá.” (lat.) A gyenge tanulót a vizsgán átsegítő mentő kérdés tréfás elnevezése.

Ebből a csupán átrendezett *Menger*-féle haszonskálából mindenekelőtt kiténik az, hogy az egyes intenzitási fokokon elhelyezkedő összes javak értéke együttesen is csökkenhet, ha a darabszámnövekedést az intenzitási fok csökkenése lerontja. Már szimmetrikus elrendezésnél is az átlagos intenzitási fokok a leg-erősebbek, mert az előző nagyobb intenzitási fokot kisebb darabszám lerontja, a következő nagyobb darabszámot pedig az intenzitási fok csökkenése több mint ellensúlyozza. A kumulatív összegben jelentkező összegkielégülés ellenben a telítési pontig nő. Itt jelentkezik azonban egy nagy nehézség, ha egy 0 jelzésű következő intenzitási fokkal kifejezésre juttatjuk a telítési pont elértét, amelyre akármennyi jószágegység juthat feleslegként, ezek a felesleges jószágegységek 0 határhaszonhoz jutnának, ami az egész készletnek határhaszon szerint való értékelését egyszerűen lehetetlenné tenné. A kérdés fel is vetődött, hogy mi az összkészlet haszna és mi az összkészlet egyes egységeinek az értéke; egyenlő-e az értékük egymással vagy különböző; ha pedig egyenlő, mi az egyenlő értékük. *Wieser* és *Böhm-Bawerk* kontroverziója ez, amihez hozzá lehet fűzni harmadiknak *Lexis* véleményét is. A jószágkészlet összértéke *Böhm-Bawerk* szerint a kumulatív összeg; egy egységének az értéke pedig, miután az egységek a készletben felcserélhetők, s mindegyik egyszerre az első is, minden rákövetkező is és az utolsó is, alternatíván mindegyik érték és ez minden egyes egységének az értéke. Végiggondolva ezt a gondolatmenetet, csak egy következhetik belőle, s ez az, hogy mindegyiknek átlagos értéke van, vagyis az alternatív határhaszon jelenléte és érvényre jutása ellenére is átlagértéke. Ez nagyjában *Lexis* véleménye is, aki a készletegység értékét *irgendwo in der Mitte*, valahol a középen kereste. Egészen más volt *Wieser* véleménye. Szerinte a készletnek csak a határhaszonnal meghatározott határértéke lehet. Minden készletegységnek az értéke tehát a határhaszonnal egyenlő, s az összkészlet értéke egyenlő a készlet darabszámának és a határhaszonnak szorzatával. Ha tehát a skálánk szerint a darabszámokat kumuláljuk és a mindenkori intenzitási fokkal megszorozzuk, akkor ez érdekes összehasonlításra ad alkalmat az előbbi *Böhm-Bawerk*-féle kumulatív összeggel:

2. táblázat

Szükségletek intenzitási foka	Kumulatív darabszámok	A kettő szorzata	Előbbi kumuláció
10.	1	10	10
9.	3	27	28
8.	6	48	52
7.	10	70	80
6.	15	90	110
5.	21	105	140
4.	28	112	168
3.	36	108	192
2.	45	90	210
1.	55	55	220
0.	55+...	0	220

A *Wieser*-féle feltevés grotesksége már a 0. intenzitási fok előtt felvetődik, nevezetesen akkor, amikor a szerinte számított kumuláció nemcsak a *Böhm-Bawerk*-félétől marad el, hanem korábbi intenzitási fokon elért kumulatív értékétől is. A határhaszon ugyanis mindig pozitív, mindig hozzáadást jelent a korább már megszerzett haszonhoz, és negatívum csak az intenzitási fok rákövetkező csökkenése. A *Wieser*-féle feltevésben tehát látszólag ugyanaz a tévedés ismétlődik meg, mint az, amely a *Jevons*- és *Walras*-féle iskola határhaszon differenciálhányadosainak előjelenél, illetve a negatív előjel figyelmen kívül hagyásában mutatkozott meg. A *Menger*-féle haszonskála azonban még további felhasználásra is alkalmas. Bontsuk most szét a szükségelt javak darabszámát mint egy legyezőt, és tegyük fel, hogy intenzitási fokról intenzitási fokra nemcsak a szükségelt jószágdarabok száma nő meg, hanem a neme is, vagyis a jószágdarabokkal együtt egymás után a szükségleti csoportok lépnek be rangsorban a haszonskálába.

3. táblázat

Szükségletek intenzitási foka	Szükségletek darabszáma szükségleti csoportok szerint										Összesen	Kumulálva
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.		
10.	1	1	1
9.	1	1	2	3
8.	1	1	1	3	6
7.	1	1	1	1	4	10
6.	1	1	1	1	1	5	15
5.	1	1	1	1	1	1	6	21
4.	1	1	1	1	1	1	1	.	.	.	7	28
3.	1	1	1	1	1	1	1	1	.	.	8	36
2.	1	1	1	1	1	1	1	1	1	.	9	45
1.	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	10	55
0.
10+...	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	55	55

A szükségleti csoportok áttekintésénél tíz csoportot különböztettünk meg: első helyre rangsoroltuk az élelmezési szükségletet, a második helyre a lakást, a harmadikra a ruházatot, a negyedikre az egészségvédelmet, az ötödikre a biztonságot, a hatodikra a szórakozást, a hetedikre a művelődést, a nyolcadikra a jövőről való gondoskodást, a kilencedikre a jótékonytságot, a tizedikre pedig reziduális szükségleteinket.

A szükségleti csoportok rangsora egymásutánjukat határozza meg, és ezzel az intenzitási fokok egymásutánjára is fényt deríthet, ha azt mondhatjuk, hogy minden intenzitási fok akkor következik az előző után, ha egy új szükségleti csoport lép be a skálába. A legerősebb, 10. intenzitási fokon még csak az I. szükségleti csoport jelentkezik, és most már végig megmarad egyre kisebb intenzitású darabnövédékekkel az utolsó leggyöngébb intenzitási fokig, de hasonló elvek alapján minden intenzitási fokon egyre újabb szükségleti csoportok

darabszámai csatlakoznak hozzá, amik lehetnek minőségjavulások is, mint ahogy erre *Clark* rámutatott, egészen valamennyi szükségleti csoport kielégítésének teljes telítési pontjáig. Az összesítési adatok a költségkeretet, a jövedelem nagyságát, az életszínvonalat és a pénz értékét határozzák meg. A kiterített haszonskála a maga egyenlő darabszámaival a tíz szükségleti csoportnak ugyan csak durva, kvalitatív, szimbolikus összefogása, de azért a szerkezeti vázat jól szemlélteti, s további fokozatos megközelítésekkel a valósághoz egyre közelebb hozható. Így a szükségleti csoportokat is egyenként fel kell bontani és a konkrét fogyasztási javakhoz közelebb kell hozni, ami a tíz darabhasábot a darabhasábok ezreire bonthatja fel. Ezek áttekinthetetlen nagy száma viszont igazolja az áttekinthető globális kezelést. Minden vízszintes vonal egy életszínvonalat jelez a határhasznok kiegyenlítődéssel, a pénz határhasznát is beleértve. Ez meghatározza minden szükségleti csoport kielégítésének lehetséges mértékét és minden jószágkészlet tartható nagyságát, meghatározza intenzitási fokokban az összkészlet értékét, a *Böhm-Bawerk* elvei szerint megállapított összhason és átlagértékeket, csak a javak csereviszonyára és pénzértékére, vagyis áraitra vonatkozóan nem ad közvetlen felvilágosítást. A határhaszn-elmélet hajlamos arra, hogy az összkészlet értékét és az összhason nagyságát elhanyagolja. Megelégszik annak megállapításával, hogy a határhasznok kiegyenlítődéssel biztosítja a szükségletkielégítési maximumot. Ha minden jószág pénzára a határhasznával volna egyenlő és a határhasznok kiegyenlítődnének, akkor ebből az a képtelenség következne, hogy minden áru egységára egyenlő volna. Az osztrák határhaszniskola mindkét álláspont elfogadására hajlamos. Hogy a legkülönbözőbb javak határhasznai kiegyenlítődnének, tekintet nélkül az árakra, ez a határozott álláspontja. Hogy az egyes javak határhasznait viszont úgy is kell tekinteni, mint amelyek az árakat meghatározzák, ez is határozott álláspontja, de hogy mily módon és mily mértékben történik ez, az már homályban marad. *Wiesert* abban az állásfoglalásában, hogy egy jószágkészlet minden egységének az értéke egyenlő és egyben a határhaszonnal egyenlő, éppen az a gondolat vezette, hogy egy jószág minden egyenlő minőségű darabjának ugyanazon a piacon és ugyanabban az időben csak egy ára van; ez a kétségkívül helytálló *Jevons*-féle indifferenciatorvény. De mi érvényes ennek a határhaszonnal egyenlő darabegységértéknek az általánosan egyenlő piaci árral való viszonyára? Lehetséges-e a *Wieser*-féle álláspontot fenntartani anélkül, hogy a határhasznértékeket egyenlősítenők az árral? Ha pedig minden jószág ára egyenlő a határhasznértékével, és a legkülönbözőbb áruk határhasznai kiegyenlítődnének, akkor hogyan vannak a különböző áruknak különböző árai? Kísérjük meg a gondolatmenetet másfelől lefolytatni. Az összes javak mint áruk a piacon csereviszonyban vannak egymással, mégpedig nemcsak sajátoságaiknak megfelelő különböző természetes mértékegységekben, hanem eltérő egységárrakkal is. Ha egy árunak meghatározott ára van egy adott piacon, akkor annak az árunak mint közvetlen csereviszonyban nem álló jószágnak is értéket

tulajdonítunk, mégpedig olyan értéket, amely pillanatnyi piaci árával legalábbis összemérhető, rendszerint pedig az árával egybe is esik. Mi most már ez az érték, ha nem hasznossági érték, melyet pusztán hasznosságán kívül viszonylagos ritkasága is determinál és éppen ez választja el a csereértéket mint hasznossági értéket a használati értéktől? Ha pedig értékünk nem használati érték, hanem mint csereérték is hasznossági érték, akkor mi sem választhatja el a használati értékelésnek azzal a módjával való közvetlen összeméréstől, amely a határhasznót meghatározza. Itt is akad egy kétértelműség abban, amely a haszon és az érték között különbséget tesz, pedig a haszon is csak hasznóérték és a határhaszon is határhasznóérték. Ha a hasznóérték intenzitási fokokban van is meghatározva, az árak pedig pénzértékre szólnak, akkor is kell az intenzitási hasznóértéknek átszámítási kulcsot találni azon az alapon, hogy a pénznek is van intenzitási értéke. Egy áruárnak aranykoronában kifejezett értékét elosztva az aranypengő aranykoronaértékével az áruár pengőértékét kaphatjuk meg. Az intenzitási fokokban kifejezett hasznóérték elosztva az intenzitási fokokban kifejezett pénzértékkel ugyanúgy megadja a hasznóérték pénz kifejezését, ami már az árral egyenlő vagy nem egyenlő, de mindenesetre az ár nagyságrendjébe esik. Ebből pedig az kell hogy következzen, hogy az intenzitási fokokban kifejezett hasznóérték elosztva az árral egyenlő a pénz intenzitási fokokban kifejezett értékével minden jószágra, illetve árura nézve, vagyis az összes hasznóértékek elosztva az áregyenlőértékeikkel egymással egyenlők; ez megint csak az árakkal mérlegelt egyenlőtlen hasznóértékek egyenlősége egymással. Ha itt az egyenlőtlen hasznóértékek az egyenlő határhasznok akarnak lenni, akkor itt egy probléma, illetve ellentmondás rejlik, amelyet ki kell küszöbölni, de úgy, hogy a hibát küszöböljük ki, vagyis a hibaforrást kell megtalálni. *Proudhon* a maga idejében még úgy találta, hogy *contradiction economique*, a gazdasági ellentmondások egyike rejlik abban, hogy a víznek nagy használati értéke és kis csereértéke, a gyémántnak pedig kis használati értéke és nagy csereértéke van.² De már *Jevons* feloldotta ezt az ellentmondást az arra való hivatkozással, hogy amíg a használati érték csak a hasznosságtól, a csereérték a hasznosságon kívül még a ritkaságtól is függ, úgyhogy a használati érték csak használhatósági érték, a csereérték pedig felhasználási érték, tehát mindkettő hasznóérték; a kettő tehát szervesen összefügg és rendeltetésszerűen különbözik. Azon tény jelentőségének felismerésével, hogy a vízből sok van és a gyémántból kevés, minden gazdasági ellentmondás eltűnik. A mi problémánk sem itt rejlik tehát. Két esetet kell megkülönböztetni; az egyik szerint a *határhasznok kiegyenlítődnek*, amikor a határhasznok nem lehetnek egyenlők az árakkal, de még velük arányosak sem; a másik szerint a *határhasznok egyenlők az árakkal*, de akkor meg a határhasznok nem egyenlítődhetnek ki. Vizsgáljuk meg a két

² Az ún. értékparadoxon eredetileg *David Ricardó*tól származik, aki *A. Smith*-re utalva fogalmazza meg. Lásd: *D. Ricardo: A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei*. KJK Budapest, 1991, 9. old.

esetet egymás után külön-külön. *Az első esetben a különböző javak határhasznai kiegyenlítődnek egymással*, mint a haszonskála minden egyes sora, mert minden egyes szükségletünket egyenlően ugyanaddig az intenzitási fokig elégtjük ki. Ha életszínvonalunk alacsony, akkor a kiegyenlítődés egy magas intenzitási fokon, ha pedig életszínvonalunk magas, akkor a kiegyenlítődés egy alacsony intenzitási fokon megy végbe. Épp ezért a határhasznok nem egyenlítődhetnek ki különböző személyek között már azért sem, mert jövedelmeik különböző nagysága szerint különböző életszínvonalon élhetnek, és magas életszínvonalunk alacsony határhaszonnívóval, alacsony életszínvonalunk pedig magas határhaszonnívóval egyértelmű. *A határhasznok egyénekenkénti kiegyenlítődése azonban nem fér össze azzal, hogy a határhasznok az árakkal egyenlők*, mert akkor minden áru árának egyenlőnek kellene lennie, ami pedig nem áll fenn, sőt nem is lehetséges, amíg általános szubsztitúció és egyetemes bőség nincsen. De nemcsak az nem lehetséges, hogy a határhasznok az árakkal bármely személyre nézve egyenlők legyenek, és még kevésbé lehetnek egyenlők minden személyre nézve, mert akkor a különböző személyek határhaszonnívói is egyenlők volnának, hanem *az sem lehetséges, hogy a határhasznok az árakkal arányosak legyenek*. Ha ugyanis bármely személyre vonatkozóan az összes határhasznok egyenlők és a határhasznok az árakkal nem egyenlők volnának, de a határhasznok aránya az árak arányával egyenlő lehetne, akkor az *egyenlő* határhasznok aránya ugyanaz volna, mint az *egyenlőtlen* árak aránya, ami képtelenség. Az magában, hogy különböző személyek mindegyikének összes határhasznai külön-külön egyenlők lennének és a különböző személyek határhasznai egymás közt nem lennének, ugyanakkor pedig egyik személy határhasznai se lennének az árakkal egyenlők, még lehetséges. De már az összes személyek határhasznai még egyenként sem lehetnek olyan arányban egymáshoz, mint az árak, amíg az árak egymástól különböznek és az egyes személyek határhaszonnívói egymástól különböznek, bár kinek-kinek az összes határhasznai egymással egyenlők lehetnének. *A másik eset az, amikor a határhasznok egyenlők az árakkal*, ami általánosan lehetetlen, hogyha minden személynek más a határhaszonnívója, mert akkor különböző személyek különböző határhasznainak kellene egyenlőknek lenniük ugyanazokkal az árakkal. Fennállhat azonban az *arányosság egyenlőség helyett* oly értelemben, hogy a különböző személyek határhasznainak aránya egymással egyenlő, és az egyes személyek különböző határhasznai csak egy közös szorzószámmal különböznek egymástól. Ez esetben ugyanis az összes személyek határhasznainak aránya mind egymással, mind az árak arányával egyenlő lehet, és az árak is csak egy-egy közös szorzószámmal különbözhetnek az egyes személyek határhasznaitól csakúgy, ahogy az aranykoronaárak és az aranypengőárak vagy a forintárak is csak egy közös szorzószámmal különbözhetnek egymástól. Mind-ez azonban *a határhasznoknak személyenkénti kiegyenlítődését kizárja*, mert a határhasznoknak az árakkal való szorzószámarányos egyenlősége a határhasz-

noknak egymás közti egyenlőségével ellentétben áll. A szorzószámarányos egyenlőség alapján az áraknak bármely határhaszonra való ráállítása csak a pénzegység megváltoztatásának kérdése, és ily értelemben az arányosság burkában a határhasznok egyenlőkké válnak az árakkal, de ezzel a határhasznoknak még személyenkénti kiegyenlítődése is lehetlenné válik. Azt tehát, hogy a határhasznok egyenlők az árakkal, úgy kell érteni, hogy az összes személyeknek ugyanarra a jószágra vonatkozó határhasznai is egyenlőkké válnak a pénzegység-változtatás elvei szerint alkalmazott megfelelő szorzószámokkal való beszorzással, és így lesznek valamennyien egyszerre egyenlők az árakkal is. Ennek a folyamatnak feltétele azonban a készletértékelésnek *Wieser*-féle módja, vagyis a készletek minden egységének a mindenkor határhaszon szerint való értékelésmódja, mert a *Böhm-Bawerk*-féle eljárással, mely az értékelésbe a készlet összhasznát bevonja és az alternatív értékeléssel egy átlagértékbe foglalható össze, az áraknak a határhasznokkal való egyenlőségét megkapni nem lehet. *Marshall* legalább egy átmenetet képvisel, amikor a fogyasztók járadékát, a *consumers' rent*-et látja abban, hogy a határhaszon szintjén álló áron fizet meg egy oly készletet, amelynek határ előtti jószágegységeinek értéke a határhaszonnál magasabb. A határhaszonnak az árral való egyenlőségét kívánta szolgálni az a felfogás is, hogy nem minden határhaszon egyenlő az árral, hanem csak a határvevőé, míg a határon innen álló vevők határhasznai, esetleg folytonosság híján, az árnál magasabbak maradhatnak. Ez a folytonosságihiány elsőrendű magyarázattá lépett elő *Alexander Mahr* határhaszon-szemléletében, amiben alighanem már *Hans Mayer* is osztozott. Ez azt jelenti, hogy *Menger* haszonskálájában egyes kockák betöltetlenül maradnak. Nem lehet ezt a folytonosságihiányt lebecsülni. A határvevő is így lép fel a maga határköltésével a határinneni eladók nélkül. *Böhm-Bawerk* határpárelmélete, amely a bécsi tőzsde árfolyamszámításának ideális párosításából származott vételi és eladási árajánlatok között, mint ez utóbbira *Georg Schanz* rámutatott, szintén csak a határvevő és határeladó ármegállapító vagy legalábbis árjelző szerepén alapult, hogy az árjelző szerepet átvegyük *Davenport* bírálatából. Egy haszongörbe és egy hozzá tartozó költséggörbe tulajdonképpen ugyanazt szemlélteti, mint *Böhm-Bawerk* ideális párjai, a legerősebb vevő a legerősebb eladóval szemben folytatva a leggyöngébbekig mindaddig, amíg még versenyben vannak, tehát a határvevőig és a határeladóig. Itt a folytonosságot nem a különböző jószágegységek, hanem a különböző személyek alkotják. Mindez azt akarja kifejezésre juttatni, hogy nem minden határhaszon egyenlő az árral, illetve nem minden határhaszon egyenlítődik ki egymással, amint *Seligman* egy kiegyenlítődesi közt is iktatott be a határpont helyébe. Ezáltal azonban a probléma csak enyhülhetett, de nem jutott megoldásához előbbre.

Vizsgáljuk meg problémánkat korábbi számpéldánk, a kenyér és bor haszongörbéi segítségével! Ha az **MPR** jelzésű kenyérhaszongörbénket **NPS** jelzésű borhaszongörbénkkel, majd 180°-os elforgatás után **SPN** jelzésű borköltség-görbénkkel szemben értelmezzük, majd ugyanezt tesszük az utóbbiakkal is, a

következő eredményre jutunk. A kenyérhaszongörbe mentén az **M** ponttól a már megszerzett jószágegységekről térünk át a **P** pontban a még megszerzett jószágegységekre, hogy a **P** ponton túl a már feladott jószágegységekre térjünk át az **R** pontban még feladott jószágegységeig. A borhaszongörbe értelmezése ugyanez: már megszerzett jószágegységek az **N** pontban, még megszerzett jószágegységek a **P** pont előtt, már feladott jószágegységek a **P** pont után és még feladott jószágegységek az **S** pontban. Érdekesebb és tanulságosabb a költséggörbévé elforgatott borhaszongörbe végigkísérése és összehasonlítása előbbi leírásával. A leírás most az **S** ponton kezdődik már feladott jószágegységekkel, a **P** pont előtt még feladott, a **P** pont után már megtartott és az **N** ponton még megtartott jószágegységektől követve. A PP' magasság volt az egyaránt pozitív határhaszon és határköltség, a $P'V/P'T = 3/1$ a cserearány a kenyér és bor között, meghatározva a **PV** és **PT** érintőkkel. Ha α szögünk 60° , akkor $PP'/P'T = \sqrt{3}/1$ arányt ad. Hogy cserearányunkat pénzértékben is kifejezhesük, csak egy-egy jövedelem- vagy pénzköltséggörbét kell a **P** ponton átvezetnünk balról jobbra emelkedően úgy, hogy az az **X** tengellyel egy-egy olyan szöget alkosson, illetve az **X** tengelyből **P'**-től balra olyan hosszávolságot metsszen ki, amely a bor árát, mondjuk, aranypengőben és forintban 120 fillérrel, illetve 9 forintra meghatározza, amiből a 3:1-es cserearány alapján 40 filléres, illetve 3 forintos kenyérár adódik. A pengőártól a forintárhoz tehát egy 7,5-es szorzószámmal jutunk el. A határhaszon 1-es számértékkel egyenlő a kenyér és bor számára, és pozitív hozzáadás a PP' magasságban, még ha haszonban csökkenő, költségben emelkedő intenzitási fokon is. A határhaszon kiegyenlítődik, amikor a 3:1-es cserearány feltünteti az egységárak egyenlőtlenségét. A határhaszonok tehát nem arányosak, de nem is egyenlők az árakkal. A határhaszon és határköltség differenciálhányadosainak mindenesetre megvan a maguk meghatározó szerepük, még ha a határhaszonnal, határköltséggel nem is egyenlők; de amint az ő érintőik metszik ki az **X** tengelyből a cserearányokat, ők létesítenek kapcsot a határhaszon, határköltség és a cserearányok, vagyis egyben az árak között is. Jelöljük a pengőköltséggörbe érintőjének az **X** tengellyel való hajlásszögét γ -val, a forintgörbéét pedig δ -val, akkor minden adatunk megvan az összefüggések meghatározására. Mindenekelőtt a kenyérhaszongörbére nézve $\operatorname{tg} \beta = P'V/PP' = 3/\sqrt{3}$ és a borhaszongörbére nézve $\operatorname{tg} \alpha = P'T/PP' = 1/\sqrt{3}$, továbbá a pengőre nézve $\operatorname{tg} \gamma = DP'/PP' = 1,2$, végül a forintra nézve $\operatorname{tg} \delta = CP'/PP' = 9$, ha az **X** tengelyen **P'**-től balra az **O** pont felé a **D** és **C** metszéspontokat jelöljük meg a pengőköltséggörbe, illetve forintköltséggörbe érintőinek. Vegyünk most fel a PP' merőlegesen egy $\frac{1}{2}PP'$ magasságú pontot, a merőlegesnek a **P** ponton túli meghosszabbításán egy $2PP'$ magasságú pontot, amikor is az első egy alacsonyabb, a második egy magasabb határhaszonpontot határoz meg úgy, hogy az első egy magasabb életszínvonalnak, a második pedig egy alacsonyabb életszínvonalnak felel meg, mint az, amely a **P**

ponttal rögzítve volt. A \mathbf{P} pontra vonatkozóan $\text{tg}\delta/\text{tg}\beta = 3\sqrt{3}$ forint, illetve $\text{tg}\gamma/\text{tg}\beta = 0,4\sqrt{3}$ pengő volt a kenyér kilogrammára, és $\text{tg}\delta/\text{tg}\alpha = 9\sqrt{3}$ forint, illetve $\text{tg}\gamma/\text{tg}\alpha = 1,2\sqrt{3}$ pengő a bor literára. Ha a $\frac{1}{2}\mathbf{PP}'$ és $2\mathbf{PP}'$ határhaszonpontokon áthúzott érintőkről, amelyek egyidejűleg, de más személyekre érvényesek nagyobb, illetve kisebb összjövedelemmel, feltételezhető, hogy ugyanolyan nagyságú szögeket zárnak be az \mathbf{X} tengellyel, mint az $\alpha, \beta, \gamma, \delta$ szögek, akkor reájuk ugyanazok az árak érvényesek, mint a \mathbf{P} pont releváns személyére. Csak a cserearányok abszolút számai változnak a kenyér és a bor között 3/1-ről 1,5/0,5-re, illetve 6/2-re, hasonlóképpen a pénzoldalon 1,2 és 9 helyett 0,6 és 4,5, illetve 2,4 és 18 jelenik meg. *Ami voltaképpen mindvégig fluktuál, az a legkisebb jószágegységek nagysága.* Így a PP' magasságú határhaszon 1 liter bor vagy 3 kilogramm kenyér határhaszna, valamint 1,2 pengő, illetve 9 forint határköltsége. Az $\frac{1}{2}PP'$ magasságú határhaszon és határköltség megfelelő értékei 0,5; 1,5; 0,6 és 4,5 és a $2PP'$ magasságé 2; 6; 2,4 és 18, tehát a határközben lineáris változást és átlagértékelést kell feltételezni. Ha a PP' magasságban 1 liter bor határhaszna 1, akkor 1 kilogramm kenyéré tulajdonképpen 1/3 és 1 forinté 1/9, de 3 kilogramm kenyéré, illetve 9 forinté szintén 1 lesz. Ez világít rá a Menger-féle haszonskála legnagyobb problémájára, az egyes intenzitási fokokon elhelyezhető jószágegységek különböző nagyságára. Minden egyes személyre nézve a határhasznok és a haszondifferenciálok egyenlők, a mennyiségdifferenciálok ellenben fluktuálnak. Márpedig a cserearányok a mennyiségdifferenciálok szerint alakulnak, a mennyiségdifferenciálok nagyságát ellenben a határhasznok mindenkori egyenlőségének követelménye szabja meg. Így a Gossen nevéhez fűzött szélrózsa-teoréma jelentékeny segítséget nyújthatott a Menger-féle haszonskála megértéséhez és további használatához. Ezzel vissza is térhetünk a Menger-féle haszonskála további elemzéséhez. Hogy különben a Menger-féle haszonskála a Gossen-féle szélrózsával szervesen összefügg, az a legvilágosabban kitűnhetik azzal, ha a Menger-féle haszonskálát mint legyezőt egy pillanatra megint összecukjuk. Helyezzük most egy koordinátasíkba és vázoljuk fel haszongörbe gyanánt. Ha az egyesített haszongörbét mint összezárt legyezőt most akarjuk kinyitni, jobbról balra összezsugorodik, de egy harmadik dimenzióban, tudniillik a térben feltoronyosul, mert tíz lépcsőzetesen rövidülő görbe egymásra rakódik, ami ugyanaz az eredmény, mint hogyha a haszonskálánkat szétterített legyezőként közvetlenül akartuk volna egy koordináta-rendszerben felvázolni. A magasságban felrakott görbék azonban két dimenzióban is elférnek, és egyenként több változatot is ölthetnek, ha nemcsak hajlásszögük, hanem szintjük szerint is különbözhetnek. Ekkor pedig már a Gossen-féle szélrózsarendszert kaphatjuk meg egy \mathbf{PP}' merőleges és ennek a \mathbf{P} ponttól felfelé való meghosszabbítása mentében. Ezek a változatok mindjárt megmutathatják azt is, hogy a Menger-féle

haszonskálának különösképpen a jószágegységei milyen módosulást vehetnek fel nemcsak a *Gossen*-féle szélrózsákkal való egyezés, hanem a pontosabb meghatározás érdekében is. Mindenekelőtt azonban a fő egyezést kell kiemelni, és ez az, hogy a *Menger*-féle haszonskála tíz intenzitási foka semmi más, mint a *Gossen*-féle szélrózsarendszerben a **P** pontnak felfelé és lefelé való eltolódása a **PP'** egyenes és a **P** ponton túli meghosszabbítása mentében. Miként a *Menger*-féle haszonskálán minden az egyes intenzitási fokok vízszintes vonalain és a skála függőleges vonalának mentében rakódik le, akként húzódnak át eredetileg a görbék, másodlagosan pedig az érintők **PP'** jelzésű függőleges merőlegesünk metszőpontjain természetesen vízszintes irányban a *Gossen*-féle szélrózsarendszerben.

A *Menger*-féle haszonskálának azonban önmagában és eddigi alakjában is nagy előnyei vannak. Ha például a szétterített legyezőt a tíz szükségleti csoporttal való viszonyában szemléljük, és a jobb szélső összegezést jövedelem-nagyságok gyanánt fogjuk fel, akkor haszonskálánk máris számtalan magyarázatot enged meg, amik egyben tanúságot tehetnek haszonskálánk élethűségéről, valóságosságáról és használhatóságáról. Ezek a tulajdonságok a haszonskálát egyenesen fölébe helyezik a szélrózsarendszernek, mely utóbbinak viszont analitikus és genetikus felderítés szempontjából vannak fontosabb feladatai. A haszonskála részére tetszés szerint választott szükségleti időszakból és költség-egységből indulhatunk ki, amelyek lehetnek egy nap, egy hét, egy hónap, egy negyedév, egy félév vagy egy év, illetve a munkaidő, a munkaerő vagy a pénzjövedelem. Így ha szükségleti időszakként egy hónapot veszünk és minden jószágegység számot 100 forinttal teszünk egyenlőnek, akkor a létminimum a 8. intenzitási fokon jelentkeznék havi 600 forinttal, a 10. és 9. intenzitási fok pedig elméleti szélsőségeként havi 100 és 300 forinttal a létminimum alatt maradna. Az 1. intenzitási fok pedig havi 5500 forinttal egy szocialista, vagyis egalitárius³ rendszerben is tisztességes maximumot adna, amelyet csak egészen kimagasló egyéni esetek múlhatnának felül. Persze a haszonskála megváltoztatási lehetőségei bőven módot adhatnak tetszés szerinti magasabb jövedelmek bevonására és az intenzitási fokok nagyobb részletezésére is. Így ha csak félfokokat iktatunk közbe, akkor a létminimumunk máris a 9. intenzitási fokra tolódik előre, és az 1. intenzitási fokunk már csak az 5,5. intenzitási fok lenne, ami még további 10 intenzitási fok elhelyezését tenné lehetővé magasabb és az összes szükségleti csoportokra egyaránt kiterjedő jövedelmekkel. Első szükségleti csoportunk, az élelem, a tíz intenzitási fokra szorítkozva is a 10. fokon jelentkező 100%-os részesedésből a 9. fokon 66,6%-ra, a 8. fokon 50%-ra és az 1. fokon 18%-ra csökken, ami általában elég realiztikus és megfelel az *Engel*-féle statisztikai törvénynek, bár a százalék inkább túl gyorsan, semmint túl lassan esik, és már az 50% is alacsony a létminimumnak. Másrészt kétséges

³ Egyenlősítő, egyenlőségre törekvő. (fr.)

lehet, hogy egy olyan állapot, amelyben minden jövedelem egyedül élelemszerzésre megy, egyáltalán lehetséges-e. Történetileg az ősembernek ilyen állapota is lehetett, hiszen az állatok legtöbbje nem tesz mást, mint élelemszerzésről gondoskodik. De már a madár is fészket rak magának, s a fecske az eresz alól, a gólya meg a kémény tetejéről, és társaik ősszel vándorútra kelnek melegebb égtájak felé, hogy tavasszal visszatérjenek első hazájukba. Tehát már az állatok sem érik be a puszta élelemszerzéssel, de haszonskálánk egyetlen sora sem zárja ki azt, hogy akár valamennyinél is minden szükségleti csoportunkra arányosan figyelemmel legyünk. E nélkül a korrekció nélkül is lakásszükségletünk kielégítésének aránya nem teljesen irreális, mert a 9. fokon elért 33,3%-os részesedésétől, mely önmagában nem túl magas, csak a létminimum alatt és még talán a létminimumon is az, az 1. fokon 16%-ra esik. Itt is az esés túl nagy, és ezzel eltér a *Schwabe*-féle statisztikátörvénytől. Már a ruházkodás aránya, amit csak az ember ismer, a 8. foktól az 1. fokig csaknem állandó 16%-tól 14%-ig, amikor persze hiánya a létminimum alatt teljesen irreális. Az ember talán alváskor fedte be magát először azzal az állatbőrrel, amelyet később a testén ruhaként hordott, de állat ilyet egy sem ismer. Mindenesetre volt az ember múltjában is olyan idő, amikor még ruhát nem használt, de ma a létminimum alatt sincs senki, akinek ruhája nem volna és előbb nincsen igazi lakása. Hogy az ember három intenzitási fokon keresztül is az egészségvédelmével nem törődik, nem teljesen irreális, hiszen az ősember is jóformán csak ezt tehette, és az állat azon a nyálon kívül, amellyel a sebet megnyalja, más orvosságot nem ismer. Viszont a 10%-os arány a 7. és a 12% az 1. fokon nyilvánvalóan túl magas. A biztonság aránya, ha az állami adóztatásra gondolunk, meglepően reális; a létminimum még kimarad, csak a 7. fok kihagyása indokolatlan, de a 6. foktól az 1. fokig terjedő emelkedés 7%-ról 11%-ra megfelel a progresszív adóztatás elveinek. Már a szórakozásról kétségtelen, hogy nem lehet csak az 5. fokon kezdeni és az arány az 5. foktól az 1. fokig 5%-ról 9%-ra emelve inkább kevés, mint sok. A művelődés sem kezdődhetik csak a 4. fokon, még ha nem is kell mindvégig jelen lennie, mint majdnem a szórakozásnak; a 4. foktól az 1. fokig a művelődés 4%-ról 7%-ig emelkedő arányszáma is kevés. A jövőről való gondoskodásra térve át, a megtakarítások is hamarabb kezdődnek, mint a 3. fokon, és arányuk 3%-kal a 3. fokon, valamint 5%-kal az 1. fokon ugyancsak kevés. A jótékonyság a 2. fok előtt kezdődhetik, de aránya a 2. fokon 2%-kal és az 1. fokon 4%-kal már nem kevés. A reziduális szükségletek az 1. fokon 2%-kal szintén inkább többet, mint kevesebbet mutatnak, de korább kezdődhetnek. Végignézve ezt a sorozatot megállapíthatjuk, hogy nagyon is csak első megközelítésnek szánt és szinte inkább csak szimbolikus jelentőségű és kvalitatív értelmű számaink az első példaszzerű alkalmazásban már az összes lehetséges igazítások mellőzésével is meglepő jól megállották helyüket. Ez bizonyíthatja haszonskálánk élethűségét, valóságosságát és használhatóságát egyaránt. Ebben rejlik fölénye a szélrózsa-

rendszerrel szemben is, mert azon elvek szerint, amelyekre a haszonskála épül, tényleg gondolkodik és tudatosan tervez a gazdálkodó ember is, míg a szélrózsarendszer elvei tanult elvek, kielemezett magyarázatok a gazdálkodó ember gondolkodásából, amelyek kimutatható jelenlétük ellenére sem válnak a cselekvő emberben tudatossá, hanem csak tudat alatt működnek benne. Gondolunk pedig ebben a tekintetben mindenekelőtt a határhaszonra. *Gosse*nak, *Menger*nek, *Jevons*nak, *Walras*nak és *Clark*nak valósággal fel kellett találnia ezt a határhasznot a gazdálkodó ember számára. Ezzel szemben az összhasonban és átlagértékben való gondolkodás otthonos, *gelaufig*⁴ a gazdálkodó ember szemében, mint ahogy erre rövidesen rá fogunk térni.

Persze a tíz szükségleti csoport globális számbavételével a fogyasztási haszontervezés, a háztartási gazdaságosság és a jövedelemfelhasználás problémája még nincs megoldva. A tíz szükségleti csoportot még többszörösen fel kell bontani. Kezdjük meg ezt az első szükségleti csoporttal, nevezetesen az élelmezéssel. Lehetőleg ragaszkodunk a tízes felosztáshoz, ha ezt erőltettség nélkül alkalmazni lehet. Élelmezésünk tíz szükségleti alcsoportja pedig a következő: (1) kenyér, péksütemény, tésztaipari készítmények, liszt, rizs, 2) húsok és húsipari készítmények, (3) zsír, zsiradék, étolaj, 4) zöldség- és főzelékfélék, burgonya, paradicsom, hagyma, (5) cukor, méz, 6) tej, tejtermékek, tojás, (7) gyümölcsök, (8) fűszerek, só, kávé, tea, dohány, (9) cukrászipari készítmények, kakaó, csokoládé, (10) italok. Most már a sorrendnek nem tulajdonítunk különös jelentőséget, ha megállapodunk abban, hogy minden szükségleti alcsoport egyszerre jelentkezik, és a sorrend annak se vág elébe, hogy a később felsoroltnak nagyobb súlyt tulajdoníthassunk, mint az előzőnek. Szükségleti alcsoportjaink még elég összetettek, és további bontásra nemcsak alkalmasak, hanem rá is vannak szorulva. Nevezzük a következő lépést szükségleti alcsoportjaink első bontásának, és ekkor már valószínű, hogy az egyes konkrét fogyasztási javakig jutunk el, úgyhogy további bontásra már szükség nincs, illetve ilyen bontás már nem is lehetséges. Ha ellenben ilyen bontásra még bárhol, bármilyen okból szükség mutatkoznék, akkor ezt a szükségleti alcsoportok második bontásának és így tovább nevezhetjük el, míg csak mindenhol tényleg teljesen és részletesen a zárótermékekig nem jutottunk el. Csak az élelmezést bontottuk eddig így szét, és máris láthatóvá válik a fogyasztási javak nagy sokfélesége, az a sokszínű kaleidoszkóp, amelyet mind a maga egyediségében kell számba venni, felmérni és összemérni a határhasznok kiegyenlítődéiséig. Könnyű ebből az élelmezési bokrétából két szálát kiemelni, mint mi tettük a kenyérral és a borral, de menjünk ehelyett végig a szükségleti alcsoport első bontásán, az élelmiszer-fogyasztási javak sokaságán. Ezek pontos számát meghatározni is nehéz, és viszonylagos jelentőségüket meghatározni még nehezebb, hozzá minden időre és minden helyre, sőt minden személyre, hogy

⁴ Szokásos. (ném.)

áttekintsük a feladat egész nagyságát. A feladat mindennap minden gazdálkodó ember számára adva van, és azt valahogy, jól vagy rosszul, meg is oldja. Az egyéni megoldást társadalmi összefogás segíti elő és történeti fejlődésnek is alá van vetve. A feladat tehát nehéz, de nem megoldhatatlan a gazdasági feltérképezés számára sem, és nem szabad elfelednünk, hogy élelmezési szükségletünkben is egy keretszükséglettel van dolgunk, amelyet az idő a korszakokkal változóan, de előrehaladó módon tölt ki, tehát ennyiben soha egyetlen megoldás sem végleges.

Az élelmezéshez hasonlóan a többi szükségleti csoportot is alcsoportokra lehet bontani, de az élelmezéssel változatosságban már csak a lakásszükséglet vetekedhetik, részben azért is, mert az élelmezés több kiegészítő része a lakásszükséglet hasábjába kerül. A lakásszükséglet kielégítése állhat házépítésből, sőt több ház építéséből is, különösen ha egy téli lakást és egy nyári lakást is megkülönböztetünk. A házépítéssel közel egyenrangú lehet egy társasházépítésben való részvétel, tehát egy öröklakás építése is. A saját házhoz hozzátartozik a belsőség, az udvar és kert, cselédlakás és kocsiszín, istállók, ólak, ketrecek, kapu és kerítés. A házépítés, fenntartás és tatarozás részleteibe nem helyénvaló itt még általánosságban sem belemenni, mert ezek közvetlenül tulajdonképpen termelési és nem fogyasztási feladatok. A lakásszükséglet kielégítésének további része a bútorterendezés, azután a lakásfehértémű, asztalnémtű, ágynemű, függönyök, szőnyegek, lámpák, konyhafelszerelés, por-celánok, üvegek, evőeszközök. A lakásszükséglet kielégítése a fűtés, világítás, takarítás, mosás, sőt ha az élelmezésből kihagyjuk, a főzés is, ami a konyahasználattal függ össze és a fűtéssel, takarítással, mosással alig szétválaszthatóan egybeesik. Végül a lakásszükséglethez tartozik a lakástól és a lakáshoz való rendszeres közlekedés költsége is, ami a lakás helyére és árára lényeges befolyással van, és így teljes korreláció áll fenn közöttük. A közlekedés a lakást megrágítja, a közlekedés hiánya pedig a lakást olcsóbbá teszi. Ezt akár úgy is mondhatjuk, hogy az olcsó közlekedés a lakást drágábbá, a drága közlekedés pedig a lakást olcsóbbá teszi. Ha ezekből az elemekből tíz szükségleti alcsoportot akarunk kialakítani, akkor a következőket különböztethetnők meg: (1) saját házépítés, villaépítés, öröklakásépítés, fenntartás, tatarozás, (2) belsőség, kert, kerítés, udvar, melléképületek, kút, (3) lakásbérlet, (4) személyzet, (5) bútorterendezés, (6) egyéb lakásberendezés, felszerelés, (7) fűtés, világítás, (8) takarítás, mosás, főzés, (9) saját közlekedési eszköz, (10) idegen, nyilvános közlekedés. Mindezek az alcsoportok persze megint további bontást tesznek lehetségessé és erre rá is szorulnak. Az első bontás pedig általában már a zárótermék fogyasztási javakig jut el. Mivel azonban ebben a szükségleti csoportban, ellentétesen az élelmezéssel, számos tartós használati jószág jön számításba, figyelembevételük a fogyasztási haszonterv elkészítésénél csak egészen másképpen, nevezetesen hosszabb időközönként kihagyásosan, disz-kontinuitással történhetik meg. Itt aztán a *Mayer–Mahr*-féle fenntartás nagyon is helyén van. Ezenfelül a lakásszükségletet is keretszükségletként kell felfogni.

A ruházkodási szükségleti csoport szemügyrevétele számos hasznos figyelemzetéssel szolgálhat. Eredetileg minden ipar háziiparnak számított. A modern gyáripar feltűnéséig az orsó, guzsaly, rokka és szövőszék minden falusi ház szokásos rekvizituma volt. A fonal és szövet készítése azonban gyapjúból, gyapotból, lenből, kenderből, jutából egyre teljesebben a nagyiparba tolódott el, úgyhogy a ruházati szükséglet fedezése egyre inkább késztermékeknek kereskedelmi úton való beszerzésévé vált. Ha az élelmezési szükséglet is szembe találkozott hasonló átalakulással, ennek mértéke távolról sem közelítette meg a ruházati szükséglet fedezésénél mutatkozó átalakulás mértékét, bár mintha a távolság kettejük között kezdene szűkülni. A ruházkodás is el tudott még tolódni a mértékszabóságtól a készruha, a *ready made* irányába, de az élelmezés gyorsabban tolódik a készételek vásárlása felé. Az élelmezési szükséglet felvázolásánál erre nem voltunk tekintettel, és csak a házi konyha nyersanyagait soroltuk fel, úgy ahogy a háztartások ma még termelő, főző üzemek. De a teljesség kedvéért és talán a jövő számbavételével már be kellett volna vonnunk az étkezdei étkezést és a konzervek fogyasztását, legalábbis mint konkurens, *competing* szükségleteket, vagy éppen már komplementer, *completing* javakat. A lakásszükségletnél ezt a saját házzal és a lakásbérlettel megtettük, ahol a fejlődés iránya viszont fordított, a lakásbérlettől a saját ház felé, amit az öröklakástípus is még csak inkább késleltet. A ruházkodási szükségletnek egy másik tanulságosan jellemző vonása aztán az, hogy amíg az étkezés általában a családi közös asztalnál elégül ki, a lakás pedig családi lakás vagy éppen családi ház, addig a ruhatár már egyénileg, családtagonként elkülönül. A nemek különbsége még élesebb elválasztó vonalat húz, és ezen az alapon, figyelembe véve a különböző ruhadarabok jellegét, a következő tíz alcsoportot alakíthatjuk ki: (1) férfi, fiú felsőruha, téli, nyári, utcai, sport-, estélyi, ünnepi öltözet egyaránt, (2) női, leány felsőruha, téli, nyári, utcai, sport-, estélyi, ünnepi ruha, (3) férfi, fiú felsőkabát, tavaszi, őszi, téli, esőkabát egyaránt, (4) női, leány felsőkabát, tavaszi, őszi, téli, esőkabát, (5) férfi, fiú alsófehérnemű, zsebkendő, nyakkendő, harisnya, (6) női, leány alsófehérnemű, zsebkendő, harisnya, (7) férfi-, fiúcipő, sárcipő, hócipő, csizma, papucs, (8) női, leánycipő, sárcipő, hócipő, papucs, (9) férfi-, fiúkalap, sapka, csákó, kucsma, (10) női, leánykalap, sapka, kucsma. A szükségleti alcsoportok ezúttal is további bontásra szorulnak, míg a konkrét fogyasztási javakig eljuthatunk. Itt is felbukkannak a tartós használatú javak, még ha kisebb mértékben is, mint a lakásszükségletnél, de mindenesetre nagyobb mértékben, mint az élelmezés keretében. Ezenkívül pedig itt is természetesen keretszükséglettel állunk szemben.

Az egészségápolás szükségleti csoportját a higiénia, profilaxis, diagnózis és terápia, valamint a rekonvaleszcencia öt szempontja determinálja. A higiénia követelményeit már az élelmezési, lakás- és ruházkodási szükséglet kielégítésénél is komolyan és költségkøozóan figyelembe kell venni. Különös higiénikus követelmények jelentkeznek az anyák, különösen a szülő és szoptató nõ javára, valamint a

gyermek, különösen a csecsemők érdekében. Sajátos gondozást igényelhetnek betegség nélkül is a nyomorékok és az öregek. A profilaxis magában foglalja a védőoltásokat, fertőző betegeknek járványkórházakba való elkülönítését és a fertőtlenítést. De megelőzésnek számít a rendszeres orvosi ellenőrző vizsgálat, a fogápolás, fogkezelés, szemvizsgálat, szemüvegviselés, bár ez utóbbinak már inkább a szem használhatóvá tétele, semmint a pihentetése a célja. Hasonlóan oszlik meg profilaxis és terápia között az orvosi segédeszközök, mint az orthopéd cipő, használata is, amihez még a bot és mankó is hozzászámítható, míg a műkar, müláb még csoportjainkon kívül is esik. Profilaxis is, de inkább még higiénia a testedzésig menő testápolás, nyilvános fürdők használata, fürdőhelyek, nyaralóhelyek, klimatikus gyógyhelyek látogatása, magaslati, tengeri levegő felkeresése, ami már terápiába megy át, ha gyógyfürdőről, gyógyforrásokról és egyéb gyógyhelyekről van szó. A diagnózis és terápia orvosi és szakorvosi vizsgálatot és kezelést, gyógyszereket, kórházi ápolást, sebészeti műtéteket foglal magában, kiterjed a diétára, maga után vonhatja az egész életmód megváltoztatását a környezet és a foglalkozás megváltoztatásával is. A rekonvaleszcencia a pusztai pihenésen túlmenően üdülőhelyi tartózkodásból, erősítő fürdők használatából és erősítő tápszerek fogyasztásából állhat. Ha mindezekből egy tízes szükségleti alcsoportsorozatot akarnánk kialakítani, ez nem volna éppen lehetetlen, de legkevésbé sem volna gyakorlati olyan csoportok felsorolása, amelyek nem valószerűek. Ezért csak nyers megközelítéssel soroljuk fel a következőket: (1) higiénikus és terápiás követelmények az élelmezésben, lakásban, ruházkozásban, diéta, (2) testápolás, testedzés, (3) anyavédelem, (4) csecsemővédelem, gyermekgondozás, (5) öreggondozás, nyomorékgondozás, (6) orvosi vizsgálat, orvosi kezelés, fogkezelés, műtétek, védőoltások, (7) kórházi ápolás, betegápolás, (8) gyógyhelyek, gyógyforrások, fürdőhelyek, magaslati helyek, (9) nyaralóhelyek, üdülőhelyek, tengeri fürdők, (10) gyógyszerek, orvosi segédeszközök, szemüveg, műfogak, orthopéd cipők, protézisek, mankó, bot, hordszék. A sorrend legkevésbé sem akarhat rangsort jelenteni, hiszen akkor a gyógyszerek nem lehetnének az utolsó alcsoportban. Különben is megállapodtunk már abban, hogy a hasznoskála minden sorában minden szükségleti hasáb kitölthető. Így szükségleti alcsoportjaink csak még további bontásra szorulnak, hogy a zárótermékek konkrét egységeihez eljussunk. Az egészségvédelem szintén csak keretszükségletnek számít, tekintettel arra, hogy az orvostudomány mindegyre újabb lehetőségeket nyit meg új kórismékkal, új gyógyeljárásokkal és új orvosszerekkel, de felismert új betegségekkel is.

A biztonsági szükséglet egyszerű elintézése, ha azt az adófizetési kötelezettségre korlátozhatjuk. Eredetileg minden szűk vérségi csoportnak magában kellett élet- és vagyónbiztonságáról gondoskodnia. Felváltva őrt állhattak a veszedelem idejében és sziklákat görgethettek a barlang bejárata elé. Hasonló védekezésre már egyes állatfajok is képesek. Az ősi városi település is csak éppen elkerített hely volt, a német *Zaun*, kerítés és az angol *town*, a város is erre az összefüggésre emlékeztet. A magyar vár és város már a várfallal védett

városra utal. A várkapu egyben híd a várfal körül húzott árkon keresztül, és az ellenséget eleinte megbénította, ha sikerült a várkaput még idejében felvonni. A közeledő ellenség elől a városkörnyék népe a várfalak mögé menekült állataival együtt, míg a kívüleső házak a pusztulás martalékává lettek. A vízözön, árvíz elől tutajokon szorongók sem cselekedtek soha másként. Ma a kerítés a ház körül már valósággal csak szimbólum, pusztja jelzője a határmezsgyének. Már több biztonságot nyújt a házőrző kutya és a vasrács az ablakon, meg a pán-célszekrény biztonsági zára, bár a kerítés szögesdrótjába esetleg bebocsátott villanyáram még mindig nagy akadály, nagyobb a kertfal peremébe vakolt üveg-cserépnél is. A lakásban pedig nemcsak a vadászfegyver lóghat a szögön, hanem a fiókban fekszik a csőre töltött revolver is. A biztonságot azonban ma már mégis elsősorban az állam fegyveres hatalmával védett jogrend adja meg, melyet nem a fegyveres hatalom értelmez, hanem a közigazgatás a maga végzéseivel és a bíróságok a maguk ítéleteivel, úgyhogy az államhatalmak szétválasztásának *Montesquieu*-féle tana itt még nagyobb jogbiztosíték, mint a maga eredeti keretében a törvényhozás, kormányzat és bíráskodás között. De mindaz az adó és egyéb közszolgáltatás, amelyet ma az államnak és a községnek már nemcsak a biztonságért, hanem a jóléti tevékenységéért, a jóléti állam, a *welfare state* megvalósításáért fizetünk, nem elég arra, amivel biztonságunknak tartozunk. Kell, hogy az állam a nép állama, mindenki állama legyen, és ezért minden állampolgárnak nemcsak joga, hanem kötelessége is, hogy a közügyekkel foglalkozzék és ennek költségeit magára vegye. Ez kezdődik az érdekképviselési, szakszervezeti tagsággal, folytatódik a társadalmi egyesületek tagsági díjaival, mely társadalmi egyesületek közé még az egyházközségeket is be lehet számítani. Különösképpen ha az egyházi adókat a közadók módjára be lehet hajtani, vagy ha az egyházközségek valóságos klubéletet folytatnak, mint Amerikában; végül a párttagságok is ide tartoznak. A biztonság biztosításának szolgálatában állnak a biztosító társaságok is. A vagyonszolgálatot mint személyi tulajdon biztonságát is szolgálják a tűzbiztosítás, a jégkárbiztosítás, a betöréses lopás elleni biztosítás, az autóbiztosítás, az üvegbiztosítás. Az életbiztosítás vonalán a betegség esetére szóló biztosítás, amely társadalombiztosítás méreteit öltve kezd általánossá lenni, tulajdonképpen már az egészségvédelem eszközévé és költségmegtérítési módjává lett, és implicite ott figyelembe van véve. Fennállása szükségleti alcsoportjaink összetett konkurens járulékká válik, amivel tehát egészségvédelmi fejtegetéseink megfelelő kiegészítésre szorulnak. Így a balesetbiztosítást itt kell felvenni, ha ott kimaradt. A munkanélküliség elleni biztosítást viszont mindenképpen itt kell figyelembe venni. Már az életbiztosítás, kiházásítási biztosítás, öregségi biztosítás a jövőről való gondoskodáshoz tartozik. Az előadottak alapján alakítjuk ki tíz szükségleti alcsoportunkat a következőképpen: (1) állami egyenes adók, (2) községi pótagadók, (3) fogyasztási, forgalmi adók, vámok, illetékek, díjak, (4) perköltségek, ügyvédi költségek, (5) szakszervezeti díjak, kamarai illetékek, érdekképviselési díjak, (6) párttagdíjak, (7)

tűz, jég, betöréses lopás elleni biztosítás, (8) munkanélküliség elleni biztosítás, autóbaleset-biztosítás, üvegbiztosítás, vasúti, repülő-, hajóbaleset elleni biztosítás, (9) személyvédelmi önbiztosítás, (10) vagyonvédelmi önbiztosítás. Sajátságos módon az alcsoportok további bontása sokkal kevésbé lehetséges, mint az előző csoportokban. Keretszükségeletről persze itt is lehet beszélni.

A szórakozási szükséglet várakozásszerűen a legszínesebb, legváltozatosabb és a művelődési szükséglettel legsűrűbben kereszteződő csoportot alkotja. Pi-hentető szórakozásnak minden tevékeny személy nagy szükségét érzi. Az egyének nagy számának, gyakran a többségének a szórakozás a tulajdonképeni életcélja. Épp ezért itt a szisztematikus bontásra nem könnyű feladatok hárulnak. Mint már korább említettük, a szórakozás nemcsak a gyermeknél, hanem az emberiség gyermekkorában is a játékkal kezdődik. A játékot bizonyos értelemben úgy is tekintjük, mint az ellentétét a munkának. Amíg a munka csak játék, mert ez is egy kapcsolat közöttük, addig nem fáraszt; de a játéktól is el lehet fáradni. Rómát az ókorban a cirkuszi játékok szórakoztatták, pedig ők ezekben a játékokban csak mint nézők vettek részt, mégis ezeket követelték elsőnek a kenyér után: *panem et circenses*. A görög olimpiai játékokat modern korunk felújította és az egész világ érdeklődését elsősorban mint nézőkét váltja ki. De a társasjátékok számos változatában személyesen részt veszünk nézők nélkül is; nemcsak mi nem vagyunk nézők, de minket sem néznek. A római katonák kockajátékától a mai kártyajátékokig és a szerencsekerékig, a *rulettig* és a sorsjátékig és a lottóig és a totóig és a szerencsejátékok hosszú sora vezet végig az emberiség történetén. Beszélünk tőzsdejátékról a tőzsdei árspekulációkkal kapcsolatban, és *Sombart* úgy írta le a *burzsoát*, mint akit nem a pénzszerzési vágy vezet vállalkozásaiban, hanem a játékszenvedély, a versengés versenytársaival szemben. A politikusról és a hadvezérről is megállapítjuk, hogy házardjátékot folytat, amikor – esetleg – a tönk széléről rántja vissza – ha van neki – a szerencséje. De vannak nemesebb játékok is. Itt van mindenekelőtt a színjátszás, amely szintén nagyszerű görög múltba nyúlik vissza. Aztán itt van a hárfajátéktól és harangjátéktól kezdve a hegedűjátékon és zongorajátékon keresztül egyáltalában a zene. Ennek pedig egyik édestestvére az ének, a másik pedig a tánc. Így vonul át a játék a szórakozásból a művelődésbe és a művelődésből a művészetbe. A műalkotás és a természet szépsége egyaránt gyönyörködteti a fület és a szemet; hogyan nyújtaná a legnemesebb szórakozást mind a kettő. A legbeszédesebb műalkotás a szépirodalom, amely elvisz a múltba és a jövőbe, közelbe és távolba egyaránt. A művészi szépirodalom úgy nevel és oktat, hogy szórakoztat. A festmények és szobrok, műtárgyak pedig, amelyeket a kiállításokon megnézünk és alkalmilag a lakásunkba is megveszünk, úgy gyönyörködtetik a szemünket, hogy finomítják az ízlésünket, ami alatt azonban nem a szájízt, hanem a szépérzékét és az életstílust kell érteni. A természetjárás egészséges és lélekemelő egyszerre. A helyszíni honismeret és a világtárjárás feltárja a világ tájait és a népek lelkét, megoldja

nyelvüket, bemutatja műemlékeit és kultúrájuk haladását. De amennyire a társas összejövetelek alkalmasak a baráti érzelmek felkeltésére és fenntartására – a társas lénynek született ember számára –, annyira el is fajulhatnak részeg tivornyákká és nemi kicsapongásokká, amilyenek még Róma és Bizánc, sőt Isztambul világbíró hatalmát is megingatták. De nemcsak a háremrendszer, a szeretőtartás is aláássa a társadalom erkölcsi alapjait, szétbomlasztja a családot és megalázza a női nemet. A szórakozás sokrétű szükségleti csoportját most már így próbáljuk tíz alcsoportra bontani: (1) fúvós, húros, billentyűs hangszerek, gramofon, rádió, televíziós készülék beszerzése és tartása, kották, (2) hangversenyek, színelőadások, egyéb előadások, felolvasások látogatása, (3) sportmérkőzések, cirkuszi játékok megtekintése, sportúzés, (4) társas összejövetelek, társasjátékok, táncmulatságok, vendéglők, kávéházak látogatása, társas összejövetelek tartása, (5) szépirodalmi művek és folyóiratok beszerzése, (6) festmények, szobrok, műtárgyak, gyűjtemények beszerzése, kiállítások látogatása, műkedvelő foglalkozások, (7) természetjárás, belföldi utazások, autókirándulások, (8) világjárás, külföldi utazások, (9) szerencsejátékok üzése, csapszékek, nyilvánosházak látogatása, orgiák rendezése, (10) háremtartás, szeretőtartás. A sokféleség az ártatlan *hobbiktól* az ártalmas szenvedélyekig mindent felölel a már inkább művelődést jelentő műalkotást és műélvezetet is beleértve. Emellett nagy értékű és hosszú használatú javak beszerzéséről ugyanúgy szó van, mint például egy zongoráé, amint nagy értékű és rövid élettartamú javakról is, mint például egy külföldi utazás. Van benne sportúzés és van sportnézés, van hangszerjátszás és van hangversenyhallgatás. Van benne társas összejövetel, amibe még egy mise is befér és van benne szerencsejáték, ahol Mamont, és orgia, ahol Bacchust vagy Venust imádják. Mindezek ellenére mégiscsak keretszükségletről van szó, mert *per saecula saeculorum*⁵ semmiben sem változtak meg annyit az ember arcvonásai, mint éppen ebben; és maradtak mégis lényegükben ugyanazok.

A művelődési szükséglet egy részét tulajdonképpen már a szórakozásnál figyelembe voltunk kénytelenek venni. Hiszen a művészet és a játék nehezen választható el egymástól, még ha művelődés és műveltség is egyidejűleg. De az igazi szép mégiscsak a természeti szép; a művészi szép csak kongeniális utána-képzése annak a szépnek, amit a természet alkotott. Gyakran tűnik mesterkéltnek az a szín, amit a festő szeme észrevett és az ecsetje megfestett – de utána meglepetéssel fedezzük fel a természetben, hogy az a szín ott meg is van –, és csak akkor nyugszunk bele, ha megtaláltuk. Az író tolla is csak az életet írja le, és az élet gyakran nagyobb regényeket produkál, mint az írói képzelet költése. Persze a művelődés legfőbb örét, a tudományt is a valóság foglalkoztatja. De amíg a művészet játék, a tudomány munka; a művészet megjátszása, a tudomány megmunkálása a természetnek. Ezért van a tudománynak az ember meg-

⁵ Évszázadok alatt. (lat.)

műveléséhez, művelődéséhez, műveltségéhez több köze. A művészetnek így a szórakozáshoz, a tudománynak pedig a művelődéshez való beosztása azonban tisztára konvencionális. A határok összefolynak, s a szétválasztás inkább csak kényelmes, semmint szükségszerű. Semmi esetre sem következik belőle, hogy művelt ember az, aki a művészetekhez nem ért. Az iskola, mint az általános műveltség bölcsője, mindenkinek a művészetek elemi megértését is megadja, mint szakiskola pedig, a mesterségbeli része, a legfelsőbb fokig a művészt is megtanítja. Tehetséget az iskola senkinek sem adhat, de tudást mindenkinek igen; sajnos, bizonyítványt mindenkinek tudás nélkül is. Tehetség nélkül a tudás keveset ér, tudás nélkül a tehetség nem sokat. Épp ezért a *Széchenyi* követelte kiművelt emberfő társadalmi és egyéni ideál. A nagy tudós pedig már egy kicsit művész is. Művelődési szükségleti csoportunk, megfosztva a szórakozás által elorzott művészeti elemeitől, most már az alábbi tíz alcsoportra bontható: (1) iskoláztatás, általános és szakoktatás, (2) tanszerek, rajzszerkek, műszerek beszerzése, (3) tankönyvek, szakkönyvek beszerzése, (4) újságok, általános és szakfolyóiratok beszerzése, (5) továbbképző tanfolyamok, nyelvtanfolyamok, (6) tanulmányutak, tanulmányi kirándulások, (7) tudományos társaságok, kongresszusok, konferenciák, ankétok, tudományos munkaközösségek, (8) kísérleti költségek, szerkesztési, terjesztési költségek, (9) expedíciók, ásatások, kutatások, fúrások, (10) saját kiadványok, könyvek. Itt a tanuló, oktató és kutatómunka egyaránt figyelembe jön. Nagy értékű, tartós használatú javakról is szó van. Keretszükségletről is lehet beszélni, hiszen a művelődésben nincsen megállás.

A jövőről való gondoskodás szükségleti csoportja a gazdálkodó ember előrelátásának a következménye. Részben a jövőhöz mindig hozzákapcsolódó kockázattal függ össze, részben azonban egyedül az időmúlással. Az idő ugyanis *Böhm-Bawerk* harmadik kamatérve szerint termelékeny; de nemcsak azért termelékeny, mert termelési kerülőutak megtételére ad lehetőséget, ami elvileg eredményesebb, mint a közvetlen termelés, hanem tartós használatú és nagy költségű jószágegységek felépítéséhez is ad fedezetet, amire egy vagy csak néhány évi jövedelem nem elegendő. Ez azonban várakozást, a *Marshall*-féle *waiting*-et teszi szükségessé, és az időkamatnak a felszámításához ez is elegendő. Aki pedig a mi céltakarékosságunk megtakarításait addig is használja, amíg mi célhoz érünk, az ilyen várakozást takarít meg, és ezért megfizetheti nekünk ebből azt, ami nekünk jár. Céltakarékosságunk megtakarításai akárhol legyenek is részünkről mint *temporary investment* elhelyezve, tényleges és végleges beruházásra kerülnek általunk a célhoz érés időpontjában, addig pedig folyó jövedelmeink halmozódó hányadai a jövőről való gondoskodás szolgálatában. A jövőről való gondoskodásnak csak alakját változtatja, de lényegét nem a részletfizetési vásárlás, illetve eladás, az *instalment selling*. Ha itt is szükségleti alcsoportokat állapítunk meg, ezek kevésbé egyidejű változatok, mint

inkább szukcesszív⁶ alternatívák, s amennyiben az egyik célhoz ér, a másik követi. Általában tartós használatú és nagy költségű jószágegységekről van szó, mégpedig elsősorban, bár nem egyedül, fogyasztási javakról. Ily értelemben vett szükségleti csoportjaink a következők: (1) céltakarékosság általában ingatlan, elsősorban azonban ház- vagy villatelek megszerzése érdekében, (2) céltakarékosság ház- vagy villaépítés, illetve ház- vagy villavásárlás érdekében, (3) céltakarékosság autó, motorkerékpár, motorcsónak, kerékpár, csónak vagy egyéb közlekedési eszköz beszerzése érdekében, (4) céltakarékosság bútor vagy egyéb ház- vagy lakásberendezési, felszerelési jószág beszerzése érdekében, (5) céltakarékosság zongora, rádió vagy más hangszer, illetve televíziós készülék beszerzése érdekében, (6) céltakarékosság háztartásunk modernizálása, gépesítése érdekében, központi fűtés, mosógép, porszívókészülék, villamos jégszekrény beszerzésére, (7) céltakarékosság beruházásokra, kelengyére, kiházasításra, iskoláztatásra, külföldi utazásra, nyaralásra, (8) céltakarékosság betegség, öregség, halál esetére, pusztá feleslegek értékállóvá tételére, (9) életbiztosítás valamely esemény bekövetkezésére, meghatározott életkor elérésére, halál esetére, öregségi, rokkantsági biztosítás, (10) nyugdíjjárulék befizetése egy nyugdíjpénztárba, tagsági díjbefizetés egy temetkezési egyletben. Szükségleti alcsoportjaink további bontása inkább az aktuális eset kiemelése, bár egyes változatok egyidejűleg is fennállhatnak. Szükségleti csoportunk keretszükségleti jellegét mi sem árulja el jobban, mint az, hogy egyes hivatkozott javak a századforduló idején még teljesen ismeretlenek voltak.

A másokról való gondoskodást mint jótékonytságot úgy kívánjuk felfogni, hogy járadékszerűen kifizetett összeg, illetve támogatás háztartásunkon kívülálló személyek részére, akik eszerint közeli hozzátartozók is lehetnek. A jótékonytsági jelleg ezzel ugyan elhomályosul, mert önkéntes adományok mellett olyanok is ide kerülhetnek, amelyekre minket törvény kötelezhet. De a fizetések háztartásunk tervébe egyik esetben sem tudnak szervesen beilleszkedni és olyan hatásúak, mint egy kivetett adó befizetése. Ennek alapján szükségleti alcsoportjainkat így osztjuk fel: (1) támogatás önállóan, háztartásunkon kívül élő gyermekek, esetleg családjuk részére, (2) támogatás önállóan, háztartásunkon kívül élő szülők részére, (3) támogatás önállóan, háztartásunkon kívül élő testvérek, esetleg családjuk részére, (4) támogatás önállóan, háztartásunkon kívül élő rokonok részére, (5) támogatás önállóan, háztartásunkon kívül élő barátok részére, (6) támogatás önállóan, háztartásunkon kívül élő szaktársak részére, (7) támogatás önállóan, háztartásunkon kívül élő elvtársak részére, (8) támogatás önállóan, háztartásunkon kívül élő hitsorsosok részére, (9) támogatás önállóan, háztartásunkon kívül élő honfitársak részére, (10) támogatás önállóan, háztartásunkon kívül élő szegények, munkaképtelenek, munkanélküliek, tűzkárosultak, árvíz-károsultak, háborús károsultak, hadifoglyok, hadiözvegyek, hadi-

⁶ Egymásra következő. (lat.)

árvák részére. További bontás csak az utolsó alcsoportban van igazán helyén az aktuális eset vagy esetek kiemelése alakjában.

Végül reziduális szükségleti csoportunknál csak arra szorítkozunk, hogy lehetségesek esetek, amelyek ide tartoznak. Ilyenek: (1) temetés, sírhely hozzá tartozók részére, (2) sírkőállítás, (3) koszorú közelálló sírjára, (4) nászajándékok adása, (5) ajándékok, csokrok közelállóknak, (6) templomi perselyadományok, (7) közadakozáshoz való hozzájárulás, (8) kártérítési fizetések, (9) büntetéspénzek, (10) egyéb reziduális kiadások. A felsorolás inkább példálózó, semmint kimerítő. A reziduális csoport létjogosultsága így is meg van alapozva. Tartalma nem lehet más, mint heterogén.

A *Menger*-féle haszonskála szétterített legyezője első megközelítésben csak a tíz szükségleti csoportot fogja át. Igyekeztünk minden szükségleti csoportunkat egyenként és egymás után tíz-tíz szükségleti alcsoportra bontani, úgy hogy összes szükségleti alcsoportjaink száma ezzel nem kevesebbre, mint százra emelkedett. Ez a száz alcsoport mindjárt elárulta azt is, hogy további bontás általában lehetséges, úgyszólván már az ezres bontási számot közelítenők meg, és ezeknek második bontásai is mutatkoztak körvonalaikban, amelyek már a tízezres szám irányába mutatnának. Márpedig mindenhol a zárótermékeket jelentő fogyasztási javakig kell eljutni, mert csak ezek azok, amelyeknek egymással összemérhető és összeegyeztetendő határhasznai vannak. Tegyük fel most már, hogy minden háztartásban gazdálkodó embernek tízezer fogyasztási jószág határhasznait kell tízezer határkölségükkel megterhelten is egymással összevetni, és akkor feltáru előttünk a feladat pontos, infinitezimális megoldásának grandiózus mérete, amely nem is lesz könnyebb, ha csak ezer fogyasztási jószágnál állhatnánk meg; és nem lenne könnyű még akkor sem, ha csak száz szükségleti alcsoportunkkal egyező száz fogyasztási jószágunk volna. A háztartásában gazdálkodó sok millió fogyasztó ember pedig nem is tud arról, hogy feladatát a határhasznok alapján kell megoldania, mert nem is tudott a határhasznokról, amíg őt ezek létezésére nem figyelmeztették. A háztartásában gazdálkodó fogyasztó ember összhazsonnal és átlagértékkel számol, mely utóbbi egyenlő az összhazsonnak a darabszámmal elosztott értékével. A határhaszn-elmélet azonban az összhazsonnak még a gondolatától is fázik, és azt tartja, hogy a gazdálkodó embert az összhazson nem is érdekli, hanem csak a haszonmaximum, amit neki a határhaszn biztosít. Ebből igaz, hogy a gazdálkodó ember haszonmaximumra törekszik, de nem igaz, hogy ezt a határhasznonról olvassa le, amelyet nem ismer; amiről a haszonmaximumot leolvassa, az ugyanis éppen az összhazson. Hogy itt egy probléma rejlik, azt a határhasznonelmélet el sem akarta ismerni; *Jevons*, *Walras*, *Marshall* és követőik észre sem akarták venni. Egyedül *Wieser* és *Böhm-Bawerk* vitája derített fényt arra a tényre, hogy ez a probléma létezik. *Wieser* minden jószágegységnek kétféle értéket tulajdonított, amelyek mindegyike szerint más összértéket számíthatunk ki. Az egyik minden egyes jószágegység intenzitási foka szerint különböző, a másik minden egyes jószágegység számára a határhaszn intenzitási foka szintjén

egyenlő. Az első szerint az összhason több, de irreleváns, a másik szerint az összhason kevesebb, de releváns. A releváns összhason tehát egyenlő a határhaszon és a darabszám szorzatával. *Böhm-Bawerk* szerint minden jószágegységnek egyenlő, de alternatív értéke van, s az egyetlen összhason egyenlő azzal az összhasonnal, amelyet *Wieser* elejtett. *Böhm-Bawerk* alternatív egységértékéből kiindulva és összhasznát elfogadva 1927-ben az előbbi helyére egy egyértelmű átlagértéket helyeztem,⁷ amelyet 1930-ban német nyelvű tanulmányaimban és 1935-ben is fenntartottam. Átlagérték-elméletem azonban részemre sem adott teljesen kielégítő és megnyugtató eredményt, de ugyanúgy nem elégített ki a határhaszon-elmélet közkeletű magyarázata sem, mert a közvetlenül megfigyelhető gyakorlati tapasztalatokba ütközik, mint ahogy erre fentebb is utaltam. Most azt hiszem, sikerült a kielégítő magyarázatot megtalálnom, mégpedig éppen azokból az elemekből, amelyeket már 1927-ben felderítettem, majd 1930-ban kiegészítettem. Az 1927. évi gondolataimból most jobban hasznosítom a magasabbrendű készlet fogalmát, amely több egymásra követő szükségleti időszakot foglal egybe. Az 1930. évi felismeréseimből pedig felhasználom *Jevons*-nak egy felvetett, de elhanyagolt észrevételét az étkezéseink rendszerességéről és folytonosságáról, *by our continuous ordinary meals*, amit magasabbrendű készletfogalmmal egybevetve nemcsak a magam gondolatmenetének hibáit küszöbölhetem ki, hanem a *Wieser* és *Böhm-Bawerk* gondolatmenetének hibáit is, és egyúttal közös nevezőre tudom hozni az elméletet és a gyakorlatot is. Magyarázatomat a rendszeres szükségletkielégítés folytonossági tanának nevezem el, *continuity law of ordinary satisfactions*, hogy *Jevons* terminológiáját használjam fel. A magyarázat pedig a következő. Vegyük szemügyre a *Menger*-féle haszonskálát, és állapodjunk meg a középső, 5. intenzitási fokon! Tegnap teljes telítést elérve leszállunk a 0. intenzitási fokra, ami önmagában képtelen eredményt ad, mert az általános 0. fokból se határhasznot, se értéket, se árat nem nyerhetnénk. Ma előről kezdve a 10. intenzitási fokon kellene kezdenünk a létminimum alatt valósággal éhenhalási színvonalon vagy akár egy kiéhezett ostromlott várban. Ez is nyilvánvaló képtelenség, pedig hozzá még aznap újra leérnénk a 0. intenzitási fokra, és holnap reggel újra a 10. intenzitási fokon kezdenénk. Ezeket a sorozatos képtelenségeket csak a *magasabbrendű készlet* fogalma küszöbölheti ki, mégpedig a *rendszeres szükségletkielégítés folytonosságának a tanával*, amely ugyanúgy kizárja a tegnapi 0-s zárást a mai 10-es nyitással, mint a mai 10-es nyitást a tegnapi 0-s zárással; és a mai 0-s zárást a holnapi 10-es nyitással, valamint a holnapi 10-es nyitást a mai 0-s zárással. Nem lehet ugyanis teljes telítésről szó, ha telítettségünk rövid időközben újra megszűnik, és nem lehetünk teljesen kiéhezett állapotban közvetlenül két telítettségi időpont között. A *Menger*-féle haszonskálát ugyanis valószerűen kell értelmezni. A milliomos pillanatnyi farkaséhsége ugyanis még nem jelenti azt, hogy az

⁷ Lásd: Neubauer Gyula: A határhaszon-elmélet bírálata. Danubia Könyvkiadó, Pécs, 1927.

éhenhalónak a gyötrelmeit éli át. A pukkadásig jóllakott pedig nem akar többet sohasem enni. Így aztán a mai 10-es nyitás felviszi a tegnapi zárást a 0-ról, a tegnapi 0-s zárás pedig leviszi a mai nyitást a 10-ről; ugyanígy a holnapi 10-es nyitás felviszi a mai zárást a 0-ról, és a mai 0-s zárás leviszi a holnapi nyitást a 10-ről, majd így tovább a rendszeres szükségletkielégítés folytonosságának egész tartamára. Ezzel *Böhm-Bawerk* összhaszna és alternatív értéke mint tárgyaltan elesik, *Wieser* összhaszna valóságos és egyedüli összhasznon lesz, határhaszna pedig az átlagértékkel egyenlő. Ugyanakkor pedig *Lexis* víziója „*irgendwo in der Mitte*”⁸ is teljes mértékben igazolódik. Saját hibám forráshelye pedig nyilvánvaló. Nem tegnap és ma, ma és holnap és így tovább, valamint 0 és 10 között átlagoltam, hanem csakis a mai napon, valamint 10 és 5 között; ez pedig téves kiindulópontjából csak rossz eredményre vezethetett el. Ezzel minden, ami ebből eredt, tárgyaltanná vált. Meg kell jegyezni, hogy mindig mérlegelt átlagot kell számítani, s ehhez képest nemcsak az 5-ös, hanem bármely intenzitási színvonalat kell átlagértékként megkapni. A gazdálkodó embernek tehát gyakorlatilag igaza van, mert neki a határhasznon átlagértékként jelentkezik, amely a darabszámokkal megszorozva összhasznot ad. A hasznóértékelés pedig az átlagszínvonalból nem lendül ki, miközben a kellemességi értékelés a 0 irányában lefelé és a 10 irányában felfelé mégis kilendül, amiben a hasznóértékelés pusztán kivételképpen csak akkor követi, amikor a rendszeres szükségletkielégítés folytonossága megszakad. Ezért akár a *Whittaker*-féle tejivópélda, akár az ostromlott vár éhínsége csak potenciálisan van jelen rendes körülmények között, ami semmiképpen sem aktualizálódik konkrét értékelésekben, de rögtön aktuálissá válik rendkívüli kilengések idején. Így a rendszeres szükségletkielégítés folytonossága egyaránt elkerüli a 0-t és a 10-et minden közbenső intenzitási fokon és így nem is számítja be; de jobban elkerüli a 10-et, mint a 0-t, ha az intenzitási fok alacsony, vagyis az életszínvonal magas és jobban elkerüli a 0-t, mint a 10-et, ha az intenzitási fok magas, vagyis az életszínvonal alacsony. Különböző szükségleti csoportjaink eközben nem egyenlőképpen viselkednek, és a kirajzolódó két típusra a legjobb példát a két első szükségleti csoport ad. Az első szükségleti csoport az élelmezésben lökés-szerűen megismétlődő szükségletkielégítéseket ismer, amelyeket az egyenletes készletek egyengetnek ki folytonossá. Ha az egyik szükségleti időszakban elteltem is, mégis készleteket gyűjtök a következő szükségleti időszakokra. S hiába fog neki az ember az új étkezésnek nagy étvággal, éhsége a készlettel potenciálisan már előre ki van elégítve. A kellemességi értékelése kilendül, de a hasznossági értékelése nem kell hogy kövesse, és amikor jóllakott, a kellemességi értékelése elhalkul, de a hasznossági értékelése kapcsol a jövővel. Ezért nincs gyakorlatilag 0-s fok a pillanatnyi telítettség ellenére sem, amint nincs 10-es fok sem az élet rendes körülményei között. Az emberek többsége az éhenhalás veszélyének elkerülésével még átfutó tételként sem kénytelen számot vetni, és ennyiben igazuk

⁸ Valahol középen. (ném.)

volt azoknak, akik egy ilyen mindenre kiterjedő elméleti összhasznót érdekeltennek minősítettek. De azért az összhason úgy, ahogy a gyakorlati ember elsődlegesen számol vele, mégsem lehet mellékes és másodrendű az elmélet megítélésében. Ami pedig most már a lakásszükségleti csoport által képviselt másik típust illeti, ennek jellemzője a szükségletkielégítés lökészerű ismétlődése helyett az egyenletes kielégítés folytonossága, mert itt a készlet megléte rendszerint egyben már a használatot is jelenti; rendszerint, de nem mindig. Csak a téli és nyári lakás felcserélésére kell gondolnunk; a téli lakás nyáron túl meleg, a nyári lakás télen túl hideg. De egyébként és általánosságban a folytonosság már a kielégítésben sokkal inkább megvan a lakásszükségleti csoportban, mint az élelmezésben. A lakást ezért bizonyos mértékig az élelmezés elemzően magyarázni képes, viszont az élelmezés kiegyenlítődsét a lakás világíthatja meg. Ruházkodásunk és művelődésünk jellege most már a lakáshoz áll közelebb, egészségvédelmünk és szórakozásunk jellege viszont az élelmezéséhez. Biztonságunk, jövőről és másokról való gondoskodásunk, valamint reziduális szükségleteink esetében viszont egy harmadik típusról beszélhetnénk, mert ezeknél a folytonosság szakadozottabb, mint az előző csoportokban; de persze ilyen megszakadó csak az élet rendes körülményei között. Az alaptípust azonban mindenképpen az élelmezés adja meg, amely nemcsak legkiterjedtebb szükségletünk, hanem valamennyit, még a lakást is az ő jellegének a módosulásaként lehet felfognunk és magyaráznunk. Ebből pedig azt az általános tételt vonjuk le, hogy az elmélet határhaszna a gyakorlat átlagértéke, a *Spann*-féle *Gleichwichtigkeit*,⁹ és az összhason ezek után számítható.

A különböző határhaszonnívókat és ezeknek egymáshoz való viszonyát tehát megfelelő értelmezés mellett a *Menger*-féle haszonskála jól szemlélteti. Elmozdulásainak kifejezésére és mérésére jó szolgálatokat tehet a *Marshall* által társadalmi keretben felmért elaszticitás fogalma. Az elaszticitás a fogyasztani kívánt jószágmennyiségek változását egyéni vonatkozásban is meghatározhatja az árváltozásokkal kapcsolatban. Ha egy fogyasztó, illetve háztartása bármely jószágból d_{1x} mennyiséget fogyasztott, amelynek egységára p_{1x} volt, és ez az ár Δp_{1x} -szel megváltozik, akkor van egy Δd_{1x} mennyiség is, amellyel a fogyasztó hatályos kereslete is változást mutathat. Ebben az esetben a $(\Delta d_{1x}/d_{1x})(p_{1x}/\Delta p_{1x}) = \eta_{1x}$ értéknek az 1-től való eltérése méri a fogyasztó keresleti elaszticitását, de ezzel egyben az ő fogyasztásának az illető jószágra vonatkozó változását is. Persze az árváltozásnak a szélrózsateorémából származó $tg\alpha/tg\delta = p_{1x} + \Delta p_{1x}$ -szerű képletét is befolyásolnia kell a tangensszög megfelelő elmozdításával. Az ebből származó alkalmazkodásra korábbi alkalmazkodási grafikonunkban már kitértünk. Egyéni vonatkozásban kevesebb érdekessége van az elaszticitási képlet reciprok értékének, amelynek az árflexibilitást kellene mérnie, mert általában egy éven hatályos keresletének változása sem

⁹ Egyenlő fontosság. (ném.)

elég erős arra, hogy az árakra befolyással legyen; különösen teljesen szabad verseny mellett, amelynek éppen az a definíciója, hogy egy egyén hatályos keresletének vagy kínálatának változása mellett mindig van egy másik, aki ellenkező irányú befolyást gyakorol, és így az első változást teljes mértékben ellensúlyozza. Ha nem így volna, akkor annak az első egynek monopolisztikus hatalma volna a piacon. A javak különböző keresleti elaszticitásának az 1 felett, illetve alatt viszont egyéni vonatkozásban is megvan a maga jelentősége, úgy, ahogy ezt már jóval *Marshall* előtt *Cournot* felvetette, és legutóbb *Moore* hangsúlyozta, lévén 1-en aluli keresleti elaszticitása az egzisztenciális javak keresletének és 1-en felüli keresleti elaszticitása a luxusjavakénak. Mit jelent ez a különböző határhaszonívók, illetve életszínvonalak szempontjából? Azt, hogy az alacsony életszínvonalaknak megfelelő magas határhaszonívók nagy rigiditási ellenállást fejtenek ki minden részleges változással szemben az egzisztenciális javak vonalán, viszont a magas életszínvonalaknak megfelelő alacsony határhaszonívók nagy alkalmazkodási készséget árulnak el minden részleges változással szemben a luxusjavak vonalán. Az egzisztenciális javak keresletében ugyanis tömegüknél fogva az alacsony életszínvonalat jelentő magas határhaszonívók dominálnak, a luxusjavak keresletében viszont elhanyagolhatók a magas életszínvonalat jelentő alacsony határhaszonívókkal szemben.

VI. fejezet

A nemzeti jövedelem mint pénzjövedelem vagy nemzeti osztalék

Kezdetben volt az önellátás. Még hogyha a társas lény ember vérségi kötelekben tette is önmagában még improduktív munkaerejét produktívva úgy, hogy a gyűjtőgazdálkodás, vadászat, halászat zsákmányát egymás között mégiscsak el kellett osztaniok, ez is önellátó közösség volt. Először a férfi és a nő között jött létre munkamegosztás, amikor az előbbi a vadászat és halászat után rátért az állattenyésztésre, az utóbbi pedig a gyümölcsök és gumók szedése után a földművelésre, amit először az életben hagyott rabszolgák vettek le a válláról, hogy aztán mára a férfi legnehezebb munkájává váljék az állattenyésztéssel együtt, de nem az asszony segítsége nélkül. Ma a mezőgazdaság őrzi az önellátás legnagyobb mérvű nyomait egy általában messzemenően munkamegosztásos társadalomban. Már *Adam Smith* a munkamegosztást tette gazdaságelméleti főműve élére, még hogyha a tű- és szögműködést is, tehát csak az üzemi munkamegosztás példáit. De *Marx* igen helyesen különböztette meg ettől a sokkal fontosabbat, tudniillik a társadalmi munkamegosztást. Az üzemi munkamegosztáson csak egy-egy üzem épül fel, a társadalmi munkamegosztáson ellenben az egész társadalom. Emlékezzünk vissza *Menger*-féle haszonskálánk 8. intenzitási fokára, amelyre a létminimumot helyeztük úgy, hogy a pénzjövedelem 50%-a élelemre, 33%-a lakásra, 17%-a pedig ruházatra ment volna. Tegyük fel most, hogy költségegységünk nem pénz, hanem munkaidő vagy munkaerő, úgyhogy ezeket osztanók fel a fenti százalékarányokban. Társuljunk ezután századmagunkkal, akik valamennyien ugyanolyan arányokban osztozkodnánk saját munkaidőnkkel vagy munkaerőnkkel. Társulásunk ekkor célszerűen azzal folytatódhatik, hogy száz társunk közül ötvenen valamennyiünk élelmezésével, harmincharman valamennyiünk lakásával, tizenheten pedig valamennyiünk ruházatával foglalkoznak. Ezzel pedig egyikünk a másikatól függővé válik, és egy munkamegosztásos kis társadalom létesül, amelynek a függőség viszonzásául valamilyen előnnyel is kell járnia. Ennek az előnynek legalább a biztonság növekedéséből, de még inkább a termelés többletéből kell állania. Ezen az elvi alapon fejlődött ki aztán évszázadokon keresztül a munkamegosztás egyre bonyolultabb mértéke és egyre nagyobb termelékenységű, vele kapcsolatban pedig a munkaerők és munkaeszközök egyre nagyobb specializálódása, de egyre nagyobb kölcsönös függése is. A munkamegosztás ugyanis

önmagában még csak az atomizált társadalom, ha nem követi és egészíti ki a munkaegyesítés is. Ezt az egyesítést az üzemi munkamegosztás esetében az üzemegeység még önműködően megteremti, de nem így a társadalom egysége, amely a társadalmi munkamegosztás egyesítését a különböző foglalkozási ágak képviselőinek és termékeiknek piaci versenyére bízza. Itt derül ki, hogy valaki nem vállalt-e magára megbízás nélküli ügyvitelt, amelyre a meghatalmazást utólag sem tudja megkapni. Ha nem kapja meg, és kiszorul a piaci árucseréből, akkor megfulladhat a saját zsírjában, mert bősége felesleges javakban egyúttal hiány is szükséges javakban. *Jean Baptiste Say* ugyan azt hirdette a piaci elhelyező utakról szerkesztett elméletében, a *théorie des débouchés*-ben,¹ hogy minden elhelyezést kereső áru a piacon megteremti a maga kínálatát teljesen kimerítő keresletet önmagával szemben, hiszen minden kínálat egyben kereslet más árukkal szemben. Ha minden keresletet és kínálatot árlimitekkal úgy összeadnánk, mint a bécsi értéktőzsde *Schanz* szerint a *Böhm-Bawerk*-féle határpárelmélettel egyező értelemben, akkor mindig lennének olyanok, akik ezek szerint is kiesnek, amint a tényleges piacon is mindig vannak. Pedig a több árura egyidejűleg kiterjesztett határpárelméletnek az a további *hendikepje* is lenne, hogy *kedvező* árlimitekkal leadott *keresleti* megbízások utólag szintén kiesnének, ha *kedvezőtlen* árlimitekkal leadott kínálati megbízások sikerétől lennének függővé téve, és így *kedvező* árlimitekkal leadott *kínálati* megbízások is hatálytalanokká válnának, mert a fentiek szerint *kedvezőtlen* árlimitekkal leadott *kínálati* megbízásoktól függnének; a *kedvező* árlimitekkal leadott *kínálati* megbízások pedig szintén nem élénkítenék még meg a *keresletet*, ha ezt az utóbbit *kedvezőtlen* árlimitehez kötnék. Mindenki olcsón akar venni és drágán eladni; ha drágán ad el, még vehet drágán, vagy ha olcsón vesz, még az se baj, ha olcsón ad el; de lehet, hogy drágán kell venni és olcsón eladni, mint az 1938-ban Csehszlovákiától Magyarországhoz került északmagyar Felvidék ipari vásárló mezőgazdasági eladóival történt. Ez ugyan az akkori világgazdaság autark irányzatának következménye volt, mely másként hatott az ipari Csehszlovákiára, mint a mezőgazdasági Magyarországra, minek folytán az előbbiben alacsony ipari árak társultak magas mezőgazdasági árakhoz, az utóbbiban pedig az ipari árak lettek magasak és a mezőgazdasági árak alacsonyak. Ehhez járult, hogy az átcsatolt magyar többségű Felvidék lakossága mezőgazdasági foglalkozású volt. Így állott elő az a helyzet, hogy az átcsatolt lakosság kétszeresen vesztett, mert egyrészt olcsóbban volt kénytelen eladni, másrészt pedig drágábban venni. Akármilyen volt ellenben az ok, a tény megtörtént és általánosan bizonyítja, hogy ez is lehetséges.

Az 1931 utáni autarkia és az őseredeti önellátás között legalább annyi a kapcsolat, mint az ellentét. Az 1931. évi válság a világgazdasági egységet részreire

¹ Piacelmélet. (fr.)

bontotta szét, és így estek ki önellátásra kényszerült részterületek. Az őseredeti önellátás ellenben nem szakadt ki magasabb egységből; s magasabb egységgel akkor kapcsolódott csak össze, mikor benne fokozatosan feloldódott. Az őseredeti önellátás alacsony szinten, de önműködően egyensúlyban volt. Az 1931 utáni autarkiák épp arra törekedtek, hogy amikor a világgazdaságon belül az egyensúlyukat már megtalálni nem tudták, elérjék a világgazdaságon kívül önmagukban, tehát önellátásban. Az autarkiák, ha alacsonyabb szinten is, de önműködően azt az egyensúlyt akarták visszaszerezni, amely az őseredeti önellátás természetes velejárója volt. Az a gazdasági egyensúly pedig, amely az őseredeti önellátással tulajdonképpen egyet jelent, egyensúly a termelés és a fogyasztás között. Amit az önellátó gazdaság termel, azzal be is éri és azt el is fogyasztja; persze azzal be is kell érnie. A kölcsönös ellátás piaci cseréjére utalt gazdaságban pedig a termelés és fogyasztás egyensúlya állandó probléma, ami azt jelenti, hogy az elméletnek ugyanazt az utat kell megtennie, amelyet a gyakorlat is követett: ha nem is éppen visszatérés az önellátáshoz, mint a gyakorlat tette, hanem megvizsgálása az önellátásnak abból a szempontból, hogyan lehetne az önellátás önműködő egyensúlyából levezetni azokat az elveket, amelyek alapján a kölcsönös ellátás jellegzetes egyensúlyhiánya intézményesen kiküszöbölhető lenne.

A kölcsönös ellátás piaci cseréjére utalt gazdaságban a termelés és a fogyasztás úgy elkülönült egymástól, ahogy az önellátó gazdaságban össze van kapcsolódva. Nem arról van szó az utóbbiban, hogy a termelő egyben fogyasztó is, mert hiszen ez a cseregazdaságban is megvan, hanem arról, hogy az önellátó gazdaságban a termelő a saját fogyasztója, illetve a fogyasztó a saját termelője. Egyszerűen nincsen munkamegosztás, és így cserére, sőt pénzre sincs szükség. *Marx* nem ok nélkül tekintett ifjúkori írásai szerint gyanakvással a munkameg-osztásra és a cserére, amiért *Rist* sietett őt is utópistának nevezni. Noha *Marx* érett írásaiban ezt a vonalat elejtette, megérzésében egészséges ösztön nyilatkozott meg. Ha nem is lehet a munkamegosztást kiküszöbölni, jobban meg lehet vizsgálni és nyomon kell követni, mert valahol valami hiba van, és ez a nyomozás a fáradságot megéri. Valahol útközben elsikkad az az automatikus egység, amely az önellátásban még megvan, és a kölcsönös ellátásban már nincsen, holott bizonyos értelmezés szerint, még ha nem is a piaci elhelyező utak értelmében, az egységnek meg kellene lennie, illetve meg kellene maradnia. A kölcsönös ellátás piaci cseréje csodálatos eredményekkel is járt, amelyben automatikus egyensúlyozó elemek sem hiányoznak, így egy árutautomatizmus és egy pénzautomatizmus is, de súlyos szerkezeti hibáknak még mindig kell lenniök.

A termelés és fogyasztás egyensúlyát impliciten a legpontosabban és elsőnek ugyan *Walras* határozta meg, ahogy ezt róla a lausanne-i egyetem falába elhelyezett emléktábla hirdeti, de expliciten, a legegyszerűbben és a legvilágosabban *Keynes* juttatta kifejezésre 1930-ban $E = O$ jelzésű képletével, amelyben E (*earnings*) a nemzeti jövedelem pénzösszegét, O (*output*) pedig a nemzeti

termelés évi jószágeredményének pénzértékét jelenti. Az E képviseli tehát a fogyasztást és egyben a hatályos keresletet, viszont O a termelést és a hatályos kínálatot is. Az általános gazdasági egyensúly feltétele azonban akkor még *Keynes* szerint a jövedelem és a termelés egy-egy részének, a megtakarításoknak, S , és a beruházásoknak, I , egymás közti $S=I$ egyenlősége, ami helyett az egyik is, a másik is lehet nagyobb a másikinál, illetve egyiknél, minél-fogva $E-S > O-I$ volna $S < I$ esetén, vagyis ha a beruházások hitel-pénzteremtésből nagyobbak lehetnének a megtakarításoknál és $E-S < O-I$ volna $S > I$ esetén, vagyis ha a megtakarítások egy részét pusztán kincsgyűjtésre, *hoardingra* használnák. Ennélfogva a fogyasztást az első esetben meg *kellene* szorítani, mert a fogyasztási hajlandóság egy részéhez hiányoznék a jószágfedezet, és az áraknak a pénzmennyiség növekedése folytán bekövetkező emelkedésével a pénzjövedelem értékcsökkenést szenvedne; a második esetben pedig a fogyasztást ki *lehetne* terjeszteni, mert a kincsgyűjtéssel a pénzmennyiség csökkenne, és a keresletnél nagyobb árukínálat az árak esését okozná. *Keynes* azonban álláspontját is, a terminológiáját is és szimbólumait is megváltoztatta 1936-ban. Mindenekelőtt az *earnings* helyére most már kimondottan is a nemzeti jövedelem, az *income* lépett, és pedig a beruházások továbbra is megtartott I (*investment*) jelzése miatt kényszerűségből Y jelzéssel; és mivel az $S=I$ egyenlőséget automatikusan fennállónak vette a kincsgyűjtésnek a megtakarításokból való leszámításával és a hitelpénzteremtésnek a megtakarításokhoz való hozzászámításával, a beruházásokat megtakarításokba egyszerűen behelyettesítette. Ezzel $E=O$ egyenletét tulajdonképpen összevonta az Y analitikus bontásával $Y=C+I$ értelemben, ahol a C a korábbi $E-S$ értéket, vagyis a fogyasztást jelenti. Mivel pedig most már *Keynest* a hitelpénzteremtés mintájára kezdeményezhető járulékos beruházások jövedelemképző ereje érdekelte, egyenletét az első differenciákra állította be, és a fogyasztási, valamint beruházási határhajlandóság fogalmainak, $\Delta C/\Delta Y$ -nak és $\Delta I/\Delta Y$ -nak felállításával a járulékos beruházások és járulékos jövedelmek között egy általános érvényű összefüggést vélt feltalálni, *tekintet nélkül arra, hogy a járulékos jövedelmekből járulékos beruházások vagy a járulékos beruházásokból járulékos jövedelmek keletkeznek-e*, ami pedig nemcsak kétértelmű, hanem egymásnak ellentmondó is, mint ahogy erre korábban már rámutattunk; *Keynes* pedig egyenesen az elsőből következtetett a másodikra. Fel lehet azonban tenni ehelyett, hogy $\Delta Y_1 = k_1 \Delta I_1$ és van egy $k_2 \Delta I_1 = \Delta Y_2$ egyenlőség is, amikor semmi bizonyíték nincs még arra nézve, hogy $k_1 = k_2$, vagyis egymással szükségszerűen egyenlő; itt ΔY_1 azokat a járulékos jövedelmeket jelenti, amelyekből járulékos beruházások keletkeznek, ΔY_2 pedig azokat, amelyek a járulékos beruházásokból keletkeznek. Ha k_2 -t a pénz jövedelemforgási sebességének vesszük és 2-es vagy 3-as értéket tulajdonítunk neki, és viszont feltételezzük,

hogy a járulékos jövedelem beruházásra fordított részének aránya sokkal nagyobb az összjövedelemre érvényesnek tekinthető $1/10$ -nél, aminek $k_1 = 10$ felelne meg, akkor is a legvalószínűbb feltevés csak az lehet, hogy $k_1 \geq k_2$, vagyis az utóbbi *legfeljebb* egyenlő az előbbivel, *szükségszerűen* pedig *semmiképpen sem* egyenlők.

A nemzeti jövedelemről szimbolikusan meghatározható módon már *Adam Smith* is nyilatkozott. Fontos megkülönböztetése az is, amit *gross income* és *net income* között tett, mely előbbi az oly aggályosan elhanyagolt reinvesztíciókat is magában foglalja. Ezenkívül pedig rámutatott a beruházások jelentőségére is, amikor azt mondta, hogy vagy többet vagy kevesebbet fogyasztunk folyó jövedelmünknel, és az első esetben tőkénket éljük fel, az utóbbi esetben pedig tőkénket szaporítjuk. Ez *Keynes* szimbólumaival $C = Y \pm I$ képletet jelentene egy $(-I)$ jelzésű, *disinvestment* fogalmat is felhasználva. Belevonva továbbá *Keynes* $\Delta Y_2 = k_2 \Delta I_1$ értelmezésű képletét is, *Smith* álláspontját egy $Y_1 = Y_0 + F(I_0)$ képlettel is jellemezhetjük, ami szerint a nemzeti jövedelem emelkedése az új tőkeberuházások függvénye; ez pedig $Y_1 - Y_0 = F(I_0)$ alakra átírva már a *Keynes* képletével egyenlő szerkezetű. Még nagyobb lesz az egyezés, ha $Y_1 - Y_0 = F(I_1 - I_0)$ alakra módosítjuk, ami már egy $\Delta Y = F(\Delta I) = k \Delta I$ alaknak is megfelelhet.

Visszatérve *Keynes*hez ugyanazt a gondolatmenetet folytathatjuk, amelyet *Smith*-ből levezettünk. Egy $\Delta Y_2 = k_2 \Delta I_1$ értelmezésű képletből, most már az indexeket elhagyva, mindekelőtt arra kell felfigyelnünk, hogy egy $\Delta Y/\Delta I = k$ konstans relációnak lehet-e igazi értelme. Nyilvánvaló, hogy a járulékos beruházásoknak *Keynes* elgondolása szerint az a rendeltetésük, hogy a nemzeti jövedelmet növeljék, aminek véges határt kell hogy szabjon a beruházásoknak egy olyan maximuma, amely mellett a nemzeti jövedelem is maximum. A k konstans relációból ellenben az következne, hogy a fejlődés lineáris és párhuzamos, tehát végtelen és maximum nincs. Még jobban kifejezésre jut ez $dY/dI = k$ alakban, amiből $d^k Y/dI^k = 0$ is következik, vagyis maximum nincs, vagy pedig k nem lehet konstans. Ez a maximumhiány pedig *Keynes* intencióinak meg sem felelne, vagyis az ő feltevése, hogy $k =$ konstans lenne, nyilvánvalóan téves. *Keynes* feltevése alapján az, hogy lehetséges a beruházásoknak egy olyan felfokozott mértéke, amely mellett a nemzeti jövedelem maximummá tehető. Nem is kétséges, hogy ez a maximum mikor van elérve; akkor, amikor az összes termelési tényezők teljesen foglalkoztatva vannak, elsősorban pedig a munkaerők érték el a *full employment* állapotát. A *forced saving* mintájára elgondolt *forced investment*et olyan maximummá kell tenni, tekintet nélkül az ineffektívnek tekintett kamatszint változásaira, hogy ez a teljes foglalkoztatással egybeeső jövedelemmaximumot teremtsen, mely összefüggéseket azonban *Keynes* képletei egyáltalán nem tudnak kifejezésre juttatni. *Keynes* képletei nyilvánvalóan nem egy *general theory*-hoz illő módon vannak

megfogalmazva, hanem csak ennyi a gyakorlati értelmük: pangásban lehetségesek olyan beruházások, amelyek a forgalomba hozott pénznek az aktuálisnál nagyobb s a normálissal egyező jövedelemforgási sebességet adnak, és ezzel a gazdasági életet felélénkítik és a foglalkoztatást kiterjesztik; s ha a folyamatot egyszer már sikerült elindítani, meg sem kell állania a teljes foglalkoztatás határáig, feltéve, hogy a kamatszint hagyományos változásait, illetve akár változtatásait irányadóknak nem tekintjük, illetve ezektől nem befolyásoltatjuk magunkat. Lényeges javulás most már az is, ha felismerjük, hogy k_1 nem azonos k_2 -vel; azután pedig az, hogy sem k_1 , sem pedig különösképpen k_2 nem lehet konstans; harmadszor pedig k_2 -t mint függvényt a foglalkoztatás, E (*employment*) függvényének ismerjük fel, vagyis $k_2 = f(E)$, aminek persze az előbbi E (*earnings*) fogalmával azonos értelme nincs, mert ez utóbbinak most Y (*income*) felel meg. Így aztán már a $dY/dI = k = 0$ képletnek is van értelme. A $\Delta Y_2 = k_2 \Delta I_1$ képletből visszamehetünk egy $Y_1 = Y_0 + F(I_1 - I_0) = Y_0 + f(E)(I_1 - I_0)$ alakra is, mint már *Smith*-szel kapcsolatban megtettük, persze akkor még a $k_2 = f(E)$ meghatározás nélkül. Ez azt mondja ki, hogy a folyó jövedelem az előző évitől a beruházások változása arányában tér el. A változás határfoka, vagyis szorzószáma a teljes foglalkoztatás közelségével csökken. Ehhez pedig a $dY/dI = k = f(E) = 0$ összefüggés is tájékoztató. Eszerint amikor a jövedelem a beruházások folytán *maximális*, akkor a beruházási szorzószám, vagyis a pénz jövedelemforgási sebessége a teljes foglalkoztatás függvénye gyanánt zérus.

Keynes azt róttta fel *Smith*-nek és követőinek egészen *Pigou*-ig, hogy egy teljes foglalkoztatottságú gazdaság egyensúlyhelyzetéből indultak ki, amelybe a teljesen szabad verseny mindig visszatérni igyekszik, és vissza is tud térni. Az igazi feladat ezzel szemben egy nem teljesen foglalkoztatott gazdaságból kiindulni, és ezt a teljes foglalkoztatottság állapotába tudatosan eljuttatni. *Keynes* megoldása ennek megfelelő: egy nem teljesen foglalkoztatott gazdaságból indul ki, és a beruházási szorzószámmal felerősített kényszerberuházásokkal vél a teljes foglalkoztatottság állapotába eljutni. Itt azonban a következő közbenső kérdések vetődnek fel a teljes foglalkoztatottság állapotának elérése előtt. Először: lehet-e a kiindulás egyensúlyhelyzet a termelés és a fogyasztás között a teljes foglalkoztatottság elérése nélkül? Másodszor: elérhető-e a kiindulás után az egyensúlyhelyzet a termelés és a fogyasztás között a teljes foglalkoztatottság elérése előtt? Ha az első lehetséges, akkor abból egyáltalán kimozdulni, ha pedig a második lehetséges, akkor azon túljutni igen nehéz anélkül, hogy ne az egyensúly megzavarása, hanem egy magasabb rendű egyensúly megteremtése legyen a másikat túlkompenzáló eredmény. A két kérdés egybe is összefoglalható: lehetséges-e egyensúly a termelés és a fogyasztás között a teljes foglalkoztatottság elérése nélkül? Kérdésünket először csak három fő termelési tényezőnkre, de külön-külön tesszük fel. A földdel kezdjük;

nem kétséges, hogy különös körülmények között – a történelem ismert ilyeneket – nem szükséges minden földet művelésbe venni, hogy egyensúly legyen a piacon termelés és fogyasztás között. Elég a tőkeeszközök vagy a munkaerő hiánya, hogy az összes földek művelésbe vétele ne is legyen lehetséges. A földjáraadék a föld elpusztíthatatlan erőiért jár *Ricardo* szerint; a föld tehát paragon is hevertethető. Már az állatokkal más a helyzet, mert az állatokat etetni vagy legeltetni kell; de az állatállományt a házi vágások növelésével, különösen a növendék állatok levágásával is csökkenteni lehet. Másrészt Amerikában prémiumot kellett fizetni azoknak, akik a vetésterületüket csökkentették, illetve, hogy őket a vetésterületek csökkentésére rábírájék. Európában a mezőgazdasági árak esése nem a terméseredmények csökkentésére, hanem növelésére hatott közre, mert az alacsonyabb árakat nagyobb mennyiségek piacra dobásával igyekeztek ellensúlyozni, hogy így pénzbevételük csökkenése ellen védekezzenek. A nem teljesen foglalkoztatható földterületek művelői tehát megfelelő versenyt támasztottak a piacon, hogy a cseréből ki ne maradjanak. A tőkeeszközökben rejlő *idle resources*² nyomasztó hatását pedig a gyáripari vállalatok általános költségeinek fel nem számítása mutatja; elég, ha a vállalatok a különös költségeiket, a *prime cost*-ot megkeresik, és máris üzemben maradnak, mert az általános költségek, a *supplementary cost* akkor is felmerülnek, ha nem dolgoznak. Ha tehát nem is működnek kimondott ráfizetéssel, nem működnek ráfizetés nélkül sem. Persze a *staple commodities*,³ a nagy világpiacon nyersanyagkészletek felhalmozódása a két világháború között mindennél jobban mutatja, hogy az eladhatatlan árukészletek az árak veszteséges lenyomásával mindvégig versenyben maradnak. Ami tehát a földnél még kivételesen lehetséges, az a tőkénél szabály szerint már szinte lehetetlen; a nem foglalkoztatott termelési tényezők a versenyből nyomtalanul nem lehetnek kizárva. Mindennél jobban mutatja ezt azonban az emberi munka; a nyersanyagkészletek avulhatnak, de enni nem kérnek, gondozást is igényelhetnek, de nem annyit, mint az ember, akinek munkabér fejében saját munkaereje fenntartásáról magának kell gondoskodnia, úgyhogy egész munkabére nem más, mint fenntartási költség. Ha nem dolgozhatik, a fenntartási költsége megmarad, és ez viszonylag több, mint a gyáripari nagyvállalatok általános költsége. Az emberi munkának a munkásra háruló különös költsége elhanyagolható általános költsége mellett; a tőkeeszközök használatával járó különös költség mellett pedig általános költségük hanyagolható el. A viszony tehát munka és tőke között fordított. Amint a tőkeeszközök általános költsége akkor is felmerül, ha nem működnek, a munkások általános költsége is felmerül, ha nem dolgoznak, tehát mindkettőt feltétlenül vállalni kell, ha a tőkeeszközöket elveszteni nem akarjuk, illetve a munkások kiveszni nem akarnak. A tőkeesz-

² Tétlen források, tkp. kapacitáskihasználatlanság. (ang.)

³ Főtermények. (ang.)

közök viszonylag kisebb általános költségét ugyanis a vállalkozók viselik, a munkások viszonylag nagyobb általános költségét ellenben a munkások. A tőkeeszközökre gyakorolt foglalkoztatási nyomás tehát kisebb, mint a munkásokra nehezülő hasonló nyomás. Ha (1) a föld annyit termel, amennyi fogyasztást okoz, nincs probléma; ha (2) a föld nem termel és fogyasztást keveset okoz, van kisebb probléma. Ha (3) a tőke annyit termel, amennyi fogyasztást okoz, nincs probléma; ha (4) egy tőkeeszköz nem termel, de a földnél nagyobb fogyasztást okoz, nagyobb a probléma is. Ha aztán (5) a munka annyit termel, amennyi fogyasztást okoz, nincs probléma; de ha (6) a munka nem termel és majdnem annyi fogyasztást okoz, mint akkor, ha dolgozna, akkor nemcsak nagyobb, de a legnagyobb a probléma. Amikor akad (2) föld, (4) tőke, (6) munka, amely nem termel, de fogyasztást okoz, akkor az ő termelésük és fogyasztásuk nyilván nem egyenlő, s ha a többiek (1, 3, 5) termelése és fogyasztása egyenlő is lenne, a társadalmi termelés és fogyasztás összege nem lehetne már egymással egyenlő, vagyis társadalmi szinten sem volna gazdasági egyensúly lehetséges, mihelyt a (2), (4) és (6) csoport szerint kihasználatlan termelési tényezők lennének. A gazdasági egyensúly tehát feltételezi és szükségessé teszi az összes termelési tényezők teljes foglalkoztatását. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy önellátásban mindenki nemcsak értékben, hanem mennyiségben is ugyanazt fogyasztja, amit termelt, munkamegosztásban pedig csak az a különbség, hogy senki sem fogyasztja mennyiségben ugyanazt, mint amit termelt, de elvben, tehát fogalmilag az az egyezés megvan az önellátással, hogy munkamegosztásban is mindenki csak azt az értéket fogyasztja, amit termelt. Ennek az önellátásban a gazdasági egyensúly a természetes következménye. Ez ugyanígy munkamegosztásban a gazdasági egyensúly természetes feltétele, s ha a feltétel nem teljesül, akkor egyszerűen gazdasági egyensúly nincsen. Persze az egyensúlyt különféleképpen lehet felfogni; ha a fizikai statika értelmében akarnánk statikai egyensúlyról beszélni, amely nyugalmi helyzetet jelent, akkor a gazdaságban, amely mozgás, mégpedig körforgás, ilyen egyensúly legfeljebb *Schumpeter* értelmezésében van, aki pillanatfelvételt, egy pillanatnyi keresztmetszetet értett alatta. Emiatt azonban nemcsak az időmúlást, hanem a kamatot is kirekesztette belőle és a dinamikába utalta. Ilyen pillanatnyi keresztmetszetnek azonban csak egy számadási időszak végén szerkesztett mérleg alakjában van gazdasági értelme, ebbe pedig már a kamat is belefér. Aztán lehet stacionárius egyensúlyról beszélni; ez a *Marx* egyszerű újratermelésével egyezik és már kinetikai egyensúlynak felel meg. Itt a tételek és ellentételek nem egyszerűen egyeznek, hanem egyezően megismétlődnek. A progresszív egyensúly, *Cassel* egyenletesen haladó gazdasága, *Pareto* szukcesszív egyensúlyhelyezeteinek felel meg, és nem más, mint *Marx* bővített újratermelése. *Walras* mind a stacionárius, mind a progresszív egyensúlyt egyértelműen és összhangzatosan meghatározta. De *Marx* és *Walras* rendsze-

rében egyaránt vannak további megfontolásra szoruló részletek; ezekre már utaltunk, de vissza fogunk rájuk térni. Ha mindezeket stabil egyensúlyhelyzeteknek tekintjük, akkor megkülönböztethetünk tőlük labilis egyensúlyokat is, amelyek egyben dinamikus egyensúlyok is; labilis egyensúlyok azonban nemcsak az emelkedő *trend*-vonalú fejlődésben, hanem a vízszintes tengely körüli hullámmozgásban is előfordulhatnak, valahányszor a vízszintes tengelyt metszik, illetve azon tehetetlenségi nyomatékuknál fogva áthaladnak letről felfelé és fentről lefelé menet, melyekre *Schumpeter* figyelmeztetett. Épp ezért ezeket a metszőpontokat *Schumpeter*-féle labilis egyensúlypontoknak is nevezhetjük. Ezeket egyenletes megismétlődési lehetőségüknél fogva még nem tekintenők minden esetben tipikusan dinamikus egyensúlypontoknak; tipikusabbak a szerkesztési elvüknél fogva velük ugyan azonos, de *trend*-vonaluk szerint lényegesen eltérő mozgó átlagok és a legkisebb négyzetek módszerével meghatározott tengelyek. Elméletileg azonban az összes ilyen labilis egyensúlyok is csak tranzitórius⁴ jellegűek balról jobb felé két stabil egyensúly között, miközben tranzitórius jellegűek letről felfelé és fentről lefelé egyensúlytalan helyzetek között. A gazdasági egyensúly legelső, de további kiépítésre váró nagyszabású rendszerét *Walras* alkotta meg. Felépítésének egymásutánját egy egyszerű és tipikus költségegyenletről már levezettük. Most már a rendszert működtetni kell és kiinduló pontunk a termelési tényezők egész mennyiségének kínálata. Ez a mennyiség végeredményben a zárótermékekben térül vissza. *Walras* használatba vett terminológiáját *Jean Baptiste Say* készítette elő a szolgálatok tanával, amint a három termelési tényező tanának kiépítése is tőle származik; más tekintetben viszont *Augustin Cournot* az ő, különösen az allokációs koefficiens használatba vétele tekintetében. *Walras* tehát megalkotta a szolgálatok piacát (*marché des services*), amely egyben a nemzeti jövedelem pénzüsszege képződésének a piaca is. A már szinte személytelen vállalkozó, aki egyben a vállalatok megszemélyesítése is, elindítja a gazdasági körforgást egy pénzüsszeggel, amellyel nem a földet veszi meg, hanem a föld szolgálatait és a földjáradékkal fizet értük; nem a tőkejavakat veszi meg, hanem a tőkejavak szolgálatait és kamattal fizet; végül a munkaerők szolgálatait veszi meg munkabér ellenében. Ha nyereség vagy veszteség nincs és *Walras* egyensúlyrendszerében ilyen nem képződik, akkor a szolgálatok piaca a nemzeti pénzjövedelem képződésének egyedüli piaca. A megvett szolgálatokat a vállalkozók a termelésben mindaddig hasznosítják, míg a nemzeti jövedelem pénzüsszegével egyező értékben zárótermékek, vagyis fogyasztási javak gyanánt elő nem bukkannak a termékek piacán (*marché des produits*), eladásra. Itt vevő a nemzeti jövedelem pénzüsszege, s így a vállalkozók a pénzt, amellyel a szolgálatokat megvették, termékeikért visszakapják; a körforgás tehát megindulhat előről, és így folytatódhatik a világ végezetéig zavar és fennakadás nélkül. A

⁴ Átmeneti, ideiglenes, múltó. (lat.)

stacionárius egyensúlynak ez az erősen leegyszerűsített képe lényegben egyezik *Marx* más elemek kiemelésével vázolt egyszerű újratermelésével, de *Walras* rendszerének több összetevője van; az élet pedig még sokszorosan színesebb. *Marx* leírása is sokkal szívesebb, mint a számpéldája és sokban szívesebb, mint a *Walras*-féle séma. A vállalkozás tehát pénzüsszeggel, és pedig tőkeértékű pénzüsszeggel, vagyis pénztőkével mint vásárlóerővel kezdődik. Ez származhatik részvényjegyzésből, kötvényhitelezőktől és bankhitelből magánkapitalizmusban, vagy beruházási bank és jegybank által nyújtott beruházási és forgóalapból államszocializmusban. Jellemző a kapitalista és szocialista könyvelésben egyaránt az állóeszközök könyvelésének elválasztása a költségforgalomtól. Ez ugyanis a tőkék, illetve alapok tagozódására vet éles fényt. *Marx* konstans tőkéje álló- és forgótőkére oszlik; csak a munkabérialap tartozik a forgótőkéből a variábilis tőkéhez. A variábilis tőke teljes mértékben részt vesz a költségforgalomban; a konstans tőke forgótőkerésze nem viselkedik másként. Az állótőke ellenben az értékcsökkenési leírással csorbítva már teljesen kívül áll a költségforgalmon. Az értékcsökkenési leírás (*depreciation*) viszont mint befizetendő „beruházási és felújítási hányad” a befizetéssel költségként kerül elszámolásra, de ha a vállalat a befizetés ellenében egy új állóeszközt kap a leírással egyenértékű új alap kíséretében, akkor ez már az utánpótlást, a *replacement*-et, vagyis az újratermelést szolgálja. Ez egyedül az igazi újratermelés, mert a többi csak: új termelés. A tulajdonképpeni újratermelést pedig a *Walras*-féle séma az egyszerűsítés végett elhanyagolja, *Keynes* pedig mindig rendszeresen figyelmen kívül hagyta. Tényleg pedig a gazdasági körforgásban nem a *Smith* szerinti *net income*, hanem a *gross income* vesz részt, a kettő közötti különbséget tehát még számításba kell venni. Ennek megkönnyítése kedvéért viszont célszerűnek látszik, ha nem a stacionárius, egyszerű egyensúlyból, hanem a progresszív, bővített egyensúly képéből indulunk ki. Progresszív egyensúlyban ugyanis új beruházások történnek, amelyek az egyszerű egyensúlyt bővítik. Nekünk pedig most arra van szükségünk, hogy a stacionárius egyensúly képét bővítsük az új beruházásokhoz hasonlóan viselkedő reinvesztíciókkal. A progresszív körfogás is a stacionárius körforgás módjára indul el azzal, hogy a vállalkozók szolgáltatásokat vesznek pénzen a föld, tőke és munka tulajdonosaitól, akiknek földjára adnak, tőkekamatot és munkabért fizetnek ki. Ezután következik az utóbbiaknak az az elhatározása, hogy jövedelmük egy részét nem költik el, hanem megtakarítják, vagyis tartózkodnak attól, hogy fogyasztási javakat vegyenek érte. A vállalkozók ezt figyelembe vehetik azzal, hogy a megtakarítások mértékében fogyasztási jószágtermelésüket megszorítják, és beruházásra alkalmas új tőkejavakat állítanak elő helyette. Helyettesítsük be ezt a stacionárius körforgásba úgy, hogy *net income* helyett *gross income* kerüljön a szolgáltatások piacán kifizetésre, és tekintsük a tőkejavak tulajdonosa feladatának, hogy tőkejavainak változatlan állományáról gondoskodják, ahogy a munkás feladata,

hogymunkabéréből munkaereje változatlan fenntartását biztosítsa. Ekkor már stacionárius körforgásnál is meg kell jelenniök a zárótermékek piacán a fogyasztási javak mellett új tőkejavaknak a régi tőkejavak *depreciation*-jának pótlására, vagyis *replacement* gyanánt. A progresszív körforgás pedig ekkor már nem tesz többet, mint ezt a tőkejőszágpiacot terjeszti ki a zárótermékek piacán a fogyasztási javak piacának rovására. Ha viszont a stacionárius körforgásban *replacement* nem történik, akkor a fogyasztási javak piaca tőkefelélés módjára illetéktelenül kiterjed, és az új tőkejavak piaca a zárótermékek piacán belül eltűnik. A *Walras*-féle körforgási sémát tehát legalábbis alternatívan kétféle változatban kívánatos használni: egyrészt a *net income*-ra, másrészt pedig már stacionárius fokon is a *gross income*-ra, amely a progresszív gazdaságra a jobbik átmenet, hogy így a bruttó megtakarítások és beruházások is megfelelően figyelembe vehetők legyenek. Viszont *Marx* számai sem a *gross income*-ot, sem a *net income*-ot nem forgatják; a *gross income*-ot azért nem, mert az egész konstans tőkét reprodukáltatják, holott a konstans tőke állótőkerészből csak a *depreciation*, nyersen 10% az, ami a *replacement*-tel reprodukálódik, s a 90% így nem is forog; a *net income*-ot pedig azért nem, mert *Ricardo* példájára csak a profit számít bele, míg a munkabér csak mint munkabérlep és a forgótőke variábilis tőkerésze szerepel.

Tekintsük most már *Walras* vállalkozóját csak úgy, ahogy mint új típus kezdett kialakulni, mint fizetett igazgatót, *menedzsert*, aki gazdasági forradalmat csinált a legújabb Amerikában! Már az angol földbirtokosok úgy bízták rá a földjeiket a földbérlőkre, hogy földjáradékot kapjanak utánuk. Az amerikai tőkészek pedig rábízzák tőkejavaikat a *menedzserre*, hogy kamatot kapjanak utánuk. A munkásokat aztán már csak a *menedzser* alkalmazza munkabér fejében. Így alakul ki mind a *gross income*, mind a *net income* a szolgálatok piacán, ahol az összes termelési tényezők szolgálatba állanak, tehát valamennyien foglalkoztatva vannak. Az összes termelési tényezők egyben technikailag determinálják azoknak a zárótermékeknek a mennyiségét, amelyek belőlük és velük, általuk előállíthatók, feltéve, hogy genetikusan meg van állapítva az az allokációs koefficiens, amely szerint ezeket a termelési tényezőket az egyes termelési ágak szerint szét kell osztani. Természetesen ezek az alkalmazási lehetőségek egymással versenyben állanak és a termelési tényezőknek olyan határhözadékkal kell a különböző termelési ágakban működniök, amelyek egymással egy szinten vannak. Így lesz a termelési tényezők kínálata egyben a zárótermékeknek legalább potenciális kínálata is, amiből adódnak a termelési tényezők szolgálatának a zárótermékek kínálatában kifejezett egyenletei:

$$\begin{array}{rcl}
 S_{1y} & = & a_{11} S_{1x} \quad + \quad \dots \quad + \quad a_{n1} S_{nx} \\
 \vdots & & \vdots \\
 S_{my} & = & a_{1m} S_{1x} \quad + \quad \dots \quad + \quad a_{nm} S_{nx}
 \end{array} \tag{I.}$$

$$\Sigma S_y = \sum_1^m a_{1m} S_{1x} + \dots + \sum_1^m a_{nm} S_{nx}$$

Közvetlen termelés esetén természetesen a termelési tényezők közvetlenül zárótermékeket állítanak elő. Ez azonban csak egy elméleti határeset. Gyakorlatilag a termelési kerülıutak iktatódnak közbe a termelési javak fokozatosan csökkenő távolságrendű termelésének közbeiktatóásával egészen a fogyasztási javak zárótermeléséig, mégis két fenntartással, amelyek a stacionárius és a progresszív körforgás közti űrt kitölteni, illetve a kétféle termelési és körforgási módot egymáshoz közelebb hozni alkalmasak: még a stacionárius termelésben is van – ha nem akar degresszív termelés lenni, mint háborúk idején előfordul – oly zárótermelés, amely új tőkejavakból áll, nevezetesen a *depreciation*-t jóvátevő *replacement*; progresszív termelésben csak ez az előbb említett reinvesztíció bővül ki az új investíciókkal. Van tehát egy bruttó *investment*, amely a reinvesztíciókat is magában foglalja, és ennek korolláriumaként⁵ van egy bruttó *saving* is. Ha pedig a kettő közé éket verhet a kincsgyűjtés, akkor lehetséges egy bruttó *hoarding*, sőt egy bruttó *dishoarding* is, amint majd ezeknek hasznát fogjuk venni. Most mindenekelőtt a bruttó fogalmak kvantitatív viszonyát kívánjuk meghatározni $\Sigma S \pm \Sigma H = \Sigma I$ alakjában, amiből *H* a *hoarding*-ot, ($-H$) pedig a *dishoarding*-ot kívánja jelképezni. A bruttó fogalmak gyakorlatilag nagy jelentőségű szerepéhez pedig az elméletnek a *net income* körforgásáról a *gross income* körforgására való rátérés nyitja meg az utat.

Az összes termelési tényezők szolgálatba állításának azonban van feltétele is, ez pedig az, hogy ezeket a szolgálatokat meg kell venni, és pedig *előre* meg kell fizetni. Általános és nagy következményű szabály, hogy a vállalkozó előlegezi a termelési költségeket. Amikor a termelési költségegyenletekből építettük előbb fel *Walras* egyenletrendszerét, akkor már az utókalkuláció szakaszában állottunk, a feladatunk tehát könnyebb volt, mint most, amikor még az előkalkulációnál tartunk. A termelési tényezők szolgálatainak fenti mennyiségein és a technikailag meghatározott allokációs koefficienseken kívül, amelyek egy termelési terv kontúrjait, körvonalait adják meg, egy adat van előre adva, $\Sigma S_y p_y$, vagyis a prospektív⁶ *gross income*, a termelési szolgálatok költségeinek előlegezéséhez rendelkezésre álló teljes forgótőke és ennek megoszlása termelési ágak szerint. Ezzel egyenlő $\Sigma S_x p_x$, aminek megoszlása a teljes forgótőkének termelési ágak szerint való megoszlása, vagyis az értékösszegek $p_{1x} S_{1x}$ -tól $p_{nx} S_{nx}$ -ig. Ezek nem egyebek, mint a zárótermékek érték-egyenleteinek az összegei, amelyeket végigoszthatunk S_{1x} -tól S_{nx} -ig, miáltal megkapjuk a költségegyenleteket a prospektív zárótermékmennyiségekre vonatkozóan:

⁵ Szükségszerű következmény. (lat.)

⁶ Várható. (lat.)

Forgótőke-megoszlás vagy a zárótermékek értékegyenletei:

$$\begin{array}{rcl}
 p_{1x}S_{1x} & = & a_{11}p_{1y}S_{1x} + \dots + a_{1m}p_{my}S_{1x} \\
 \vdots & & \vdots \\
 p_{nx}S_{nx} & = & a_{n1}p_{1y}S_{nx} + \dots + a_{nm}p_{my}S_{nx}
 \end{array} \quad \text{(II.)}$$

$$\Sigma_{nx}S_x = \sum_I^n a_{n1}p_{1y}S_x + \dots + \sum_{Im}^{nm} a_{nm}p_{my}S_{nx}$$

Zárótermékek költségegyenletei
(az előzők elosztva S_{1x}, \dots, S_{nx} -szel):

$$\begin{array}{rcl}
 p_{1x} & = & a_{11}p_{1y} + \dots + a_{1m}p_{my} \\
 \vdots & & \vdots \\
 p_{nx} & = & a_{n1}p_{1y} + \dots + a_{nm}p_{my}
 \end{array} \quad \text{(III.)}$$

$$\Sigma p_x = \sum_I^n a_{n1}p_{1y} + \dots + \sum_I^n a_{nm}p_{my}$$

Az utolsó egyenlet sor bármely egyenletéből egyenlő értékkel kiszámíthatjuk az összes termelési tényezők szolgáltatásainak az árait, miután az összes allokációs koefficienseket már a termelési tényezők szolgáltatásainak mennyiségi egyenletében felhasználtuk, és így ismerjük. Most már csak az lehet hátra, hogy az ismert szolgálati költségárrakkal végig megszorozzuk a szolgálati mennyiségegyenleteket és akkor meg tudjuk állapítani, hogy a termelési tényezők szolgáltatásainak mi az összértéke, vagyis hogy a nemzeti jövedelemből melyik termelési tényezőre mennyi esik, illetve hogy mely termelési tényezők tulajdonosainak mekkora a nemzeti jövedelemből való részesedésük. A termelési tényezők szolgáltatásainak ezek az értékegyenletei, amint már ezt hangoztattuk, előlegezett termelési költségek, de ezek az előlegezett termelési költségek válnak nemzeti jövedelemmé, és ezek lépnek fel vásárlóerőként a zárótermékek piacán, amikor azok a zárótermékek, amelyek termeléséből származnak, a piacon még meg se jelenhettek; ezeket tehát meg se vásárolhatják, hanem csak azokat, amelyeket akkor a piacon találnak, tehát azokat, amelyek az előző termelési időszakból származnak. Ennek aztán messzemenő következményei lehetnek, mert az alaptörvény így szól, miután a jövedelmeket előlegként fizetik és a termelés időbe kerül: minden termelési időszak folyó jövedelmei az előző termelési időszak termékeit vásárolják meg, és *minden termelési időszak előkalkulációs költségei, mint vásárlóerő, szembetalálkoznak az előző termelési időszak utókalkulációs költségeivel, mint termelési költségárrakkal*. Mielőtt ennek a törvénynek a következményeit felmérnők, leírjuk a termelési tényezők szolgáltatásainak értékegyenleteit úgy, ahogy az előbb kiadódtak:

Termelési szolgálatok értékegyenletei:

$$\begin{aligned}
 S_{1y}p_{1y} &= a_{11}S_{1x}p_{1y} + \dots + a_{n1}S_{nx}p_{1y} \\
 \dots &\quad \dots \quad \dots \\
 S_{my}p_{my} &= a_{1m}S_{1x}p_{my} + \dots + a_{nm}S_{nx}p_{my} \\
 \hline
 \Sigma S_y p_y &= \sum_I^m a_{1m} S_{1x} p_{my} + \dots + \sum_I^m a_{nm} S_{nx} p_{my}
 \end{aligned}
 \tag{IV.}$$

Alaptörvényünk első következménye az, hogy csak egy folytatólagos stacionárius egyensúly tudja teljesen hatástalanítani, mert ebben a folyó termelési időszak adatai definíció szerint egyenlők az előző és rákövetkező termelési időszak adataival, tehát az időbeli eltolódás nincs semmi kihatással, és az adatok bármely irányban változás nélkül szinkronizálhatók. Ennek a szinkronizálásnak automatikus sikere azonban már nem szolgálhat igazolásul a szinkro-nizálásnak a progresszív egyensúlyok esetében való alkalmazására sem, és így *Walras* önmagában tetszetős szinkronizálási eljárásának *Clark* hasonló eljárásával is felerősített általánosítása legkevésbé sem aggálytalan. A továbbiakban vizsgáljuk még meg egyenleteinket abból a szempontból, hogy azoknak az egyes reájuk vonatkozó adatait az egyes vállalkozók ismerhetik-e, és így nem tételezzük-e fel hallgatólag azt, hogy kénytelenek volnának kollektívan fellépni. Az (I.) egyenletsor csak azt kívánja meg minden vállalkozótól, hogy át tudja tekinteni minden termelési tényező piacát, és meg tudja ítélni, hogy a közös piac hatósugarába eső nemzetgazdaság (népgazdaság, társadalmi gazdaság) az egyes termelési tényezőknek mennyire van bővében vagy szűkében; másodsor ismernie kell az allokációs koefficienseket, vagyis üzemének technikai követelményeit különböző termelési kapacitás, elsősorban optimális üzem nagyság esetére; harmadszor pedig ennek a termelési kapacitásnak, illetve kihasználási fokának megválasztásában kell állást foglalnia, a termelni szándékolt termékek megválasztásával együtt. A (II.) egyenletsor szempontjából minden vállalkozónak nemcsak azt kell tudnia, hogy mennyi az összes vásárlóerőként felhasználható forgótőkéje, hanem azt is, hogy ebből az egyes termelési tényezők szolgálatainak megvásárlására mennyit tud szánni. A (III.) egyenletsor már ismert adatokból számítás után adódik, és számítás adja meg explicit módon az impliciten már meghatározott összes egységárakat. A (IV.) egyenletsor pedig csak összefoglalása már ismert és meghatározott adatoknak; ezzel kapcsolatban azonban meghatározása egy igen nagy fontosságú új eredménynek: *a nemzeti jövedelem nagyságának és megoszlásának, a nemzeti jövedelemben való részesedésnek* is. Ez az, amit *Alfred Marshall* nemzeti osztaléknak, *national dividend*-nek nevezett el. Az elnevezés csak azért nem találó, mert az osztalék mint nyereségfelosztás az egyetlen, amelyet a vállalatok utólag fizetnek; a

termelési szolgálatok értékét mint termelési költségeket ellenben a vállalkozók előlegezik.

Kecsegtető a termelési tényezők arányára, egymáshoz való viszonyára vonatkozóan már nem is szekuláris, hanem millenáris összehasonlítást tenni; nagy időtávolságokat az emberi munka teljesítőképessége vagy munkabére, vagy pedig a búza piaci ára alapján szokás összehasonlítani, mert nagy időtávolságok áthidalására a pénz, még az arany sem látszik alkalmasnak. A szocialista elmélet öt nagy gazdaságtörténeti korszakának egymásra következése már magában egy nagyarányú összehasonlítás; mint korább említettük, csak a három termelési tényező: föld, tőke, munka megkülönböztetése hiányzik mellőle. Nem akarunk túlzott jelentőséget tulajdonítani annak a nagy általánosításnak, amelyet egyedül lehet alkalmaznunk; de a kísértés túl nagy, mert a kísérlet nincs jellemző erő nélkül. Minden bizonnal volt a múltban olyan időszak, amikor a tőke jelenlétét még el lehetett hanyagolni. A rabszolgarendszerben már a munka, a feudalizmusban még a föld volt az uralkodó termelési tényező. Felvehetünk tehát egy olyan korszakot, amikor a tőke elhanyagolhatósága mellett viszonylagos jelentőségben a föld és a munka egyenlő 50:50%-os arányban osztoznak. Míg azonban a munkának ez a részaránya a termelési tényezők között egyben jövedelemigénye is, a földnek legfeljebb egy konvencionális hányadot lehet jövedelemigényként is beszámítani, mert a föld maga, mint állóeszköz kívül áll a költségforgalmon. Ha ilyen konvencionális hányadnak 10%-ot veszünk, és így az összjövedelem kulcsszámát 55-nek számítjuk, amiből a föld tényleges jövedelemrésze jobbágyok tizedében, kilencedében, fogatjában és robotjában legalább 20%, akkor az igény és tény között mutatkozó legalább 100%-os különbségben (5-ös kulcsszámmal szemben 11-ben) az értéktöbbletrátának egy különös esetét ismerhetjük fel. Térjünk most át egy nagy ugrással egy olyan későbbi korszakba, amikor a tőke jelenléte már nem hanyagolható el! Beszélhetünk a korai kapitalizmusról, amelyben 40:20:40% lehet a föld, tőke, munka részaránya a termelési tényezők jelentőségének sorában. A munka részaránya a termelési tényezők között ezúttal is a jövedelemigénye, míg a földnek és a tőkének az előző érvelés alapján megint csak 10%-ot számítunk be jövedelemigény gyanánt; ezzel az összjövedelem kulcsszáma 46 lesz, amiből a föld és a tőke megint legalább 20%-kal részesedik, ami 6-os kulcsszámát 9-re emeli, de az értéktöbbletrátánkat így már 50%-ra viszi le. Ugorjunk azonban most már át a kései kapitalizmus korába, ahol a föld, tőke, munka részarányát a nagy tőkefelhalmozás folytán 20:60:20%-nak vehetjük! Legyen a munka részaránya a termelési tényezők között most is a jövedelemigénye, míg a földé és a tőkéné csak 10%, mint előbb! Ebből az összjövedelem kulcsszáma 28, amiből azonban a föld és tőke részesedését 50%-kal emelnők, mert részaránya az eredeti 50%-ról 80%-ra, tehát több mint 50%-kal nőtt. Így is a föld és tőke 8-as kulcsszámú jövedelemigénye tényjövedelemként még mindig csak egy 8,4-es kulcsszámot ér el, ami értéktöbbletrátánkat már 5%-ra ejti le. A profitráta sze-

kuláris csökkenése tehát, amit *Marx* hirdetett, de csak egy konstans értéktöbbletráta esetére igazolt, miközben az ő értéktöbbletrátája a munkaproduktivitást kifejező voltánál csak emelkedő lehetett, a mi eltérő szerkezetű értéktöbbletrátánk csökkenésével igazolódik. Igaz, hogy a mi levezetésünknek is megvan a maga nagy szépséghibája. Ha ugyanis értéktöbbletrátánk 100%-ról 50%-ra, majd pedig 5%-ra zuhan, másrészt a föld és tőke elismert igénye a munkásigénnyel szemben 10%-ról 15%-ra, majd 40%-ra nőtt, mely utóbbiakat, mint a tőkefelhalmozódás eredményeit egészükben is el lehet vitatni. Ez a számvetés levezetésünknek nem is lényeges része és egészében el is hagyható. Tény-megállapításként a többi számarány, legalább mint tendencia, még mindig érvényes maradhat. A séma természetesen javításra szorul, de érdemes is és lehet is még javítani rajta. Erre is érvényes lehet *Max Weber* megállapítása, hogy termékeny tévedések többet érhetnek lapos igazságoknál.

Az a tétel, hogy a szolgálatok és a termékek piaca különböző termelési időszakok egyidejűsége, azzal jár, hogy a folytatólagos stacionárius egyensúly esetét kivéve a két piac nem is lehet egymással egyensúlyi helyzetben. Szekuláris irányzat az, hogy a technika haladásával a munkaproduktivitás nő, ez *Kondratyev* által statisztikailag is igazolt törvény, a munkaproduktivitás növekedése pedig más szóval a termelési költségek csökkenését jelenti. A költségcsökkenés a szolgálatok piacán a vállalkozók keresletére azzal a hatással van, hogy kevesebb szolgálattal is elérhetik termékekben ugyanazt a termelési eredményt; kevesebb szolgálatot fognak tehát venni s ettől a szolgálatok ára lemegy, hogy az egész kínálat elhelyezést tudjon találni. Ha az összes szolgálatok így el is kelnének, alacsonyabb áron kelnek el, és így összértékük is lemegy. A nemzeti jövedelem pénzüsszege így kisebb lesz, és kevesebb vásárlóerő tud a termékek piacán fizetőképes keresletként fellépni. A termékek piacán viszont még a korábbi termelési időszakból származó termékeket kínálnak eladásra, amelyeket még a magasabb termelési költségeken előlegeztek meg és a magasabb termelési költségáron termeltek. *A termékek piacának kínálata tehát nagyobb lesz a nemzeti jövedelem pénzüsszegének csökkenésével megcsökkent keresletnél, és a termékek árának a termelési költségárok színvonala alá kell esnie, hogy az összes termékek elhelyezésre találjanak.* De ez még csak az első zavarkeltő és trendszerűen megismétlődő depressziós momentum. A másik már *Marx* reprodukciós számpéldájával felmerült és *Walras* körforgási sémájával is igazolódni látszott, amely abból áll, hogy a megtakarítások szűkítik a fogyasztási javak piacát, és így nyomást gyakorolnak a fogyasztási javak árára, még ha megélnéik is az új tőkejavak piacát. Az elsőnek említett depressziós momentum a technikai haladás költségcsökkentő hatásából és a fogyasztási javak piacán érezteti a termékek árcsökkentésére irányuló nyomását, mert nyilvánvaló, hogy amikor a nemzeti jövedelem pénzüsszege csökken, ez közvetlenül nem megtakarításokra serkent, hanem a kiadások megszorítására, vagy éppen ter-

vezett megtakarítások elhalasztására, hogy a folyó kiadások fedezhetőek legyenek. Ha ellenben a nemzeti jövedelem pénzüsszegének csökkenése közvetlenül csak a megtakarítások csökkenésére vezethet is, mégis vannak oly jövedelmek, amelyekből még mindig lehet takarékoskodni, nevezetesen vannak oly nagy jövedelmek, amelyeknek feleslegei maradnak, és ezekkel nem is tudnak mást kezdeni, mint megtakarítani őket. Márpedig minden megtakarítás első hatása, hogy a fogyasztási javak piacára depressziós hatást gyakorol és azonnali befektetést feltételezve az új tőkejavak piacára élénkítően hat; kincsgyűjtést, *hoarding*-ot feltételezve természetesen a hatás megáll a depressziós nyomásnál. A fogyasztási javak piacán tehát kettős depressziós nyomás érvényesül: az egyik a technikai haladás oldaláról, amely a termelési költségek csökkentésével csökkenti a nemzeti jövedelem pénzüsszegét, a másik pedig a megtakarítások oldaláról, mondhatnók: a gazdasági haladás oldaláról, amely tovább szűkíti a fogyasztási javakra irányuló keresletet. Mi történik azonban azzal a forgótókével, amelyet a vállalkozók a termelési szolgálatok piacán megtakarítanak? Éppen megtakarítják, s ha mint bankhitelt vissza nem fizetik, ami új bankhitel alakjában újra forgalomba kerülhet és a probléma megmarad, akkor vagy tartalékolják a bruttó *hoarding* keretében esetleg *temporary investment* alakjában, vagy vállalati önfinanszírozásra használják fel, és mint beruházó vevők jelennek meg az új tőkejavak piacán, vagy osztalékkal részvényeseiket juttatják ugyanebbe a helyzetbe. Az új tőkejavak piaca tehát kiterjed, a termelés csökkenő költségek mellett megnő, de a fogyasztási javak piacán kettős depressziós nyomás érvényesül, amit elsősorban elfed az, hogy a termelési szolgálatok árai is estek, másodsorban ellenben az, hogy a pénzüpolitika hivatalos irányzata szekulárisan az árak stabilizálására törekedett, vagyis az áresést megakadályozni igyekezett, mégpedig egy latens inflációval, amelynek nem is volt tudatában. Talán *Hayek* volt az első, aki rámutatott arra, hogy az árak természetes irányzata korunkban az áresés volna, és követelte ennél fogva a semleges pénz (*neutral money*) megteremtését, amelyet képviselő pénzüpolitika éppen ezt az áresés ellen dolgozó latens inflációt megszüntetné. A latens infláció eszköze 1821-től 1931-ig az általánosan elterjedt nemzetközi aranyvaluta volt, amelyet az angol jegybank irányított az arany árának stabilan tartásával, illetve korlátlan aranyvásárlási készségével, az 1877 óta 10 ½ pennys aranyárfolyamon 31,1 g-os unciánként. Ezt szolgálta 1846 és 1914 között a teljesen szabad kereskedelmi angol piac és az ezüstvalutáról az aranyvalutára való általános áttérés 1872 után, amikor Németország a francia hadisarc birtokában elsőnek tért át Anglia után az aranyvalutára, és ezüstkészleteit piacra dobta. Az 1:15-ös arányról 1909-ig 1:40-es arányra romló ezüst értékarány mindennél jobban, nevezetesen minden nemzetközi megállapodásnál erősebben rákényszerített minden országot arra, hogy az ezüstpénz szabad veretését beszüntesse, és ezzel érdemben az aranyvalutára térjen rá már akkor, amikor az aranyvalutát hivatalosan még nem is deklarálta. Az Osztrák–Magyar Monarchia például az aranyvalutára csak

1900-ban tért rá, de az ezüstforint szabad veretését már 1878-ban megszüntette. Cassel megmutatta, hogy az aranyáraknak stabilan való tartása 1850 és 1910 között milyen eredményes volt, de a világ aranykészletének közben 10 milliárd márkáról 52 milliárd márkára kellett nőnie. Igaz, hogy ebbe az időbe esett az aranyvalutára való egyszeri berendezkedés, de a hitelpénzforgalom nagyarányú kifejlődése is. A második világháború utáni nemzetközi pénzpolitika az árstabilizációs célkitűzést túlteljesítve egy szekuláris inflációra rendezkedett be 1,2%-os évi átlagos áremelkedéssel és egyelőre meglepő eredménnyel, amennyiben az utolsó 13 esztendőben legalábbis a válsággal járó nagy konjunktúrahullámok, a *major cycles* kimaradtak. Még a második világháború előtt széles körben el volt terjedve, hogy ezek a nagyobb ciklusok a gazdasági fejlődés árai, mert például stacionárius gazdaságban nem volnának, és épp ezért ezekbe valósággal bele kellene törődni. Haberler nagyszabású beszámolójában⁷ a prosperitások és depressziók magyarázatára adott összes elméletekről letargikusan jegyezte meg, hogy elfogadható magyarázat nincsen, vagy éppen talán magyarázatra szoruló konjunktúrajelenség sincsen, mert minden hullám magában álló, egyszerű, nem ismétlődő. De a kétszáz év óta, különösen azonban 1820 óta ismétlődő hullámok más benyomást keltenek, és az egymástól eltérő sok magyarázat legalább ez ellen az egyetlen ellen közösen bizonyít. A *major cycles* esetleg végleges eltűnése pedig szintén ez ellen a Haberler-féle feltevés ellen bizonyítana.

A technikai haladás korább vázolt befolyása azonban legkevésbé sem általános. A termelési költségeknek technikai okokból bekövetkező csökkenése a meglévő termelési apparátus keretében rendszerint nem vihető keresztül. A régi tőkejavak elavulnak és új tőkejavakat kell állítani a helyükbe; épp azért kell az állóeszközöket még elhasználadásuk előtt teljesen leírni, mert technikai elavulásuk hamarabb következik be. A kicserélést tehát a *depreciation* keretében kell, ha lehet, végrehajtani. A *replacement* ennél fogva nem azonos, hanem technikailag jobb, teljesítőképesebb géppel történik. Lehet az is, hogy a gép kiszorítja az emberi munkát; ez történt különösen a gépkorszak kezdetén, és ebből származik az, amit technikai munkanélküliségnek nevezünk. Az idő statisztikailag meghozta a kompenzációt, de az időmúlás is értékvesztés. A fejlődés pedig *Sismondi* univerzális gépe felé irányul, amelynek kiszolgálására az angol király elegendő és tartósságra elpusztíthatatlan. A technikai haladásnak új tőkejavakhoz kötött alkalmazása pedig azt hozza magával, hogy az új tőkejavak beszerzéséhez, ami beruházást jelent, megtakarítások kellenek; leértékelési tartalékok, ha a beruházások a *replacement* keretében történnek és nettó megtakarítások, ha új, vagyis járulékos beruházásokat eszközölünk. Előző leírásunknak tehát a sorrendje megváltozik; ott először a termelési szolgálatok piaca

⁷ G. Haberler: Prosperity and depression. A theoretical analysis of cyclical movements. Geneva, 1937.

zsugorodott össze, vagy kevesebbet vettek a régi árakon, vagy mindent megvettek alacsonyabb árakon, és a forgótőkének ebből származó megtakarítása ment vevőnek az új tőkejavak piacára, ha nem bankhitel visszafizetésére szolgált. A megtakarítások tehát valósággal reziduumok voltak. Most ellenben a megtakarítások adják az impulzust, és a termelési szolgálatok piacának rákövetkező összezsugorodása a propagatív tényező. Ez az impulzus aztán kellő nettó megtakarítások híján hitelpénzteremtésből, vagyis bankhitelből is származhatik. Hangsúlyoznunk kell, hogy új tőkejavak beszerzése nem a tőkejavak szolgáltatásának megfizetése, és így kívül áll a költségforgalmon, vagyis a forgótőke körforgásán, még ha forgótőke állósítására vezethet is; szocialista vállalatban a beruházási és forgóalap szétválasztása igen szigorú, éles és határozott is. A technikai haladásnak új beruházásokban való lecsapódása igen színes valószínűséggel jelentkezik *Schumpeter*nél, amikor az ő kezdeményező vállalkozóját, a *schöpforischer unternehmen*-t az utánzó vállalkozók rajokban követik az újítások keresztülvitelében; *innovation*, újításokról, nem csupán találmányi szabadalmakról van szó, bár ez utóbbiak is velük értődnek. Persze a technikai és gazdasági haladásnak van egy második, kompenzatórius hulláma is, amelyet a legvilágosabban az mutathat meg, ha fenntartjuk a teljes foglalkoztatás fikcióját, vagyis azt, hogy minden termelési tényezőt továbbra is foglalkoztatnók, csak éppen a szolgálataik alacsonyabb egységárai mellett. Ez esetben ugyanis a termelési kapacitás általánosan megnő, a termelés kiterjed és a fogyasztási javak mennyisége a zárótermékek piacán megszorodik alacsonyabb költségárakkal. Minden első depresszív hullámot ellenben egy második kompenzáló hullám csak úgy tud követni, hogy újabb első hullámokba ütközik, úgyhogy az egyenletesen haladó gazdaság problémájaként felvetődik a kérdés, hogy ez a kétféle egyidejű hullám mennyire képes egymást kiegyenlíteni és egy egyenletes előrehaladást tényleg biztosítani. Az eddig előadottakból egy mindenesetre kiderül, hogy ez a kiegyenlítés legalábbis nem magától értetődő. *Marx* reprodukciós számpéldájának nehézségei a gazdasági haladással kapcsolatban is felmutatják, hogy ez a probléma valóban létezik. A kísérlet nem történt meg, pedig érdemes lenne próbát tenni vele, hogy nem lehetne-e egy *Verelendungstheorie*⁸ igazolását levezetni belőle; a fogyasztási javak termelése viszonylag visszamarad, az árai pedig túl magasak ahhoz, hogy a munkások a kielégülésig meg tudják fizetni. *Walras* sémája viszont arra is rávilágít, hogy a felvetett problémánk a gazdasági haladáson kívül a technikai haladással kapcsolatban is létezik. Arra is figyelmeztetnünk kell, hogy sem a szolgálatok, sem a termékek piaca önmagában véve sem szinkron piac, hanem folytonos, *marché permanent*; de ez sem változtat azon a tényen, hogy minden pillanatnyi szolgálati piac és minden pillanatnyi termékpiac közt egy fáziskülönbség van, és így a szolgálatok folytonos évi piaca is egy fáziselőnyben van a termékek

⁸ Elnyomorodási elmélet. (ném.)

folytonos évi piacával szemben, amely csak kivételes határesetekben küszöbölődik ki köztük, ami a túlnyomó átlagot nem érintheti. Az aratómunkás, aki aratórészt kap, tényleg az általa learatott gabonából részesedik. De a szántóvető, aki egy évig a földeken dolgozik, nem eheti meg előre azt a kenyeret, amelynek megtermeléséhez hozzájárul. Megtévesztő, hogy végzett munka *után* jár a bér; mert az a lényeges, hogy betakarított termés *előtt* jár. Ez a példa *mutatis mutandis*⁹ általános érvényű és tetszés szerint szaporítható. Persze nem közömbös, hogy vannak hosszabb időre rögzített, tehát rigid költségek, mint a föld hasznóbére vagy a kölcsönkötvények kamata; az sem közömbös, hogy a részvényosztalék csak utólag jár vagy nem jár. De az általános szabály csak az, *hogy a termelési költségek előre felmerülnek, a termelés pedig időbe kerül; a kifizetett költségekből pénzjövendelmek lesznek, a termelésből azonban csak később zárótermékek.* Még a zárótermékek piacának általunk most elfogadott összetételére kell figyelmünket fordítanunk. Ha stacionárius egyensúlyban a *gross income* 83%-a esik fogyasztási javakra és közel 17%-a új tőkejavakra, és progresszív egyensúlyban az előbbi 75%-ra zsugorodik, az utóbbi pedig 25%-ra terjeszkedik ki, akkor az előbbi 10%-kal, az utóbbi ellenben 50%-kal van a változásban érdekelve; visszamenő irányban is az előbbi változása közel 10%-os, az utóbbié ellenben még ekkor is több mint 33%-os. Ezek a számok egy következő példánkból vannak véve és arra vallanak, hogy a zárótermékek piacán belül végbemenő eltolódás a fogyasztási javak piacát még csak periferikusan érinti, amikor az új tőkejavak piacát már alapjaiban rázza meg. Ezért keresik a konjunktúraváltozások vagy éppen válságok gyújtópontját az új tőkejavak piacában. Végül a technikai haladás szétterjedésének módjára adott kétféle leírásunkat hasonlítsuk össze egymással. Ha az első esetben a technikai haladás költségcsökkentő hatása helyére egy másik piacsugorító tényezőt helyezünk, például bankhitelek visszafizetési kényszerét, aminek okaiba ehelyütt még nem megyünk bele, akkor egy depressziós zsugorodás jellegzetes piacképét kaphatjuk meg ugyanúgy, mint a második leírásból egy prosperitációs terjeszkedés jellegzetes piacképét alakíthatjuk ki azzal, hogy a hitelpénzteremtés folyamatát vezetjük bele.

A technikai haladásnak új tőkejavak beszerzését ösztönző hatása kívül áll a költségforgalmon, mert a költségforgalomba csak a tőkejavak szolgálata tartozik bele, valamint az értékcsökkenési leírás; de miként az utóbbi a *replacement* egészíti ki a *gross income* körforgásában, akként a beruházásokat képviselő új tőkejavak is szembenállanak a megtakarításokkal a progresszív gazdaságokban. Az összefüggés ez: (1) *net income* stacionárius gazdaságban egyenlő a termelési tényezők szolgálatának értékével; ez egyenlő a költségforgalommal az értékcsökkenési leírás levonásával; (2) *gross income* magában

⁹ A megváltoztatandók megváltoztatásával. (lat.)

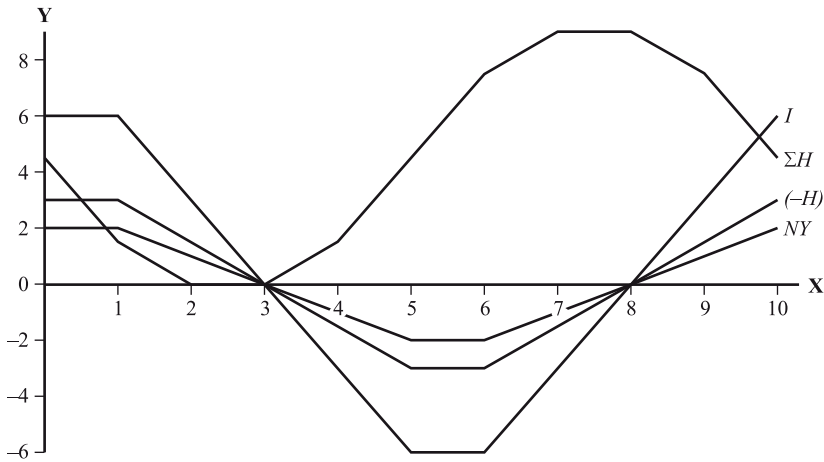
foglalja az előzőn kívül az értékcsökkenési leírást, a *depreciation*-t, valamint az utánpótlást, az új tőkejavak beszerzésével járó *replacement*-et, a reinvesztíciót is; (3) *net income* progresszív gazdaságban, leválasztva belőle az új megtakarításokat úgy viselkedik, mint a stacionárius gazdaságban, és ugyanúgy kiegészül az értékcsökkenési leírásokkal és reinvesztíciókkal, mint amaz; az új megtakarítások ellenben ugyanúgy tartoznak fogalmilag össze új beruházásokkal, mint az értékcsökkenési leírások a reinvesztíciókkal. Egy gyár, amelynek leírási periódusa tíz év, és gépeinek száma is tíz, minden évben egy gépet reinvesztálhat, ha azonos értékben és minőségben teszi. De ha egyébként azonos feltételek mellett egy gyárnak csak egy, méghozzá esetleg nagy értékű fő gépe van, mint például egy papírgyárnak, akkor egyetlen fő gépet csak évtizedenként egyszer reinvesztálhatja; közben pedig csak *temporary investment*-ekre szorulhat. Tekintettel arra, hogy a tőkejavak általában tartós használatúak és nagy értékűek, a nemzeti jövedelem számadási időszaka pedig csak egy esztendő, új tőkejavak beszerzése akár reinvesztíciók, akár új investíciók formájában alig lehet célta-
karékosság és készletfelhalmozás nélkül. Ez az, ami a megtakarítások és végleges beruházások közé elkerülhetetlen időkülönbséget visz bele, akár úgy, ahogy a szükségleti csoportok jövőről való gondoskodásában is elkerülhetetlenül benne van. Ezt az elkerülhetetlen időkülönbséget tölti ki a *temporary investment* formájában is csak elbújtatott kincsgyűjtés, a *hoarding*. Ezért a megtakarítások a beruházásokkal sohasem egyeztethetők össze a kincsgyűjtés figyelembevétel nélkül. A megtakarítások hitelpénzteremtéssel fokozhatók; ezt a fogyasztási javak árának felhajtásával kikényszerített fogyasztásmegszorítást nevezték el kényszerszűkítőnek, *forced saving*-nek. Egyébként azonban az egyenlőség megtakarítások és beruházások között csak akkor állhat fenn, ha a kincsgyűjtés zérus. A kincsgyűjtés aztán gazdasági helyzetváltozások, a *Spiethoff*-féle *wirtschaftliche Wechsellagen*¹⁰ szerint különböző okokból felfokozódhatnak. Így lehet belőle pangásban, válságok kényszer felszámolásai alatt és után likviditási előszeretet, a *Keynes* által annyira kihangsúlyozott *liquidity preference*. A jelenség összefügg a pénz forgási sebességével, mert a likviditási előszeretet elsősorban készpénzt, másodsorban pedig azonnal, könnyen és biztosan készpénzzé tehető értékeket kíván meg. A *hoarding* így valósággal egyet jelent a pénz lassú, a *dishoarding* pedig a pénz gyors forgási sebességével, amint a *consumer's spending*, a pénzköltési kedv ellentétes az *unspent margin*¹¹ nagyságával, amelynek társadalmi összegével *Hawtrey* a forgalomban levő pénzmennyiség teljes összegét jellemezte. Ez tulajdonképpen nem más, mint a *Walras* személyenkénti *encaisse désirée*-je.¹² Minden munkanap végén minden pénzegység valahol készletben van, az összkészlet tehát az összmenyiség is.

¹⁰ A gazdasági helyzetváltoztatások; változó helyzetek. (ném.)

¹¹ El nem költött pénzkülönbözet. (ang.)

¹² Óhajtott pénzkészlet. (fr.)

Csak az a kérdés, hogy ez az egyéni készlet napról napra hogy változik. Az a pénz, mint körforgásban szerepet betöltő vásárlóerő, nem eshet ki a körforgásból zavarkeltés nélkül. Egyenetlen kivételése a körforgásból, amely egyébként egyenletes kellene hogy maradjon, valamint egyenetlen visszavételése a körforgásba, ha ennek egyenetlensége ezzel az egy tényezővel megmagyarázható, lehet az a rejtett hajtóerő, *driving force*, amely a keringési zavarokat okozza.

5. ábra

Vázoljunk fel egy hullámmozgást egy vízszintes tengely körül, amelyből a trend-elhajlást kiküszöböltük. Mindenekelőtt egy árindex számot kell pénzügyésül választanunk, amelyben összes gazdasági értékszámainkat ki akarjuk fejezni. Erre a célra az állótőkét, vagy beruházási alapot választjuk, mint amely elértéktelenedésnek van alávetve, és így még stacionárius gazdaságban is utánpótlásra szorul; gazdaságunk azonban ezenfelül progresszív gazdaság is, amelyben új, nettó megtakarítások és beruházások is történnek, de amíg a reinvesztíciókat megtörténteknek vesszük, nehogy állótökénk és jövedelmünk emiatt csökkenjen, az új investíciókat a tőkéből és jövedelemből a *trend*-del együtt kiküszöbölteknek tekintjük, nehogy az állótökénk és jövedelmünk ez okból emelkedjék. Ezt a kiküszöbölést már az is ajánlja, hogy a lakóházakat és középületeket nem számítjuk bele az elértéktelenedést szenvedő és utánpótlást igénylő állótökébe, sem a háztartási berendezéseket és magán közlekedési eszközöket, mint a magánautókat, márpedig a megtakarítások egy számottevő része a felsoroltak felé irányul; ezzel irreleváns¹³ megkülönböztetéseket és rektifikációkat¹⁴ akarunk elkerülni, amik csak a lényeges számértékek elhomályo-

¹³ Lényegtelen, jelentéktelen. (lat.)

¹⁴ Javítás, helyesbítés. (lat.)

sítására, vagyis a szemléletesség rovására érvényesülnének. Az így adjusztált állótókénk indexszáma egy teljes üzleti ciklus tíz éve alatt feltüntet egy szimmetrikus árhullámzást prosperitás és depresszió között válságtörés nélkül; a válság ugyanis semmiképpen sem szükségszerű és mindenképpen szabálytalan. Állótókénk indexszámának százalékában kifejezett összes többi értékeink a kvantitatív összehasonlítás követelményének teljesen megfelelnek anélkül, hogy abszolút számokra vagy konkrét verifikációra szorulnának. Legfőbb számértékeink dinamikáját közös összehasonlítási alapra helyezve grafikailag is szemléletessé tettük (5. ábra), amelyből nagy impresszív erővel domborodik ki a *hoarding*, a gazdasági tartalékok kezdeményező, irányító jelentősége.

Vezető számértékünk árindex módjára a reinvesztícióra szoruló állótőke vagy beruházási alap állóeszközök ellentételével, vagyis tőkejavak pénzértéke *RK* jelzéssel, mint *replacement capital*, amelyhez 2:1-es számarányba hozzuk a nemzeti jövedelem pénzértékét, mint *net income*-ot *NY* jelzéssel; a tőkejavak évi 10%-os leértékelésének mint *depreciation*-nak *D* jelzést adunk, s ezt hozzáadva a tiszta nemzeti jövedelemhez megkapjuk a nyers nemzeti jövedelmet, mint *gross income*-ot $GY = NY + D$ jelzéssel, illetve értékkel; a tiszta jövedelem évi 10%-a az új megtakarítás, *saving*, *S* jelzéssel, ami $S + D = TS$ meghatározással, vagyis a leértékelési tartalékkal együtt adja a bruttó megtakarítás összegét, a *total saving*-et *TS* jelzéssel; végül a *hoarding*-ot *H*-val, a *dishoarding*-ot ($-H$)-val jelezzük úgy, hogy a nyers jövedelemből és az elköltött tartalékokból $GY + (-H) = CK$ jelzéssel, mint *circulating capital*-t felépítjük a sémánkra ráillő teljes forgótókéinket. Ehhez jön majd *I* mint bruttó beruházás, *total investment*, amely investíciókat és reinvesztíciókat egyaránt összefoglal, valamint ΣH , mint a mindenkori teljes gazdasági tartalékkészlet szabad vagy szabaddá tehető vásárlóerőben, vagyis *cumulative hoarding*, amely a gazdasági dinamika valódi hajtóerejeként, *driving force*-aként mutatkozik be különösen szemléletesen a mellékelt grafikonban (5. ábra), amelyre még visszatérünk. Most azonban lássuk első számöszeállításunkat:

4. táblázat

Év	<i>RK</i>	<i>D</i>	<i>NY</i>	<i>GY</i>	<i>H</i>	<i>CK</i>
1.	120	12	60	72	-3,0	75,0
2.	110	11	55	66	-1,5	67,5
3.	100	10	50	60	0	60,0
4.	90	9	45	54	+1,5	52,5
5.	80	8	40	48	+3,0	45,0
6.	80	8	40	48	+3,0	45,0
7.	90	9	45	54	+1,5	52,5
8.	100	10	50	60	0	60,0
9.	110	11	55	66	-1,5	67,5
10.	120	12	60	72	-3,0	75,0

A *hoarding* felépítési módjáról következő számtáblánk ad felvilágosítást. Kiindulópontunkul nem a *Schumpeter*-féle két tranzitórius egyensúlyév egyikét, fentről lefelé vagy lentől felfelé átmenetet választottuk, hanem a csúcspontot, a *peak*-et, amelyről való hirtelen leszakadás szokott válsággal járni. Mi azonban egyenletes depresszióval mentünk a mélypont, a *pit* felé, hogy aztán egyenletes prosperitással menjünk újból a *peak* felé. Az áthaladott két egyensúlypontot *bottom*-nak is nevezhetjük, éspedig *bottom downwards* lefelé és *bottom upwards* felfelé. Most aztán kiindulva abból, hogy a beruházások csak időkülönbséggel, *lag*-gel követhetik a megtakarításokat, és így az utóbbiak az előbbiekkal csak a tartalékolások figyelembevételével lehetnek egyenlők, definíció szerint $TS = S + D = I + H$, ha bruttó megtakarításokra és bruttó beruházásokra állítjuk be magunkat; nettó megtakarítások és nettó beruházások sem változtathatnák meg az elvi összefüggéseket, és a *hoarding* megfelelő figyelembevételére akkor is szükség volna. Amint pedig a *hoarding* a beruházásokat csökkenti, akként a *dishoarding* növeli. Ezért $I = TS - H$, vagyis a bruttó beruházások a bruttó megtakarításokat a *dishoarding*-gal növelik.

5. táblázat

Év	depreciation <i>D</i> RK·10%	saving <i>S</i> NY·10%	total saving <i>TS</i> S+D	hoarding <i>H</i>	total investment <i>I</i> TS-H	cumulative hoarding ΣH
1.	12	6,0	18,0	-3,0	21	1,5
2.	11	5,5	16,5	-1,5	18	0,0
3.	10	5,0	15,0	0,0	15	0,0
4.	9	4,5	13,5	+1,5	12	1,5
5.	8	4,0	12,0	+3,0	9	4,5
6.	8	4,0	12,0	+3,0	9	7,5
7.	9	4,5	13,5	+1,5	12	9,0
8.	10	5,0	15,0	0,0	15	9,0
9.	11	5,5	16,5	-1,5	18	7,5
10.	12	6,0	18,0	-3,0	21	4,5

A *hoarding* felépítésének alapelve az, hogy normának a két tranzitórius egyensúlyév bruttó megtakarításait vettük, amiből a depressziós években arra következtettünk, hogy a kiesett megtakarítással egyenlő *hoarding* is történt a *liquidity preference* következményeként; a prosperitásos években pedig arra, hogy a megtakarítási többletekkel egyenlő *dishoarding* is jelentkezik. A *hoarding* és *dishoarding* mértéke önkényes, ténye és jelenléte nem. Mivel a forgalomban levő összes pénz mértékszámai 13 és 20 között

vehetők fel, *hoarding*-mértékünk tisztán pénzzel nem is teljesülhet; de a *hoarding* nemcsak pénzben, hanem *liquid* értékekben mint *temporary investment* is teljesíthető. Ez azonban társadalmilag mégis investíció, így a saját értékpapírok közvetlen vagy közvetett és nyílt vagy burkolt visszavásárlása alacsony árfolyamon majdani piacra dobása árfolyamemelkedések idejére. Önkényesen megválasztott *hoarding*-mértékünk tehát valószínűleg *túl magas*, de mégis ragaszkodunk hozzá két okból; először mert a *hoarding* reális kisebb mértékére semmilyen statisztikai adatunk nincs, másodsor pedig a szerintünk letagadhatatlan jelenséget csak makroszkopikusan lehet hatásosan érzékelhetővé tenni. Ez adja meg csatolt grafikonunk (5. ábra) valóságosságának és bizonyító értékének korlátait; de ha a méreteket szűkítenők, a vonalak összefutnának és a szemléltethetőség megszűnne. A szemléletessé felnagyított jelenség is azonban csak a valóságot nagyítja és felnagyítva jobban feltárja az összefüggéseket. A *dishoarding* görbéje biztosan jobban kileng, mint a tiszta jövedelemé; a negatív *dishoarding* persze a *hoarding*-gal egyenlő. A teljes investíció, a bruttó beruházás pedig biztosan jobban kileng mind a kettőnél. Hogy pedig ennek a hajtóereje a *cumulative hoarding*, a felhalmozott tartalékkészletek nagysága, azt a grafikon akkor is szemléletessé teszi, ha az utóbbi, a *driving force* görbéje fel is van nagyítva. Lényegesen megváltozik ellenben a helyzet, ha a *hoarding*-ba a forgalomban tartott pénzmennyiség csökkenését is bele vesszük; *amint bele is kell venni*. A pénzmennyiség csökkenése ugyanis nem önkényesen történik, hanem a pénz forgási sebességének csökkenése és a pénz felhalmozása, tehát a forgalomból való kivonulása, más szóval *hoarding* folytán válik esedékessé; a pénzkibocsátó tényezők bevonják azt a pénzmennyiséget, amely a forgalomban már rendeltetést betölteni nem tud. Nem szabad megfelekedezni a pénz mai kiterjesztett értelméről, mely szerint minden vásárlóerő beletartozik, nemcsak a közönséges készpénz. Másrészt a hitelpénzteremtés is természetesebb értelmezést nyer, ha nem tételezzük fel, hogy a pénzteremtés *ins Blaue*¹⁵ történhetik, vagyis egyszerűen *in die Luft hinein*¹⁶ történik, hanem tulajdonképpen csak egy meglévő űrt tölt be. A pénz mindenkor mennyisége közt is szervesebb kapcsolat létesül, ha a depresszióban bevont pénzmennyiséget mint *hoarding*-ot számon tartjuk, és a prosperitásban kibocsátott pénzmennyiséget a *dishoarding*-ba befoglaljuk. *Hoarding* és *dishoarding* persze a pénzmennyiség változásán túlterjed, amint a pénz forgási sebességének változását nem is tudjuk megfelelő mértékben számításba állítani. Érdekes azonban megfigyelni, hogy a mi kulcsszámaink az összes pénzmennyiség változásának kulcsszáma *peak* és

¹⁵ A bizonytalanba; vaktában. (ném.)

¹⁶ Az ismeretlenbe; csak úgy bele a világba. (ném.)

pit között 20 és 13 különbsége folytán mintegy 7, miközben a *cumulative hoarding* legnagyobb kulcsszáma a mélyponton 9, ami nagyon jól összeillik. Ha a *hoarding* ezek szerint a hajtóerő, és ebbe a teljes pénzmennyiség változása is belefér, akkor a pénzkibocsátó tényezőknek, elsősorban az államhatalomnak új perspektívája nyílik arra, hogy a konjunktúrahullámokat a pénzen keresztül a kamatlábon kívül is eredményesen befolyásolni akarja. A *hoarding* és *dishoarding* valósággal korigálja a megtakarításokat, és közvetlenül befolyásolja, sőt irányítja a beruházásokat, amitől viszont a társadalom tőkekészletének növekedése függ. Ha egy társadalom nemzeti jövedelmének nagysága, akár mint munkaproduktivitásának nagysága tőkekészletének nagyságától függ, akkor a nemzeti jövedelem vagy a munkaproduktivitás növekedése a tőkekészlet növekedését jelző beruházásoknak a következménye. Ha aztán egy beruházási szorzószám a foglalkoztatottság függvénye, vagyis a rendelkezésre álló munkaerővel is számot vető variábilis, nem pedig konstans, akkor egy $k = f(E)$ és $\Delta Y = k\Delta I$ összefüggés mögött megtalálhatjuk a jövedelemváltozás alapvető egyenletét $Y_1 = Y_0 + f(E)(I_1 - I_0)$ alakban, amely még tovább részletezhető az $Y_1 = Y_0 + f_1(E)(TS_1 - TS_0) + f_2(E)(H_0 - H_1)$ alakra. A bruttó beruházások változását ezenkívül a ΣH függvényeként is felírhatjuk.

A forgalomban tartott pénzmennyiség csökkenésének a *hoarding*ba való beszámítása a számpéldánk nyomán azonban egy mennyiségi nehézségbe ütközik, ha a számpéldánkat megfelelően át nem alakítjuk. A pénzmennyiség változásáról ugyanis feltételezzük, hogy önmagában nem a tulajdonképpeni hajtóerő, tehát nem a kezdeményező, hanem csak tünet és következmény; ezért vesszük változásának ritmusát és egyben arányos nagyságát is az egyéb tüneti adatokéval egyenlőnek. Ezzel azonban a pénzmennyiség változása nem esik egybe a *hoarding* kumulatív készletének változásával, hanem közöttük a pénzmennyiség részén egy kétéves *lag* van, amelyet ki kell küszöbölni. A kiküszöbölés egyik módja az lehetne, hogy a pénzmennyiség görbéjét egy évvel előre-, a *hoarding* görbéjét viszont egy évvel visszatoljuk úgy, hogy a pénzmennyiség változása és a kumulatív *hoarding* változása időbelileg fedjék egymást. Ez az eljárás azonban nem vezethet kielégítő eredményre, mert noha a pénzmennyiség változásának a tüneti adatokkal szemben egy látszólagos *lag*-et tulajdonít, és ezzel másodlagos voltuk mellett látszik tanúskodni, kiemeli őket a tünetek összefüggő passzív ritmusából, és a mélyponton, valamint a csúcsponton valósággal szembehelyezi őket velük, egy külön meg nem okolható diszharmóniát hozva köztük létre. Épp ezért az egybevetés helyes eszközéül csakis az kínálkozhatik, hogy a *hoarding*ot és vele együtt a kumulatív *hoarding*ot is hozzuk két évvel előre, ami valósággal jobban beleilleszkedik az összképbe, és a tulajdonképpeni *driving force* kumulációjának az összkép

szimmetriájából kényszerűen kikövetkeztetett aszimmetriáját a kezdeményező erőt megillető módon már a kumuláció alapjául szolgáló szukcesszív *hoarding* évi adatainak egymásutánjával egyenlíti ki, mégpedig nem egy új aszimmetriával, hanem csak a szimmetriának egy másik ritmusával, míg a kumulatív *hoarding* beolvad az összkép ritmusába, bár nem arányos nagyságába. Épp így tudja aztán a pénzmennyiség nagyságát megelőzve és felülhaladva magába foglalni. A módosított alakot a mellékelt táblázat szemlélteti:

6. táblázat

Év	H			ΣH			$\Sigma(-M)$	ΣM		$\Sigma(-M)$
	0	-1	-2	0	-1	-2	0	0	+1	+1
1.	-3,0	-1,5	0	1,5	0	0	0	20,0	20,0	0
2.	-1,5	0	+1,5	0	0	1,5	1,5	18,5	20,0	0
3.	0	1,5	+3,0	0	1,5	4,5	3,5	16,5	18,5	1,5
4.	+1,5	+3,0	+3,0	1,5	4,5	7,5	5,5	14,5	16,5	3,5
5.	+3,0	+3,0	+1,5	4,5	7,5	9,0	6,7	13,3	14,5	5,5
6.	+3,0	+1,5	0	7,5	9,0	9,0	6,7	13,3	13,3	6,7
7.	+1,5	0	-1,5	9,0	9,0	7,5	5,5	14,5	13,3	6,7
8.	0	-1,5	-3,0	9,0	7,5	4,5	3,5	16,5	14,5	5,5
9.	-1,5	-3,0	-3,0	7,5	4,5	1,5	1,5	18,5	16,5	3,5
10.	-3,0	-3,0	-1,5	4,5	1,5	0	0	20,0	18,5	1,5

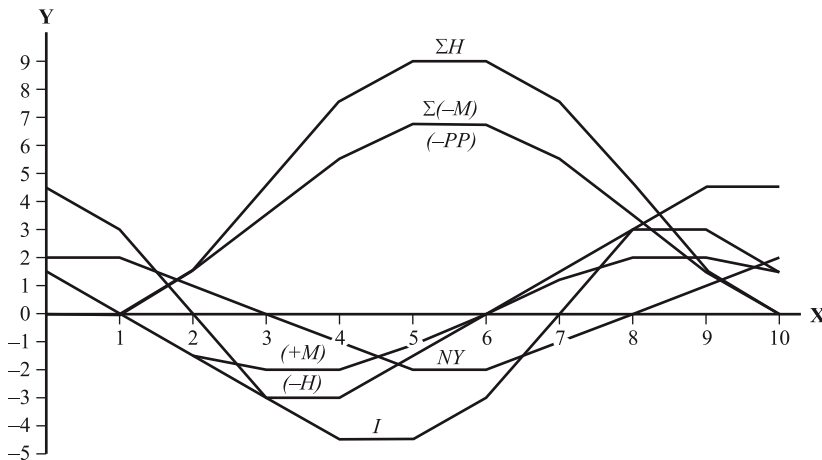
Ebben a táblázatban a 0 jel az el nem tolt adatokat, a +1 az egy évvel előretolt adatokat, a -1 és a -2 pedig az 1, illetve 2 évvel visszatolt adatokat jelzi. A ΣM jel a pénzmennyiség, a $\Sigma(-M)$ jel a pénzmennyiség csökkenéséhez képest. A pénzmennyiségre és csökkenésére vonatkozóan az előretolást elejtettük, tehát csak a 0 jelű adatokat fogadtuk el. Viszont a H és ΣH eredeti 0 jelű adatait a -2 jelű adatokkal pótoljuk, tehát a -1 jelű adatok is elesnek. Egyetlen kisebb inkongruencia¹⁷ a ΣM és ezt követően a $\Sigma(-M)$ adatainak kétféle számításmódja között a tizedes számokra kiterjedő ütközés, amennyiben a számpéldánk általános ritmusa és a *hoarding* adataihoz való alkalmazkodás más tizedes számjegyeket imputál. Az eltérés csekélységénél fogva azonban és csak kényelmi okokból inkább az utóbbi számításmódhoz alkalmazkodtunk. Mint az adatok általános irányvonalából látható, ΣH új adatai ugyanúgy szimmetrikusan és ritmikusan helyezkednek el, akár $\Sigma(-M)$ adatai, bár az arányos számnagyságok mások. Az új H adatai még egy további éveltolással sem lennének teljesen szimmetrikus elrendeződésűek, és az eredeti ritmusuk mindenképpen veszendőbe megy, viszont egy új ritmust vesznek fel. Az elfogadott új elrendeződés csak két korábbi adatsorunkat módosítja; az egyik a teljes beruházás, az *investment*, a másik pedig a forgótőke, a *circulating capital*. Ezeket a módosulásokat tünteti most már fel a 7. táblázat.

¹⁷ Meg nem felelés. (lat.)

A forgótöke forgási sebességét feltételezve, az adat kumulatív, vagyis a *CK* adatát a forgási sebességgel megszorítottak kell elképzelni, úgyhogy a tulajdonképpeni forgótöke csak a *CK* forgási sebességgel elosztott összege. Erre később még úgyis visszatérünk. A leglényegesebb adat a *driving force*, amely a tüneti következmények igazi mozgatóereje, amelynek jelenléte empirikusan igazolható, és az elméleti okoskodások figyelmét is magára irányította. A folyamat szemléltetésére megadott 5. ábránk persze a jelen módosításokkal szintén megfelelően módosul. Egyedül a *net income* görbéje marad teljesen változatlan. Valamennyi többi görbe balra tolódik, megfelelően annak, hogy a pénzmennyiség változásának és a kumulatív *hoardingnak* görbéi között mutatkozó 2 évi időkülönbséget ki kellett küszöbölni, és ezt csak az utóbbi és vele kapcsolatos összes görbék balra tolásával lehetett megtenni. A balra tolódás eredményét feltüntetető ábránkból kiderül a szimmetrikus elrendeződés megszűnése.

7. táblázat

Év	<i>H</i>	<i>TS</i>	<i>I</i>	<i>GY</i>	<i>CK</i>
1.	0	18,0	18,0	72,0	72,0
2.	+1,5	16,5	15,0	66,0	64,5
3.	+3,0	15,0	12,0	60,0	57,0
4.	+3,0	13,5	10,5	54,0	51,0
5.	+1,5	12,0	10,5	48,0	46,5
6.	0	12,0	12,0	48,0	48,0
7.	-1,5	13,5	15,0	54,0	55,5
8.	-3,0	15,0	18,0	60,0	63,0
9.	-3,0	16,5	19,5	66,0	69,0
10.	-1,5	18,0	19,5	72,0	73,5

6. ábra

A pénzmennyiség csökkenését, a *money stock decrease* $\Sigma(-M)$ jelzésű adatait az előbb vázolt alapon számítva belerajzoltuk a 6. ábránkba, amely ilyképpen a

cumulative hoarding harang alakú görbéje alá ugyancsak harang alakban egyenletesen beleillik. A „dishoarding” görbéje egyébként változatlan méretekkel balra tolódott, és a *net income* görbáját mint *primus agens* 2 évvel, a *total investment* görbáját pedig 1 évvel előzi meg. Az utóbbi görbe ellenben méreteiben összeszűkül, maximuma és minimuma egyaránt csökken, és a *dishoarding* görbéje mögött 1 évvel elmaradva, a *net income* görbéjének mégis 1 évvel elébe kerül. Ezzel a *hoarding-dishoarding* görbéje átveszi az oksági vezetést az *investment* görbéjével szemben, az *investment*nek általa vezetett görbéje pedig a *net income* görbéjével szemben. Az első és harmadik görbe kilengésének nagysága mégis változatlan, a második görbéé pedig csökken. Ha a három görbe közti *lag*-eket megszüntetjük, akkor az eredeti állapot csak abban az egyben nem áll helyre, hogy a második görbe kilengésének nagysága csökkent. A három görbének eltolt számadatait egymás mellé állítva felhasználhatóvá tesszük az egész tízéves folyamat okozati összefüggésben való leírására. Berajzoltunk azonban a 6. ábránkba egy (+*M*) jelzésű új görbét is a *yearly money increase*, vagyis a (–*H*) adataiban benne rejlő évi pénzszaporulat, a pénzmennyiség évi növekedésének adatairól. Következő számtáblázatunk ezeket az adatokat helyezi egymás mellé a következőképpen:

8. táblázat

Év	(+ <i>M</i>)	(– <i>H</i>)	<i>I</i>	<i>NY</i>
1.	0	0	18	60
2.	–1,5	–1,5	15	55
3.	–2,0	–3,0	12	50
4.	–2,0	–3,0	10,5	45
5.	–1,2	–1,5	10,5	40
6.	0	0	12	40
7.	+1,2	+1,5	15	45
8.	+2,0	+3,0	18	50
9.	+2,0	+3,0	19,5	55
10.	+1,5	+1,5	19,5	60

A (+*M*) adatai a $\Sigma(-M)$ korábbi adatainak évi különbségei, természetesen egyben ellenkező előjellel. A (–*H*) a (+*M*) adatainak nagyobb kilengéseivel előtte jár, s ezzel az előbbi az utóbbit intonálja. Mindenképpen (–*H*) a *primus agens*, amelynek nagyobb maximuma és nagyobb minimuma a (+*M*) kisebb maximumának és kisebb minimumának idejével egybeesően a 8. és 9., illetve a 3. és 4. esztendő. A bruttó beruházást kifejező *I* maximuma a 9. és 10., illetve minimuma a 4. és 5. esztendő. Végül a nettó jövedelem maximuma a 10. és 1., illetve minimuma az 5. és 6. esztendő. Ennek megfelelően változik a nettó jövedelemnek a bruttó beruházással meghatározott képlete, mert nem a folyó beruházások határozzák meg a folyó jövedelmet, hanem minden év folyó

beruházásaival a következő év nettó jövedelmét lehet meghatározni, természetesen piacgazdálkodásban, nem pedig tervgazdálkodásban is. A képlet tehát a következő alakra módosul: $Y_1 = Y_0 + f(E)(I_0 - I_1)$, az annak megfelelő további bontás lehetőségével. Az I aztán mint mozgatóra, a $(-H)$ -ra mint tünetre pedig a $(+M)$ -re vezethető vissza, amire még visszatérünk. Most először a $CK = C + I$ képletet akarjuk számokkal kitölteni.

9. táblázat

Év	C	I	CK
1.	54	18	72
2.	49,5	15	64,5
3.	45	12	57
4.	40,5	10,5	51
5.	36	10,5	46,5
6.	36	12	48
7.	40,5	15	55,5
8.	45	18	63
9.	49,5	19,5	69
10.	54	19,5	73,5

10. táblázat

Év	P	C/P	I/P
1.	110	49,9	16,4
2.	105	47,1	14
3.	100	45	12
4.	95	42,6	11,1
5.	90	40	11,7
6.	90	40	13,3
7.	95	42,6	15,8
8.	100	45	18
9.	105	47,1	18,6
10.	110	49,9	17,7

Az évi fogyasztás a mindenkori tiszta jövedelem 10%-kal csökkentett összegében van felvéve, vagyis az előzetes feltevés szerint megszabott új megtakarítás, a tiszta beruházás alapja van levonva belőle. A fogyasztás nagyobb állandóságának kell kiderülnie a beruházással való összehasonlításból, mert a fogyasztás névleges változása a mélyponttól a csúcspontig, vagyis 36-tól 54-ig csak 50%-os, addig a bruttó beruházásoké 10,5-ről 19,5-ig majdnem 100%-os, pontosabban 86,7%. Ha adataink mellé egy árindexet helyezünk 110, 105, 100, 95, 90, 90, 95, 100, 105, 110-es számértékekkel, akkor a fogyasztás minimális reálértéke az 5. és 6. évben 40,0, maximális reálértéke az 1. és 10. évben 49,9, viszont a bruttó beruházás minimális reálértéke a 4. évben 11,1, maximális reálértéke pedig a 8. évben 18,6, vagyis amíg a fogyasztás reális változása 25%, a bruttó beruházásoké 67,6%. A bruttó beruházások reális számértékei pedig

egészben így alakulnak: 16,4, 14,3, 12,0, 11,1, 11,7, 13,3, 15,8, 18,0, 18,6, 17,7. A fogyasztás tíz évi reálértékei ugyanezen az alapon: 49,1, 47,1, 45,0, 42,6, 40,0, 40,0, 42,6, 45,0, 47,1, 49,1. A 10. táblázatban.

Az utánpótlási tőkétől mint számítási egységtől az árindex megválasztásánál annak a megfontolásnak az alapján térünk el, hogy a számok reálértékei sem lehetnek prosperitáson és depresszióon keresztül változatlanok, és a reálértékeknek is nagyobbaknak kell lenniök prosperitásban, mint depresszióban. Az árindexnek tehát kevésbé lehet csak emelkednie prosperitásban és kevésbé lehet csak esnie depresszióban, mint a számértékeknek általában, mert az az elengedhetetlen feltétele annak, hogy a reálértékek is változzanak, mégpedig abba az irányba és olyan módon változzanak, ahogy az általános gazdasági helyzetképnek megfelel, illetve a helyzetképről szerzett általános benyomással összhangban van. A *P* a táblázatban az általános árszínvonalat jelzi, amelyről később még szó lesz, a *C/P* a fogyasztásnak az árindexszel helyesbített értékeit, az *I/P* pedig a bruttó beruházásoknak az árindexszel helyesbített értékeit adja meg. Ugyanígy lehet persze az utánpótlási tőke, valamint a tiszta és nyers jövedelem számértékeit is reálértékekre helyesbíteni. De mivel az utánpótlási tőke változó értéke nem forgalmi érték, hanem csak az árindex után számítható becserték, az árindexszel egyezőnek is felvehető, és így a névértékének nem kell szükségképpen a reálértékétől különböznie. Az árindex szétválasztható a fogyasztási és a beruházási javakéra, s a fogyasztást az előbbivel, a beruházást pedig az utóbbival elosztva lehet reálértékére redukálni. Mivel pedig a fogyasztási javak árindexének kilengése kisebb a beruházási javakénál, ezzel a fogyasztás és beruházás reálértékeinek lengési ritmuskülönbsége megint összeszűkül.

A gazdasági helyzetváltozások legszembeötlőbb tünete az árak változása; az árak változását pedig időbeli közelségben a pénzmennyiség változása kíséri. Kézenfekvő közöttük okozati összefüggést felállítani, különösen mivel a pénzmennyiség változása, ha nem is az oka, hát legalább a feltétele lehet az árak változásának. De az árak a forgalom termékei, és a pénz nem egyszerűen a mennyiségével, hanem a forgásával vesz részt a forgalomban. Sok heverő pénz kevesebb lehet kevés pénz gyors forgásánál, és így az árak változhatnak gyorsabban vagy lassabban forgó pénzzel a pénzmennyiség változása nélkül. Az árak változása tehát nem egyszerűen a pénzmennyiség függvénye, és a pénzmennyiség változása nem történik indítóok nélkül, amilyen indítóok éppen az árak változása is lehet. Az árak emelkedése okul szolgálhat a pénzmennyiség növelésére és az árak csökkenése a pénzmennyiség csökkentésére, hogy a pénzmennyiség a pénzsükséglethez alkalmazkodjék. Már nehezebb az árak emelkedését a pénzmennyiség csökkentésével ellensúlyozni, és még nehezebb az árak esését a pénzmennyiség növelésével megjavítani. Mindenesetre az árak változása nem a pénzmennyiség egyszerű függvénye, és nem lehet azt mondani, hogy a pénzmennyiség nem függ az árak változásától. Általában pedig a pénzmennyiség változása nem származik a pénzkibocsátó hatalmak önkényes

elhatározásától, hanem erre tárgyi körülmények gyakoroltak döntő befolyást akkor is, ha ezeknek a körülményeknek megítélésében tévedhettek is. A pénzforgási sebesség növekedése a gazdasági élet megélénkülésének, csökkenése pedig a lanygulásának legjellemzőbb tünete, és pedig éppen az árak változásán is észrevehetően; ezért lehet azt mondani, hogy az árak változása elsődlegesen a pénzforgási sebesség függvénye, és különösképpen az áralakulás irányváltozásának okozója a pénzforgási sebesség növekedése vagy csökkenése. Inflációban a pénzforgási sebesség szerepe más; az infláció első szakaszában a pénzmennyiség növekedését a pénzforgási sebesség csökkenése ellensúlyozza, mert a változás ideiglenességére számítva a pénzérték helyreállítását ki akarja várni; a második szakaszban a pénzforgási sebesség növekedése a pénzmennyiség növekedését túlhangsúlyozza, mert a pénzérték romlását meg akarja előzni; végül a harmadik szakaszban a pénzforgási sebesség növekedése a növekedő pénzmennyiség összértékét is teljesen megsemmisíti. Itt azonban mindenekelőtt a konjunktúraváltozásokról, a prosperitás és depresszió váltakozásáról van szó, ahogy két évszázad óta a kapitalisztikus gazdálkodás minden országában és együttesen az egész világ gazdaságban is végbement.

A konjunktúraciklus a tízévenként ismétlődő válságokkal együtt kétszáz éves múltra tekinthet vissza, a kapitalisztikus pénzgazdálkodásnak ellenben már négyszáz éves múltja van. Ami a két korszakot egymástól elkülöníti, az nem csupán a korai kapitalizmusnak egy nagy kapitalizmussá való kifejlődése és általánosulása, hanem egy új jellemvonásnak a csatlakozása is, ez pedig a gépkorszak kialakulása. A 18. század második felének angol gazdasági forradalma alatt indult el diadalútjára a géprendszer, és a technikai haladás e nagy teljesítményével együtt kapcsolódott be a természet energiái is. A gépkorszak előtt a gazdasági élet a stacionárius változatlanúság alig látható lassú haladásánál többet nem tudott felmutatni, s a gazdálkodás évi kerete a fogyasztó gazdaságot csak az építési termelés szerény méreteivel lépte túl. A beruházás csak fenntartási tőkébe történt, ami szerkezeti, strukturális mása az építési termelés működési, funkcionális szerepének. A gépkorszakkal a gazdasági élet összetétele alapján megváltozott. A fogyasztási jószágtermelés mellett a beruházás most már két szakaszra oszlik, és pedig funkcionálisan az építési és géptermelésre, strukturálisan pedig a fenntartási és utánpótlási tőkékre, amelyekbe a beruházás különböző módon történik. Az új vonás a géptermelés és az utánpótlási tőke, az évszázados *maintenance capital*-lel szemben a *replacement capital*. Utaknak és házaknak nem gyűjtenek utánpótlási tartalékot, a fenntartás évszázadokra elegendő. Az utánpótlási tőke ellenben, bár nagy értékű és tartós használatú, elhasználódik, aminek fedezésére tartalékot kell gyűjteni, és ami siettető, elavul, amit szintén le kell fedezni. Ahogy a megtakarítás új beruházásra feltartóztatja közvetlenül a fogyasztást, úgy az utánpótlás készletgyűjtése késlelteti a forgalmat, hogy a felgyülemlett készlet bevetése aztán siettesse. Így a fogyasztási

ártermelés egyenletes folytonosságának egyenes vonalából a tartalékgyűjtés késleltetése hullámvölgyet, bevetése pedig hullámhegyet alakíthat ki. A konjunktúrahullám eredetét az utánpótlási tőke géptermelésében lehet keresni. A jellegzetes válsághely is meghatározható a géptermelés túltőkésítésében, amelynek terméktöbbletét különösen a fogyasztási ártermelés tökehiány miatt képtelen átvenni. Ami a fogyasztási jószágtermelés szempontjából a termelés folytonosságát közvetlenül még nem veszélyezteti, az utánpótlás késleltetése és a bővítés elmaradása, az a géptermelés teljes leállását eredményezheti, mert ami a fogyasztási jószágtermelés szempontjából csak beruházási jószág, az a géptermelés szempontjából termék. Ez az akceleráció viszonya a fogyasztási jószágtermelés záróterméke és a géptermelés között.

Egy építmény évszázadokig eláll, míg elhasználódik; egy nagyvárosi lakóház avulási élettartama is eléri átlagosan a nyolcvan esztendő. Egy gép elhasználódási ideje ellenben csak 30-40 esztendő, és átlagosan elfogadott elavulási ideje tíz esztendő. Az utánpótlási tőkeszköz elhasználódásával, sőt elavulásával párhuzamosan utánpótlási tartalékot kell gyűjteni, amely tehát teljes felgyülemléséig csak időleges, átmeneti jellegű likvid, vagy könnyen és gyorsan likvidálható befektetésbe mehet, és így késleltető hatású ugyanúgy, mint ahogy élénkítő és siettető a végleges bevetés alkalmával. Egy géprendszer, amely tízévenként megújul, éppen tíz éven át nem újul meg és vár, valamint felkészül, sőt gyűjt a megújulásra. A reinvesztíció mindig a technikai haladásnak már mindenkor magasabb szintjén történik, s mert a reinvesztíció mérete nagyobb a hozzá csatlakozó új investícióénál, az előbbi az igazán irányt és mértéket megadó. Ha az utánpótlási tőke az évi tiszta jövedelem kétszerese, akkor az utánpótlási tőke 10%-át elérő reinvesztíció is a kétszerese az évi tiszta jövedelem 10%-át alkotó új megtakarításnak, amelynek egy része még az építési termelésbe, vagyis új fenntartási tőkébe megy, és így az utánpótlási tőkébe menő új beruházás a reinvesztíciónak nem is a fele, hanem csak a negyede is lehet. De a különböző termelési ágak és vállalatok reinvesztíciója *egyenletesen* is eloszolhatnék minden tízéves szakasz egyes évei között, mint ahogy egy építészövetkezet tagjai is folytatólagosan építkezhetnek egymás után. De itt avatkozik be a technikai haladás termelési költségcsökkentő hatása és a *Schumpeter*-féle újító vállalkozók példaadó kezdeményezése, amelyet a többi vállalkozó rajokban követ és utánoz. Az újítások általánosulása aztán addig tart, amíg az utánpótlási tartalékok ki nem merülnek; ezért van az, hogy a termelési berendezkedés sohasem éri el a maga teljességében a mindenkor technikai haladás utolsó színvonalát. Az utánpótlási tartalékgyűjtés kényszere *folytonos*, de a bevetés gazdaságossági megfontolásokon alapszik, és ezért *lökésszerű*. Ha a termelési kapacitás kihasználatlan, a bevetés nem időszerű; s amikor a reinvesztíció elmarad, az új investíció bővítése még kevésbé van helyén. A költségcsökkentés mindig kívánatos, de a technikai haladás alkalmazása új beruházást vagy legalábbis magasabb szintű reinvesztíciót tesz szükségessé,

amihez beruházási tartalék kell; az újító vállalkozó sikere pedig utánzásra serkentő, ha a siker ki van próbálva és a tartalék rendelkezésre áll. Így indul az alkalmasnak látszó pillanatban a vállalkozók raja *lökésszerűen* az újító vállalkozó kezdeményezése után.

Ha az egész géprendszer bármely pontján, illetve a géprendszer egész hosszában, különösképpen pedig a fogyasztási ártermelésben, a beruházási tartalékok kimerültek és a géptermelés termékei nem találnak piacot, akkor ez a géptermelés túltőkésítése mellett bizonyít ugyanakkor, amikor egyébként az általános tökehiány jele. A géptermelés piaci elhelyezése zavarából és termelésének összezsugorodásából megindul a piac összeszűkülése minden irányba, különösen a fogyasztó ártermelésben is. Csökken az áruforgalom, a pénz forgási sebessége és az árszínvonal is. Az árak esése az áresés folytonosságának kilátásával előnyössé teszi a pénz és előnytelené az áruk tartását. Nem előnyös ellenben az adósságok tartása, mert az áreséssel a hitelezők nyernek. Viszont az áreséssel az adósok fizetéképtelenekké lesznek, s ezért a hitelezőknek az adósoktól legalábbis nagyobb biztosítékokra van szükségük. Ez a hitelforgalom megszorítása, s ezzel egyben a hitelművelet keretében kibocsátott pénzmennyiség, vagyis az uralkodó pénznem, a hitelpénz mennyiségének csökkentésére vezet. Az áruforgalom csökkenésével megszorul a termelés, a termelési kapacitás kihasználatlan marad, nem időszerű a reinvesztíció, még kevésbé az új beruházás. Az árak esnek a technika haladásától függetlenül, a termelési költségeket csökkenteni kell, nagy a nyomás a termelés racionalizálása irányában. Nagy a nyomás a technikai haladás irányában, a technikai haladás termelési költségeket csökkentő irányában is. Érvényesül a szükség kényszere, a *Spiethoff-féle Peitsche der Not*.¹⁸ Érvényesül a likviditásra való törekvés, a *Keynes-féle liquidity preference*, készpénz és a tőzsdén pénzzé tehető értékek tartása alakjában. Tartalékok maradnak kihasználatlanul, hacsak nem mint *temporary investment*, tartalékok gyűlnek és a maguk órájára várnak, amikor végleges, tartós és teljes bevetésre kerülnek. A *Schumpeter-féle* kezdeményező vállalkozók sikeres újításai aztán megfordítják az irányzatot, amikor a felgyülemlett tartalékok birtokában tömeges utánzásra tudnak találni. Megindul az utánpótlási tőke beruházása, reinvesztíciója, amivel a fogyasztás viszonylagos egyenletességén túlmenően a hullámhegyre ugyanúgy fellendül, ahogy a depresszió alatt a hullámvölgybe lelanyhult az egész gazdasági élet. A *Marx-féle* egyszerű és bővített tőkereprodukciós folyamata tulajdonképpen csak az utánpótlási tőkének reinvesztíciós hányadára érvényes a hozzá csatlakozó új investícióval. Semmi más nem reprodukálódik. A reprodukció azonban nem is egyenletes, mert kisebb depresszióban és nagyobb prosperitásban. A *hoarding* mélyíti el a hullámvölgyet, ami a pénzmennyiség csökkenésére is vezet és a beruházásokat

¹⁸ A szükség korbácsa. (ném.)

összezsugorítja; a *hoarding* maximuma mutatja a pénz minimumát, s a beruházások minimuma nyomában a nemzeti jövedelem is a minimumra száll le. Az irányzat megfordulását a pénz forgási sebességének megnövekedése vezeti be, a *hoardingot dishoarding* váltja fel, vagyis a tartalékok bevetésre kerülnek, és a pénz mennyisége is megnő. A beruházások maximumra emelkedésével a nemzeti jövedelem is a maximumára ér el. A termelési költség növekedésével az árak emelkednek, a termelési költségeket előlegező vállalkozók az árak emelkedésével nyernek, a termelés kiterjed, a foglalkoztatás nő, érvényesül a *Spiethoff*-féle *Zuckerbrot der Gewinner*.¹⁹ De ez csak addig érvényesülhet, amíg a tartalékok ki nem merülnek. A vég nélküli gyorsulás nyilvánvalóan lehetetlen. Valahol az expanzió határa van. A kilendülés határa csak a rendkívüli tartalékok, a *dishoarding* lehetőségének kimerülése lehet. A hullám törés nélkül is átmehet a hullámhegyből a hullámvölgybe, amint tulajdonképpen törés nélkül ível át a hullámvölgyből a hullámhegy felé. Két évszázad tanulsága szerint ezt ténylegesen nem tette meg. De kielező egyedi tényezőknek mindenkori különböző jelenlétén felül a *Spiethoff* szerint mindig megfigyelhető tőkehiány, *Kapitalmangel*, a beruházó termelési ágak oldalán, ami egybetartozik túltőkésítéssel, *Überkapitalisation*-nal, a beruházási iparokban, megadja a *Kapitalfehleitung*-nak²⁰ azt a képét, ami a válság helymegjelöléséhez, és ezzel lényegbeli megmagyarázásához elégséges. Két további magyarázatot is kapunk két különböző konjunktúráterápia meghatározásához. *Keynes* a *forced saving* mintájára egy *forced investment* terápiáját ajánlotta a depresszió leküzdésére. Az 1945 óta Nyugaton érvényesülő anticiklikus politika a prosperitás szakaszát használja fel a depresszió megelőzésére úgy, hogy a pénzteremtéssel járó *forced saving* alkalmazásbavételi lehetőségét szorítja meg a mindenkori inflációs veszély hangoztatásával és megelőzésével. A prosperitás tehát nem tud teljesen kibontakozni akkor, amikor a tartalékok még kimerítve nincsenek. Erőteljes adóztatási politika áll aztán nemcsak az anticiklikus politika, hanem a fegyverkezési politika szolgálatában is úgy, hogy a válsággócban álló géptermelést a fegyverkezéssel piaci elhelyezési gondoktól függetlenül állandóan foglalkoztatja, tehát a túltőkésítés veszélyétől megóvjá. Az állami tervgazdálkodás is azzal szünteti meg a konjunktúraváltozásokat, hogy a beruházásokat teljesen kivonja a piacgazdálkodás ellenőrzése alól.

A pénz nem csupán mennyiségével, hanem forgási sebességével is vásárlóerő. Prosperitás és depresszió között nem csupán a pénz mennyisége, hanem forgási sebessége is csökken, illetve forgási sebessége előbb csökken, mint mennyisége. Depresszió és prosperitás között a pénz mennyisége és forgási sebessége egyaránt nő, de forgási sebessége előbb nő, mint mennyisége. Nagyobb a pénz forgási sebessége, mint jövedelemképző ereje; több mint 7 forgást

¹⁹ „A nyerteseknek járó cukrászsütemény.” (ném.)

²⁰ A tőke téves irányítása. (ném.)

tesz, mielőtt egy jövedelemegységet produkál. Teljes sebessége szerint is átlagos hevertetése 14 nap körül van, valamivel több vagy kevesebb. A tiszta jövedelem pénzüsszege a teljes pénzmennyiségnek legalább kétszerese, de legfeljebb háromszorosa, vagyis az $Y = \nu M$ képletben az Y jövedelem az M pénzmennyiségnek $\nu = 2$ -szerese vagy 3-szorosa országonként különbözően; feltehetően inkább 3 alatt vagy 2 depresszióban és inkább 2 fölött vagy 3 prosperitásban; azonban már 1/10 pontnyi eltérés is igen jelentős lehet, hiszen a pénzforgalomban 10%-os változást okoz. *Keynes* ennek a jövedelemforgási sebességnek a normálisra való felfokozásával akarta nekilendíteni a pangó gazdasági életet, és kétségtelen, hogy ebben a jövedelemforgási sebességben is egy rejtett nekilendítési tartalék, *hoarding* van jelen.

VII. fejezet

A pénz mint a gazdasági körforgás hajtóereje

John Stuart Mill 1871-ben azt írta, hogy semmi sincsen annyira tisztázva, mint a gazdasági érték, és ekkor a munkaértéket értette alatta; ugyanabban az évben pedig ketten két különböző országban egy egészen másfajta gazdasági érték-elméletet alapoztak meg: *William Stanley Jevons* Angliában és *Karl Menger* Ausztriában. Hasonló helyzetbe kerültek sokan az első világháború után, amikor azt hitték, hogy a háborús pénzromlás, a papírpénz-infláció a pénz minden rejtelmét felfedte előttük. Azóta mást se teszünk, mint egyik meglepetésből a másikba esünk a pénz rejtett tulajdonságainak és lehetőségeinek feltárulása következtében. Amellett egyre jobban elhalkulnak azok, akik a pénz ártalmosságát és nélkülözhetőségét hirdették. Ahogy a munkamegosztás kifejlődött egy tömeges társadalomban, a pénz közvetítő szerepe egyre kevésbé mellőzhető. A javak közvetlen cseréje megoldhatatlan; ha kivételesen előfordul, kényelmetlen, nehézkes és megbízhatatlan. Az adásvétel menthetetlenül szétvált egymástól két külön részre, egy eladásra és egy vételre; aki elad, pénzért ad el árut és nem vesz áruért pénzt; aki pedig vesz, pénzért vesz árut és nem ad el áruért pénzt. Ha az egyiket is, a másikat is külön adásvételnek nevezzük is, a tulajdonképpeni árucseré nem egy, hanem két adásvételből áll, vagyis egy árucseré két adásvétellel egyenlő. Éppen ebben áll a pénz csereközvetítő szerepe, és ezért nevezzük *csereeszköz*nek; vagyis azért, mert pénz és áru között éles különbséget teszünk. De azt is szokás mondani, hogy a pénz azért csereeszköz, mert az áruk egymással közvetlenül össze nem mérhetők, és az áruk pénz nélkül olyanok, mint a törtek, amelyeknek még közös nevezőjük nincs; így a pénz az áruk közös nevezője, illetve az áruk azzal válnak összemérhetőkké, hogy pénzértékben kifejezve vannak csak közös nevezőre hozva. A pénz tehát csak azért lehet csereeszköz, mert mint az áruk értékének közös nevezője, a gazdasági érték kifejezőjévé és mértékévé lett egyáltalán; ezért nevezzük a pénzt *értékmérő*nek is. Mint a gazdasági érték általános kifejezője aztán a gazdasági teljesítés legáltalánosabb eszköze, vagyis a fizetések teljesítésének eszköze is; ezért nevezzük *fizetési eszköz*nek is. De ezzel a pénz funkciói, feladatai még távolról sincsenek kimerítve. Óseredetileg a pénz legelőször a *vagyonfelhalmozás* és az *értékmegóvás eszköze*; ezért szolgált kincsgyűjtésnek és ezért kínálkoztak anyagának a nemesfémek. De előbb volt a vagyonfel-

halmozás eszköze a marhaállomány, és ezt őrizték meg az érmeiken kivert állatfejek, hogy aztán a fejedelmek képeinek adjanak helyet. Ezzel az értékmegóvással, az értékállandóság fikciójával függött aztán össze, hogy a pénz az *elhalasztott fizetések mértéke* is lett, *standard of deferred payments*. Végül, hogy újabban a pénz egyre inkább anyagtalanná vált, értéke inkább az állami hitelesítéstől, mint *Knapp* hangsúlyozta, illetve a társadalmi elismertetéstől és elfogadástól függött, előtérbe lépett *számolási egység* szerepe, a *numéraire* a *monnaie* ellenében. A *klíringben* jelentkező elszámolási követelésnek és a folyószámlabetétben jelentkező bankpénzátutalásnak csakis ez a számolási egység felelhet meg a pénz igazi és leglényegesebb szerepe gyanánt. A pénznek ehhez a hét elismert funkciójához nyugodtan hozzásorolhatunk nyolcadiknak és kilencediknek még kettőt, sőt tizediknek még egy harmadikat is. Az egyik szerint a pénz a gazdasági körforgás *keringő közege*, *circulating medium*, mint a folyóvíz, amely hajókat visz a hátán és hordalékot a fenéken, vagy még inkább, mint a vér az emberi testben, amely szállítja a tápanyagokat és a bomlási termékeket egyaránt; nem is a merkantilisták, hanem a gazdasági körforgást felfedező francia udvari orvos, *François Quesnay* látott a pénzforgalomban a vérkeringéshez hasonló jelenséget. A pénz azonban több a gazdasági körforgásban, mint keringő közeg, mert *vásárlóerő*, *purchasing power* és fizetési hatalom; ezért nevezzük el a gazdasági körforgás hajtóerejének, még ha ezt az erőt csak halmazataiban, agglomerációiban, mint pénzjövdelem vagy forgótőke tudja is kifejezni. Épp ezen a hatalmán alapul aztán, hogy a pénzpolitika eszközéül szolgál mint a *gazdasági élet* központi *irányításának* egyik leghatalmasabb *eszköze*. Amióta a pénz úgyszólván anyagtalanná lett, és a pénzteremtést, a *Geldschöpfungot* feltalálták, azóta a gazdasági körforgás befolyásolásának legegyszerűbb módja a keringő közegbe való külső beavatkozás; a befolyásolás könnyűsége azonban csak látszólagos. A következmények nem bizonyultak jól áttekinthetőeknek és mindig új meglepetésekkel és új problémákkal szolgáltak.

Mises a pénznek történetét három részre tagolta: az *árupénzt* a *fémpénz* követte, ezt pedig a *jelpénz* váltotta fel. Árupénznek nevezhetjük azt a pénzt, amely még inkább áru, mint pénz, így a só, amely a sóban való fizetéseket a salláriumban, vagy még inkább a francia *salaire*-ban máig is megőrizte, de ma már csak áru és nem pénz. A latin *pecursia* is őrzi a nyájból, *pecusból* való eredetét. De a fémpénzek, különösen a nemes fémpénzek végleg legyőzték az árupénzt; a nemesfémek is megmaradtak árunak, de már inkább pénzek, mint áruk; az érme pedig különösen lettek ilyenek. A fémpénzekkel a súlyelnevezések lesznek pénznevekké; a középkor pénzrendszerét meghatározó *libra* is ilyen pénzsúly, amiből a francia *livre* és az angol *livre sterling*, a mai *pound sterling* a maga £ jelével egyaránt származott. A középkori *libra* = 20 *solidus* = 20 · 12 *denarius* pénzrendszer ma is megvan az angol pénzrend-

szerben a *shilling* s és a *penny* d jelével együtt,¹ ami még a német *Pfennig* \mathfrak{P} jelében is visszatér. A magyar forint a flórenci arany emlékét őrzi,² míg a középkor és újkor pénze egész a 19. század folyásáig az ezüst volt, ennek pedig jellegzetes neve a *Thaler*, a tallér, de őrzi az ezüstpénz emlékét a francia *argent*, *Adam Smith*nél is előfordul még a *silver* elnevezés pénz helyett, és az amerikai dollár, a silver dollar is fennmaradt a dollár \$ jelében. Az angol pénztörténet a fém pénz összes változatait kikísérletezte az utolsó három, sőt négy évszázadban a 17. század eleje óta. A kettős arany-ezüst valutát próbára tette alternatív valutaként, amikor fix árfolyamreláció mellett a rosszabbik mindig kiszorította a jobbikat a forgalomból; íme a *Gresham*-féle törvény tanulsága. Azután sorra került a parallel valuta is a mindenkori piacra bízva az árfolyamreláció ingadozó megállapítását. A visszaállított alternatív valutában a jobban megkoptott ezüstpénz maradt forgalomban, amelyet magánosok körülnyírással is megcsonkítottak, az állam által pótlólag kibocsátott teljes súlyú ezüstmérmeket pedig a magánosok azonnal eltüntették a forgalomból; így szüntették meg új ezüstpénzek kiverését 1798-ban. Ha a napóleoni háborúk közbe nem jönnek, az aranyvalutára talán hamarabb is rátérnek, mint névleg 1816-ban, tényleg pedig 1821-ben. Mindenesetre ehhez aztán a háborús infláció rossz tapasztalatai is hozzájárultak a gabona és a nemesfémrudak magas árával, ami megszólaltatta *Ricardót* és a *Bullion Committee*-t³ egyaránt; egyben *Ricardót* a pénzürték mennyiségi elméletének felállítására ösztökélte, ami szerint a pénz értéke fordított arányban változik a mennyiségével. Ezt akkor persze csak a bankjegyekre és papírpénzre értették, mert csak ezek voltak korlátlanul szaporíthatók. Hogy Amerika felfedezése egy nemesfém pénz-inflációt idézett elő Európában, majd a kaliforniai és ausztráliai aranybányák felfedezése a 19. század közepén s még inkább a dél-afrikai aranybányák felfedezése a 19. század végén még egy aranyinflációt is okozhatott, nem szólva az ezüstmérmek még nagyobb értékvesztéséről 1872, a német ezüstkészletek piacra dobása után, mindez még nem játszott, illetve nem is játszhatott szerepet a pénzürték mennyiségi elméletének kialakulásában, de az elmélet általánosabb érvényére vall, mint csupán a kényszerárfolyamú bankjegyekre vagy papírpénzre. A 19. század közepén a bimetalisztikus Franciaországban és az Amerikai Egyesült Államokban is még az arany volt egyedül forgalomban mint az alternatív valuta rosszabbik fême; de 1872-ig a világ túlnyomó részének fém pénze még az ezüst volt, amint utána egyre általánosabban egyedül az arany lett. Sem az ezüstöt, sem a bimetal-

¹ Az 1967. VII. 14-i, illetve 1969. V. 16-i, „Decimal Currency Acts 1967 and 1969” néven ismertté vált törvények értelmében 1971. február 15-től a brit pénzürték átértékelte a decimális számításra.

² Firenze városa 1252-ben első ízben veretett aranyérmét az ezüstmérmek kiszorítására.

³ A Bullion Committee 1810-es jelentésében a belföldi és a külföldi aranyszükséglet világos megkülönböztetésre kerül. A külföldi aranyszükséglet a fizetési mérleg kiegyenlítésére, míg a belföldi a bizalom megrendülése folytán a belföldi pénzforgalom számára.

lizmust nem tudta megmenteni még az 1865-ben kötött latin érmeunió sem; vagy az 1890. évi amerikai *Sherman*-bill sem, amely a kormányt az ezüstbányászat érdekében ezüstvásárlásra kötelezte. Ekkor azonban már előtérbe nyomultak a pusztán készpénzkímélőknek tartott fizetési módok csak pénzhezlyettesítőknek tekintett fizetési eszközökkel, amelyeknek múltja, kezdete szintén a 17. századba nyúlik vissza. A pénzként forgatható arany- és ezüstletétjegyeket, amelyekből a letéteknél több is kibocsátható, mert valamennyit egyszerre nem váltják vissza, az angol aranyművesek találták fel; és a letétjegyforgalom működött is volna zavartalanul, ha az angol kormány a letéteket kölcsön nem veszi. Így a letétjegyeket az 1694-ben felállított angol jegybank váltotta be bankjegyekre és fedezte a nemes fémkészletek kiegészítéseképpen állami kölcsönkötvényekkel. A 18. század gyakorlata aztán bebizonyította, hogy egyharmad rész nemesfém-értékletét elegendő volt háromszor annyi bankjegy bármikor való beváltásának biztosítására; és ez volt az 1844. évi *Peel*-aktával⁴ rögzített arány is 21 millió fontos bankjegyforgalommal szemben 7 millió font értékű aranyfedezettel. Csak éppen a napóleoni háborúk után megindult a világgazdasági válságok sorozata 1818-ban, 1825-ben és 1836-ban. *Spiethoff* a sorozatot 1820-tól számítja; és 1818-at, valamint 1825-öt még lehet a napóleoni háborúk közvetlen utóhatásának tekinteni, de 1836-ot már nem, és ez erősebben is elhúzódott. Ezért alkalmazott a *Peel*-akta zárlatot a további bankjegy kibocsátásra, hacsak 100%-os aranyfedezet ellenében nem történik. Ez nemcsak hogy nem tudta az 1847. évi újabb válságot megakadályozni, hanem még a *Peel*-akta felfüggesztése sem volt elkerülhető. A pénzszűkén a magánbankok maguk segítettek kölcsönös elszámolásaik készpénz nélküli kiegyenlítésére az 1853-ban létesített *Clearing-House* felállításával. Ez sem tette elkerülhetővé az 1857. évi válságot és a *Peel*-akta újabb felfüggesztését sem. A *Clearing-House* elszámolásait teljesebbé tette 1864-ben az angol jegybank csatlakozása. De ez sem volt elég az 1866. évi válságnak a megakadályozásához, valamint a *Peel*-akta újabb felfüggesztésének elkerüléséhez sem. Mégis az 1850 és 1870 közé eső időszakot tekintik Anglia gazdasági aranykorának. A *golden age* után pedig egészen az első világháborúig a *Peel*-akta felfüggesztésére többet már nem került sor. Kifejlődött ellenben a folyószámlaátutalások alakjában való fizetés, a készpénz nélküli fizetési forgalom, valamint az *overdraft*, a folyószámlabetét-hitel, úgyhogy az egész ország fizetési forgalmának 90%-a már az első világháború küszöbén mind Angliában, mind az Amerikai Egyesült Államokban folyószámla-elszámolások alakjában bonyolódott le. Így egyre jobban a jelpénz korszakába léptünk. Az angol aranykorszak után azonban már erősen felfejlődött Anglia mellé a két nagy vetélytárs, Észak-Amerika és Németország, sőt kisebb mértékben Franciaország is. A

⁴ Az 1844-es *Peel*-törvény a teljes fedezeti rendszer alapján szabályozta a bankjegyforgalmat. Ez azonban az államnak a bankkal szemben fennálló adósságára nem terjedt ki.

kontinentális jegybankok, ha nem is a *Peel*-akta, de az angol jegybank harmadfedezeti elve alapján rendezkedtek be; Észak-Amerika pedig, ha a szövetségi tartalékbankok hálózatával is, 1913-ban szintén megalkotta a maga egységes jegybankrendszerét az aranyvaluta és a 40%-os aranyfedezet alapján. Az osztrák–magyar bank aranyfedezetének hiányait aranyértékre szóló külföldi váltókkal pótolta, s ilyenén aranydevizavalutája is kifogástalanul működött; aranyvalutája sánta valuta is volt, mert ércfedezetébe az ezüst forint is beleszámított; a készfizetések felvételére sem volt kötelezve, de bemutatott bankjegyeit aranyra mindig simán beváltotta. A francia jegybank pedig a bankjegybeváltási kötelezettségnek úgy tett eleget, hogy nem aranypénzeket, hanem aranyfémrudakat szolgáltatott ki. Az ércfedezetet mindenhol esetleges államadóssági kötvényeken felül leszámított bankváltók bankszerű fedezete egészítette ki 100%-osra. Az aranyfedezetet a viszontleszámítolási kamatláb kezelése szabályozta és emelése védte; felemelt bankkamatlábra beáramlott külföldről az arany- vagy külföldi pénzre szóló aranyváltó, és csökkent a viszontleszámított belföldi bankváltók száma; csökkent bankkamatlábra kiáramlott külföldre az arany- vagy a külföldi pénzre szóló aranyváltó, és nőtt a viszontleszámított belföldi bankváltók száma. A nemzetközi aranyozgalmat szűkítette a nemzetközi váltókkal, vagyis devizákkal való fizetés, de csak az aranypontok között, mert ha a külföldi deviza árfolyama az aranypont fölé emelkedett, érdemesebb volt az arany szállítási költsége árán külföldön aranyban fizetni, ha pedig a külföldi deviza árfolyama az aranypont alá esett, akkor érdemesebb lett az arany szállítási költsége árán belföldön aranyban fizetni. Ha 1873, 1882, 1900 és 1907 világgazdasági válsága figyelmeztető is, hogy a rendszer nem működött zavartalanul, a valuták nemzetközi egyensúlya nem bomlott meg, és a jegybankoknak az a törekvése, hogy nemzetközi valuta- és devizaparitásukat megtartsák akár belföldi árszínvonalaik árán is, nemcsak teljes sikerrel járt, hanem részesévé tette őket annak a törekvésnek is, amelyet az angol jegybank a világgazdasági árak stabilizálása érdekében követett, tehát annak a törekvésnek, amely a technikai haladásból származó költségcsökkenés, sőt a gazdasági haladásból származó beruházásnövekedés ellenére is az általános árszínvonal változatlanul tartására irányult.

Ekkor következett be az első világháború nemcsak a már egyre szélesedő világgazdasági hirtelen feldarabolásával, hanem a nagy pénzszaporításaival és inflációs áremelkedéseivel is. A második világháború tapasztalatai alapján elmondható, hogy az első világháború a világot gazdaságilag, nevezetesen pénzpolitikailag teljesen készületlenül érte, és ezért olyan magatartást tanúsítottak, amelyet a második világháborúban elkerültek, tehát az első világháborúban is elkerülhettek volna. A békegazdaságról a hadigazdaságra való átmenetről és a hadigazdaság mikénti vezetéséről volt szó, amit sokkal rosszabbul oldottak meg az első, mint a második világháborúban. Nézzük tehát most már két világháború tapasztalatai alapján magát a tulajdonképpeni problémát! A *Walras*-féle

séma keretében a zárótermékek piacának a bruttó nemzeti jövedelemből származó keresletét így is felírhatjuk: $Y = C_d + D + E$, amelyben C_d a fogyasztási javak keresletét, D és S pedig az értékcsökkenési tartalékokat, illetve új megtakarításokat jelentik. Első megközelítésként feltételezzük, hogy a zárótermékek kínálatának értékösszege a bruttó nemzeti jövedelemmel egyenlő, de a fogyasztási javak kínálatára, C_s , valamint új tőkejavak kínálatára, I , oszlik fel. A képlet tehát a kínálat oldalán egyenlő $GY = C_s + I$ összeggel. Részletezve követelményként egyenlő, külön-külön $C_d = C_s$ és $D + S = I$, ha a kincsgyűjtés lehetőségétől itt először eltekintünk, bár a háború elején még bankjegyzetazaurálást⁵ is számításba kell venni. A hadigazdaság irányítóinak természetes célja csak az lehet, hogy a legkisebb ellenállás irányába terjeszkedjék, de a hadigazdálkodásra való berendezkedés természete szerint is megokolt, hogy az új tőkejavakat keríti hatalmába, illetve az új beruházásokat olyan irányba tereli, amely a hadigazdálkodás érdekeinek megfelel. A zárótermékek termelésének ezt az irányítását, illetve igénybevételét azonban meg kell fizetni, és csak akkor lehet megfizetni, ha az ellentételt is sikerül megszerezni, nevezetesen a bruttó megtakarítások $D + S = I$ értékű összegét. Ha ez megtörtént, akkor még a fogyasztási jószágpiacot is össze lehet zsugorítani, különösen abban a vonatkozásban, amely a külföldi árucserével kapcsolatos. Ekkor is az egyenlőség mindkét oldalának egyenlő hányadát kell birtokba venni, hogy az egyensúly fel ne boruljon. Persze a fogyasztási jószágtermelésnek azt az arányos részét is meg kell az államnak szerezni, amely a hadbavonultak élelmezéséhez és egyéb ellátásához szükséges, egyenleti ellentételével együtt. A hadviselésnek ezenkívül lehetnek olyan különleges anyagszükségei, amelyeket mindenáron biztosítani kell a polgári fogyasztás rendes kereteinek rovására is. A második világháború összes hadviselő államai értették most már a módját annak, hogy mind a megfelelő zárótermékeket, mind pedig a nemzeti pénzjövedelem megfelelő részét meg tudják szerezni és a maradvány polgári piacot megközelítő egyensúlyban tudják tartani; ezzel mind a pénzszaporítást, mind pedig az áremelkedéseket jelentékeny mértékben, mondhatni majdnem teljesen ki tudták küszöbölni, legalábbis a háború végéig. Az, hogy a háború után Magyarországon a világtörténelem legnagyobb inflációja zajlott le, már egészen más lapra tartozik. A háborús pénzgazdálkodásnak a második világháborúban elért ilyen általános nagy sikere ellenére, minden nemzetgazdaság nemcsak a progressziót adta fel, íme az S igénybevétele, hanem a stacionárius állapotot is, íme a D háborús igénybevétele, a másik oldalon ellentételként pedig az I igénybevétele is; ezzel aztán a gazdaság *degresszív* irányba fordult, amire különben alig volna példa. Ez pedig bizonyos mértékig szemléletes tükörkép a progresszió lefolyásának lehetőségeihez is; innen is származik külön jelentősége.

⁵ Tezaurálás: felhalmozás. (gör.-lat.)

Az első világháború azonban nem ezt az utat követte. Kiindulva a 19. század gazdasági liberalizmusának piaci elgondolásaiból, a kereslet és kínálat erőinek szabad érvényesülésére bízta a gazdasági élet háborús átállítását. Felmentették a jegybankot az alól a tilalom alól, hogy kincstári váltókat leszámítoljon, illetve hogy kincstári vagy pénztári jegyeket vásároljon és tartson bankszerű fedezete keretében; az állam pedig az így igénybe vett jegybankhitellel kibocsátott és megszerzett bankjegyekkel úgy lépett fel vevőként a piacon, mint azok a váltótadósok, akik a rendes bankjegykibocsátás alakjában nyújtott hitelből vásárlóerőhöz jutottak. Amíg ellenben az utóbbi a normális bankjegyforgalom mértékét nem haladta túl, és a bankjegyek a jegybankhoz váltólejáratkor visszaáramlottak, addig az előbbi kumulatív szaporulatot okoz és a bankhoz nem áramlik vissza. Az államhitelek úgy konkurálják le a régi piaci vevőket, hogy túlkínálják őket, és így az árakat felhajtja, méghozzá minden piacon, mert hiszen a hadbavonultaknak az állam által nekik kielégített régi polgári szükségletei csak alakot változtatnak, de lényegileg megmaradnak. A túlfizetett eladókat az államnak újra meg újra túl kell kínálnia, és így jön létre az az inflációs spirális, amelynek látszólag nincs határa, de tényleg különböző határai lehetnek, mert szélső határát eddig csak az 1945/46. évi magyar infláció mutatta meg az egész pénzmennyiség együttes értékének teljes megsemmisülésével külön repudiációs⁶ rendelkezés szükségessége nélkül is. Az első világháború után legnagyobb tartott német infláció, az 1923. évi végén a forgalomban volt egész pénzmennyiség névleges teljes aranyértékének csak 0,8%-át érte el. Az inflációnak deflatórius eszközökkel való leküzdésére és a pénzérték háború előtti paritásának visszaállítására pedig klasszikus példa az angol fontnak 1925-ben az aranyalpra való visszaállítása két tehertétellel, az egyik a háború alatt inflált pénzben felvett hadikölcsönöknek aranyértékben való túlértékelődése, a másik a háborúban felemelt munkabéreknek túlvalorizálása.⁷ A következmény az angol külkereskedelemben mutatkozott meg aranyértékben túl magas önköltségei folytán, ami nemcsak az akkori krónikus angol munkanélküliséghez járult hozzá, hanem az angol fontnak 1931. szeptember 21-én az aranyalapról való újabb letéréséhez is.

Persze a második világháború sem kerülhette el a pénzsaporítás eszközeit mint a békegazdaságról a hadigazdaságra való átállás előmozdítóját, de értette a módját annak, hogy ezt a pénztöbbletet lecsapolja; ez volt az *Abschöpfung*.⁸ Ezt a lecsapolást szerény keretek között és bátortalan kísérletképpen az első világháború gazdaságpolitikája is üzte, sőt propagandaérdekből még nagyobb zajt is ütött neki, és ezért a propagandalehetőségért még a lecsapolásból is új

⁶ Elutasító, visszautasító. (lat.)

⁷ Valorizálás: új érték megállapítása a régi érték meghatározott százalékában a pénz értékcsökkenése okozta veszteség kiegyenlítésére. (lat.)

⁸ Lefölözés. (ném.)

pénzszaporítási alkalmat csinált. A lecsapolás két eszköze, az adó és a kölcsönvétel egyaránt használatba jött; az első különösen hangosan a hadinyereség-adóval, a másik még hangosabban a hadikölcsönökkel, amelyek jegyzésének előmozdítására bankjegyszaporítással járó bankkölcsönöket lehetett kapni. Mivel azonban a lecsapolás mértéke nem volt kielégítő, nem segített az ármaximálás és rekvirálás az árdrágító visszaélések büntetőbírói üldözésével együtt sem. A második világháború már egy valóságos *prestiphobia*-val⁹ kezdődött; a hadikölcsönjegyzések divatja elmúlt. Ha ezek nem is voltak soha teljesen önkéntesek, mégis az önkéntesség jegyében állottak, és ezért mértékük épp oly kevésbé volt kielégítő, akár az adóké. Az az érv, hogy az adókat a jelen nemzedék fizeti, a kölcsön pedig jövő nemzedékekre hárul, nem volt egészen helytálló, hiszen elsősorban belföldi kölcsönökről volt szó. A kölcsönök esetleges későbbi visszafizetése adókból sem tehetett többet, mint azt, hogy a terhet az egyik belföldi teherviselő válláról egy másik belföldi teherviselő vállára rakta át. A háború terhét ebben a vonatkozásban a társadalmat mint egészet tekintve a háborús nemzedék egyedül viselte; ebben az értelemben volt igaza *Arthur Salter*nek, hogy minden kilőtt háborús lövedéket nem lehetett utólag, hanem csak előre elkészíteni. De amit a hadigazdálkodás mint degresszív gazdaság felemésztett, a *replacement* elmaradása, az a múlt olyan erőtartaléka volt, amelyet a jövőnek sürgősen pótolnia kellett, és ebben az értelemben a háború terhe a jelen nemzedékről valóban a jövő nemzedékekre hárult; tőkefelélés volt, amelyet a jövőben új tőkegyűjtéssel kellett kipótolni. Ezt a második világháború sem tudta elkerülni; de amit egyébként az első világháború elmulasztott, a második világháború megtette. Sikerült az áremelkedéseket meggátolni és a gazdasági körforgás polgári áramkörének egyensúlyát fenntartani; hiszen elvileg természetes volt, hogy ennek sikerülnie lehet, és nem kell a zárótermékek árukinálatának csökkenésével szemben a pénzjövödelmek pénzkinálatát növelni. A *minél kevesebb áru, annál több pénz* elvével szemben lehetett és kellett is a *minél kevesebb áru, annál kevesebb pénz* elvét is érvényre juttatni. Semmi szükségesség sem volt abban, hogy a csökkenő árumennyiséggel kapcsolatban csak egyre növekvő árszínvonalon lehet egyensúlyt teremteni. Általános ármaximálás, széles körű adagracionálás, a pénzfeleslegeknek a bankokba terelése és kölcsönként való igénybevétele az állam részéről úgy hangzanék, mint egy jámbor tervcsinálás, ha az élet meg nem valósította volna. A gazdasági körforgás két áramkörre szakadt, amelyek mindegyike külön, önmagában egyensúlyban volt; az egyik a megmaradt polgári, a másik pedig a hadigazdasági. Az újból legyőzött, de most meg is szállott, több részre is szakított, az első világháború végeinél dezoláltabb¹⁰ Németországban is nagyjában ott állottak az árak a háború végén is, mint a háború előtt. Az *Abschöpfung* volt

⁹ Szó szerint: kölcsöniszony. (ol.)

¹⁰ Elhagyott, levert. (lat.)

a második világháborúban az összes hadviselőknél a háborús gazdaság-politika legnagyobb, különösképpen a pénzpolitika nagy sikere. Ez annál elismerésre méltóbb, mert a két világháború közötti pénzpolitika olyan kátyúba jutott, aminél az első világháború előtti szekuláris pénzpolitikai egyensúlyhoz képest nagyobb kontrasztot már alig lehetséges elképzelni. Ezzel szemben viszont a második világháború vége óta, tehát 13 éve egy új nemzetközi pénzpolitikai egyensúly körvonalai kezdenek kibontakozni, amelyek eddigi eredményeikkel csak a legnagyobb mértékben biztatók.

A merkantilistákat sokat szidták azért, hogy egyedül a pénz, mindenesetre nemes fémpénz, mennyiségében látták volna a gazdagság egyedüli mértékét. *Adam Smith*-nek mint *great destroyer*-nek¹¹ egyik nagy érdeme állott volna éppen abban, hogy ezt a pénzfátylat, ami a javakat fedi és eltakarja, szétszakította. *Marx* is beszélt az embereket elbűvölő árufetisizmusról, amely láthatatlanná teszi szemünkben az áruk mögött rejlő javakat és az árucseré mögött álló embereket. A pénzérték mindent domináló szerepe ez; de azért ne lássunk a pénzben csak szükséges rosszat. A pénz az emberiség egyik legnagyobb találmánya; de ahogy a másik nagy emberi találmány, a tűz megégeti a vele bánni nem tudó gyermek kezét, úgy égette meg még a pénz, a jelpénz, *John Law* kezét a 18. század elején, amikor értékét illikvid¹² földbirtokokkal akarta fedezni. Azóta sokan járták meg más módon, de hozzá hasonlóan a pénzzel; de megtanultunk meg nem értett és ezért félremagyarázott jelenségeknek is nagyobb igazságot szolgáltatni. Így a merkantilistáknak is több igazuk volt, mint amennyit később elismertünk nekik. Az Amerikából beáramlott nemesfémek, elsősorban még az ezüst, a naturálgazdálkodásban elmerült Európát nagyobb piaci árucserére és ezzel nagyobb munkamegosztásra képesítette; a nemesfémpénz a készletgyűjtést, vagyis a tőkegyűjtést is elősegítette. Pénz a még fejletlen forgalom korában csak az lehetett, amely önmagában hordta értékét; a pénzforgalom növekedése pedig az adószedésnek is új lehetőségeket nyújtott, ami kedvezett az államhatalmi szervezet kialakulásának. Hogyne kaptott volna minden ország a nemesfémek behozatalán, ami nemzetgazdasága kifejlesztésének legnagyobb emeltyűjét ígérte. Nem hiába állapította meg tehát *Hewins*, hogy minden országnak egyszer át kellett esnie a merkantilizmus korszakán. A merkantilistákhoz hasonlóan látta minden ország kedvező jelnek az első világháborút megelőző évszázad folyamán, ha jegybankjának aranykészlete emelkedett, illetve ha arany áramlott be az országba; és kedvezőtlen jel volt az első világháború alatt, amikor a hadviselő felek, a hadseregszállító Amerika kivételével, aranykészletükből kisebb-nagyobb veszteségeket szenvedtek. A két világháború közötti általános *dislocation* egyik okának tekintették a világ aranykészleteinek aránytalan megoszlását, de ez a *maldistribution of*

¹¹ A nagy romboló. (ang.)

¹² Folyósítható fizetési eszközökkel nem rendelkező. (lat.)

gold inkább csak következmény vagy tünet volt, nem pedig ok. Az első világháború a győztes szövetségesek között háborús adósságokkal végződött Amerikával szemben, amelyet a vesztes Németországra rótt jóvátételből akartak megfizetni. Így Anglia épp annyit fizetett Amerikának, amennyit Németországtól kapott. Franciaország pedig többet kapott Németországtól, mint amennyivel Amerikának tartozott. Amerika szabadon kölcsönzött a világnak, különösen 1927-ben és 1928-ban, de csak magas kamatláb mellett; Németországot pedig a jóvátételek fizetésére elsősorban az tette képessé, hogy amerikai kölcsönöket kapott, Franciaország is kölcsönzött külföldre, de csak rövid határidőre és csak Angliának, mert a háború előtti orosz kölcsöntökéinek elvesztése miatt bizalmatlanná és óvatossá vált; Anglia pedig a francia rövid lejáratú kölcsönöket tovább közvetítette Németországnak. Így áramlott *per saldo*¹³ az arany egyoldalúan Franciaországba és Amerikába, majd végül csak Amerikába; ehhez azonban időközben új változások is csatlakoztak. Amerikában 1929 októberében egy örökké tartónak ígérkező *prosperity*-láz után összeomlott a New York-i értéktőzsde, és ez véget vetett az amerikai külföldi kölcsönöknek. Európában pedig 1931 nyarán Franciaország visszavonta rövid lejáratú hiteleit az angol piacról, ami Angliát is hasonló eljárásra kényszerítette Közép-Európával szemben; a francia bizalmatlanság oka az volt, hogy Németország és Ausztria egymás között vámuniót határozott el. A Közép-Európában kitört pénzügyi válság 1931 szeptemberében magával rántotta Angliát is. Megkezdődött a valutaleértékelések korszaka. Az aranyvalutának a háborús inflációk utáni visszaállítása csaknem egy évtizedet vett igénybe, és 1927-ben fejeződött be a francia frank és a lengyel zloty stabilizációjával; öt év múlva pedig Anglia vezetésével a sterlingblokk, 1933-ban Amerika, 1936-ban pedig Franciaország vezetésével az aranyblokk országai is kénytelenek voltak az aranyalapot újra elhagyni. A hadiadósságok, a jóvátételek fizetésének felfüggesztése 1932-ben már későn jött. Azt is el lehet mondani, hogy a Cassel által hangoztatott vásárlóerő-paritás elvéhez képest Anglia 1925-ben túl magas, Franciaország pedig 1927-ben túl alacsony szinten stabilizált. Anglia belső árszínvonala 1925-ben a háború előttinél 50%-kal volt magasabb, 1931 őszen ellenben a devalváció idején körülbelül a háború előtti színvonalon állott; az a sokat hangoztatott követelés tehát, hogy a háború előtti árszínvonalra kell visszatérni, egymagában a stabilitást nem biztosíthatta. A nemzetközi fizetési mérlegek nem voltak egyensúlyban. Az első világháború előtt, amikor Anglia, az angol jegybank biztos kézzel egyedül vezette az aranyvalutát, és mint a világ legfőbb hitelezője irányította a világgazdaságot, még alternatíva sem vetődött volna fel amellet, hogy minden országnak a saját belső árszínvonalával kellett alkalmazkodnia a világpiachoz. Ugyanez az Anglia pedig most, 1931-ben, a saját valutaleértékelésével felvetet-

¹³ Kiegyenlítésül, egyenlegként. (lat.)

te a *price stability versus exchange stability*¹⁴ nagy problémáját, és ezt példaképpen a belső árszínvonal stabilitása javára döntötte el. A nemzetközi valuta-paritás elvének feladása aztán kínos versenyfutásra vezetett Anglia és Amerika között, és ez rántotta végül magával a leértékelésbe az aranyblokkot is Franciaországgal az élen 1936-ban. Az első világháború kényszerű elzárkózása autarkias berendezkedésekre vezetett, és Amerika mezőgazdasági termelését jelentékenyen kiterjesztette. A napóleoni háborúk is ismertek hasonlót, mint erről *Friedrich List* is tájékoztat. A háború után az elzárkózás nem szűnhetett meg azonnal teljesen; magas vámok pótolták a kis államokra feldarabolt Európában. De az adós országból a világ fő hitelezőjévé előlépett Észak-Amerikai Unió is egy adós ország mentalitásával akarta ezt a hitelezői szerepét betölteni, mint ahogy ezt 1931-ben még a pénzügyi válság kitörése előtt róla a nemzetközi kereskedelmi kamara washingtoni ülése megállapította. Az 1931. évi pénzügyi válság után a nemzetközi fizetési mérlegek egyensúlyhiánya folytán ezek az elzárkózási törekvések csak még fokozódtak, és minden ország az önellátás kényszere alatt arra a termelésre rendezkedett be, amely neki a legdrágább volt; exportját leépíthette, importját nélkülöznie kellett. Erre mondták azt, hogy a merkantilizmus újjáéledése volt; de amíg a *merkantilizmus* az exportot fokozta s az importot fékezte a nemesfémegenlegért, a *neomerkantilizmus* 1931 után már nem az egyenlegért, hanem csak az egyensúlyért küzdött. Az 1922. évi genovai nemzetközi konferencia még a valuták stabilizációjáért szállt síkra, az 1927. évi genfi nemzetközi konferencia már a szabadabb nemzetközi forgalmat próbálta előmozdítani, az 1933. évi londoni nemzetközi konferencia azután szembetalálkozott újra mindkét problémával, és nem tudta egyiket sem előbbre vinni.

A napóleoni háborúk előtt a nagy gazdasági forradalmát, az *industrial revolutiont* megvívó Anglia még adós országnak számított, s a világ első hitelezője Hollandia volt. A napóleoni háborúk után egy teljes évszázadon keresztül Anglia vált vitathatatlanul a világ első hitelezőjévé. Effektíve is rátérve az aranyvalutára 1821-ben – miután egy évvel a békekötés után már deklarálta – kölcsönökkel árasztotta el a világot, hogy angol pénzen vehessék meg az angol ipari gyártmányokat; így lett Anglia a világ ipari műhelyévé, a *workshop of the world*, persze nem a gazdasági forradalom eredményei nélkül. A nemzetközi szabad kereskedelem manchesteri iskolája, *Cobden* és *Bright* vezetésével eléri, hogy 1846-ban eltörlik a gabonavámokat, majd utána minden vámot a pénzügyi vámok egyedüli kivételével, úgyhogy London, illetve Anglia lett a világ egyedüli nagy nemzetközi szabad piaca. Persze *Adam Smith*-től *John Stuart Millig* már minden angol klasszikus ezt tanította a manchesteri iskola vezérei nélkül is. Angliának nagy technikai fölénye, tőkegazdasága, szene és vasa, valamint gyarmatbirodalmának egyre növekvő méretei, hajóhada és tengeri hajózása, föld-

¹⁴ Árstabilitás kontra valutaárfolyam-stabilitás. (ang.)

rajzi fekvése és jó kikötői feleslegessé teszik a vámvédelmet. Így zsugorodik azonban össze mezőgazdaságának terjedelme, de nem minősége. Viszont a nyersanyag- és élelmiszer-termelő országoknak van mivel fizetniük az angol iparcikkekért. De az ipar magasabb életszínvonalat biztosít több ember számára, a nemzetközi munkamegosztás angol vezetésű rendszere tehát nem egyenértékű mindkét fél számára. Amit a 19. században még meg nem tettek volna, ma ezt már a gyarmati kizsákmányolás módszerének neveznék, és ami ennél is több, ezt magában Angliában is elhinnék. Mindenesetre Angliát a szabad kereskedelemben senki sem követte, de nem egészen; ha 1870 után a vámvédelmi irányzat erősödött is, amit az 1834. évi német *Zollverein*-t¹⁵ propagáló *Friedrich List* is csak mint nevelővámokat javasolt és támogatót, a nemzetközi kereskedelmi szerződésekre behatóan a szabad kereskedelem felé mutató legtöbb kedvezményi záradék,¹⁶ és ezt csak az Egyesült Államok preferenciális vámszerződési rendszere zárta ki. A védővámokkal megerősödött versenytársak felzárkóztak Anglia mellé, de Anglia elsőségét a világ hitelezői sorában még nem tudták vitássá tenni; Franciaország és Németország is hitelező országok lettek, de az adós országok között olyan hatalmak is szerepeltek, mint az Egyesült Államok, Oroszország és az Osztrák–Magyar Monarchia. A világ a tízévenként ismétlődő válságok ellenére is valutáris egyensúlyban volt. Ha valutáris zavarokra példát kerestünk, a dél-amerikai államok inflációitól eltekintve a nagy francia forradalom assignatáira és az 1811. évi osztrák devalvációra kellett visszanyúlnunk. Ez utóbbinak érdekes megismétlődésével találkozhatunk aztán 1945 karácsonyán az 1945/46. évi magyar hiperinfláció egyik szakaszaként. Az angol vezetésű világgazdaság tehát az ezüstvalutáról az aranyvalutára való áttérés ellenére az első világháború előtt szekulárisan valutáris egyensúlyban volt, különösen akkor, ha a két világháború közötti két évtized valutáris zavaraival hasonlítjuk össze.

Az első világháború alatt az adós Egyesült Államok nemcsak hitelező országgá alakult át, hanem a világ első hitelező országává is lett Anglia előtt. De az Egyesült Államok belső gazdasági összetétele és nemzetközi helyzete egészen más, mint Angliáé; még ha akarná, sem tudná Anglia példáját utánozni. Ugyanakkor pedig a világ is megváltozott körülötte, úgyhogy még Anglia sem tudná saját magát megismételni. Anglia a saját területén 1760 és 1820 között lefolyt gazdasági forradalom idején tett szert ipari fölényre az egész világ fölött. Ekkor jöttek létre nagy találmányai, különösen a textiliparban, a vaskohászat kokszosításában és a gőzhajtóerő alkalmazásában; ezzel ment végbe iparának gépesítése, termelésének növekedése, termékminőségeinek javulása és termelési költségeinek csökkenése. Ezt az ipari fölényét Anglia, ha egyre csökkenő mértékben is, de az első világháború kitöréséig megőrizte. Ipari termékeinek

¹⁵ Vámszövetség. (ném.)

¹⁶ A hazai irodalomban ez mint „a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény elve” terjedt el.

megvásárlását angol fontkölcsonőkkel könnyítette meg az egész világon. A fontban való fizetés persze csak ideiglenes volt, mert a fontkölcsonőket vissza kellett fizetni, és ez már 1825-ben, különösen Dél-Amerikában fizetési nehézségeket és magában Angliában is válságot okozott; de a kölcsonőket és kamataikat is végeredményben nyersanyagok és élelmiszerek szállításával megfizették, amikre viszont Angliának nagy szüksége volt. Angliának külföldön kihelezett kölcsonői pedig egyre csak gyarapodtak. Anglia népessége ugyanakkor a gyarmatbirodalom minden részébe, de különösen Észak-Amerikába és Ausztráliába való kivándorlása ellenére a legnagyobb természetes gyarapodást érte el a 19. század egész folyamán, számítva átlagos évi 1,3%-os szaporodással. De a világ népei az angol kölcsonőkből már nemcsak zárótermékeket, hanem az ezek előállítására szolgáló gépeket, majd a gépeket előállító szerzőgépeket is kezdték vásárolni, hogy saját nyersanyagaikat maguk dolgozzák fel és saját élelmiszereiket maguk fogyasszák el. Ez már nemcsak a nagy ipari versenytársaknak, hanem az egész világnak az iparosodására vezetett, és amíg a századforduló idején még csak a nagy ipari versenytársak problémáját jelentette, hogy Anglia mintájára áldozzák-e fel mezőgazdaságukat és teljesen ipari állammá legyenek-e, ez volt az *Oldonberg* kezdeményezte nagy vita, az agrárállam vagy ipari állam problémájáról, addig az első világháború után már az indiai gyarmat textiliparának versenyében nyilvánult meg Lancashire textilipari világközpontjának fennmaradása ellen. A lancashire-i munkanélküliség festett gyászszótét hátteret *Josiah Stamp* szavainak, hogy bezzeg örült az angol tőkés, amikor jó kamatot kapott Indiától kölcsonőiért, de már nem örült annak, amikor India ezekből a kölcsonőkből nemcsak lancashire-i textilipari gyártmányokat vásárolt, hanem felépítette saját textiliparát és a versenyben legyőzte az indiai fogyasztópiacra a lancashire-i textilipar gyártmányait. Emlékezhethünk arra, hogy *Marx* átvette az egyik *Royal Commission*nak, az indiai kézműipar válságával foglalkozó egyik angol parlamenti vizsgálóbizottságnak jelentéséből azt a drámai mondatot, hogy egykor Lancashire gyáripari versenyének pusztító hatására az indiai országutak fehérlettek a takácsok csontjaitól. Hát most, bár elkésve, az indiai textilipar munkaszüneteltetéssel és munkanélküliséggel fizetett ezért vissza Lancashire-nek. India piaca pedig lélekszámra, ha nem is fizető- és fogyasztóképességre, Nyugat- és Közép-Európával felérő piac volt akkor, amikor Pakisztánnal még nem volt kettéosztva; amíg Nyugat- és Közép-Európa 4 millió négyzetkilométeren átlagosan 100 főnyi népsűrűséggel 400 millió ember élt a második világháború kitörésekor, a még ketté nem osztott India 5 millió négyzetkilométeren pedig 80 főnyi népsűrűséggel ugyancsak 400 millió. Az eredmény tehát érthető módon lehetett az, hogy a két világháború közötti 2 milliós állandó és időnként 3 millióra is felugró angol munkanélküliséggel sújtott területek, *depressed areas* egyike, talán legnagyobbika, Angliában éppen Lancashire volt.

Mi volt ezzel szemben a helyzet az első világháború után az Egyesült Államokban, illetve mi volt ennek az országnak szerkezeti felépítése? Az Egyesült Államoknak a függetlenségi harc után nyugatra terjeszkedő területe Alaszkával akkorára nőtt, mint egész Európáé, 10 millió négyzetkilométerre; népessége 1820 és 1920 között elsősorban Európából származó bevándorlásból 20 millióról 120 millióra emelkedett, de népsűrűsége így is csak 12 lett, s gyér maradt mind a mai napig. És az Egyesült Államok, amelyet Reynold Kanadával, sőt egész Amerikával együtt joggal nevezett el túlnyomóan európai származású népességére való tekintettel *Europe d'outré mer*-nek,¹⁷ ezt az ő nagy értékű, vállalkozó szellemű népességét elsősorban ritkaságára való tekintettel nevezte el az ország legnagyobb vagyontételének. A ritka népességből ugyanis magas munkabérek származtak, és a magas munkabérekkel érdemes volt takarékoskodni; a magas munkabérek miatt kifizetődött a gépesítésnek olyan foka, amelyet alacsony munkabérek versenye megakadályozott volna. Ugyanakkor pedig meglevő munkaerő nem vált feleslegessé, csak a hiányzó munkaerőt pótolták a gépesítéssel; munkanélküliség tehát nem származott belőle. Így lett az Egyesült Államokból a világ leggépesítettebb országa, ami az új találmányok súlypontját is Amerikába tolta át Angliából, és Észak-Amerikának szerezte meg azt az ipari fölényt, amellyel azelőtt Anglia rendelkezett; és az amerikai termelési költségek lettek a legalacsonyabbak a magas munkabérek ellenére.

Ez az amerikanizmus tehát kétszeresen is vonzó lehetett az első világháború utáni Európára: az alacsony termelési költségei és a magas munkabérei miatt egyaránt le akarták utánozni ezt az amerikanizmust. Ez a leutánzás azonban ugyancsak két, sőt három okból nem sikerülhetett; először azért nem, mert az európai sűrű népesség miatt a munkabérek alacsonyabbak voltak és ezeknek versenyt az amerikai gépesítés foka nem bírta ki; másodsorban Európában a gépesítés ugyanaz okból nem hiányzó munkaerőket pótol, hanem meglevő munkaerőket tett feleslegessé, vagyis munkanélküliségre kellett vezetnie; harmadszor pedig a gépesítés új tőkeberuházást kívánt volna meg, ehhez pedig a szükséges szabad tőke hiányzott. Amerikának is észre kellett vennie, hogy egészen más világ van körülötte, mint Anglia körül volt; ugyanakkor pedig Amerika is más volt, mint Anglia. Amerika, ha más előzményekből kifolyóan is, ugyanúgy ipari fölényt szerzett más országokkal szemben alacsonyabb termelési költségekkel, mint Anglia; de Amerika nem áldozhatta fel mezőgazdaságát, mint Anglia tette, és emellett hiába is tette volna, mert vele szemben nem egy nyersanyag- és élelmiszertermelő világ állott, hanem számottevő mértékben európai ipari országok is. Amerika nem áldozhatta fel gabonatermelését, amely a legnagyobb a világon, még ha a fő búzaexportőr nem is a többet termelő, de többet is fogyasztó Egyesült Államok, hanem Kanada. Amerika nem

¹⁷ Európa Amerikában (tengerentúl Európája). (fr.)

áldozhatta fel gyapottermelését sem, amely szintén a legnagyobb a világon, még ha minőségre az egyiptomi gyapot jobb is. Amerika egyébként meszszenenően önellátó ország is; szene, vasa, reze, olaja, fája, állatai bőven vannak. Amíg például a kis Belgium 1930 körül kereskedelmének 51%-át a külfölddel bonyolította le, az Egyesült Államok csak 7%-át. *Irving Fisher* szerint pedig 1896 és 1911 között az Egyesült Államok egész fizetési forgalmának csak 1%-át folytatta a külfölddel. Nagy importszükségletük csak Malájföldről volt ónban és kaucsukban; Anglia dollárbevételeinek nagy része is a malájföldi gyarmatból származott. Igaz, hogy Anglia módjára az Egyesült Államok is kölcsönzött a világnak, de ezt az első világháború alatti hadianyag-szükséglettől eltekintve nem arra használták fel, hogy az amerikai iparcikkeket vegyék meg érte. Vettek érte búzát Kanadától, tehát élelmiszert; vettek érte gyapotot az Egyesült Államoktól, tehát nyersanyagot; fizettek vele jóvátételt, mint Németország, és Franciaországon meg Anglián keresztül fizettek vele szövetséges hadiadósságokat is; sőt újabb kölcsönökből nemcsak régebbi rövidlejáratú kölcsönöket fizettek vissza, hanem kölcsönökből fizették meg a túl magas kamatokat is. Emellett Anglia kölcsöneinek szekuláris folytonosságával szemben Amerika kölcsönnyújtása hirtelen nekilendülés után csak rövid ideig tartott, és teljes szünetelése csak annál aránytalanabbá tette a változást. Végül a kölcsönökből építettek házakat is, ami a kölcsönszolgáltatásra felhasználható termeléssel nem jár, mert építési anyagokat lehet importálni, de lakáshasználatot nem lehet exportálni; a két világháború közötti Magyarország volt az, amely külföldi kölcsöneinek állítólag 61%-át házépítésre fordította volna. Mindenesetre az amerikai kölcsönöket nem arra használták fel, hogy amerikai iparcikkeknek teremtsenek vele piacot; másrészt pedig arra sem használták fel, ami akár a kamatszolgáltatást, akár a visszafizetést biztosíthatta volna. Ugyanakkor pedig mind az iparban, mind pedig talán még inkább a mezőgazdaságban egy nagy technikai haladás ment végbe, ami levitte a termelési költségeket, de nem biztosította az újítások bevezetéséhez szükséges új tőkejavak beszerzését, vagyis azokat a megtakarításokat, illetve az ezen megtakarításokból jutányosan nyújtható hiteleket, amelyek az új beruházásokhoz elegendők lettek volna. Cassel azt is állította, hogy az aranyfék túl mereven működött, illetve az aranytakaró nem volt elegendő, tehát az áraknak esniök kellett; amíg ugyanis 1850 és 1910 között a világ aranykészletének a 0,2% kopási veszteséget is figyelembe véve évi 3%-kal kellett az új aranytermelésből növekednie, hogy az árszínvonal változatlanul maradjon és az árszínvonal változásai megfelelni látszottak az aranynövekedési százalék ingadozásainak, addig 1910 után nemcsak a háború alatt, hanem a háború után is egészen 1929-ig az aranykészlet növekedése nem haladta meg az évi 2%-ot; amikor ellenben a Népszövetség által az aranykérdés tanulmányozására kiküldött bizottság, a *Gold comission* zárójelentését 1932-ben megtette, az évi növekedés már a 3%-ot is meghaladta, sőt a 4%-ot is elérte. Mindenesetre az aranynak kényszerű Amerika felé áramlása ellenére,

amihez bizonyára *earmarked gold*, vagyis tulajdonfenntartással csakis letétbe elküldött arany is járult, az arany szabad mozgása a valuta- és devizakorlátozások közepette erősen meg volt kötve. Az aranyvaluta klasszikus szabályai már azért sem érvényesülhettek, mert Amerikát nagy aranykészletei egy aranyinflációra képesíthették volna, Németországot pedig aranykészleteinek kimerülése valósággal a naturálcserére kényszeríthették volna vissza. A klasszikus aranymozgalmak szerint, amint azokat még *Hume* és *Ricardo* leírta, az aranybefogadó ország árai addig emelkednek, amíg az exportja megdrágulásával és az importja olcsóbbodásával az aranytöbblete ki nem szívárog; az aranyvesztő ország árai pedig addig esnek, amíg az exportja olcsóbbodásával és az importja megdrágulásával az aranyvesztése vissza nem szívárog. Képzeljük el egy ilyen kiárusítás következményeit az 1931. évi Németország esetében! (Bár még mindig jobb lett volna a 6 millió munkanélkülijét így foglalkoztatnia, mint a második világháborúra való készülődéssel...) De képzeljük el ugyanakkor Amerikát, amelynek az egész világ ontotta volna az árukat, csak azért, hogy az aranyát visszakapja; ehelyett inkább a tengerbe öntötték a babkávéttermésüket vagy mozdonyokat fűtöttek vele. *Viele hätten diesen Reis gegessen*,¹⁸ mondotta egyszer *Max Weber* arról a rizszállítmányról, amelyet *Marseille*-nél már régebben a tengerbe öntöttek, mert a rizs akkori ára még a Párizsig való szállítás költségét sem fedezte volna. Sokan megették volna azt a rizst, ha *Marseille*-ben ingyen kiosztották volna; de kevesen mentek volna el érte *Marseille*-be és még kevesebben vitték volna el *Marseille*-ig. Mindenesetre annak a nagy áremelkedésnek, amelynek Amerikában és annak a nagy áresésnek, amelynek Németországban be kellett volna következnie, mindkét ország gazdaságát dezorganizálnia kellett volna.

A második világháború után azután az ellenkezője következett be mind az aranyvaluta arany szabálya követelményének, mind annak, ami az első világháborút követte. A veneziai *Agostino Lanzillo* ezt 1942-ben előre látta annyiban, hogy Amerika árubőséggel, Európa pedig áruhiánnyal fogja a háborút befejezni. Csak amíg ő ebben az árucseré kedvező feltételeit vélte felismerni, csak az következhetett belőle, ami tényleg megtörtént; Amerika vissztehermentes segélyként bocsátotta árufeleslegeit Európa rendelkezésére. Amerika ezeket eladni, Európa pedig megvenni nem tudta volna; így azonban az amerikai termelés és foglalkoztatottság folytonossága biztosítva volt. Csak az állam vette meg a polgárai adóiból azokat a termékeket, amelyeket ugyanezek a polgárok egyébként nem tudtak volna eladni. Az állam pedig ugyanúgy vette meg és használta el azokat a termékeket, akár a háború költségei terhére a hadijavakat. Európának pedig megszűnt áruínsége, meggyorsult háború utáni újjáépítése és újra fizetőképessé válhatott a piacon. A *dollár shortage*, a dollárban való

¹⁸ „Sokan megették volna ezt a rizst.” (ném.)

fizetés nehézsége, azonban állandó nehézsége maradt a második világháború utáni világpiacon. Az Egyesült Államok a két világháború között sem fogadta el a legtöbb kedvezményi záradék elvét, és kitartottak az első világháború előtt kötött preferenciális kereskedelmi szerződéseik rendszerénél. A második világháború után pedig az angol típusú nemzetközi hitelnyújtásnak azt a mértékét is elejtették, amelyet a két világháború között alkalmaztak. Ehelyett rátértek az egyes országok vámvonalain belüli vállalatalapítások rendszerére. Az amerikai tőkével alapított vállalatok nyereségeit sem viszik ki az érdekelt országból, mert a vállalatokba bővítésül befektetik. Az amerikai gazdasági élet fő előnye azonban abban áll ezekből a vállalkozásokból, hogy fizetőképes ügyfeleket kapnak minden országban, amelyekkel nem a tőkeforgalom, hanem a költségforgalom keretében rendszeres foglalkoztatást biztosító élénk árukereskedést bonyolíthatnak le.

Mind a hadigazdaság, mind a nemzetközi kereskedelem, mind a békegazdaság szempontjából alapvető fontosságú a gazdasági körforgás két egymással közlekedő és mégis különálló áramkörének megkülönböztetése. Ezek közül az egyiket Keynes 1930-ban *industrial circulation*-nak nevezte el, amely tulajdonképpen a könyvelési költségforgalom, vagy általánosan, mivel minden költség egyben valakinek a jövedelme is, a jövedelemforgalom. A másik a *financial circulation*, amely az előbbitől bizonyos mértékig nemcsak elkülönülő, hanem elzárkózónak is mondható tőkeforgalom. Itt megint a könyvelési gyakorlat szolgálhat szemléltetéssel azért, hogy az állóeszközöket kirekeszti a költségforgalomból, amelybe csak az állóeszközök szolgálata, leértékelés és kamatköltség tartozhatik bele. A két körforgást a nemzetközi fizetési mérleg is számba veszi; a látható és láthatatlan export-import, tehát a nemzetközi kereskedelem is a jövedelemszámlán (*balance on income account*) fut, míg a tőkebehozatal és tőke kivitel, de még a kamatszolgálat is a tőkeszámlán (*balance on capital account*) van. A nemzetközi fizetési mérlegnek meglehetősen jó oka erre a csoportosításra, de a könyvelési gyakorlattal szemmel láthatóan nincs összhangban; és az utóbbi hivatkozhatik erősebb jogforrásra. A kamatszolgálat ugyanis kétségkívül a költségforgalomba és ezzel jövedelemszámlára tartozik. Épp a kamatszolgálatnak egyrészt a leértékeléstől, másrészt azonban és főképpen a tőkeforgalomtól való megkülönböztetése és különválasztása elvi jelentőségű. A különbség egy különös szempontból is jelentőséghez jutott; jövedelemnek számít és ennél fogva megadóztatható-e a tőkejavak értékemelkedése jövedelemadóval vagy sem: ez volt az a nagy kérdés, amelyre Irving Fisher igenlő választ adott. Ha jövedelemszámba menő nyereség, akkor a tőkejavak értékvesztése is negatív jövedelem, amely az egyébként jelentkező jövedelemadóalapból levonandó. De ennél is fontosabb szempont és lényegesebb kérdés a következő. Kétségkívül van egy olyan zárt tőkeforgalom, amelynek eredménye *per saldo* zérus. Itt most a tőke kétféle, szűkebb és tágabb értelmére kell figyelemmel lenni. Történetileg nincs értelme a föld és tőke egybefoglalásának,

mert a feudalizmus és kapitalizmus éles különbsége ezt kizárja; ugyanezért helyénvaló a földet s tőkét mint termelési tényezőket is megkülönböztetni. A kapitalizmus számvetésében azonban a földnek is megvan a maga tőkeértéke; és ebben az értelemben, értékforgalmi tételek gyanánt, a föld és tőke egybefoglalása is elkerülhetetlen. Ha most forgalomról, a jövedelemforgalomtól különválasztott és megkülönböztetett tőkeforgalomról, sőt zárt tőkeforgalomról beszélünk, akkor ilyen, a földet és tőkét egybefoglaló tőkefogalmat kell alkalmaznunk. Kétségtelen, hogy egy egészen különleges forgalomról van szó, ha egy házat azért adunk el, hogy egy másik házat vegyünk helyébe, vagy egy ház helyett egy földbirtokot veszünk, vagy földbirtok helyébe részvényeket veszünk, vagy részvényeket eladunk, hogy más részvényeket vegyünk, vagy általában tőkejavakat azért adunk el, hogy tőkejavakat vegyünk helyettük. Ez egy jövedelemforgalomtól teljesen különálló forgalom, amely azonban egy bizonyos pénzmennyiséget mint közvetítő eszközt bizonyára állandóan leköt. Kapcsolata a jövedelemforgalommal, akár mint nyers, akár mint tiszta jövedelemforgalommal bizonyára megvan, ha valaki egy nyers jövedelemforgalomból kilépve a leértékelési tartalékkal, vagy a tiszta jövedelemforgalomból kilépve az új megtakarításokkal vevőként belép az előbb vázolt és egyébként zárt tőkeforgalomba. Ezzel azonban *per saldo* valakit arra képesít, hogy az ő belépése ellenében, tehát helyette a zárt tőkeforgalomból kilépjen és a jövedelemforgalomba, amelyikből ő előbb kilépett, helyette belépjen. Ez történik például már akkor is, ha valaki a házat a zárt tőkeforgalomban az ebbe belépő új megtakarítás ellenében eladja, és ezzel a megszerzett új megtakarítással a jövedelemforgalomba belépve új házat épít. Az ilyen kétségtelen érintkezési pontok ellenére a zárt tőkeforgalom és a jövedelemforgalom között lényeges elvi különbség van. A gazdasági körforgás ilyen két áramkörének éles szétválasztása nélkül mind a belső gazdaságot, mind pedig a nemzetközi kereskedelmi és fizetési forgalmat helyesen megítélni, a két áramkör ütközéséből származó gyakori nehézségeket felismerni és a zavarokat eredményesen kiküszöbölni nem lehet. Csak arra a különbségre kell gondolnunk, ami kamatfizetési nehéz ségeink, vagy tőkevisszafizetési nehézségeink között mutatkozik, amelyek közül az első egy jövedelemforgalmi, az utóbbi pedig egy tőkeforgalmi zavar. A zárt tőkeforgalom egyébként nemcsak vagyontárgyakra, hanem követelésekre is kiterjed, mert egy telekkönyvi jelzálogkövetelés is átváltható ingatlanra vagy egy takarékbetét részvénybirtokra vagy viszont. A zárt tőkeforgalom és a jövedelemforgalom között az átmenetet a bruttó megtakarítások és bruttó beruházások közötti forgalom képviseli, mely a jövedelmek megfelelő részének tőkésítésére vezet, de amely nem a nyers és tiszta jövedelem különbségének felel meg, sem a nettó megtakarítások és nettó beruházások viszonyának egyedül, hanem éppen a leértékelési tartalékokkal és utánpótlásokkal kiegészített, tehát bruttó tőkésítési forgalomnak, mely reinvesztíciókra és investíciókra egyaránt

kiterjed. A bruttó tőkésítési forgalommal leszűkített jövedelemforgalomnak még neve sincs, ezért ezt tiszta fogyasztásnak, vagy fogyasztási jövedelemforgalomnak nevezzük el. Van tehát egy zárt tőkeforgalmunk, ez a *financial circulation*. Van egy két részre tagozódó jövedelemforgalmunk: az *industrial circulation*. Ez nem szorítkozhatik csak a tiszta jövedelemre, mert akkor a tőkésítési jövedelemforgalmat nem tudjuk a teljes egészében leválasztani belőle. Ha azonban a nyers jövedelemből, *gross income*-ből indulunk ki, akkor szétválasztható benne a reinvesztíciókat és új investíciókat egyaránt magában foglaló tőkésítési jövedelemforgalom, az *investment*, amelynek képlete $I = D + S - H$, valamint a tiszta fogyasztás vagy fogyasztási jövedelemforgalom, a *C* vagy *consumption*. Korábbi számpéldánkban a *gross income*-ot a *circulating capital*-tól a *hoarding*gal megkülönböztettük, vagyis:

$$CK = GY + (-H) = NY + D + (-H) = C + S + D + (-H) = C + I,$$

ami azt mutatja, hogy a gazdasági körforgást irányító és keretét megszabó forgótőke a nyers jövedelmet a *dishoarding*gal meghaladja vagy a *hoarding*gal elmarad tőle. Az állami inflációk most már ezt a *dishoarding*ot és vele a forgótőkét felvizezték és ezzel elértéktelenítették; egyben a pénz forgási sebességét túlfokozták anélkül, hogy magát a gazdasági körforgást meggyorsíthatták volna, mert az egész körforgás időtartama nem lehet egy évnél rövidebb, hiába gyorsulnak meg egyes szakaszok és szaporodik a tranzakciók száma.

A gazdasági körforgás pedig nem tisztán konvencióból tart egy évig annál-fogva, hogy a nemzeti pénzjövedelmet éves összegekben szoktuk számítani, meg hogy a tőkés vállalatok számadási éve egy esztendő, hanem elsősorban azért, mert annak a nagy termelési ágának, amelynek a termelési időszaka a leghosszabb, a mezőgazdaságnak és fő terményeinek termelési időszaka a naptári évtől ugyan eltérő gazdasági év elnevezése alatt is emlegetett egy esztendő. Ez a termelési időszak, helyesebben *turnover*, a forgótőkének termelési áganként különböző forgási ideje, amelyet az eddigiekben az egyszerűség kedvéért társadalmi átlagban egy évnek vettünk, annál közelebb áll az egy évhez, mennél inkább determinálja a mezőgazdasági termelés; de a forgótőke forgási ideje és a gazdasági körforgás időtartama nem teljesen ugyanaz, csak a legegyszerűbb feltevés, hogy a kettőnek a tartama ugyanaz. A gazdasági körforgás egyéves időtartama a mezőgazdasági *turnover*nél fogva akkor is elkerülhetetlen, ha az elsősorban ipari forgótőke forgási idejét nem vesszük egy évvel egyenlőnek és *CK* jelzésű forgótőkeszámunkat egy forgási sebességgel megszorozzuk, vagyis képleteinkben egy szorzattal helyettesítjük. Megjegyzésre érdemes, hogy *Keynes* és *Robertson* a forgótőke értelmű *working capital*t a tiszta jövedelem nagyságrendjével egyenlőnek becsülték fel, ami implicite magában foglalja a forgótőke egyéves forgási idejének feltevését; ez az egyéves forgási idő

azonban minden inkább, semmint szükségszerű. A jövedelemmel egyenlő nagyságrend is megtévesztő, mert a jövedelem képződése kumulatív, és évi forgási sebessége egy, akár pénzben, akár javak pénzértékében számítsuk, habár a pénz jövedelemforgási sebességéhez képest az egész forgalomban levő pénzmennyiség többszörösen, repetitíven jelenik meg benne egy év folyamán. Ezért *Irving Fisher* számára a jövedelem: *flow of goods and services*,¹⁹ a forgótőke forgása ellenben repetitív, pénzértékben visszatérő, és így a *turnover*hez képest forgási sebessége van, bár minden *turnover*rel kumulatív hatású javakban. Ezért *Irving Fisher* számára minden tőkével együtt a forgótőke is: *stock of goods and services*.²⁰ Egy példa jobban megvilágíthatja a dilemmát. Térjünk vissza korábbi számpéldánk számaihoz. Ha egy nemzetgazdaság pénzkészletének kulcsszáma 20 (milliárd forint) és tiszta nemzeti jövedelme 60, vagyis a pénz jövedelemforgási sebessége 3, akkor ezt a jövedelmet heti, kétheti vagy félhavi, vagy havi egyenlő részletekben esedékesnek is elképzelhetjük, minek megfelelően kumulatíván képződhetik egy év folyamán; így minden négy hónapban $4 \cdot 5 = 20$ a teljes pénzmennyiséggel egyenlő pénzjövedelem kerül kifizetésre, és ez az év végéig háromszor megismétlődik. Ha ellenben a nemzetgazdaság mérlegelten átlagos termelési időszaka 4 hónap, és az összes forgótőke kulcsszáma 20, akkor ez a forgótőke a vállalatokhoz egy év folyamán háromszor visszatér, és kumulatíván $20 \cdot 3 = 60$ kulcsszámértékű javakat produkál. Amíg tehát a nemzeti jövedelem kumulatív kulcsszáma 60 és a pénz jövedelemforgási sebessége háttérbe szorul, addig a forgótőke kulcsszáma 20, bár a 3 *turnover*rel való szorzatából ugyancsak kumulatíván 60 kulcsszámértékű javak keletkeznek. A forgótőke tehát a jövedelemmel egyenlő nagyságrendű csak akkor lehet, ha a forgótőkét a *turnover*ek számával megszorozzuk, vagy a forgótőke értékszámát az 1-es *turnover*-szám feltevéséből kiindulva megfelelően felemelhetőnek képzeljük el. Vállalati vagy szakmai nézőpontból csak az előbbi álláspont foglalható el; nemzetgazdasági összesítésben azonban kellő fenntartások mellett az utóbbi felfogásnak is helye lehet. Persze semmi szükségesség sem áll fenn abban a tekintetben, hogy a forgótőkének és a pénzmennyiségnek, valamint hogy a pénz jövedelemforgási sebességének és a mérlegelten átlagos *turnover*-nek egymással azonos értékűnek kellene lennie. Csak előbbi $CK = C + I$ egyenletünket egy $(CK)(to) = C + I$ egyenlettel cseréljük fel, $(to) > 1$ feltételezése mellett, ahol (to) a *turnover*ek számát jelenti. Ebben a képletben a forgótőke már nem is csak a tiszta jövedelemmel, mint legutóbbi számainkban, hanem a nyers jövedelemnek a *hoarding*gal korrigált értékével áll szemben.

A pénz forgási sebességét, valamint az árindexszámokat is először alaposan *Irving Fisher* vizsgálta. Emlékezetes volt az a negyed évszázad, amely az első

¹⁹ Áruk és szolgáltatások áramlása. (ang.)

²⁰ Áruk és szolgáltatások készlete. (ang.)

világháborút megelőzte. Három érdekes vizsgálat elemezte ennek a korszaknak gazdasági értékszámait.

Wesley Clair Mitchell az 1890-től 1913-ig terjedő időre vonatkozóan szemléletesen feltárta²¹ a négy vezető gazdasági hatalom fejlődésének és konjunktúraváltozásainak képét, már akkor kimutatva, hogy a még vezető Anglia fejlődése lelassult, Franciaország pedig lemaradt a másik három mögött. Velük szemben az Egyesült Államok és mögötte Németország nagy előretörése volt megállapítható, és ami az elsőt illeti, már akkor előrevetítette árnyékát a rákövetkező háborúval csak éppen meggyorsított életörése. Ugyanakkor megállapította *Mitchell* azt is, hogy a szekuláris gazdasági válságok a századforduló körül veszíteni látszottak korábbi intenzitásukból.

Warren Milton Person az 1893 és 1910 közötti időből kiemelt, illetve ki-elemzett három jellegzetes piacot, amelyek ebben az időszakban sajtóságos következetességgel követték egymást és a statisztikai adatok tanúsága szerint egymást meghatározni látszottak, tehát azt a reményt keltették, hogy az egyik piacból a másikra a jövőben is következtenni lehet. Ez a három piac elvileg jól volt megválasztva, és ha a statisztikai adatok 1919 után a prognózis lehetőségét nem is igazolták, pedig a *Harvard Institute of Business Research* vette az adatgyűjtést és feldolgozást a munkakörébe, a tőkepiac, pénzpiac, áru piac ilyen sorrendje mellett sok minden szól, mert feltehetően a gyakorlati *business forecasting* az értéktőzsdéken először, az árutőzsdéken pedig utoljára jut érvényre. Ha kevésbé a prognózis, mint inkább a diagnózis a cél, akkor a probléma még megérdemel további gondos vizsgálatot.

A harmadik a századeleiek közül *Irving Fisher*, aki a pénz vásárlóerejének változását vizsgálva 1896 és 1912 között statisztikai számadatokkal töltötte meg $MV = PT$ szerkezetű képletét, amely nemcsak az összes pénznemekre, tehát a bankpénzre is kiterjedt, hanem teljes forgási sebességüket is meghatározta és az alapévre visszavezetett árindex korrekciójával kiszámította a kereskedelmi forgalmat, a *volume of trade*-et is. Ha saját számpéldánk kulcsszámait hívjuk segítségül, és a teljes pénzmennyiséget 20-nak, forgási sebességét 24-nek s az árindexet 120-nak vesszük, akkor kereskedelmi forgalmunk kulcsszáma 400, az árindex korrekciója nélkül pedig 480. Ez egy új gazdasági értékadat, amelynek a gazdasági körforgáshoz való viszonyát csak úgy kapjuk meg, ha egyetlenünk mindkét oldalát az ismétlődések kihagyásával redukáljuk egy $Mv = Y$ képletre, amelyben a pénzérték változatlan marad, a teljes forgási sebesség a jövedelemképző forgási sebességre zsugorodik, az árindexet bevehetjük vagy elhagyhatjuk és a kereskedelmi forgalom összegét a tiszta jövedelemre korlátozzuk, mint amelyre a jövedelemforgási sebességet méretezni szokás. Megérdemelt volna egy részletes elemzést és egy színes leírást is az, ami a v és $V = nv$ között fekszik, de a legtöbb, ami ezen a téren történt, csak az

²¹ Wesley Clair Mitchell: *Business cycles*. National Bureau of Economic Research, New York, 1927.

inflációk kivizsgálására szorítkozik, mint például *Schumpeter* klasszikus írása is az első világháború végéről: *Das Sozialprodukt und die Rechenpfen-nige*.²² Az igazi alapvető probléma még mindig kivizsgálatlan. Ha számpéldánkból kiindulva a teljes pénzforgási sebességet 24-nek, a jövedelemforgási sebességet pedig 3-nak vesszük, akkor ez annyit jelent, hogy egy 480-as kereskedelmi forgalomban a 60-as tiszta jövedelem 8-szor ismétlődik, vagy *Marx* nyelvén szólva passzívan reprodukálódik, mint az ő konstans tőkéje. *Oppenheimer*²³ adott egyszer egy levezetést, amelyet ugyan *Bortkiewicz*²⁴ primitívnek bélyegzett, de gondolkodtató redukción eljárás alkalmazott benne, és lehet, hogy ezzel egy valamikor járható utat jelölt meg. Ez az árnak jövedelem-elemekre való lebontásában állott, de azt is feltűntette, hogy a még fel nem bontott költségek hányszor és hogyan ismétlődnek. Így volt

az első egyenlet szerkezete: $\text{ár} = \text{I költség} + \text{I jövedelem}$,
 a másodiké pedig már: $\text{I költség} = \text{II költség} + \text{II jövedelem}$,
 a harmadiké: $\text{II költség} = \text{III költség} + \text{III jövedelem}$,

míg a költségek kimerültek, és az ár, amelyből elindultunk, tisztán jövedelmekre bomlott szét, de a bontatlan költségek a teljes felbontásig csökkenő mértékben ugyan, de többszörösen ismétlődtek. Ezekben az ismétlődő költségtételekben rejlik az a különbség, ami a 24-es és 3-as forgási sebességszám között van; az előbbi valóságos, az utóbbi csak kiszámított és nem az az értelme, hogy a forgások $3/24 = 12,5\%$ -a produkál csak jövedelmet, hanem az, hogy a forgatott érték $60/480 = 12,5\%$ -a csak új jövedelem, a többi csak költségisméltés. Már egy erősen leegyszerűsített példa is megvilágítja az irányzatot: Vegyen egy malom 1 mázsa búzát egy gazdálkodótól 240 forintért, adja el a kiörölt lisztet egy péknek 264 forintért, a pék adja el a lisztből sült kenyeret 300 forintért, s az egész forgalom máris 804 forint, amelyből $300/804 = 37\%$ csak a jövedelem és 63% a költségisméltés; az eset pedig nincs is teljesen kielemezve, ami a 37%-ot nyilván levinné és a 63%-ot felvinné. A másik tényező, amelyet *Irving Fisher* vizsgált, a különböző pénznemek egymáshoz való viszonya, nevezetesen a bankpénz viszonylagos jelentősége. A századfordulón már a jelpénz korszakában éltünk. Az első világháború előtt még voltak aranypénzermék is effektív forgalomban, de az érméknek kincsgyűjtésre való felhasználására csak Indiában mutatkozott hajlandóság. Az Osztrák–Magyar Monarchiában egyenesen húzódoztak a 10 koronás aranyaktól, mert könnyen össze lehetett téveszteni az aranykrajcárral. Az első világháború alatt persze a nemesfém-pénzek eltűntek; amelyeket a jegybankok be nem vontak, a magánosok elrejtették, hiszen eleinte

²² „A társadalmi termék és a számoló-pénz (váltópénz)”. (ném.)

²³ Franz Oppenheimer (1864–1947), német szociológus, a liberális szocializmus megalapítója.

²⁴ Ladislaus von Bortkiewicz (1868–1931), német statisztikus.

még bankjegyeket is teauráltak. Az első világháború után pedig az aranyérmék eltűntek a forgalomból, és csak a nem teljes fémértékű váltópénzek maradtak meg. A Népszövetség 1929-ben adatgyűjtést rendezett a világ pénzforgalmának összetételéről, és mindenütt általánosan ugyanaz az irányzat nyilvánult meg; előretörték mindenhol a bankpénzek. Ha számpéldánk adatain akarjuk szemléltetni az irányzatot, levezetjük mélypontunkra és csúcspontunkra egyaránt. Legyen a mélyponton az aranyfedezet kulcsszáma 2, amin 40%-os fedezettel felépített bankjegyforgalom kulcsszáma 5, amihez 0,5 kulcsszámmal váltópénz járul; ha a bankok betétállományának kulcsszáma 20, aminek fedezetéül 2 kulcsszámú bankjegy és váltópénz szükséges, s ha a betétállomány felében takarékbetét, amivel Amerikán kívül nem fizetnek, akkor a pénzmennyiség 3,5 kulcsszámnyi bankjegy és váltópénz, valamint 10 kulcsszámnyi folyószámlabetét, együtt 13,5 kulcsszám. Ugyanilyen levezetés szerint a csúcsponton aranyfedezet 3, bankjegyforgalom 7,5, váltópénz 0,5, betétállomány 30, amiből a teljes pénzállomány 5 bankjegy és váltópénz, valamint 15 folyószámlabetét, együtt 20 kulcsszám. Persze a mélyponton és a csúcson a pénzmennyiség megoszlásának nem kell arányosnak lennie, de első megközelítésnek ez a feltevés is megfelel. A bankpénz túlsúlya tehát mindkét esetben 75%-os a bankjegyekkel és váltópénzekkel szemben. Angliában és Észak-Amerikában már az első világháború kitörésekor a pénzforgalom 90%-a folyószámla-átutalásokkal bonyolódott le. Példánk tehát általánosabb érvénnyel az elmaradottabb országokra való tekintettel megfelel és egészben nem túlzott, hanem inkább mérsékelt és óvatos. A jelpénz győzelme általánossá lett, mert hiszen már a bankjegyek is a túlhaladott pénznemek közé kezdenek számítani és a váltópénzekkel osztoznak abban a sorsban, hogy másnak, mint *pocket-money*-nak, vagyis zsebpénznek, aprópénznek ne számítanak. Még a készpénz varázsa is elmúlt, vagy legalábbis más értelmet nyert, mert már nem jelenthet nemes fém pénzt, ami nincs, hanem csak ugyanazt, mint a *pocket-money*. Visszatérve a forgási sebességre, *Irving Fisher* azt is kimutatta, ami elvileg is feltehető, hogy a bankpénz forgási sebessége általában nagyobb, mint az egyéb pénznemeké; de sebességváltozása nagyobb szélsőségeket is mutathat, bár másodlagos változása mennyiségében még nagyobb is lehet, ami sebességváltozásának szélsőségeit le is tompíthatja. A pénz mennyiségének és sebességének viszonya ugyanis nem egyértelmű; más állami inflációban és más konjunktúraváltozásban. A prosperitásban a folyamat a forgási sebesség megélénkülésével kezdődik, és ez hitelpénzteremtésre ad ösztönzést, ami a forgási sebességet további növekedésében időlegesen lefékezi. A fordulat aztán akkor következik be, amikor a hitelpénzteremtés a maga természetes határához ér, és a hitelpénz-teremtés elmaradása a forgási sebességet ugyanúgy túlhajtja, mint a hitelpénz-teremtés folytatása is már nem fékezné, hanem szintén túlhajtaná; ez az állami inflációval egyező szakaszt jelent. Az állami infláció ugyanis pénzsaporítással kezdődik, és ez először még forgási sebességcsökkenést is okoz, mert a pénz-érték helyreállításában reménykednek. Folytatólag ellenben a forgási sebességnövekedés túlfut a pénz-

mennyiség szaporodásán és a pénzszaporítás a sebességnövekedést annyira nem tudja utolérni, hogy a végén a bankjegy vagy papírpénz már annyi vásárlóerőt sem képvisel, mint amennyi a nyomdai előállítási költsége. Visszatérve a konjunktúrára, a depresszió a forgási sebesség visszaesésével kezdődik, és ez a pénzmennyiség csökkentésére ad ösztönzést, ami időlegesen alkalmas a forgási sebességcsökkenés mérséklésére. Van aztán egy másodlagos szakasz, amikor a pénzmennyiség további csökkentése a forgási sebesség csökkenését már nem tartja fel, ez a *Röpke-féle sekundäre Depression*,²⁵ s amilyen ésszerű a csúcsponton a hitelpénzteremtéssel megállni, olyan ésszerű a mélyponton a pénzmennyiség további csökkentését abbahagyni. A prosperitás piacképe $\Sigma S_x p_x < \Sigma S_y p_y$, a jövedelmek értékösszege nagyobb, mint a zárótermékáraké, mert különben a reáljövedelmek csökkentek volna. A depresszió piacképe ellenben $\Sigma S_x p_x > \Sigma S_y p_y$, ami a reáljövedelmek csökkenését juttatja kifejezésre. Az állami infláció piacképe pedig most már szintén $\Sigma S_x p_x > \Sigma S_y p_y$, vagyis a depresszió piacképével egyező, mert a reáljövedelmek a pénz forgási sebességének növekedése folytán csökkennek. A csúcsponton tehát a pénzpolitikának már nincs is választási lehetősége, mert a depresszió piacképébe fordul, ha a pénzteremtést abbahagyja, vagy az infláció piacképébe fordul, ha a pénzteremtést folytatja, és a két piackép, ha más, sőt ellenkező nominális árszinten is, de elvben, reálisan azonos. A legnehezebb a pénz jövedelemforgási sebességének útját követni, mert nem közvetlenül észlelhető, hanem csak kiszámítható mértékszámról van szó; feltehetően a teljes forgási sebességgel és annak irányában változik, de vele párhuzamosan változik a pénz mennyisége is, hol egyező, hol ellenkező irányban; márpedig nem jelentéktelen dologról, mert a pénzforgalom jövedelemképző erejéről van szó. *Keynes* feltételezte, hogy a beruházás felé irányított pénzszaporítás a pénzforgalom jövedelemképző erejének növelésére alkalmas, mégpedig konstans beruházási szorzószám, vagyis jövedelemforgási sebesség mellett. Tényleg ez a szám nem konstans, de már kis változása is nagy következményekkel jár, úgyhogy változása tényleg csak szűk határok között mozoghat. Ha számpéldánkban 60-as jövedelem és 20-as pénzmennyiség mellett a jövedelemforgási sebesség 3, akkor egy 40-es jövedelem ugyanezzel a 20-as pénzmennyiséggel összeférhetne, ha feltételezhető lenne a jövedelemforgási sebességnek 3-ról 2-re való csökkenése, de ez képtelenség, mert a pénzmennyiség nem maradhat változatlan. A pénzmennyiségnek 14-re való csökkenése pedig egy 2,86-os jövedelemforgási sebességgel, 13,5-re való csökkenése még egy 2,96-os sebességgel összefér, vagyis a jövedelmek nominális csökkenése prosperitás és depresszió között inkább a pénzmennyiség csökkenésének a következménye, viszont a reális csökkenés a jövedelemforgási sebességnek már kis változásából is levezethető.

²⁵ Másodlagos depresszió. (ném.)

VIII. fejezet

A természet mint anyagok és energiák kincsestára

A geográfus *Moore* azt írta, hogy lopott javak, *stolen goods* azok, amelyeket nem magunk állítunk elő, hanem a föld kérgének megfűrésásával, bányákkal és kutakkal előhozunk a föld belsejében levő rejtkehelyeikről, mint ahogy elásott vagy másként elrejtett kincseket meglel és elemel a tolvaj. A föld belsejének ezt a feltárását és kiaknázását nevezték is el iparkodásunk extraktív módjának, *extraktív* iparoknak, mint az őstermelés, *Urproduktion*, egyik fő ágának, márpedig amit a föld belsejében találunk, azt csak előteremtjük, de nem termeljük. Termelés csak a feldolgozásban lesz belőle, és akármennyi költségbe, fáradtságba és tudásba kerüljön is az előteremtés, bizony csak lopás az, legalábbis a *moore-i* értelemben. A föld belsejéből pedig nemcsak nyersanyagok, hanem energiaforrások is előkerülnek; energiák, amelyekből az amerikaiak élettelen rabszolgái keletkeznek. Ha pedig felmegyünk a föld felszínére és széttekintünk, akkor a föld terméséről és az ember termeléséről felváltva beszélünk. Tényleg a talaj tápanyagai, az eső, hó, szél és nap legalább annyit járulnak hozzá a termék mennyiségéhez, mint az ember magvetése. Mindannyiszor akaratlanul elismerjük azt, valahányszor inkább termést mondunk termék helyett; pedig mindig ezt tesszük a mezőgazdasággal kapcsolatban. A föld tehát mint a természet nagy tárháza, energiaforrás, amelynek energiái többszörösei az emberének, nyersanyagforrás, még hozzá az egyetlen az ember számára, és ami a legfontosabb, éléstár, szintén az egyetlen az egész világűrben az ember számára. Ha a természet a maga kincseit ingyen adományként az embernek át nem is engedi, az ember sohasem teremt, hanem csak termel, átalakít, és ezért volt tévedés a fizikokraták elgondolása, hogy csak a mezőgazdaság tud tiszta hozadékra, *produit net-re* szert tenni, mert *ez se* tud. A mezőgazdaság hozadéka épp annyira csak átalakítás, akár az iparé. Egy szempontból azonban az őstermelés, nemcsak a mezőgazdaság, valóban különbözik minden más termeléstől, későbbi termelési szakasztól, azáltal, hogy az őstermelés az, amely a természet szabad javait birtokba veszi, és ezzel gazdasági javakká teszi még átalakítás nélkül és átalakítás előtt is. Ez a birtokbavétel azonban sohasem történik munka nélkül, mert a természet a pusztá birtokbavétellel szemben is kisebb vagy nagyobb ellenállást fejt ki, amelyet le kell győzni. Erre azonban *Moore* azt mondhatná, hogy a tolvajnak is ellenállást kell legyőzni, nem szólva a rablóról, úgyhogy a végén az

ember a természetnek már nem is tolvaja, hanem megrablója lenne. De a természettől tulajdonképpen gazdátlan és uratlan jószágot nem lehet sem ellopni, sem elrabolni.

Az ember, amikor él, élelmiszert eszik; amikor dolgozik, nyersanyagot dolgoz fel; és amikor dolgoztat, energiát dolgoztat, legalábbis akkor biztosan, amikor embert ember már ki nem zsákmányol. Tehát amikor az ember eszik, a természet eteti; amikor nyersanyagot feldolgoz, a természet látja el nyersanyaggal; és amikor energiákat dolgoztat, a természetből buggyannak fel ezek az energiák. A kultúra nem más, mint a természet megművelése, és így nem hiába hívják a mezőgazdaságot *agricultura*-nak. Ahogy a magyar földművelést ad a német *Landbaura*, úgy hegyművelést adhatna bányászat helyett a német *Bergbaura*. Az ipart, iparkodást mint *industria*-t a régi magyar nyelv is fordította szorgalomnak és a németben is ismeretes a *Gewerbefleiß*. A kereskedelem és a német *Handel* egyaránt magában hordja a spekulatív elemet, a kereskedést, sőt üzérkedést; már az angolnak két nem egyenértékű szava van rá, a *trade* és a *commerce*, amelyekről *Marshall* elkülönítve, de együtt értekezett *trade and commerce* címen, és nehéz megállapítani, hogy hol végződik az egyik és hol kezdődik a másik. A *free trade* például szabad kereskedelem, a *trade mark* cégjelzés vagy védjegy, a *trade union* ellenben már szakszervezet, és a nemzetközi kereskedelem is *international trade*, de már a kereskedelmi szerződés *commercial treaty* és a kereskedelmi minisztérium is *ministry of commerce*. Még a közlekedést, a *Verkehr*t vagy *traffic*-et is hadd említsük meg, hogy együtt legyen mindaz, amit anyagi jószágtermelésnek nevezünk. Az anyag pedig, ami ebbe az anyagi jószágtermelésbe átalakításra belefolyik, a természet anyaga; amit viszont az egész jószágtermelés elejétől végéig ehhez az anyaghoz hozzá tud adni, csak átalakítás. Átalakítás az ősművelés, átalakítás az ipari szorgalom, *transformation*, ahogy *Pareto* nevezte. Átalakítás a szállítási művelet is, de a kereskedelem és közlekedés önmagában csak helyváltoztatás a közvetített anyag alakváltozása vagy átalakítása nélkül. Mégis az anyagi jószágtermeléssel oly elválaszthatatlanul összetartoznak, hogy az összes foglalkozási ágak közül kiemelendőknek látszanak anélkül, hogy a többi foglalkozási ág nélkülözhetlenségét ezzel kétségbe akarnók vonni. Kereskedelem és közlekedés nélkül a térbeli kiterjedésű társadalmi gazdaság részeire esne szét, bár a gazdasági forgalomhoz még a bankügy és pénzügy is elválaszthatatlanul hozzátartozik, és akkor már úgyszólván csak a közszolgálat, véderő és szabad foglalkozás hiányzik, hogy az összes foglalkozási ágak felsorolása teljes legyen.

A természet kincsesládáját helyénvaló szembevetni azzal is, amely ebből az előbbiből való kielégülésre rá van utalva, az emberi szükségletekkel. Ez utóbbiakat tíz csoportba osztottuk és megfigyelhetjük, hogy mely szükségletünket hol, mikor és hogyan elégíti ki az, amit a természet nyújt, illetve amit a természettől el lehet venni. Élelmiszer-szükségletünket a földművelés, állattenyésztés, valamint

az élelmiszeripar biztosítja. Ruházati szükségletünk biztosítása a földműveléssel és állattenyésztéssel kezdődik s a textil-, bőr- és ruházati iparral folytatódik. Lakásszükségletünk fedezésében az érc- (fém-), kő- és szénbányák, erdőgazdaság, kő-, föld-, agyag-, üvegipar, faipar, vas- és fémipar, gépipar és építőipar van érdekelve. Egészségvédelmünkben a vegyipar, szórakozásunkban és művelődésünkben pedig a papír- és nyomdaipar játszik kiemelkedő szerepet. Persze a lakásszükségletnél felsorolt fedezeti források jelentősége általános, amint a textil-, bőr- és papírpar, de különösen az energiatermelésben és műanyaggyártásban is érdekelt vegyipar nem szorítkozik a felsorolt helyre. A vízierőműveket és általában az elektromos áram termelését, valamint az olajbányászatot és gáztermelést nem is tudtuk egy szükségleti csoporttal sem közvetlen kapcsolatba hozni, olyan általános a jelentőségük, bár éppen csak közvetett kapcsolatban valamennyivel. Mindezeknek a fogyasztási szükségletekkel való összekötése éppen a további levezetésnek lesz a feladata. Persze a most fel nem sorolt szükségleti csoportok is összefüggésben vannak a természeti forrásokat feltáró műveletekkel, így mindjárt széles vonalon az összes közüzleti szükségletek, amelyek a mi biztonsági szükségleti csoportunk mögött húzódnak meg és nyilvánvaló, hogy egészségvédelmünk kapcsolata sem csak a vegyiparra korlátozódik. Ugyanezt a kiterjesztő értelmezést kell adni szórakozási és művelődési szükségleti csoportunknak is. Csak igen kirívó első megközelítést lehetett most adnunk, hogy a második és további megközelítésekkel aztán a való élethez minél közelebb juthassunk. A termelési ágak felsorolása is csak általános és a mögöttük meghúzódó energiák nagysága és különösen az anyagok sokfélesége a maga teljességében nem is adható meg, mert nemcsak megoldhatatlan feladatot, hanem csak egyre áttekinthetlenebb megoldást is jelentene. De hálás kérdés foglalkozni vele, mert élethű és valószínű megközelítésében nagy gyakorlati tanulságokkal kecsegtet. A természet közvetlen kiaknázója csak az őstermelés és ennek keretébe, különösképpen az önellátó mezőgazdaságéba tartozott mellékfoglalkozásként, házi ipar alakjában, eredetileg minden ipar. Ebből az alárendelt kiegészítő helyzetéből azonban idővel kilépett, különvált, elhagyta a falut, elsősorban városba települt és kézműves kisipari foglalkozássá lett, amely megtalálta a maga saját szervezetét is a céhekben. Azonban a technikai átalakulás az optimális üzemenagyságot megváltoztatta, és kifejlődtek a kézműves nagyipari üzemek, a manufaktúrák, ezekből pedig a gépesítés előrehaladásával a gyári nagyipar. Az angol szóhasználat ezt a nagyipart ma is *manufacture* névvel illeti, pedig sehogysem illik reá mint gépműre és nem kézműre, de a gyárnak magának a neve csak *factory*, amiből tehát a latin *manus* már elmaradt. Igaz, hogy miként az angol gazdasági forradalom a 18. század végén *industrial revolution*, akként nem a mezőgazdasági ipar, hanem magának a mezőgazdaságnak az elnevezése időnként az *agricultural industry*, ami mindenesetre alkalmas figyelmünket felhívni arra a nagyiparra is, amely a nagybirtok keretében is ki tudott fejlődni, a mezőgazdasági termények gyáripari feldolgozására, elsősorban élelmiszeriparra. A nagy irányvonalon azonban ez sem

változtat, nevezetesen az ipar különválásán és különállásán, úgyhogy amikor szükségleti csoportjainkat az őstermeléssel kapcsolatba akarjuk hozni, kénytelenek vagyunk azt a termelési kerülőutat is beállítani levezetésünkbe, amely az iparon húzódik keresztül. Amíg ellenben őstermelésünk legfontosabb ága az élelmiszer-termelés, amely viszonylag a legkisebb mértékben egészül csak ki az élelmiszeriparral, szükségleti csoportjainknak pedig nemcsak legelsője, hanem legkiterjedtebbje az élelmezési szükséglet, addig őstermelés és szükségletkielégítés között az összeköttetés elég közvetlen és igen szoros.

A pusztá gyűjtőgazdálkodás, amely gyümölcsök és gumók szedéséből, valamint vadászatból és halászatból állt, földművelésre és állattenyésztésre vezetett, vagyis a föld feltörésére és az állatok megszelídítésére. *Ricardo* földjára-elméletének igazolásaképpen feltételezte, hogy először a legjobb földeket vették használatba, és azután egyre rosszabb földekre tértek át, amint a népszaporodásból származó szükségletnövekedéssel a már megművelt földek nem voltak többet elegendők. *Carey*nek bizonyára igaza volt abban, hogy az amerikai településtörténet tanúsága szerint a letelepedés nem ebben a sorrendben történt. De még őstörténetileg is feltehető, hogy a sorrend nem ez volt. Az ember elsősorban azt a földet vette művelésbe, mely föld a műveléssel szemben bármily tekintetben is a legkisebb ellenállást fejtette ki; ez pedig éppen nem a legjobb föld volt a maga buja növénytakarójával. A leégetett földekből is ki kellett forgatni a fagyökereket; és ezek a fás területek nem szükségképpen csak feltétlen erdőtalajok voltak. Az áradásoktól való mentesség és az ellenségtől való védettség szintén szerepet játszott; mert ha az áradás megtrágyázza is a földet, a termést is elmoshatja. A legjobb termésre pedig rájárhat az erdők vadja és a mezők nomád lovasa egyaránt. De a maga idejére és a már feltört földek közepette *Ricardónak* mégis igaza volt; elsősorban a legjobb földeket tartották művelésben és a rosszabbakra már csak *faute de mieux*, jobb híján fanyalodtak rá. Így lett a földjára-elmélet a jobb föld előnye: megtakarítás munkában és tőkében egyaránt. De *Marx*nak is igaza volt; abszolút jára-elmélet is lehetséges az utolsó földön, ha a föld ritka és minden föld tulajdonban van. *Oppenheimer* ezt *Bodensperre*-nek, földzárlatnak nevezte, és ha minden profitot csak ebből nem is lehet levezetni, mint ahogy ő előtte már *Henry George* is hiába akarta elhívtetni, a földzárlatot minden paraszt kielégíthetetlen földéhsége igazolta; különösen a latifundiális Magyarországon, ahol a tetejében még 2 millió főnyi mezőgazdasági önálló kereső csak 16,2 millió katasztrális hold földdel állt és áll szemben. A letelepült nép falvakban szétszórtan lakik és a falvak köré rakódnak a művelési ágak *Thünen*-féle gyűrűi. *Heinrich Thünen* 1842. évi *Der Isolierte Staat*-ja¹ ugyan egy városállamról szól, de ahogy gyűrűit világgaz-

¹ Johann H. v. Thünen: *Der Isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*. G. Fischer Verlag, Jena 1910. Az eredeti kézirat Rostockban 1842-ben jelent meg.

dasági méretekben is megtalálták és *Teleki Pál* gazdaságföldrajza² is ezt tanította, úgy megvannak ezek a terepviszonyok szerint módosulva minden falu körül is. A lakóház körüli belsőség, a gazdasági udvar és háztáji gazdasága istállókat, ólakat, terményraktárakat, szerszámkamrákat és gép-, valamint kocsi-színeket foglal magában. Hozzá tartozik a kút a vályúval, de esetleg már egy áramfejlesztő teleppel is, amely a kútból a vizet is felhajtja. Az udvarhoz csatlakozó első övezet a virágos, veteményes és gyümölcsös kert. A második kör a szántóföld övezete hozzá csatlakozó harmadiknak a réttel. Már távolabb esik a gyér fűvű legelő és a széles erdő. A rét vízenyős szélén nádassal folytatódik, az erdők lábánál pedig a domboldalt szőlők fedik. *Thünen* szerint mindezt a szállítási költségek aránya szabályozza; épp ezért húzódik városán csak egy folyóvíz keresztül. Falu vagy város, keresztülhalad rajta még az ország útja és a közelében vasútállomás van, esetleg hajókikötő, ma holnap pedig már repülőtér is. A gazda istállójából elmaradnak a lovak, az ökrök, az igás állatok és csak haszonállatok maradnak meg. A szekeret és fogatot pedig felváltja a teherautó; a kerékpárt először a motorkerékpár, azután a személygépkocsi. A rétre, legelőre és szántóföldi takarmánytermelésre alapított állattenyésztés tehén-, kecske-*juhtej*-termelésre, baromfi*tojás*-termelésre, marha-, sertés-, juh-, baromfi*hús*-termelésre, sertés-, liba-, kacsasz*ír*-termelésre, marha-, kecske-, sertés*bőr*-termelésre, juhgyapjú-termelésre és baromfi*toll*-termelésre osztható. A tej feldolgozása vajjá, sajtá, túróvá már rendszerint más üzemben történik, ugyanúgy a húsipari termékek előállítás, valamint a bőr, gyapjú, toll további feldolgozása, illetve felhasználása is. Az állattenyésztéshez tartozik még a méhészet és a selyemhernyó-tenyésztés is a mézzel és a továbbfeldolgozásra váró selyemgubóval együtt. A kertművelést a kertek jellege határozza meg és kiterjedése a szántóföldek rovására is történhetik; legfontosabb ága a gyümölcsöskert, gyümölcsseinek sokféleségével és nyersen, illetve szárítva, aszalva, befőzve, lekvárrá főzve való felhasználásával, ami azonban rendszerint már más üzemben vagy háztartásokban történik. Gyümölcsből bor is erjeszhető és szesz is főzhető, megint rendszerint külön üzemben; a szeszfőzés szokásos nyersanyaga a burgonya is. A szőlőt gyümölcsként és borrá erjesztve is fogyasztjuk; a bor továbbfeldolgozása is történik külön üzemekben. A mezőgazdasági termelés legfontosabb művelési ága a második körbe tartozó szántóföldön megy végbe, gabonafélék: kenyérgabona: búza, rozs, köles, takarmánygabona: árpa, zab, kukorica, kapásnövények – a kukoricán kívül –: burgonya, cukorrépa, dohány, ipari növények: len, kender, juta, gyapot, olajosmagvakat termő növények, takarmánynövények: répa, lóhere, lucerna, bükköny, repce, de ide sorolható a rizs, az ültetvények gazdálkodása: cukornád, tea, másrésről talajerő fenntartása szempontjából ide sorolandók a kerti vetemények közül a hüvelyesek is, a lucerna, lóhere pedig már átmenetet jelent a rétre. A nád szárazon, télen le-

² Teleki Pál: Gazdaságföldrajzi jegyzetek. II. köt. Általános gazdasági földrajz. Budapest. (1927)

vágvá építési segédanyagként vakolás alá mennyezetburkolásra használható fel. A mezőgazdaság tehát minden élelmiszert szolgáltat, s az élelmiszeripari üzemek csak továbbfeldolgozással foglalkoznak. Egyedüli nem mezőgazdasági eredetű élelmiszereink ez idő szerint még egyedül a só tengeri lepárlásból vagy mint bányatermék; egyben persze ez a só állati takarmány is.

Az élelmiszeripari üzemek mint malmok lisztté őrlik a kenyérgabonákat, majd a sütőipari üzemekben kigyúrva, megdagasztva kisütik, vagy a tésztaipari üzemekben száraztésztákat, kekszet készítenek belőlük; a húsipari üzemek a nyers húst hentesárúvá dolgozzák fel; a tejipari üzemek a tejből sajtot, vaját, túrót készítenek; a cukorgyárak a cukornádból vagy cukorrépából cukrot állítanak elő, s a cukorkagyárak cukorkát, a csokoládégyárak a cukorból és kakaóból csokoládét csinálnak. A sörgyárak árpából és komlóból sört főznek. A malátakávégyárak árpából készítik a malátakávéét. Az olajgyárak az olajosmagvakból olajat ütnek. A gyapjúból posztó és posztószövet, a gyapotból pamut és pamutszövet, a lenből cérna és vászon, a kenderből spárga és kötél, a jutából zsák készül a textilgyárakban. A bőrt a bőr- és ruházati gyárak szíjakká, hevederekké, zsinórokká, illetve cipőkké, csizmákká dolgozzák fel. A kaucsukfa lecsapolt nedvéből gumi készül, s a gumiból a legkülönbözőbb gumiiipari termékek. A fából tűzifa, a fűrésztelepeken és faipari gyárakban pedig építőanyag, deszka, gerenda, bányafa, talpfa, ajtó, ablak, bútor, szekér, szerszámnyél lesz, valamint papíriipari nyersanyagként papírrá dolgozzák fel, melynek ezenkívül rongyok és eszpartófű (alfafű)³ a nyersanyaga, a papírt pedig a nyomdaipar használja fel. Bőrből, csontból enyvet főznek, de csontzsírból szappant is készítenek. A másik oldalon a mezőgazdaság vevő is, építtető is, tehát szüksége van építési anyagokra, téglára, kőre, mészre, üvegre, vasra és egyéb fémekre. Szüksége van műtrágyára, gépekre és szerszámokra, szénre, kenőolajra, benzinre, elektromos áramra. Szüksége van kikészített textíliákra, fákra, bőrökre. Ha a mezőgazdasági ipar termékeit általában nem is használnák, a malomipart lisztőrlésre mégiscsak igénybe veszik és fogyasztják a cukrot meg a sört. Csak az őstermelés első ágához csatolható a vadászat, édesvízi és tengeri halászat vadhússal, hallal és halolajjal.

Az őstermelés másik ágának, a bányászatnak vagyoneleltára sem érdektelenebb. Amint a szél körben forog a Föld felett, leszálló mozgást végezve a sarkokon és felszállót az Egyenlítő felett, hajtva a vizet maga előtt, a víz eső alakjában megöntözi a szárazföldeket és a tengerbe visszafolyva újból felszáll a levegőbe. A forrásból felbukkanó vízfolyás is olyan, mint egy bányakincs, mely a tengerszint felé való esésében mechanikai energiákat kínál felhasználásra az embernek, amelyből a „fehér szén” lesz és a „fehér szén”-ből villamos energia. A fekete- vagy barnaszénért már a legtöbbször le kell szállni a föld

³ Az árvalányhajjal rokon, Földközi-tenger melléki pusztai pázsitfűféle (*Stipa stenacissima*).

mélyébe, bár itt is előfordul, hogy felszíni fejtés is lehetséges. Az olajkutakból gáz hajtja fel a kőolajat, bár előfordul, hogy a földgáz fűrés nélkül vagy olaj nélkül előretör, és ez a gáz már önmagában is energia, és energiaforrás külön a kőolaj is. Újabban pedig az atomenergia felszabadításához használatos urániumércért is le kell szállani a föld mélyébe. Ezenkívül energiaforrások a feltörő vagy fűréssel feltárt hévízforrások is. Nem kell azonban azt hinni, hogy az őstermelés másik ága, a mezőgazdaság nem tár fel és nem használ fel természeti energiákat, hiszen a talaj, az eső, a hó, a szél, és mindenekelőtt a nap ilyen természeti energiák, amelyeknek a mezőgazdasági termelés ősidőktől fogva öntudatlanul is hasznát veszi. Most már tudjuk azt is, hogy a Napban folytonos atombomlások mennek végbe, és hatalmas hőenergiáit és sugárzó energiáját is innen nyeri. Ez energiák sem fogják a jövőben csak a mezőgazdasági termelést megérlelni, hanem ipari felhasználásra fognak találni. Nehéz lesz megmondani, hogy az őstermelésnek majd milyen ágába soroljuk ezt a „sárga szenet”. Most azonban érjük be annyival, hogy a vízi erőket mint a bányászat energiatermelésének függelékét fogjuk fel. Bányászati energiaforrásaink tehát, amelyeket aztán elsősorban ipari termelésünkbe és közlekedésünkbe befogunk: a szén, amely először még csak vízgőz feszítőerejét adta meg, most azonban már kémiai és hőenergián keresztül villamos energiát termel; a szén vegyi felbontása persze, amely számos fontos ipari nyersanyagot szolgáltat, kokszot is termel és az érckohászat kemencéinek fűtésén kívül elsősorban a városi háztartások gázellátását biztosítja; a földgáz önmagában is fűtő-, világító- és hajtóanyag; a kőolaj pedig nyers állapotában és benzin alakjában egyaránt robbanómotorok hajtására alkalmas, miközben az olajfinomítás számos fontos ipari nyersanyagot szolgáltat; a vízi erőt völgyzárógátákkal fokozni lehet és egyszerre négy feladatot lehet folyamatba venni, duzzasztógáták a hajózást is elősegíthetik egyébként sekély folyamszakaszokon, víztároló medencék táplálhatnak öntözőcsatornákat és szolgálhatják az árvízvédelmet, sőt megelőzést, végül elektromos erőműveket hajthatnak a vízesés mechanikai energiájával. A vízierőmű-rendszer egész országrendezéssé szélesedhet ki, mint ahogy ezt a Tennessee völgyéről mondják, amelynek szervező hatósága, a *Tennessee Valley Authority* az egész völgy társadalmát szervezte át hatékonyabb össz munkára a feltárt víziergia-források birtokában. A Balti-tengertől a Kaszpi-tengerig összekötött nagy orosz vízhálózat villamos energiaműveinek összehatásáról sem tehető fel más, Magyarországon pedig a gyenge kalóriájú szenek jobb kihasználására épülnek fel sorozatosan nagy villamos erőműtelepek, hogy villanyáram alakjában szállítsák el olcsón azokat a szénenergiákat, amelyeknek hatásfoka egyébként a szállítási költségekkel nem lett volna arányban. A 19. század iparosodásának alapja a szén és vas együttes előfordulása volt. Ez volt a helyzet mindezenekelőtt Angliában, Belgiumban, Nyugat-Németországban, Észak-Franciaországban és Északkelet-Amerikában. Ahol pedig a szén és a vas együtt elő nem fordult, ott számításba jött az olcsó tengeri, vízi szállítás lehetősége is; a koksz

jobban volt szállítható, mint a szén, a nyersvas pedig jobban, mint a vasérc; a kokszt ment tehát a vasérchez és a nyersvas a szénhez. A villanyáram most már eldönti a versengést, mert az ő szállítása a legolcsóbb; a szén rovására. A villanyáram azt a reményt is keltette, hogy olcsó szállítása egy távoli központból az optimális üzemméretűeket csökkenteni, tehát a tőkekoncentrációt korlátozni fogja. Egyelőre ennek semmi határozott jele nem látható. Mindenesetre most az atomenergia kerül előtérbe mint hajtóerő, és ez egyelőre még túl drága, de a szén és olaj készleteinek rohamos fogyása folytán egyre inkább szükségessé válik már nemcsak azért, mert olcsóbb lesz, hanem azért is, mert más nincs. A vízierőművek villamos energiát termelnek; a széntüzelésű erőművek villamos energiát termelnek; az atomerőművek villamos energiát termelnek; már a vasutakon is villamos mozdonyok járnak; az uralkodó energia tehát, amely villamos távvezetékeken a legolcsóbban szállítható és osztható széjjel, hogy végül a munkagépeket járató mechanikai energiává alakuljon át, a villamos energia. A vasutak túlnyomó része ugyan sok helyütt még gőzüzemű; de a hajózásban a szénfűtést csak az olajfűtés szorította ki; az utakon benzinmeghajtású gépkocsik járnak, a levegőben benzin hajtotta repülőgépek közlekednek; és használatosak nyersolaj-meghajtású robbanómotorok, továbbá van földgáz-, gáz-, hűvízmeghajtás is. Mindent egybevéve azonban a villamos energia mellett a többi viszonylag, bár csak fenntartásokkal, elhanyagolható. Ezért mondhatta messzemenő igazoltsággal *Lenin*, hogy a munkáshatalom plusz villamosítás a szocializmus.

A bányászat azonban fontos nyersanyagforrás is. Már a szén és az olaj, ez a két energiaforrás, elsüllyedt szárazföldek és kiszáradt tengerek emléke, vegyipari nyersanyagforrás is. A bányák mélysége pedig azonfelül is, hogy sót tartalmaz, még ércek és kőzetek egész sorának lelőhelye. Az ércekből a kohászat fémeket olvaszt ki, vagy kimossák belőlük, mint az aranyat; így jut az ember a nemesfémeknek, a nem rozsdásodó aranyhoz, ezüstnek, platinának a birtokába; de nem kevésbé szükségesek az alapfémek, *basic metals*, mint a vas, a réz, az ólom, az ón, a horgany és az alumínium; továbbá a nikkel, magnézium, króm, mangán, wolfram, titán és egyéb, elsősorban az acélt ötvöző fémek; valamint az ezüsttel együtt előforduló és a hőváltással szemben oly érzékeny higany. A vasérből a kohászat készít nyersvasat, aztán az ötvöző edzés acélt, mint nagy szilárdságú, de egyben nagy súlyú terméket. A vas és acél jól delejezhető, de rossz áramvezető, amiben a réz és alumínium erősen felülmúlja; emellett az alumínium lényegesen könnyebb is. Minden fémnek megvan a maga különös sajátsága, amely előnyhöz juttatja az egyik alkalmazásban az egyiket, a másik alkalmazásban a másikat; ezek a sajátságok fajsúly, szilárdság, keménység, hajlíthatóság, megdolgozhatóság, megnyújthatóság, megvékonyíthatóság, ellenállás hővel, faggal, nedvességgel, savakkal szemben, delejezhetőség, áramvezető képesség, sugárelnyelő képesség. A fémeken kívül fontos bányatermékek a

kőbányák termékei; út- és házépítő anyagok, kövek, kavics, homok, agyag, amiből téglát égetnek, cement, amiből beton készül, mész, kén, klór, salétrom, amit a levegőből is előállítanak, a vegyipar nyersanyagai, kálisók, foszfátok, aszfalt, azbeszt, grafit, kvarc, kaolin. A vegyipar aztán az ásványi nyersanyagokból, de növényi és állati nyersanyagokból is olyan műanyagokat és mesterséges energiahordozókat készít, amelyek tulajdonságai a természetes nyersanyagokét felülmúlják és ezért költségmegtérüléseken túlmenően is a helyükbe lépnek; és így elmondható, hogy ezeké a műanyagoké a jövő. De még ezeknek a nyersanyagai is a természet tárházából származnak és felszínre hozott tulajdonságai is a természetes anyagok rejtett tulajdonságai.

Így bontakozik ki előttünk színesen, változatosan egy modern nemzetgazdaság termelésének a képe, amint a természetből kivont energiákkal előteremti a természet nyersanyagait, és azokat termelési javak csökkenő rendjében addig alakítja át, amíg csak fogyasztható állapotba nem kerülnek és az ember szükségleteinek kielégítésére közvetlenül nem szolgálhatnak. Az *őstermelés két ága* adja az energiákat és a nyersanyagokat egyaránt, amihez a fémkohászat, valamint szénlepelárlással, olajfinomítással és műanyaggyártással a *vegyipar* csatlakozik. Az energiák elsősorban egyetemlegesen villamos energiára átalakítva nagy erőműközpontokból egységes hálózat nagyfeszültségű távvezetékein át áramlanak szét az egész országban, hogy bekapcsolva megindítsák az egész *nagy géprendszert*, amely egy nemzetgazdaság egész termelési berendezését alkotja. A géprendszer elsősorban *vas- és egyéb fémipari* vállalatokból áll, amely az érceikből már kiolvasztott nyersfémekből lemezeket, rudakat, síneket, dróthuzalokat, dróttekerceket, csöveket, oszlopokat, hengereket, tartályokat, kerekeket, csavarokat, csapágyakat, tengelyeket, emelőkarokat, fogantyúkat, sodronyköteleket, szögeket készít, hogy aztán a *gépgyárakban* egész géprendszerek, szerszámgépek, munkagépek, mozdonyok, vasúti kocsik, gépkocsik, repülőgépek, hajók, sőt tengerjáró hajókolosszusok készüljenek belőlük. A villamos energia távvezetékein kívül így futnak szét, illetve össze az utak, vasutak, folyók, csatornák hajókikötőkkel, vasúti állomásokkal, repülőterekkel, gépkocsiállomásokkal, amelyek között hajók, vonatok, gépkocsik és repülőgépek hozzák a nyersanyagokat és viszik a félkész és kész árukat szerteszéjjel, az embereknek maguknak személyközlekedéséről nem is szólva. A vas-, fém- és gépipar pótol a nagy géprendszerben mindent, ami belőle elhasználódik és pótlásra szorul, vagy elavul és kicserélésre vár, avagy éppen már kibővül. Maga az őstermelés két ága is beletartozik a nagy géprendszerbe. A mezőgazdaság egyre jobban gépesedik traktorekéktől kezdve az arató-cséplő gépekig, a bányászat minden ága pedig szintén gépesítve van a fűrőberendezésektől a fejtőgépekig és a kohókig. Maga az energiatermelés és az elektromos energiára való átalakítás és a szétárasztás is része a nagy géprendszernek, amelybe a vegyipar bevezeti feldolgozásra a maga műanyagait is ugyanúgy, ahogy a természetes nyersanyagok feldolgozásra kerülnek; segédanyagok mint kenő-

anyagok is szükségesek, hogy minden kerékfog simán, csak a legkisebb súrlódással forogjon és forgasson. Megindul a géprendszerrel az *élelmiszeripar*: malmok lisztet őrölnek, húsfeldolgozó gyárak hentesipari termékeket készítenek, tejfeldolgozó gyárak vaját köpülnek, sajtot, túrót készítenek, cukorgyárak cukorrépából vagy cukornádból cukrot olvasztanak ki, szeszgyárak gyümölcsből, burgonyából szeszt főznek, sörgyárak árpából, komlóból sört erjesztenek, péküzemek kenyeret, péksüteményt sütnek, tésztagyárak levestésztát, csőtésztát, kekszet szárítanak, cukorka- és csokoládégyárak cukorkát és csokoládét készítenek, még a cukrászat is működik villanyerőre, konzervgyárak mindenféle ételkonzerveket készítenek, malátagyárak vagy babkávépörköldék árpa-malátát vagy kávébabot pörkölnek, olajütők olajmagokat sajtolnak, margarint készítenek, sőt készül a műzsír is sertészsír és növényolajok összekeveréséből, és készül a borpárlat, a rum, a pezsgő szeszből és borból, sőt gyümölcsborokon kívül kondicionált szőlőbor is készül, az élvezeti szerek között pedig dohánygyártmányok készülnek, pipadohány, szivar, cigaretta. Megindul a géprendszerrel a *ruházati ipar*: a textilipar fonalat és szövetet készít, lencérmát, lenvásznot, pamutfonalat, pamutszövetet, gyapjúfonalat, gyapjuszövetet s a vegyipar műszálat és műrostot s a szűkebb értelemben vett ruházati ipar aztán a legkülönbözőbb ruhaneműket készíti belőlük; de ugyanakkor készül asztal-nemű, ágynemű, függöny, szőnyeg, kenderzsineg, kenderkötél, jutazsineg, juta-vászon, kendervászon, kenderzsák, jutazsák, lenkócvászon. A bőripar pedig, amikor bőrt készít ki, amiből a cipőipar cipőt, csizmát állít elő, készít bőrt szíjnak, hevedernek, zsinórnak, bőrbútornak, bőrröndnek, irattáskának, pénztárcának, irattárcának, női táskának; a prém és állatbőrökből pedig bundák és kabátgallérok készülnek. Megindul a géprendszerrel az *építőipar*: középületek, gyárépületek, lakóházak épülnek; a vasszerkezeti gyárak vasszerkezeteket szállíthatnak hozzá, cementből, betonból, vasbetonból épületem gyárak vasbetongerendákkal részesednek, téglagyárak agyagból égetett téglát, kőfaragók kőbányák köveit adják hozzá és ezt mind a kőművesipar vakolja össze mésszel és homokkal; aztán jön az ács a fából faragott tetőgerendával és fűrészelt deszkáival, a tetőfedő pedig égetett cseréppel vagy simított palával; a faipar és az asztalosipar behelyez ablak- és ajtótokot, ablak- és ajtószárnyakat; az üvegesipar beüvegez ajtót és ablakot; a lakatosipar ajtó- és ablakzárakat, kilincseket és egyéb vasalásokat helyez be; a festő befesti a falakat, a mázólo ajtót, ablakot; a parkettázó befedi a padlót; a bádogos elkészít ereszt és csatornát; a vízvezeték-szerelő a nyomó ólom- és lefolyó vascsöveket szereli be falikúttal, falimosdóval és fürdőkáddal; a villanszerelő beszereli a villanyvilágítást, villanykályhát, villanyrezsót, villanytűzhelyt, a gázszerelő esetleg ugyanez utóbbiakat, de gázra; a központi fűtésberendező az alagsori gőzkazánhoz beszereli a radiátorokat; részesedik tehát a vas- és fémipar, amely a lakásberendezéshez csőbútorokkal, fürdőszoba-berendezéssel, fűtő- és főzőberendezéssel és konyhaedényekkel is

hozzájárul, a gépipar, a faipar, amely a lakásberendezés, bútorzat elkészítését is végzi, a kő-, föld-, agyag-, üvepipar, amely porcelán és üveg lakásberendezési tárgyakat is szállít; s mint már a textiliparral kapcsolatban, illetve az általánosabb értelemben vett ruházati iparnál említettük, a lakásberendezésben a textiliparnak is arányos része van. Mivel pedig az építőipar középületeivel magába foglalja kórházak, iskolák, hivatalok építését és fenntartását is, nem marad szükségleti csoportjaink további sorrendjében sokkal több hátra, mint a vegyipar a gyógyszergyártással, valamint a szórakozás és művelődés szolgálatában a *papíripar* és a *nyomdaipar*, amely mindkettő persze a szűkebb értelemben vett üzleti életet, mint csomagolópapír is, valamint a hivatali életet szintén kiszolgálja. Az elektromos energiával meghajtott nagy géprendszer tehát az őstermeléstől kezdve a közlekedési hálózat igénybevételével megindul; a nyersanyagok, műanyagok az ipari géprendszer átalakító megmunkálásába kerülnek. Mint nyersanyagok és félkésztermékek még csak termelési javak; és több ipari feldolgozáson, különböző iparágakon mennek keresztül, mielőtt zárótermékeké, nevezetesen a beruházásra szánt tőkejavak elhagyásával fogyasztási javakká lesznek. De figyelniük kell arra, hogy az utánpótlásra szoruló és leírási tartalékokkal biztosított tőkejavak közé nemcsak az ingatlanokat, hanem az építményeket sem lehet beszámítani. Viszont a jövőről való gondoskodás egyik legfőbb céltakarékossága saját ház vagy örökklás építésére irányul. A rendszeres lakóházépítésekkel valamint berendezési és közlekedési járulékaival tehát a folyó megtakarítások egy jelentős része tartós használatú és nagy értékű fogyasztási javaknak, mint autó, motorkerékpár, bútor, zongora megszerzésébe csapódik ki, amelyet bizonyos értelemben beruházásnak kell számítani, más értelemben pedig nem. A lakóházaknak is csak fenntartási költségeik vannak, utánpótlási tartalékaik és leírási költségeik nincsenek. Középületeknél sem szokás utánpótlási tartalékokról vagy leírásról gondoskodni. Ha üzleti épületeknél évi 2%-os leírási kulcs elő is fordul, amit a szocialista könyvelés is átvett, akkor ez 50 évi élettartam számításából indul ki, holott az üzleti épületek élettartama is ennél több szokott lenni. Amikor a magánkapitalista könyvelés épületeket leértékel, ezt titkos tartalékok gyűjtésének szándékával tette, így bankszékházak szimbolikusan a pénzegységgel jelentkeztek a vagyonmérlegben. Budapesten a második világháború előtt a lakóházak átlagos élettartamát 80 évnek vették, de ez sem elhasználódásnak, hanem csak elavulásnak volt a következménye. A háborúktól kevésbé megviselt országokban és országrészekben több száz éves házakat is lehet találni. Ha tehát ezekből az okokból az épületeket a *replacement* fogalmából ki is kell zárni és az utánpótlásra szoruló tőke keretét csak az épületek nélkül lehet megszabni, a másik oldalon meggondolásra készítő, hogy mi történik a megtakarítások és beruházások összemérhetőségével, ha kétségtelen megtakarítások nem beruházási céllal történhetnek és csak elhalasztott fogyasztás jellegét öltik közvetítő beruházás nélkül. Ha a megtakarítás kincsgyűjtésre ágazik le, és a gyűjtött kincs később akár nem tartós

használatú és nem nagy értékű javak alakjában is fogyasztásra kerül, egy negatív megtakarításról ugyanúgy lehet beszélni, mint akkor, ha valaki a megtakarításaiból egy tőkejóságot, például részvényt vesz, s aki eladja, a vételárat fogyasztásra elkölte. Ha viszont a megtakarítások takaréketébe kerülnek, a banknak módjában van a takaréketét-összegeket 90%-ig beruházásra kikölcsonőzni, s amikor a takarékoskodás céljához ér, új betétekből és a 10%-os fedezetből fizethető vissza, amelyek közül az új betét olyan helyzetbe kerül, mint hogyha a régi betevő negatív megtakarításával elkölte volna, ha fogyasztási javakra fordítja, a 10%-ot pedig a megmaradó betétállomány mértékében pótolni kell. Rendszeres tehát az, hogy pozitív megtakarítások később negatív megtakarítások, *dissaving*, alakját veszik fel és nem feltétlenül szükséges ennél fogva elvi megkülönböztetést tenni a között a két eset között, ha valaki fiatal korában fogyasztását megszorítja, hogy öreg napjaiban fogyasztását akár csak fenn is tartsa és a között, hogy kis egységértékű és rövid élet-tartamú fogyasztásait huzamosan megszorítja, hogy később egy nagy egység-értékű és tartós használatú fogyasztási jóságot vegyen helyette, mint akár egy motorkerékpár vagy autó, bútorberendezés vagy zongora. Ezek kétségtelen va-gyontárgyak a háztartások szolgálatában is, de nem tőkejavak. Az autóbesezzerzés lehet a lakásszükséglet kielégítésének közlekedési függeléke, de egyben a szórakozási szükséglet kielégítésének egyik módja is. Mikor pedig valaki az autóját eladja és részvényt vesz érte, az a fogyasztását megszorítja és beruhá-zást végez, nem pedig csak egy zárt tőkeforgalomban vesz részt. Mégis a telkekre és lakóházakra már más mértéket alkalmaznánk. Ha ezeket a leírási tartalommal biztosított tőkejavak közé nem is sorolhatjuk, és így a *replacement capital* fogalma alá – amely korábbi számpéldánkban a mértékegységet meg-adta – nem is vonhatjuk, már ez az elhatárolás is kifejezésre juttatja, hogy van a tőkének, nevezetesen a forgótőkétől megkülönböztetett állótőkének is még egy másik jellegzetességű csoportja, az általunk *maintenance capital*-nak, csak a fenntartásra szoruló tőke néven illelhető csoportja is, amelybe beruházások történhetnek. Ezek ennél fogva már az új tőkejavaknál is számbajöhetnek és a zárt tőkeforgalomba is bekerülhetnek. Ezt a megkülönböztetést például az autókkal szemben az indokolhatja, hogy jelentékenyen nagyobb tartósságuk és nagyobb egységértékük is van. Már rámutattunk a tőkefogalomnak arra a kettősségére is, hogy a kapitalista számvetés mindent, még a földet is tőkeér-tékben számítja, viszont történetileg, a feudalizmus és kapitalizmus külön-bőségére gondolva, éles megkülönböztetést kell tennünk föld és tőke között. Per-sze a saját telek és lakóház a maga háztartási keretében nem kerül abba a kény-szerőségbe, hogy egy vagyommérleg tőketétele legyen. Egy vállalat vagyom-mérlege számára pedig még az irodabútor is állóeszköz és nem lehet más. A határvonal tehát tisztára konvencionális, és célszerűségi szempontok játszanak közre a meghúzásánál. Épp ezért nem elvi jelentőségű, ha a tőkekeretet

alkalmilag szűkebbre vagy tágabbra vonjuk az átmenetet alkotó határzónában. A megtakarítások és beruházások összhangja pedig ezzel már biztosítottnak látszik.

De nagy színjátékunk, a nemzeti termelésnek szinte egy gombnyomásra való megindulása és zúgva, zakatolva, sisteregve és dörögve való lefolyása ezzel még távolról sincsen kielemezve. A természet hatalmas energiái az elektromos távvezetékek dróthuzalain keresztül az erőműközpontokból szétáradnak, mint egy vízfolyam, amely előtt a zsilipeket felvonták. A nagy géprendszer minden kerekét megforgatják, és a közlekedési eszközök ömlesztik a természet ásványi, növényi, állati nyersanyagait akár félkész élelmiszerek alakjában is a mezőgazdaságból vagy már műanyagokká átalakítva a vegyiparból további átalakításra, feldolgozásra, kidolgozásra. Mi ez a nagy géprendszer, amibe a természet két nagy folyama, a dolgozó energia és feldolgozandó nyersanyag beleömlik, és ami oly élesen megkülönböztethető attól, amin keresztül megy, ha nem a tőke, amin keresztül a gyümölcs ugyanúgy beérik, mint ahogy a talaj, eső, hó, szél, nap a szőlőtőkén keresztülhaladva a szőlőfürtben beérik? A nagy erőműközpontok, a távvezetékek és az egész géprendszer már nem a természetet, hanem csak olyan, mint egy hatalmas kényszerzubony a természet testén; amelynek a természet mozgulataival akarva, nem akarva engedelmeskedni tartozik. Oda kénytelen adni anyagait és még a maga energiáival is kell megdolgoznia őket, és mindezt a nagy géprendszer akaratából. Az ember, az emberi szellem alkotása ez, mert az ember szelleme leng benne, az ember akarata érvényesül benne; a géprendszer szelleme az ő szelleme, a géprendszer akarata az ő akarata. Amikor a természet energiái még meg nem tört ellenállást tanúsítottak, még nagyobb mértékben szükség volt az ő, az ember testi, fizikai energiáira is. Ez a fizikai szakasz még nincs is teljesen túlhaladva; ahol a géprendszer futószalagjának folytonossága megszakad, ott az áthidalást még mindig az ember testi, izommunkájának kell elvégeznie. Egyébként az ember csak figyelő, irányító őrön van; koncentrált idegmunkájával van próbára téve. És az alkotást, a *Wundt*-féle *schöpferische Synthese*-t,⁴ a feltalálók, a felfedezők, az újítók, az emberiség nagy gondolkodói képviselik; ők az úttörők, az emberi történelem igazi hősei, nem a *Carlyle*-féle hősök, akiknek kezéhez annyi vér tapad, nem a hadvezérek, Cromwell, Napóleon és társai. És nem egy-két ember, hanem a nemzedékek hosszú sorának munkája, eredménye ez; a legigazibb hős maga az emberiség a maga szenvedéseivel, a vére, könny-verejtéke által dúsan megöntözött kálváriautójával. Rabszolgák, jobbágyok, béresek unokája ő, a jövő embere, a természet ura: a szabad ember. Nem vitathatja el senki tőle az ő jussát, a természetet lenyűgöző tőke egyedül az övé: a társadalomé. Eltűnt a rabszolgatartó, eltűnt a földesúr, és eltűnik a tőkés is, mert ha szerepe volt valaha egyáltalán, az

⁴ Teremtő szintézis. (ném.) Lásd: Wilhelm Wundt: *Naturwissenschaft und Psychologie*. Leipzig, 1911.

is betelt. A tőke, ha kizsákmányolási eszköz még egyáltalán, a természet kizsákmányolási eszköze, az embernek pedig csak termelési eszköz, a jólét eszköze. Kár ezt a tőkét alapnak vagy eszköznek kendőzni, mert a beruházási alap állótőke, a forgóalap forgótőke, a munkabérialap pedig variábilis tőke szemben a konstans tőkével, amint a tőke újratermelési folyamata egyszerű vagy bővített szinten, lépcsőfokon (*Stufenleiter*), ugyanúgy fellelhető a szocializmus gazdaságában, ahogy a kapitalizmus gazdaságában megvolt.

A gazdasági szemléletmód a természet termelési közreműködését a földnek számította be, miután az ember csekély kivételtől eltekintve a természetet a föld útján tudja csak birtokba venni, vagyis csak a föld útján tud a természetnek gazdájává lenni. A föld az, amelyen keresztül az ember szabad gazdátlan javakat birtokba vesz, és ezzel gazdasági javakká teszi őket, vagyis mint gazdasági javak fölött úrrá lesz fölöttük. Ha a föld megművelése egyedül nem is hoz *produit net-t* létre, valóban elragadja a természettől az első anyagot, *matière première-t* az őstermelés minden ágával egyezően. Sem a természeti energiák igába hajtása, sem a nyersanyagok betakarítása nem történik költség nélkül. Ezek a költségek már korább kezessé tett természeti energiák feláldozásából, korább lefoglalt természeti anyagok elhasználásából és a nagy géprendszer igénybevételének mértékéből és időtartamából, de emberi munkaerő felhasználásából is állanak. A fennmaradó többlet az, amit földjáradéknak nevezhetünk. Az eddig felmerült és a földjáradékot is magában foglaló bruttó költség a zárótermékek értékéből levonandó. Ezután le kell venni a géprendszer sértetlen épségben maradásának költségét, azután a munkabéreket, amelyek legalsó határa a munkások megélhetési költsége, ami az ő sértetlen épségben maradásuk költsége. A maradvány a tőke nyeresége, aminek alsó határa a nagy géprendszer igénybevételének időkamata. Miként a jobb föld és a rosszabb föld nem egyenlő egymással, s a legrosszabb földdel támogatott munka is hatékonyabb, mint a földnélküli munka, akként a hatékonysága arányában értékelt tőke igénybevételi költsége is annál nagyobb, mennél nagyobb az igénybevétel időtartama. Gazdaságos számvetésben a föld és tőke használatának megfelelő érték számmal képviselve kell lennie, tekintet nélkül arra, hogy ezek az érték számok valakinek a külön jövedelmét jelentik-e vagy sem. A földnek, tőkének és munkának mint termelési tényezőknek megkülönböztetése bármely oldalról nézve is jól meg van alapozva.

Ahogy a fiziokraták szerint csak a földművelés volt produktív, az iparosságot pedig már steril osztálynak tekintették, úgy *Adam Smith*-nek is megvolt a maga produktív és improduktív munkája, az anyagi jószágtermelést tekintvén produktívnek és minden más foglalkozást improduktívnek. De már *Jean Baptiste Say* elégtételt szolgáltatott az immateriális munkának, amikor ennek termékenységét elismerte. *Marx* most már a szükséges és többletmunka között tett különbséget, az előbbi a munkás megélhetési költségét fedező munka-

bérnek, az utóbbi pedig a profitnak lévén a forrása. *Smith* korában a földbirtokosok csak bérbe adták a földjeiket és a földjavítások eszközlését is a bérlőikre bízta, úgyhogy haszonbér-jövedelmük a tiszta földjáradéknak felelt meg. Életmódjuk még a feudális kornak megfelelő s *Sombart* által annyira kiszínezett *grand-seigneur*-i⁵ életmód volt sok szolgálhaddal, és ezeknek improduktív munkája ellen is irányult *Smith* ellenszenvé, mint *Mitchell* kiemelte. A munkabérről csak az volt *Smith* elgondolása, hogy azt a munkások szaporodása szabályozza; ha magas a bér, jobban szaporodnak, és ez bérüket lenyomja; ha pedig a bér alacsony, a szaporodás megtorpan és a bér emelkedik. *Malthus* szerint a munkások sorsukat a saját kezükben tartják; mivel szaporodásukat nem tartják a mindenkori élelmiszerkészletek korlátai között, vagy korlátozzák önként lélekszámukat, vagy kénytelenek a nyomorszínvonalal beérni. *Ricardo* szerint a munkabért a forgótőkéből fizetik s a forgótökébe éppen azok az élelmiszerek számítanak bele, amelyek a munkások eltartására szolgálnak. Egyébként is a munkabér csak a munkások megélhetési költségét biztosítja, bár bizonyos kényelmi javak, *the amenities of life* hozzászámításával. Érdekes, hogy még *Böhm-Bawerk* is úgy határozta meg a maga materiális tökefogalmát, hogy az a *Subsistenzmittelfondot*, a munkások élelmiszer-szükségletének és általában megélhetésének alapját foglalja magában, amiben őt *Walter Eucken*⁶ is követte. Abból a tényből, hogy a vállalkozók a termelési költségeket, elsősorban éppen a munkabéreket előlegezik, azt a következtetést vonták le, hogy a pénzben kifizetett bérösszegeknek azok a piaci árukészletek felelnek meg, amelyeket a munkások béreikből meg fognak venni; ezeknek tehát előre meg kell lenniök, és ha a munkások pénzbérek helyett naturálbéreket kapnának, akkor ezeket az árukészleteket kellene természetben megkapniok; tehát ez a forgótőkéből kifizetett pénzbéreknek materiális, jószágegységekben kifejezett tartalma. Ez semmi más, mint más szavakban annak való elismerése, hogy a szolgálatok piaca az egyidejű termékek piacát egy termelési időszakkal megelőzi. Persze mindkét piac szukcesszív piac és az előzés csak minden egyes egyidejű piacpárra áll fenn, holott a megélhetési alap azt a benyomást kelti, mintha ennek már egy hosszabb időre, egy teljes évig is előre meg kellene lennie. Ez a megélhetési alap más értelemben az egész társadalomra, egy egész nemzetgazdaságra tényleg meg is van előre, tudniillik az egyik gazdasági év végétől a másik gazdasági év végéig a mezőgazdasági termelés fő terményeinek egyéves termelési időszaka következtében, de már naptári években számítva sincs ez meg. *Ricardo* még fontos prognózist adott a három termelési tényező jövedelmének várható szekuláris alakulásáról. Itt azonban előbb közbe kell még szúrni azt, hogy *Smith* korának típusa még az egyéni tőkés, vagyis a saját tőkéjét foglalkoztató vállalkozó, amiből csak a nyereség és kamat osztatlansága követ-

⁵ Nagyúr, főúr, főnemes. (fr.)

⁶ Walter Eucken (1891–1950) német közgazdász.

kezhetett a profitban. *Jean Baptiste Say* ugyan már szétválasztotta a kettőt, de *Ricardo* még *Smith* terminológiájában gondolkodott. *Malthus* krónikus túlnépesedést látott előre, és *Ricardo* is népszaporodást várt konstans földterületek, bár növekvő tőkemennyiségek mellett. Ebből következett csökkenő profitra, növekvő földjáradékra, növekvő nominális, de konstans reálbérré. A profit valóban csökkent, de a földjáradék nem emelkedett, a munkások reálbére ellenben igen. *Edward Allsworth Doss* megállapította, hogy a Mississippivölgy és más hasonló mezőgazdasági földterületeknek a világ élelmezésébe való bevonásával a földterületek valóban növekedtek, s így a földjáradék emelkedésére valóban ok nem volt. Pedig a világ népessége egészen páratlanul nőtt, különösen Európában a tengerentúli kivándorlás ellenére Malthus népesedéstanának első megjelenésétől, 1798-tól számítva a népesség egy évszázad alatt 180 millióról 400 millióra, tehát több mint 120%-kal emelkedett, a második világháború kitöréséig pedig meghaladta a 190%-ot, 529 millióra emelkedvén. A mezőgazdasági technika nagy fejlődése és a vetésterületek kiterjedése oly termésképeket eredményezett, hogy az áresés az ipari árak egyidejű esése ellenére a mezőgazdasági termelést páratlan válságba sodorta; hiszen például a búzaár 1925 és 1932 között 85%-kal esett, és még első világháború előtti szintjéhez képest is 67%-kal csökkent. Az európai mezőgazdaság a 19. század első felében a napóleoni háborúk következményeit érezte a század közepéig; a század második felében pedig csak a vámvédelem mentette meg az amerikai mezőgazdaság versenytől. A ritka népességű Amerikához képest a sűrű népességű Európában a földjáradék kétségkívül magasabb volt, de csak a nagyarányú esését lehetett a vámvédelemmel feltartóztatni, mert a további emelkedésére semmi ok nem volt. A két világháború között pedig a földjáradék esése is bekövetkezett. Ami pedig a tőkét illeti, ennek felhalmozódása még a népszaporodást is felülmúlhatta, a nyereség és a kamat kulcsa tehát egyaránt csökkent, bár a két világháború közötti időszakot igen magas kamatláb jellemezte. Egy másik hátránya pedig még mindig van az egész helyzetképnek, és ez abban nyilvánult meg, hogy az egész világ általános iránya a 19. század 70-es éveitől kezdve egyre fokozódó mértékben az iparosodás lett, ami nem következett volna be, ha nem alakult volna ki általános meggyőződésként az, hogy az iparból több embernek jobban lehet megélni. Hagyjuk el az elektromos erőműközpontokat, a távvezetéseket és a nagy géprendszer többi részzeit, a munkagépeket, amelyek az ember helyett jobban és többet dolgoznak, és maradjanak meg a nyersanyagforrások az ember testi munkaerejére szorítkozva, és gondoljuk el, hogy az ember mennyivel kevesebbet tudna a nyersanyagokból feldolgozni és mennyivel rosszabb is volna a termékeinek minősége, és akkor el tudjuk képzelni, hogy mit jelent az minden ország számára, ha iparosodni akar és iparosodni tud. A földjáradék önmagában csak a tőkeszegény östermelés hozadékát jelenti, s a munkabér csak az embernek tőkeeszközökkel nem támo-

gatott munkaerejét, illetve ennek végzett munkáját illeti. Az ipar tőkeintenzív termelése mögött pedig az őstermelés tőkeintenzitása annál inkább elmarad, mennél kevésbé támaszkodhatik közvetlenül tőkeintenzív iparra. Az iparosodás tehát olyan hatással is van, mint hogyha a rendelkezésre álló föld mennyiségét megszorítaná, mert a föld kihasználhatóságát fokozza és a föld termékeit megnöveli. A földjáradék tehát nem növekedhetik, mert a földszűke nem nő, hanem inkább csökken. A tőkenyeresség és kamat kulcsa pedig ugyanakkor szintén csökkenhet, hacsak a népesség szaporodása a tőkeszaporulatot felül nem múlja. Ebben a tekintetben pedig már a két világháború közötti időszak is fordulatot jelentett, mert legalábbis a fehér ember népszaporodása megállott, és ezzel a 19. századdal szemben, amikor éppen a népszaporodás volt a gazdasági fejlődés egyik mozgató ereje, elkövetkezett az *economy of a declining population*, az esetleg már csökkenésnek is induló népesség gazdaságának a problémája, ahol tehát már nem is az az aggodalom, hogy a népszaporodás a tőkeképződéshez viszonyítva túl nagy méreteket ölthet, hanem az, hogy a népesedés alakulása a tőkeképződéstől eltérő irányt vesz. A színes bőrű emberiség körében azonban még inkább egy további erős népszaporodással kell számolni.

A barlanglakó ősember még nem támaszkodhatott tőkére, amikor harcát nem is a természet fölötti uralmáért, hanem a természet viszontagságai ellen vérségi közösségben megvívta. Eltorlaszolta sziklakkal a barlang bejáratát, hogy védelmét éjjeli szálláshelyén növelje. Nappalát az éhség hajtotta s az élelem utáni csatangolás töltötte be. Eltorlaszolta a vízfolyásokat, hogy a képződő medencékben a halakat még kézzel kifogja. Eltorlaszolta a völgykatlanokat is, ahová az állatokat összeterelte, hogy kövekkel leüsse és vadászsákmányává tegye. Közben pedig egyes állatfajok hozzászelidültek az emberhordához, amelyeket aztán a már lóra pattant harcias nomád pásztorok legelőről legelőre hajtottak. Míg azonban a férfiak még csoportosan vadásztak, az asszonyok sem maradtak tétlenek, mert az erdőket járták, gyümölcsöt szedtek, gumókat forgattak ki a földből, és idővel észrevették, hogy a jobban megforgatott földből mint ha a gumó kevésbé akarna kifogyni. Így jöttek rá a föld kapás megművelésére, és ezzel került egymással összeütközésbe a nomád pásztorkodás és a letelepült földművelés, amely eleinte a nomád pásztorok felsőbbségével járt, de aztán mégiscsak a letelepülés győzelmével végződött. A barlanglakó már próbált kövek egymáshoz csiszolásával kőbaltát, tehát szerszámot készíteni magának, amellyel utat törhetett a rengetegben és a fákat is kivághatta. Időnként a mennydörgés robaja kísérte az ég villámain, amelyeket egy titokzatos hatalom haragjának vélt, mert az égi tüzekkel felgyújtotta az erdőket. Kövek csiszolása közben aztán egy kovakő került a kezébe, amiből szikra pattant ki, és meggyújtotta körülötte a száraz avart. Íme Prométheusz lelopta a tüzet az égből; megszületett az emberiségnek talán legnagyobb felfedezése, amely nagyobb volt *Carlyle* szerint akár a gőzgép felfedezésénél is. Óvták is ezt a tüzet, ha megvolt, hogy lehetőleg soha el ne aludjon. A tűz leégette az erdőket, hogy az ember a

termőtalajhoz könnyebben hozzájuthasson. A tűz melegített a hideg ellen és világított az éjszakában. A tűz megmelegítette az ételeket és megóvta őket a közvetlen romlástól. A tűz megolvasztotta az érceket, kiolvasztotta belőlük és alakíthatóvá tette a fémeket. A tűz segítette át a kőkorszakból a bronz- és vaskorszakba az emberiséget. Szerszámai segítségével már meg tudta munkálni az ember a fákat, cölöpökre emelt házakat építhetett magának, hogy védve legyen a talajnedvesség, az áradás és vadállatok, valamint más hordabeli embertársainak támadásai ellen. Elkészítette a szekeret, amelyet állataival húzathatott és megint megszületett egy nagy felfedezés, a tengelye körül forgatható kerék. Az asszonyok se maradtak tétlenek, miközben növényi rostokból fonni, szőni tanultak, hogy az átalvetős állati bőroket jobb ruhadarabokkal pótolják; a láb védelmére pedig elkészült a saru. A holdszarvú szent állatok húzta szekér aztán szertartásosan végigvonult a kapás művelés alatt álló földeken, feltörve és megtrágyázva azokat; az ígás művelésre való rátérés volt az üdvös következmény. Énekelni és táncolni az ember már ritka bőséges vadászszákmány utáni lakomákon is megtanult. A barlangok falába karcolt képzőművészeti alkotásai is alighanem csak ritka jóllakottságában készültek. Az égi hatalmakkal a varázsló békítette ki s a betegségében is ez gyógyította, bár első orvossága alighanem csak a nyála volt, ahogy az állatok is körülnyaldossák ösztönösen a vérző sebüket. Ahogy pedig az ember feltörte a madártojások héját, a kagylóhéjakat és csigaházakat, meg a dióhéjakat, mandulahéjakat, gesztenyehéjakat, mogyoróhéjakat, először csak a kíváncsiság által vezetettve, akként üzte, hajtotta az embert a kíváncsisága minden rejtekhelyre, először csak mindenütt ennivalót sejtve és végül is mind több ismeretet gyűjtve, tudást szerezve, úgyhogy miközben megművelte magának a földet, a természetet, megművelődött ő maga is. Megtanult agyagból cserépedényeket égetni, egész cserepes, fazekas községek alakultak, amint más községek a faszerszámok készítésében, megint mások a fémszerszámok készítésében vitték többre. A ma élő primitív népeknél megfigyelhettük azt is, hogy hogyan élhetett az ősi primitív ember. *Adam Smith* még feltételezte, hogy minden embernek természetes hajlama van a cserére; az ellenkezője tekinthető bizonyítottnak. Az embernek ösztönös ellenszenve van a cserével szemben, mert ösztönös gyanakvása tartja vissza tőle, amint ösztönös gyanakvása tartja távol minden idegentől, akiben ellenséget lát. Az embernek idegen törzsbelihez a viszonya eredetileg az volt, hogy nagyobb ellenséget látott embertársában, mint az állatban. Az egyik törzs a másikkal harcban állott és egymást kiirtották. A legyőzöttel szemben a *vae victis!*⁷ kegyetlen törvénye érvényesült, és már az is kegyelemnek számított, ha az életét meghagyták, és csak rabul ejtették, rabszolgaságba hurcolták. A kibékülés, a békekötés, az indián békepipa elszívása már nagy haladásszámba ment, és ennek kísérőjelensége lett

⁷ Jaj a legyőzötteknek! (lat.)

a barátság jeléül a kölcsönös ajándékozás, ami azután az ajándékok kölcsönös összemérésén keresztül az árucseré kiindulópontjává lett. Az árucseré nehézkes megindulásának és a személyes érintkezéstől való idegenkedésnek beszédes bizonyosága a hallgató kereskedelem, a *silent trade*, amelynél két szomszédos törzs nem érintkezik egymással, de településterületük közös határán először az egyik rakja ki azt az áruját, amelyet cserébe felajánl, aztán a másik ezt elviszi, és helyette teszi azt, amelyet viszonzásul ad. Az első áru pedig, amely általános kelendőségnek örvendett, mert ritka is volt és közszükségletben is állott, kezdte betölteni a pénz szerepét, a pénzt, amelynek feltalálása szintén a mindenkori legeslegnagyobb találmányok sorába tartozik. Eleinte a pénz kevésbé is az árucseré, mint inkább a vagyonszerzés és az értékmegővés eszköze volt, ezért lehetett rá alkalmas a marha vagy a juh. Mihelyt ellenben már az árucseré-feladat került az előtérbe, alkalmasabbak lettek a fém pénzérmék, amelyek eredetüket már csak a rajtuk kivert állatfejekkel és esetleg nevükkel, *pecus* és *pecunia*, árulták el, mint ahogy ilyenek már a Krisztus előtti 7. századi Elő-Ázsiában forgalomba kerültek, méghozzá már akkor nemesfémből.

A rabul ejtett ellenség, a szolgává alacsonyított hadifogoly abban az időben, amikor az emberi akaratnak készségesen engedelmességek még nem voltak, a teherhordó állatnál értelmesebb, illetve az akkor található leg-
használhatóbb munkaeszközt jelentették, de csak munkaeszközt, amely a maga egész korszakra kiterjedő rendszerét, a rabszolgarendszert meghatározta. Még *Arisztotelész*, az ókorok egyébként igen emelkedett szellemű bölcselője olyan viszonylag kései korban, mint a Krisztus előtti 4. század, azt vallotta, hogy a rabszolga csak élő, szerzett tárgy, akinek személyisége nincs, és akinek szolgamunkájára a társadalomnak, fennmaradásához, elengedhetetlen szüksége van. Aztán megjelent egy fiatal zsidó próféta Galileában, aki 33 évét a szegényfának szánt keresztfán végezte, és az ő egyszerű halászokból toborzott prófétái azt hirdették szerte a hatalmas Római Birodalomban, hogy a rabszolga is olyan ember, mint a többi, és hogy minden ember egyenlő, akiknek egymást úgy kell szeretniök, mint önmagukat. Ez *Krisztus* volt, de már őelőtte *Spartacus*, a capuai gladiátor olyan rabszolgafelkelést indított a római állam ellen, amelybe az majdnem belebukott. Ha hinni lehet *Gilbonnak*, az angol történetírónak, illetve a Római Birodalom bukásáról írott könyvének, akkor a kereszténység terjedése ásta alá annyira a Római Birodalmat, hogy nyugati felének bukása, habár csak fél évszázad múlva Krisztus után, elkerülhetetlenné vált. Rabszolgák dolgoztak a görög rendszerű kézműipari műhelyekben, az *ergasztérion*okban; rabszolgák dolgoztak az itáliai latifundiumokon; és rabszolgák eveztek a tengereket is átszelő gályákon, ha kedvező szelek nem dagasztották a vitorlákat. Ezek a rabszolgák időnként akkora kézműipari keresményhez juthattak, hogy mint libertinusok félszabadokká lehettek, vagy egész szabadságukat megválthatták. De mint intézmény, a rabszolgaság az ókori Római Birodalomban végig megmaradt. Ez a klasszikus ókor ismerte a pénzgazdaságot is, bár csak kiegészítően a

naturálgazdaság mellett. Hitelezők és hitelműveletek is előfordultak, de csak mint fogyasztási hitelek, mert a termelési hitelekkel nem lehetett volna mit kezdeni. Épp ezért a kamatnak mindig olyan színezete volt, mint a szorult helyzetben levők kihasználásának; tőkeértékelésnek nyoma sem volt, időkamatnak azon az alapon, hogy az időmúlás termelési érték, nem is lett volna értelme; a tőkejavak sem terjedtek túl a szerszámokon, ha a házakat, mint nem igazi tőkeértékeket, figyelmen kívül hagyjuk. Egyszóval az ókorban nem volt és nem is lehetett kapitalizmus. A használatba vett természeti energiák a mezőgazdaságon kívül, amely a napenergiát öntudatlanul használta, és a széllel meghajtott vitorlás hajókon kívül nem volt más, mint az ember és a háziállatok testi ereje. Pedig a milliós lakosságú Rómának vízvezetéke, öntözőművei és a birodalom minden részéből hozott árukkal ellátott piaca volt. A gyarmataival területileg összefüggő Róma birodalmának egész belsejében jogrend, a római jog rendje és béke, a *pax romana* uralkodott. A Földközi-tengeren pedig a főníciai hajósnép a későbbi angol rendszerrel egyező kikötőtelepi gyarmathálózatot épített ki, hogy ez se maradjon az ókorban kipróbálatlan; így alapította Karthágót, amelyet aztán Róma semmisített meg. Távoli karavánutak is összekötötték Rómát a Birodalmon kívüli világ termékeivel; a Birodalmat pedig máig is használható országutak hálózták be. De mindez csak azzal a csodálattal tölti el az utókort, akár az egyiptomiak piramisépítkezése. A rabszolgamunka vére, könnye, verejtéke volt itt az energiaforrás; bányák nyíltak, földek virultak, de a természeti energiák a földben szunnyadtak; a nagy géprendszernek pedig még az árnyéka sem vetődött előre.

A Nyugatrómai Birodalom bukása után a szabadabb frank szellem a hűbériségen és fegyveres védelmen alapuló feudalizmust teremtette meg, amely mint földesuraság a hűbériséget túl is élte. A jobbágy szabadabb volt a rabszolgánál; már nem csupán élő, szerzett tárgy volt és legfeljebb háziszolga, mint elődje. De röghöz kötött cseléd volt, aki dézsmával és robottal tartozott urának, akinek fegyveres kíséretébe is be kellett állania, pedig a fegyver csak szabad ember kezébe való volt. Mint zsoldos katona vagy mint az egyház szolgálja szabaddá is lehetett és szabadságot szerezhetett a *Stadtluft macht frei*⁸ elve alapján, ha városban letelepedési jogot tudott szerezni. A földeken állattal vagy állat nélkül a jobbágy húzta az ígát; a bányákban is jobbágyok dolgoztak. A városi kézművesipart ellenben szabad emberek üzték, mesterek és mesterlegények, akikből szintén önálló céhtagok, mesterek lehettek. A Római Birodalommal a római jog is megszűnt és későbbi recepcióra szorult; a megszűnt *pax romana*-t pedig csak nagyon problematikusán pótolta a római egyház és a *treuga Dei*⁹ békéje. Míg Európában a német császárság és a római pápaság

⁸ A városi levegő felszabadít. (ném.)

⁹ Tilos időszak minden fegyveres erőszakra, háborúskodásra. (lat.) A tilalom megsértéséért kiközösítés járt.

harcolt a világi főhatalomért, az Ibériai-félszigeten lábukat megvetett mók Alexandria kultúráját hozták Európába. A Szentföldre betört törökök pedig magukra vonták a keresztes hadjáratokat, és ezek feltárták a Levantét Európa előtt. Az észak-itáliai kikötő-városállamokban felélenkült az első igazán kapitalista szellemű társulás, a *commenda*, az importkereskedők által finanszírozott hajózási vállalkozás. Lombardiában használatba került a váltó, és kifejlődtek a banküzlet ügyletei. Amikor aztán a *rinascimento*¹⁰ a világi élet számára is felelevenítette az addig csak kolostorokban megőrzött kapcsolatot az antik kultúrával, és függetlenítette a közgondolkodást és vele a kutató szellemet az egyház ellenőrzésétől, már csak az hiányzott, hogy a világ központi közlekedési útja a Földközi-tengerről az Atlanti-óceánra terelődjék és Amerika felfedezésével beáramolják Európa gazdasági vérkeringésének felélenkítésére, legelőször is a perui Potosi ezüsbánya kincse. A törökök Bizánc elfoglalásával 1453-ban megdöntötték a Keletrómai Görög Birodalmat, és ezzel elvágták Európát az összes karavánutaktól, amelyek a Távol-Kelet fényűzési javait, India fűszereit és drágaköveit, meg Kína és Japán selymét hozták Európába. Erre megindultak a kísérletek a török hódoltsági területnek tengeren való megkerülésére, amelyek a spanyol szolgálatban álló *Christophoro Colombót* 1492-ben a nyugat-indiai szigetekre, az angol szolgálatban álló *Giovanni Cabotót* pedig 1497-ben Nova Scotiába, New Foundlandba juttatta el, s a portugál *Vasco da Gama* 1498-ban Afrika körülhajózásával elért Indiába. Ezzel a Földközi-tenger egy melléktengerre, Európa és Afrika belső tavává zsugorodott, és a világ súlypontja áthelyeződött az Atlanti-óceán partjaira. Megindultak a földrajzi felfedező utak, a kereskedő kalandorok (*merchant adventures*) nekivágtak a világtengereknek és az új világrészeknek; megalakultak az első nagy kapitalista kereskedelmi társaságok, a *chartered company*-k Angliában és Hollandiában, amelyek kiterjesztették a világ és benne elsősorban Európa élelmiszer- és nyersanyagbázisát azzal, hogy a feltárt és gyarmatosított országokban föníciai módra kirendelt-ségeket, telepeket, kolóniákat létesítettek, csak nem a római obsitos *kolónus*-sal,¹¹ hanem a minden esetre fegyveres védelemmel is felszerelt kereskedőkkel, és velük állandó hajóösszeköttetést tartottak fenn, így kereskedelmi tőkéjük jelentékeny részét hajókba kellett investálniuk. Az igaz, hogy ez nem volt a szó teljes értelmében vett termelés, hanem feltárás és szállítás, akár az, amikor egy bányakincset hozunk felszínre. De a gyarmatok élelmiszerei és nyersanyagai iránt nyilvánvaló európai keresletet a gyarmatokba eljuttatta, ezzel ott a keresletet növelte és a termelést is fokozta. Az elzárt leadó piacok feltárásával és az Európában található felvevőképes piac ellátásával nagy kereskedelmi nyereségek keletkeztek mindkét összehozott fél közvetlen előnyével is. Ezt is

¹⁰ A reneszánsz olasz megfelelője.

¹¹ Kolónus: a Római Birodalom késői korszakában a nagy földbirtokokra kitelepített félszabad személy, aki a földért évente bizonyos összeget fizetett; a későbbi jobbágy előfutára. (lat.)

alimentálta¹² az amerikai nemesfémek beáramlása. Az addig rendszeresen csak Európa élelmiszer- és nyersanyagtermelésére utalt fehér emberiség számára, amely kezdett ki is vándorolni a megnyílt új világrészek felé, hozzáférhetővé vált sorozatosan és fokozatosan Kanada búzája és fája, a későbbi Egyesült Államok burgonyája, kukoricája, dohánya, gyapotja, reze, de eleinte szene, vasa, búzája és fája is, továbbá ezüstje és különösen kaliforniai aranya, Kuba cukornádja, Peru ezüstje, Brazília kávéja, Argentína búzája és állatai, Chile salétroma, a fekete afrikai gyarmatok kakaója, Egyiptom gyapotja és később Dél-Afrika aranya, India fűszerei és drágakövei, Burma rizse, Ceylon teája, Kína és Japán selyme, Malájföld ónja, majd Malájföld és a mai Indonézia kaucsukja, később Perzsia és a mai arab államok olaja, Ausztrália búzája, aranya, juhai, juhhúsa, gyapjúja. Egy kiszélesedett élelmiszer- és nyersanyagbázis, aminek termékeit Európa hajósai és kereskedői nem ingyen vitték el és európai piaci mértékkel nem is adtak kellő egyenértéket érte, de a gyarmati piac mértéke éppen sokkal alacsonyabb volt. Az ebből szerzett nyereségét is lehet a gyarmatok kizsákmányolásának nevezni, különösen mivel a gyarmatosítókat akkor is fegyveres hatalom védte, ha ez még nem államuk katonasága, hanem eleinte csak a saját zsoldosaik voltak; a gazdasági birtokbavételt aztán a politikai birtokbahelyezkedés rendszeresen követte. Itt még nem volt szó a természeti energiák üzembe helyezéséről; a gyarmati termelés a természet adománya és a gyarmati lakosság fizikai munkájának eredménye volt, amelyet legfeljebb állatok és primitív szerszámok támogattak (ennek a fizikai munkának a kiegészítésére újult ki Észak-Amerika gyarmati korában az afrikai néger rabszolga-kereskedelem útján a rabszolgaság is, amelyet csak az 1861-ben kitört amerikai polgárháború szüntetett meg Észak győzelmével Dél ellen); csak a gyarmatosítók hajóit hajtotta a tengerek felett a szél feszítő ereje. Egyetlen igazi műszerük csak az iránytű volt és az a tudat, hogy a föld gömbölyű; így jutottak el az ismeretlen Amerikába is Ázsia helyett. Az épített és használatba vett vitorlás hajók is tartós használatra alkalmas és nagy egységértékű javak, amelyek nemcsak elhasználódtak, hanem el is sülyedhettek, sőt kalózok zsákmányaivá is lehettek; ez keltette életre Londonban a Lloyd biztosítótársaságot, amely a maga módján szintén amolyan *replacement*-féle vállalkozás volt; a *replacement capital* minden ismérve megvolt tehát a hajósok nyereséges, de kockázatos vállalkozásaiban. A hűbériségtől már rég elszakadt kései feudalizmus tehát Európa szárazföldjén sokáig élt még, amikor a korai kapitalizmus párhuzamosan már teljes mértékben kibontakozott. A kettős könyvelés kifejlődésével elterjedt a tőkeértékű számvetés; a magánvagyon elkülönült az üzleti tőkétől és vele együtt a termelő ember a fogyasztó embertől, vagyis a termelés a fogyasztástól. Terjedt a munkamegosztás és vele együtt nemcsak az üzemi

¹² Táplálta. (lat.)

munka tagolódott szét az egyes üzemeken belül, hanem az üzemek is részekre oszlottak, új termelési és foglalkozási ágak önállósultak, amivel a munkamegosztás üzemközi jelleget öltött és társadalmi munkamegosztássá lett. A széttagolódott termelést és az elkülönült termelést és fogyasztást már csak a piac, a piaci árucserre fogja össze. Megnő a pénz csereközvetítő jelentősége és szükségessége; a pénz egyelőre még csak az, ami önmagában hordja értékét, tehát a nemesfémérmék; az amerikai nemesfém-behozatal a legjobbkor jön, nagy szükség van rá és nagyon hiányozna, ha nem volna. A városi helyi piac, amely csak a városi iparos és a környező falvak mezőgazdaságának a piaca, már nem elegendő. Ezt a piacot még időnként feltöltötték az árukaravánok, amelyekkel szemben a város árumegállító jogával élt. Kiegészítették aztán azok a vásárok, ahova ezek a karavánok rendszerint igyekeztek, a flandriai, a champagne-i, a leipzigi, a Nyizsnij Novgorod-i vásárok és társaik, amelyek közül az első kettőről már az a hír járta, hogy az állandó vásár jellegét öltötték. Most aztán egész Európa, elsősorban azonban Anglia kezdett ilyen állandó vásárrá alakulni. Az árupiac mellett kifejlődött a pénzpiac Hollandiában és Angliában, a banküzlet továbbfejlődésének súlypontja pedig áttolódott a Földközi-tenger térségéből, Lombardiából az Atlanti-óceán partjára, Angliába. Az ipar fejlődése is megindul; nem szólva a hajóépítésről, amiben Anglia már a vitorlás hajók építése idején nagy előrehaladást tesz és versenytársait megelőzi. Különösen virágzik Angliában a posztóipar, amely jó kontinentális felvételre talált Flandriában. A posztóipar előnyössé teszi a juhtenyésztést, mire az angol földesurak elkerítik a parasztok szántóföldjeit és legelőkké alakítják át azokat. Ez is, meg a szerzetesi javak állami szekularizációja is az országutakra tereli a szegények tömegeit, akiknek segítése az egyik legnagyobb problémája a nagykapitalizmus előestéjén álló Angliának, mely azonban így hozzájut azokhoz a munkaerőtartálékokhoz, amelyekre majd a kifejlődő és az egész világnak szállító angol gyáriparnak szüksége lesz. A technikai találmányok, a gépipar kifejlődése és a gőzhajtóerő alkalmazása a bányák víztelenítésén és a kocszosított vaskohászaton kívül a textiliparban indul el a 18. század második felében; az angol *Kaye*, *Arkwright*, *Crompton* és *Hargreaves* dicsőséges nevét a gőzgépet feltaláló *James Watt*, a gőzhajót feltaláló *Fulton* és a gőzvasutat feltaláló *Stephenson* egészíti ki, majd a 19. század textiliparában már a francia *Jacquard* folytatja. A technokraták a 20. század két világháborúja közti Amerikában azt mondták, hogy az emberiség története a gőzhajtóerő feltalálásáig egy korszak, a gőzhajtóerő feltalálása óta eltelt idő pedig a második. Persze nincsen egészen igazuk, mert például *Hannibált* és *Napóleont* sem lehet egészen kihagyni a történelemből; de valami igazuk mégis van. A gőzgép előtt a szél még hajtotta a hajóvitorlákat és a szélmalmok kerekeit; a vízimalmok, hámorok kerekeit hajtotta a vízfolyás; a kocsik kerekét és az ekevasat pedig húzták az állatok; de a fizikai munka legjavát mégis az embernek magának kellett elvégeznie. Most ez alapjában megváltozott. A természeti energiák széles vona-

lon behatoltak a termelésbe és már csak a nagy géprendszer kiépítése kellett hozzá, hogy megfelelő irányításra találjanak, feleslegesen el ne használódjanak, útközben el ne illanjanak, termelő, építő erő helyett romboló erővé el ne fajuljanak és hatékonyan bejussanak azokba a munkagépekbe, amelyeknek most már az ember helyett elsősorban dolgozniok kell és fel kell dolgozniok a természet nyersanyagait zárótermékekké, fogyasztási javakká. Ezek az energiák hordozóikban mint szén vagy olaj közúton, vasúton és hajón is szállíthatók, sőt az olaj a gáz mintájára csövön, a *pipe line*-on keresztül szállítható a vasúti tartálykocsiba vagy a tartályhajóba; és az atombontó urániumot is lehet közúton, vasúton vagy hajón szállítani. A leggazdaságosabb energiaátviteli mód ellenben az elektromos távvezeték; ez is át tudja lépni az országhatárokat, ha nem is a tengereket. Még egy kontinentális energiarendszer részeként is lehetséges és kívánatos minden nemzetgazdaságot külön egységként számításba venni. Ugyanakkor pedig szükséges az egészet egyszerre is összefogni és áttekinteni, mert ma már gazdaságilag a világ egybetartozik; egyenként, tájegységenként csak részgazdaságokat, *Teilwirt-schaft*okat kapunk, viszont teljes egész, egység, *Vollwirtschaft* csak egy van, és ez a világgazdaság. Önellátó, önmagát kielégítő, autark; a többi, a részek, mind a kölcsönös ellátás egymástól függő rendszerébe tartoznak, és ha ez a függés részenként különböző is, mégis megvan; *one world*, ez a mi világunk. Tulajdonjogilag megoszlik; mert minden népnek csak a saját településterülete az övé és minden nép csak a saját földje útján tudja a természetet a saját szolgálatába befogni, minden népnek megkülönböztetett az energia-, élelmiszer- és nyersanyagbázisa; ez a földjük, a természetből való részeseedésük mint termelési tényező. Ezért csak cserébe szerezhettek és szereznek is mást, de ebbe a cserébe már a két másik termelési tényező igénybevétele is beleszól. A másik rendelkezésükre álló termelési tényező persze a népnek saját testi és szellemi munkaereje. Ez a kettő, föld vagy természet és munka a két eredeti termelési tényező. A harmadik, a származtatott termelési tényező, a tőke szemmel láthatóan nem kevésbé fontos; mert a nagy géprendszer beépítése nélkül a természeti energiák befogása lehetetlen, az ember a természeti energiákkal szemben tehetetlen, az élelmiszer- és nyersanyagbázis kiaknázása fogyatékos, az emberi munkaerő termelékenysége alacsony, és csak a csekély munkaproduktivitásnak megfelelő lehet a szükségletkielégítést szolgáló fogyasztás is.

Áruk forgalma és árak alakulása a helyi és a világpiacon

Az önellátás sincs meg csere, *exchange* nélkül; a termelés is csak a termelési tényezők szolgálatainak kicserélése zárótermékek fogyasztási javaira, mint ahogy ezt *Walras* kifejezetten elismerte. Az ember, minden gazdálkodó ember lelke olyan, mint egy piac, amelyen cserélni, vagyis választani kell legalább két lehetőség közül; választás, *scelta*, ez a meghatározás, amit *Pareto* ad a folyamatnak. A külső térbeli piac csak kivetítése több ember közé ennek a folyamatnak, amelyik minden ember lelkében külön-külön végbemegy. Választanunk kell szükségleteink között intenzitásuk szerint; választunk szükségleteink kielégítése tekintetében a rendelkezésünkre álló eszközök, vagyis fedezet arányában. A *Menger*-féle haszonskála és a *Gossen*-féle szélrózsa felderíti azt a mechanizmust, amely szerint ez a választás végbemegy; legfeljebb a *Marshall*-féle elaszticitást tesszük még hozzá, hogy az alkalmazkodás rugalmasságát kifejezésre juttassuk. Az alkalmazkodás persze kétoldalú, és a két fél helyzete nem egyenlő. Az eladó általában a termelés képviselője, a vevő pedig ugyanilyen általánosításban a fogyasztásé; persze vannak árucserék termelők között is, mégpedig rendszeresen, amint vannak fogyasztók között is, kivételesen; az árucserék pedig a cserélő felek szerint különböznek egymástól, mert mások a termelők és mások a fogyasztók megfontolásai. A legkülönlegesebb eset és a legeltérőbbek a megfontolások, ha termelők és fogyasztók állanak egymással szemben. A *Menger*-féle haszonskála és a *Gossen*-féle szélrózsa szigorú értelmezés szerint csak a fogyasztók megfontolásaira érvényes. Persze minden termelő fogyasztó is és minden fogyasztó termelő is, de más megfontolásokat követ minden ember, ha termelési minőségében és másokat, ha fogyasztói minőségében megy el a piacra. Azért az az önmagában üres kijelentés, hogy a mindenkori áruforgalom és áralakulás az árukereslet és az árukínálat arányától függ, bizonyos elemi igazságot mégis kifejez, nevezetesen azt, hogy az árukeresletnek és az árukínálatnak egymástól különböző törvénye van, és ezt a két különböző törvényt kell egy közös eredményben, a tényleg bekövetkező árucserében összeegyeztetni. Ezt a két különböző törvényt még nem fejezi ki eléggé az, hogy az árukínálat az árral egyenesen, az árukereslet pedig az árral fordítottan arányos, vagyis hogy az árukínálat az árral emelkedik vagy csökken, míg az árukereslet az emelkedő árral csökken, a csökkenő árral pedig emel-

kedik. Ha ugyanis az emelkedő árral a kínálat nő és a kereslet csökken, akkor mind a kettő egyezően az ár mérséklésére hat ki; ha pedig a csökkenő árral a kínálat csökken és a kereslet nő, akkor mindkettőnek a hatása egyezően az ár emelése. Ez azt a benyomást kelti, hogy a mindenkori kiinduló ár egyensúlyi ár, amelyből kilendülni csak úgy lehet, hogy oda vissza is kell térni, hiszen az emelkedő árat mind a kínálat emelkedése, mind a kereslet csökkenése visszazorítja, a csökkenő árat pedig mind a kínálat csökkenése, mind a kereslet növekedése visszaemeli. Az angol klasszikus iskola hallgatólagos feltevése volt egy egyensúlyi helyzetből való kiindulás, amelyből az egyensúlyzavart csak úgy tudták magyarázni, hogy a kiinduló helyzetbe vissza kell térni, mert az egyensúlyt helyre kell állítani, márpedig azt nem lehet másképp megtenni, mint azzal, hogy a bekövetkezett zavart kiküszöböljük. Ha aztán az egyensúlyi helyzet nem állt vissza, akkor az volt a hallgatólagos feltevés, hogy a zavar nagyobb volt, semhogy a letelt idő még elég lett volna a kiküszöbölésére, tehát a zavar nagyságával arányos időt kell meghagyni, s akkor az egyensúly mégis visszaáll. Ez készítette tétlen várakozásra az elméletet a 19. század elején, s ez volt az, amit *Sismondi* és *Carlyle* egyaránt olyan nagyon hibáztatott, s ezért is nevezte el az utóbbi ezt a tudományt, amelyet ilyen elmélet képvisel, vést hozó tudománynak, amely leereszti mérőónját a szenvedések tengerébe, de amikor a baj nagyságát már meg is állapította, nem tud egyebet tenni, mint a szenttelen várakozás álláspontjára helyezkedni.

Az egyensúlyi árból való kiindulás és az árváltozásnak mint zavaró körülménynek feltevése tehát nem járható út, mert a valóságnak, melynek megmagyarázására kellene szolgálnia, nem felel meg; egy rendszerben, melynek minden tényezője változó, nem lehetséges változatlan egyensúlyi ár. Tovább jutunk, ha az előbb alkalmazott kauzális magyarázat helyett egy teleologikussal próbálkozunk meg. Ha egy árukínálat nagyobb az árkeresletnél, az árnak addig kell esnie, amíg a kereslet a felkínált egész készletet átveszi; az alkalmazkodást tehát mennyiségben a keresletnek kell elvégeznie. Ugyanígy akkor, ha az árukínálat kisebb az árkeresletnél, az árnak addig kell emelkednie, amíg a kereslet a felkínált készletre össze nem zsugorodik; az alkalmazkodást tehát megint mennyiségben a kereslet végzi el. Mondhatjuk úgy is, hogy a kereslet elsősorban a mennyiséggel, a kínálat pedig az árral alkalmazkodik. *Walras* piacegyenleteiben kifejezve, ha az áraknak esniök kell, tehát depresszióban, amikor a kiinduló piacegyenlet $\sum S_x p_x > \sum S_y p_y$, a megoldás $\sum S_x(p_x - \Delta p_x) = \sum S_y p_y$ lenne; ha pedig az áraknak emelkedniök kell, tehát prosperitásban, amikor a kiinduló egyenlet $\sum S_x p_x < \sum S_y p_y$, a megoldás $\sum S_x(p_x + \Delta p_x) = \sum S_y p_y$ lenne. Inflációban ellenben a $\sum S_x p_x > \sum S_y p_y$ kiindulásból egy $\sum S_x p_x = \sum S_y(p_y + \Delta p_y)$ alakú irányvonalat találunk. Egyik egyensúlypontot sem sikerül elérni, mert egy dinamikus rendszerben, amelyben minden tényező változó, az alkalmazkodáshoz szükséges idő alatt az egyensúlypont is folytonosan eltolódik. A legjobban megmutathatja ezt az infláció, amelyben a kiinduló

$\Sigma S_x p_x > \Sigma S_y p_y$ piacképből nem $\Sigma S_x p_x = \Sigma S_y (p_y + \Delta p_y)$ következik be, hanem $\Sigma S_x (p_x + \Delta p_x) > \Sigma S_y (p_y + \Delta p_y)$ és így tovább. Hasonló áll fenn depresszióban $\Sigma S_x (p_x - \Delta p_x) > \Sigma S_y (p_y - \Delta p_y)$ alakjában, illetve prosperitásban az alakulás $\Sigma S_x (p_x + \Delta p_x) < \Sigma S_y (p_y + \Delta p_y)$ lesz. Csak amíg az inflációban nincs fordulat, csak összeomlás, depresszióban van a mélypontról fordulat, prosperitásban pedig a fordulatnak nem kell a csúcsponton válságra vezetnie. A depresszió és prosperitás fordulatai egy hullámmozgás rendszeréhez tartoznak, amelyet külön magyaráztunk; az infláció ellenben kívül áll a hullámmozgás rendszerén.

Az áruforgalom és az áralakulás azonban nemcsak az *áru kínálat* és *árukereslet* antitéziséét ismeri, ami megfelel az *áru* és *pénz* szembenállásának, illetve a *zárótermékek* és a *termelési szolgálatok* piaci szembenállásának is, mely utóbbit úgy is jellemezhetjük, hogy az első a nemzeti *termelési eredmény*, a második pedig a *nemzeti jövedelem* pénzüssége. A másik antitézis az *árak* és a *pénz* között áll fenn. Az előbbi az áruk pénzértéke *egységárakban*, az utóbbi pedig a pénz *menntisége*, illetve a pénznek mennyiségéből származó értéke. Az előbbiből származik az *általános árszínvonal* jelentősége megkülönböztetve az áraknak *egymáshoz* való viszonyától; az utóbbival függ össze a pénz *belső* értékének *külső* értékétől való megkülönböztetése, ahogy ezt a két értéket *Karl Menger* különböztette meg egymástól. A pénz *vásárlóerejében* a kétféle érték összefolyik, de kétségtelen, hogy a pénz külső értéke a vele szembenálló árukban beálló változástól ugyanúgy megváltozhatnak, amikor magában a pénzben semmi változás nem történik, mint ahogy a szembenálló áruk maradhatnak változatlanok és a mutatkozó piaci értékváltozás egyedül a pénz belső oldalán beálló változásnak lehet a következménye. Végül bekövetkezhetnek egy olyan változás is, amikor mind a két oldalon van változás, az áruoldal is megváltozik és a pénzoldalon is változás van. Ilyenkor persze a legnehezebb megállapítani, hogy az együttes változásból mennyit kell az *áruoldalnak* és mennyit a *pénzoldalnak* betudni. Induljunk ki a következő egyenlőségből: $\Sigma S_y p_y = Y = vM$, amelyben a termelési szolgálatok értéke egyenlő a nemzeti jövedelemmel, ez pedig a jövedelemforgási sebességgel megszorított pénzmennyiséggel. Osszuk el ezt végig, hogy mérlegelt átlagárát kapjunk, a termelési szolgálatok mennyiségével, vagyis ΣS_y -nal. Adjunk midégyik értékünknek egy időindexet, és peddig 0-t a bázisévben és n -t a tárgyévben. Ebből adódnak az árindexek, amelyeket P -vel jelölünk meg. Így $Y_0 / \Sigma_0 S_y = P_0$ és $Y_n / \Sigma_n S_y = P_n$, és ha árindexeinket a bázisár egységében vagy százalékában, ami egyre megy, kifejezzük, akkor $P_n / P_0 = v_n / v_0 \cdot M_n / M_0 \cdot \Sigma_0 S_y / \Sigma_n S_y$, azaz szavakban a jövedelemforgási sebesség változása szorozva a pénzmennyiség változásával és szorozva a termelési szolgálatok mennyiségi változásának *reciprok* értékével egyenlő az árindex változásával. Szorzatunk első két szorzója a pénz *belső* értékét, harmadik szorzója pedig a pénz *külső* értékét határozza meg. Az árindex változása tehát egyenesen arányos a pénz mennyiségének és jövedelemforgási sebességének változásával, de fordítottan arányos a termelési szolgálatok mennyiségének változásával; és illetén

árindexünk a termelési tényezők szolgáltatainak árindexe. Egyenletünket azonban megfelelően át is alakíthatjuk. A leghasználatosabb árindex az üzleti élet részére prognózisul kíván szolgálni. Ezért választják a termelési javak egy csoportjának árindexét, nevezetesen a nyersanyagok nagykereskedelmi árát. A *Walras*-féle rendszerben ilyen árunk közvetlenül nem adódik, hiszen legfőbb egyszerűsítése abban áll, hogy a termelési javakat úgyszólván átugorja, és a zárótermékek piacára tér át, amelynek várható alakulását a termelési javak árindexének éppen előre jeleznie kell. Alakilag megtehetjük, hogy három törtből álló szorzatunk harmadik törtjét a termelési javaknak valamilyen mennyiségarányára kicseréljük, de az első törtre, a forgási sebességre vonatkozóan külön meghatározásokra van szükségünk, hacsak nyers megközelítésben nem egyezünk meg abban, hogy ennek értéke 1, vagyis *Keynes* módjára egy konstans sebességet tételezünk fel. Átalakíthatjuk aztán egyenletünket a zárótermékekre; ebben az esetben a harmadik tört helyére $\Sigma_0 S_x / \Sigma_n S_x$ kerül, míg a forgási sebességszámot növekvőnek kell vennünk prosperitásban és csökkenőnek depresszióban, hogy egyenlőséget kaphassunk az egyenlet két oldala között. Végül, tehetjük a harmadik tört helyére az összes forgalmazott árumennyiségek változását, az *Irving Fisher*-féle *volume of trade*-et, amikor persze a forgási sebességszámnak a pénz teljes forgási sebességváltozását kell kifejezésre juttatnia. Ha ezt a változtatást képletünkben keresztülvisszük, meggyőződhetünk arról, hogy csak a harmadik törtet kell az egyenletünk bal oldalára átvinnünk, és az *Irving Fisher*-féle $PT = MV$ szerkezetű egyenletnek teljesen megfelelő alakot kapunk. Képleteinkkel a reáljövedelmek változását is kifejezésre juttathatjuk egy $(Y_n/P_n)/(Y_0/P_0) = (\Sigma_n S_x)/(\Sigma_0 S_x)$ alakban. Térjünk ezzel kapcsolatban vissza számpéldánkra, amelynek számolási egysége és egyben árindexe a *replacement capital* névértékének változása volt. Eszerint a jövedelem reálértéke depresszió és prosperitáson keresztül mindvégig változatlanul 50 lett volna, mert szélső értékei szerint is $40/80\% = 50$, és $60/120\% = 50$ egy $50/100\% = 50$ -es középérték mellett. Ha ellenben *árindex*nek például a zárótermékek számára egy 90 és 110 között fluktuáló értéket veszünk fel 90, 95, 100, 105, 110-es részletezéssel, akkor a reálérték $40/90\% = 44$ és $60/110\% = 55$ között változik egy $50/100\% = 50$ -es középértékkel; és ugyanez az eredmény, ha árindexnek a *replacement capital*-t meghagyjuk ugyan, de az ő számértékeit változtatjuk meg 80, 90, 100, 110, 120-ról a zárótermékeknek tulajdonított 90, 95, 100, 105, 110-re.

Az árindex korlátozott használhatóságát is megvilágíthatjuk egy gyakorlati példával. Az 1931. évi nemzetközi pénzügyi válság után minden ország elzárkózással védte belföldi árszínvonalát a világpiacon áresés ellen, az ipari exportőr Csehszlovákia és a mezőgazdasági exportőr Magyarország is egyértelmű, de ellenkező irányú hatásokkal. Ha az 1930. évi árakat 100-nak vesszük, ésszerű feltételezni, hogy 1938-ban a mezőgazdasági árak 120-ra emelkedhettek

Csehszlovákiában, miközben Magyarországon 80-ra estek, az ipari árak pedig 80-ra estek Csehszlovákiában, miközben Magyarországon 120-ra emelkedtek; az irányzat kétségbevonhatatlanul ez volt. Ily előzmények után Magyarország 1938. évi általános árszínvonala ugyanúgy lehetett 100, mint Csehszlovákiáé, noha ellenkező összetevőkből és látszólag semmilyen változást el nem árulva. Az őstelepülésű északmagyar felvidéknek Csehszlovákiától Magyarországhoz való átcsatolása ellenben drámai módon bizonyította be az átcsatolt mezőgazdasági lakosságnak, hogy a 100-as változás mögött öt 56%-os veszteség érte. Átkerültek ugyanis 120-as mezőgazdasági eladási árakból 80-as eladási árakba, ami 33%-os veszteség, vagyis olyan, mintha 1930. évi eladási áraik indexe 66-ra esett volna; de ugyanakkor átkerültek 80-as ipari vételárakból is 120-as vételi árakba, ami 50%-os áremelkedés, vagyis olyan, mintha 1930. évi vételáraik indexe 150-re emelkedett volna. Együttes hatásként bevételeik 33%-kal estek és bevételeik vásárlóereje további 33%-kal esett, tehát 66-ról 44-re; így az összes veszteség 56% lett. Az általános árindexszel mért árszínvonal tehát 1930 és 1938 folyamán egyaránt 100 lehetett Csehszlovákiában és Magyarországon; ugyanakkor pedig egy összefüggő terület termelési ágát a változatlan árszínvonalon belül 56%-os árveszteség érthette.

Ez a példa már rámutat az általános árszínvonal, a *general price level* és viszonylagos árváltozások, a *relative shift of prices* különbségére és jelentőségére egyaránt. Az általános árszínvonal olyan, mint egy irányvonal, *trend*, amelyet ki lehet küszöbölni. Az egymástól különálló, de egymással forgalmat lebonyolító nemzetgazdaságok például a pénzlábaik által meghatározott átszámítási árfolyamon hasonlítják össze áraikat és számolnak el egymás között. Ez közös valutaalap, nevezetesen nemzetközi aranyvaluta mellett statikusan adva van és stabilizáló hatású az egymás közötti forgalomra. Ez a nemzetközi aranyvaluta az első világháborút megelőző évszázad alatt két automatizmus vagy mechanizmus, a pénzforgalom és az árrendszer segítségével legalábbis valutáris vonatkozásban csodálatra méltó pontossággal működött, amit a két világháború közötti csődje ugyan erősen diszkreditált, de teljesen lerontani mégsem tudott. Az első világháború előtti és a két világháború közötti helyzetet éles világitásba helyezi, ha a két korszak eltérő valutapolitikai célkitűzéseit egymás mellé állítjuk. Az első világháború előtt a nemzetgazdaságonkénti cél a *valutaárfolyamok stabilitása* útján a *belső árszínvonalak stabilitásának* elérése volt, a két világháború között ezzel szemben a *saját valuta leértékelése* útján igyekeztek a *belső árszínvonal stabilitását* fenntartani. Az első esetben a valutaárfolyamok stabilitása érdekében a *belső árszínvonalak stabilitását átmenetileg* fel is áldozták, mert ez az átmeneti labilitás feltevés szerint a *belső árszínvonal tartós* stabilitásának előfeltétele volt. Lehet azt mondani másrésről, hogy a saját valuta leértékelését is csak *átmenetinek* tekintették abban a feltevésben, hogy a *belső árszínvonal stabilitásának* fenntartását éppen a saját valuta *végső tartós* stabilizálásának érdekében kell biztosítani. Ha így is lett volna, akkor is szembeötlő

a sorrendi különbség: az 1914 előtti sorrendben első a *valutaárfolyamok* stabilitása, az 1931 utáni sorrendben első a *belső árszínvonalak* stabilitása. Eközben az általános árszínvonal elsősorban, de mégsem egyedül a pénz belső értékétől függ. Ha a pénz külső értéke kizárólag a viszonylagos árváltozásoktól függne, amelyek az általános árszínvonalat nem érintenék, akkor a pénzürték csak részleges eltolódásokat szenvedhetne, amelyek az általános árszínvonalban kiegyenlítődnének. De nem ez az eset, mert a technikai haladásból származó *általános költségcsökkenés* az általános árszínvonalban csak úgy egyenlítődnék ki, ha például aranyvaluta mellett a költségcsökkenés az aranytermelésre is kihat, és ez a forgalomba kerülő arany mennyiséget, illetve az arany mennyiség felépülő pénz mennyiséget is megnöveli, és így a költségcsökkenésből származó áresést egy *aranyinflációval* ellensúlyozza, illetve ha nem is tartja fel, legalábbis visszakoztatja. Az általános árszínvonal tartása az árstabilizáció érdekében ennél fogva legalábbis két ellentétes erőnek állandó és folytonos kiegyensúlyozása, amelyek közül az egyik, a termelési költségek általános csökkenése és a termelés növekedése a csökkenő árak mellett történő *árukinálat* irányában hat, a másik, a forgalomban tartott teljes értékű pénz mennyiség növekedése pedig az árak emelkedése irányában hat akkor is, ha csak csökkenő árakat ellensúlyoz. Persze, ezt már az állami inflációk általános árszínvonalváltásai is bebizonyították, az általános árszínvonal nem mozdul meg anélkül, hogy viszonylagos árváltozások, áreltolódások ne kísérjék, és az a kép, amelyet *Hume* elgondolt, hogy egyik napról a másikra mindenki arra ébredhetne, hogy helyzetében semmi változás nem állott be, holott mindenkinek a pénze az éjszakán át megkétszereződött, nem gyakorlati, mert ilyen csupán aritmetikai változás a pénzforgalomban nincsen. A két világháború közötti *valutaleértékelések* körülbelül azt tették meg egyik napról a másikra, amit *Hume* elgondolt; ha belső forgalom szempontjából közvetlenül nem is, de nemzetközi összehasonlításban minden belföldi ár a külföldnek olcsó, és minden külföldi ár a belföldnek drága lett, tehát a külföldnek előnyösebb lett a belföldön venni, és a belföldnek hátrányosabb lett a külföldön venni; a vásárlóerőparitás színvonala tehát megváltozott, és a leértékelő ország piaci helyzete megerősödött. A leértékelő ország tehát azt az előnyt igyekezett magának megszerezni, ami szabad nemzetközi aranyozgalom mellett is kialakult volna javára. Ha úgy, ahogy *Hume* és *Ricardo* leírta, többet vett volna külföldön aranyért, mint amennyit a külföld vett tőle, tehát az aranyát nem kapta volna mind vissza, akkor belföldi árai estek volna a külföldön éppen növekvő aranyárak mellett; az aranya tehát visszaáramlott volna, mert tőle vettek volna most többet külföldről, és ő vett volna most külföldről kevesebbet. A leértékelés tehát logikusan ugyanezt jelentette, csak aranyozgalom nélkül; és mérsékelt leértékelés mellett nem kellett volna belőle nemzetközi leértékelési versenyfutásnak kialakulnia, különösen Anglia és Amerika között. Az aranyozgalom visszajára fordulásának

példája mögött egy ugyanolyan stabil egyensúly elgondolása lebegett, mint az árváltozások egyensúlyi állapotba való visszatérésének kivárása mögött. Itt azonban szabad aranyozgalmak mellett több alapja volt; leértékelési elvokona mögött pedig szintén nem állt itt teljesen alaptalanul, mert a leértékelések is megállapodtak már a második világháború előtt. Az aranymechanizmus, amely a *Hume–Ricardo*-féle példában megnyilvánult tiszta aranyforgalom mellett, nem változott érdemben bankpénzforgalom mellett sem. A külföldre áramló arany saldo-jellegű volt, és figyelmeztetésül szolgált arra, hogy a külföldi vásárlásokat csökkenteni, külföldiek belföldi vásárlásait pedig ösztönözni kell; csökkenteni kell a belföldi hitelek megszorításával a belföldi árakat, s a bankkamatlábnak erre a célra szolgáló emelése nemcsak külföldi vevőket, hanem külföldi hitelezőket is vonzhatott az országba. A fordítottja a bankkamatláb csökkenésével emelhetette a belföldi hiteleket, az árakat és a külföldön történő vásárlásokat. A saját valuta leértékelése ugyanabban az irányban volt csak hatékonyabb eszköz, mint a bankkamatláb emelése szabad aranyozgalmak nélkül. A szabad aranyozgalmak tehát alkalmilag eltolta az általános *árszínvonalakat*; a bankkamatláb változtatása eltolta az általános árszínvonalakat; a valutaleértékelés eltolta az általános árszínvonalakat; mindannyiszor *nemzetközi* viszonylatban. Az általános árszínvonal mozdul felfelé aranyinflációban is; de az általános árszínvonal mozdul lefelé technikai haladástól származó általános költségcsökkenésből. Felfelé megy az általános árszínvonal prosperitásban és lefelé megy depresszióban. Az általános árszínvonal felfelé mozgását a legdrámaiban az állami infláció teszi érzékelhetővé számunkra. Minden egyes ilyen esetben az árak viszonylagos eltolódása sem kerülhető el, úgyhogy az árszínvonalakat kiegyenlíteni igyekvő szorzószámok csak átlagos különbségeket egyenlíthetnek ki.

Amint egy pénzrendszer nemzetközi összefüggései ellenére is nemzeti jellegű, az árak világgiacon összefüggései ellenére is egy nemzeti árrendszerhez tartoznak. Ennek a nemzeti árrendszernek van általános árszínvonala, és ezen a nemzeti árrendszeren belül figyeljük meg elsősorban a viszonylagos piaci árváltozásokat és általában az ármechanizmus működését. Minden ár mindenekelőtt feltételez egy piacot, amelyen az ár kialakul vevők és eladók között. A piac terjedelme, az *extension of the market*, mint már ezt *Smith* kiemelte, lényeges kelléke az áraknak. A helyi piacnak a tágabb piaccal szemben előnyei és hátrányai is vannak. A helyi piac jobban áttekinthető, és a piaci felek személyesen jobban ismerhetik egymást; de a helyi piacnak kisebbek az erőforrásai, szűkebb az utánpótlási területe és így csekélyebb a versengés, könnyebben alakulhatnak ki monopolisztikus pozíciók. A piac kiterjedésével tehát különös előnyök járnak, főként ha tudatában vagyunk, hogy a piac nem csupán egy meghatározott piachely, hanem, amint azt *Cournot* kifejezte, az a terület számít egy piacnak, amelyen az áralakulás nem csupán összefügg, hiszen az áralakulás többé-kevésbé az egész világon összefügg, hanem egységes, vagyis egy és ugyanazon minőségű áru azonos mennyiségének csak egy

ára van. Ez a *Jevons-féle law of indifference*, amely szerint azonos nemű áruk természetes szubsztitútív viszonyban vannak egymással. Az egységes picon az összes árak összefüggő árrendszert alkotnak, amelyek elsősorban egymással, de csökkenő mértékben külső árrendszerekkel is állandó kölcsönhatásban vannak. Minden ár minden más árral nemcsak összefügg, hanem minden árváltozás minden más ár változására is rendszeresen kihat, de anélkül, hogy ez pontosan lemérhető és kimutatható volna. Amikor például szesztilalom állott fenn Amerikában, ez lényegesen hozzájárult a személyautó elterjedéséhez, tehát a szesz és az autó szubsztitútív javaknak bizonyultak. Épp ezért bármely árat az összes többi ár függvénye gyanánt meghatározni reménytelen vállalkozás. Még a szubsztitútív összefüggések sem mindig egyértelműek; a két világháború között az 1931 előtti időben a gazdag országokban esett a kenyérfogyasztás az általános jólét emelkedése folytán, mert jobb táplálékot ettek helyette; ugyanakkor pedig a szegény országokban nőtt a kenyérfogyasztás, ugyancsak az általános jólét emelkedése folytán, mert rosszabb táplálékot szorított ki. A javak a piacon, mint áruk, általános szubsztitúció viszonyában állanak egymással; a használatban ellenben a komplementaritás az általános összefüggés közöttük. Amíg pedig a szubsztitútív javak használati *aránya* fordított, alternatív, addig a komplementáris javaké egyenes, kiegészítő; a kétféle ár-összefüggés tehát ellentétes. Szinte azt lehetne mondani, hogy az előbbi a fogyasztó, az utóbbi a termelő álláspontja; tényleg azonban a szükségleti csoportok komplementárisak egymással, akár a termelési tényezők a termelésben, csak a határértékekben áll fenn szubsztitúció. Ha egy szubsztitútív áru ára esik, a konkurens árunak is olcsóbbá kell lennie; ha a szubsztitútív áru megrágul, a konkurens áru is drágább lesz; a behelyettesítés lehetősége kényszeríti ki ezt a szimpatikus együttmozgást. Ha ellenben egy komplementáris áru megrágul, a kiegészítője feleslegessé válik és olcsóbb lesz; amikor pedig a komplementáris áru olcsóbbodik, megelégnül a kereslet a kiegészítője után. Az *áralakulásban* tehát a szubsztitútív áruk viszonya az egyenes, és a komplementárisaké a fordított. Egy másik összefüggés a javak közt a termelési és fogyasztási javaké. Nyilvánvaló, hogy a termelés rendjében későbbi termékek függvényei az előttük levőknek; de a függés kölcsönös, mert a termelési javak csak a fogyasztási javakért vannak. A legtermészetesebb összefüggést a termelési költségegyenlet határozza meg termelési tényezők szolgálatait és zárótermékeik között egy $p_x=f(p_y)$ függvénynek $p_x=\sum a_{nm}p_y$ alakjában való meghatározásával. *Walras*nál szerepel egy egyenlet sor, amelyet *Cassel* is átvett, amely szerint minden fogyasztási kereslet az összes fogyasztási árak függvénye $D_x=F(p_x)$ alakban. Ennek konkrét meghatározásában azonban kiderül, hogy akár egy egyszerű, akár egy többszörös korrelációt hívunk segítségül, a több árra kiterjedő korrelációs egyenlet sorot ugyanúgy el kell ejteni, mint ahogy el kell ejteni egy egyenlet magasabb fokú paraboláit, legfeljebb a másodfokú parabolára, esetleg pedig egyenesen csakis a lineáris összefüggésre szorítkozva. *Henry Ludwell Moore* megoldásának nevezhetnők azt a két változatot, amelyek közül az első a gyapot-

nak, a másodikat pedig a burgonyának, majd *Henry Schultz*¹ a cukornak keresleti görbéire alkalmazott, s amelyek közül az első egy $y = a + bx + cx^2 + \dots$ típusú korrelációs egyenletre, a második pedig *Marshall* elaszticitásdefiníciójára támaszkodott. Az utóbbi $(dD/D)(p/dp) = \eta$ alakját $dD/D = \eta(dp/p)$ -re változtatva módot talált egy $d \ln D = \eta d \ln p$ logaritmikus alakra áttérni, és ezt integrálni, amiből akár az A integrációs konstanssal megszorított $D = Ae^{\eta p}$ természetes számértékű alak használható e -vel, a naturális logaritmusok bázisával, akár a $\ln D = \eta \ln p + \ln A$ logaritmikus, tehát lineáris megoldást biztosító változat. Mégis a korrelációs változat több tájékoztatással szolgálhat, amit egy egyszerű számpéldával világíthatunk meg az alapvető összefüggések felderítésére. Induljunk ki egy $y = a + bx$ típusú egyszerű lineáris egyenletből, amelyet két piaci árgörbe meghatározására használunk fel oly módon, hogy egyik görbénk a keresleti hozadéki árgörbe, másik görbénk pedig a kínálati költségárgörbe szerepét töltsse be. Az első görbe a vevők keresleti árajánlata, a másik ellenben az eladóknak csak abban az értelemben vett kínálati árajánlata, hogy az első azt tünteti fel, amit a vevők még fizetni hajlandók, a második pedig azt, amit az eladók még elfogadhatnak. A keresleti árajánlat tehát az első, amit az eladók megajánlanak, és a kínálati árajánlat az utolsó, amit még megajánlhatnak. Ezért a piaci folyamat első megközelítésű leegyszerűsített képét a keresleti árgörbén végigmenve és az árumennyiségeket kifejező X tengellyel egybevetve úgy írhatjuk le, hogy kiindulunk egy P_3 jelzésű tetszés szerinti árpontból, amelyről feltételezzük, hogy ez az előző piaci helyzet záró árfolyama volt. Ennek egy x_3 árumennyiség felelhet meg, de nem szükségképpen, hogy a kínálat, amely most másodlagosan a folyó termelésével alkalmazkodik az előző piaci helyzethez, anticipációit is belevetve pontosan ezt a mennyiséget tudja és fogja piacra hozni. A piacra hozott mennyiség több is, x_4 és kevesebb, x_2 is lehet. Az első lépés, az előző záró árfolyam után tehát megtörtént a második adottság kialakulása, a piaci árukészlet. A kereslet megmaradhat x_3 mellett. Ha ellenben a kínálat x_2 -re szállt le, az árat P_2 -re kell emelnie, hogy a keresletet alkalmazkodásra kényszerítse; ha viszont a kínálat x_4 -re kiterjeszkedett, akkor az árat P_4 -re le kell szállítania, hogy a keresletet követésre bírja. Most pedig alkalmazzunk egy egyszerű számpéldát egy $y_1 = a_1 + b_1 x$ jelű keresleti hozadéki árgyenletre, amelyben legyen $a_1 = 10$ és $b_1 = -1$, valamint egy $y_2 = a_2 + b_2 x$ jelű kínálati költségárgyenletre, amelyben $a_2 = 1$ és $b_2 = 1$ lehet. Behelyettesítve képleteinkbe a megadott számértékeket.

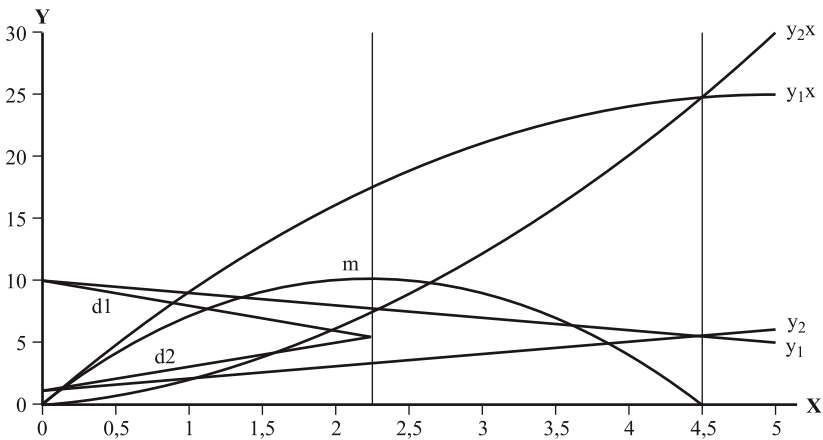
$y_1 = 10 - x$ és $y_2 = 1 + x$ alapszámképleteket kapunk, amelyhez még szükségünk van az összértéket képviselő $y_1 x = 10x - x^2$ és $y_2 x = x + x^2$ értékű képleteinkre is. Már az alapképletekből megtudjuk, hogy közös metszőpontjuk, amely a szabad versenyárat jelzi, $x = 4,5$ mellett $y_1 = y_2 = 5,5$ értéket ad. Ha összérték-képleteinket differenciáljuk, a határhozadékokat és határkötségeket kapjuk meg, amelyek közös metszőpontja a szabad versenyárral szemben $x = 2,25$, és

¹ Lásd: Henry Schultz: The theory and measurement of demand. Chicago, 1938.

$y_1 = 7,75$ mellett adódik $d_1 = d_2 = 5,5$ egyenlőséggel, amely $d_1 = [d(y_1x)]/dx = 10 - 2x$ és $d_2 = [d(y_2x)]/dx = 1 + 2x$ képleteken alapszik. Ebből tehát $7,75$ a monopolár a korábbi kapott $y_1 = y_2 = 5,5$ szabad versenyárral szemben, miközben a monopolárral egyidejűleg $y_2 = 3,25$ értékű. A monopolista a költségárral szemben $7,75 - 3,25 = 4,5$, a szabad versenyárral szemben $7,75 - 5,5 = 2,25$ y értéket nyer, de $5,5 - 2,25 = 3,25$ -dal kevesebb x mennyiséget ad el. Amíg ellenben az y egységár, az x mennyiséget százakban vagy ezrekben kell érteni. Végül még érdekelhet minket a nyereség alakulása, valamint a nyereségmaximum helye. A nyereség képlete $(y_1 - y_2)x = 9x - 2x^2$ és a maximum $x = 2,25$ értéknél van $m = (y_1 - y_2)x = 10,13$ értékkel, míg a minimum $x = 0$ és $x = 4,5$ értékeinél van, amikor mindkét esetben $m = 0$, és az összérték $y_1x = y_2x = 0$ az első esetben, de $y_1x = y_2x = 24,75$ a második esetben.

11. táblázat

x	y_1	y_2	y_1x	y_2x	d_1	d_2	m
0	10	1	0	0	10	1	0
1	9	2	9	2	8	3	7
2	8	3	16	6	6	5	10
2,25	7,75	3,25	17,44	7,31	5,5	5,5	10,13
3	7	4	21	12	–	–	9
4	6	5	24	20	–	–	4
4,5	5,5	5,5	24,75	24,75	–	–	0
5	5	6	25	30	–	–	–

7. ábra

Összes görbéinket 7. ábránkban egy közös síkon fel is vetítettük, amiből látható az összértékgörbék közös levél, szivar vagy léghajóalakja, valamint a nyereséggörbe dombhátalakja, amelynek maximuma, a Cournot-féle pont az X tengelyen egybeesik a monopolárral, illetve az $x = 2,25$ értékre emelt merőleges áthalad a monopoláron és a Cournot-féle ponton egyaránt. Ez a merőleges arra

is figyelmeztet, hogy tőle jobbra szubmonopolisták csatlakozhatnak az első monopolistához fokozatosan mindaddig, amíg a monopolnyereség csökkenő mértékben teljesen elfogy, és a szabad versenyt elérjük, ahol a nyereség zérus. Szabad verseny ott van, ahol egyetlenegy félnek megjelenése vagy távolmaradása a piaci ár helyzetet nem változtatja meg. A monopolista dilemmája, hogy többet adjon-e el alacsonyabb áron, vagy kevesebbet magasabb áron, mindenképpen amellet dől el, hogy kevesebbet termel és ad el, mint szabadversenyben adnának el, és drágább áron ad el; mert ha nem így lenne, a nyeresége kevesebb lenne, vagy végül nyeresége se lenne. A monopolista nem adhat el olyan sokat és nem lehet olyan olcsó, mint a szabadversenyben álló felek. A monopolistának *Cournot* által felvetett dilemmája hasonlít a *Marx* által felvetett dilemmához; van *Cournot*-nak formulája a költségterhes szabadverseny nyereségmaximumra való törekvésére is, de eltekintve attól, hogy teljesen szabad verseny mellett ez a nyereségmaximumra törekvés zérus nyereséggel végződik, a *Marx* esetéhez *Cournot*-nak a költségmentes monopóliumra felállított formulája hasonlít a legjobban. *Marx*nál a $dp'/pt = 0$ profitmaximumra törekvés két ellentétes előjelű differenciálhányadostól, a dm'/dt munkaproduktivitási pozitív és a dq'/pt variábilis tőkehányados negatív tényezőtől van függővé téve; *Cournot* költségmentes monopóliumában pedig a keresletet mint árfüggvényt az árral szorozva kell maximummá tenni, s itt valahányszor az ár emelkedik, a kereslet csökken, s a kereslet csak úgy emelhető, hogy az árat csökkentjük, vagyis a szorzat, amelyet maximummá kell tenni, két olyan tényezőtől áll, amelyek első differenciálhányadosa szükségképpen ellenkező előjelű. *Cournot*-nak ez a formulája $\frac{dF(p)p}{dp} = F(p) + pF'(p) = 0$, amelyből

$p = -F(p)/F'(p)$ és $F(p) = D$ a kereslet árfüggvénye.

Visszatérve *Moore* másik megoldási változatára, az elaszticitásra, már *Cournot* osztotta két csoportba a javakat aszerint, hogy keresleti elaszticitásuk 1-nél kisebb vagy 1-nél nagyobb; az előbbieket az egzisztenciális javak, az utóbbiak a luxusjavak. Kiindulva a $dD/D = \eta dp/p$ formulából, kétségtelen, hogy $\eta > 1$ esetén $dD/D > dp/p$ és $\eta < 1$ esetén $dD/D < dp/p$; ezt más szóval úgy is ki lehet fejezni, hogy luxusjavaknak keresleti elaszticitásuk, egzisztenciális javaknak pedig árelaszticitásuk van, amit úgy kell érteni, hogy luxusjavak a mennyiségeikkel, egzisztenciális javak pedig az áraikkal alkalmazkodnak a helyzetváltozásokhoz. Luxusjavaknak már kis árváltozása nagy mennyiségváltozással jár, egzisztenciális javaknak pedig kis mennyiségváltozásokhoz is nagy árváltozásokat kell szenvedniök. Megismételjük egyszer már alkalmazott teleológiai magyarázatunkat: az áraknak akkora változást kell szenvedniök, hogy a kívánatos mennyiségi változásokat előidézzék. Az árak éppen csak eszközök, paraméterek; az árak, éppúgy, mint a pénz is, csak az árumennyiségek mozgásának és elosztásának, a javakkal való ellátásnak kiszolgálói.

Különböző piacokat az árkémlés, az *arbitrázs* kapcsol össze; árkémlés volt az is, ami a kereskedő kalandorokat hajóikra készítette. A jó kereskedő oda megy venni, ahol olcsó, és oda megy eladni, ahol drága, és ezzel hasznos dolgot művel, mert a piacok közti árkiegyenlítődést szolgálja. A nemzetközi szabad kereskedelem ezt kívánta szolgálni; így a bortermelő Portugália és a posztótermelő Anglia cseréjében mindketten jobban jártak, mint hogyha Portugália ahelyett, hogy Angliának termelt bort, magának posztót termelt volna, és Anglia ahelyett, hogy Portugáliának termelt posztót, magának bort termelt volna. Az 1931 utáni Csehszlovákia és Magyarország is jobban tette volna, ha csehszlovák iparcikkeket cseréltek volna el magyar mezőgazdasági terményekért, mintsem hogy mindegyikük eltorzította a saját árrendszerét, és ezzel mindegyikük leszállította a saját életszínvonalát. Oroszország jól teszi, hogy bér-munkát végeztet Magyarországon, és Magyarország jól teszi, ha a kikészítési forgalmat vállalja; a Szovjetunióknak ugyanis több a nyersanyaga, mint amennyit a saját iparával fel tud dolgoztatni, Magyarországnak pedig fejlett ipara van elegendő nyersanyag nélkül. *Ricardo* nagy jelentőséget tulajdonított a nemzetközi kereskedelemben a komparatív költségek tanának, mert így olyan országok is be tudnak kapcsolódni a forgalomba, amelyek minden termelés tekintetében hátrányban vannak a többiekkel szemben, csak legyen a hátrányuk különböző, s míg az előnyben levő országok a legnagyobb előnyükre szorítkoznak, a hátrányban levő országoknak a legkisebb hátránnyal járó termelésük még megmarad, és csereképesé teszi őket. Tény az, hogy a nemzetközi forgalomból egyik ország sem maradt kizárva. De nagy az eltávolodás a nemzetközi költségösszehasonlító forgalomtól, ha *dömping*áron, effektív ráfizetéssel, állami számlára történik exportszállítás, mert ez a nemzetközi munkamegosztás alapvető elveivel kerül ellenkezésbe. Mindenesetre a mindenáron való exportot az egész társadalom életszínvonalának leszállításával fizeti meg. Ezért lehet olyan új nemzetközi kereskedelmi forgalmi elvről beszélni az első világháború vége vagy legalábbis 1931 óta, hogy a nemzetközi versenyképesség attól függ, hogy melyik társadalom milyen életszínvonallal éri be; aki kevéssel beéri, ezzel olcsóbbá teszi magát. *Ohlin* aztán megmutatta, hogy a nemzetközi kereskedelemre vonatkozóan megállapított költségösszehasonlító tanok egy országon belül az interregionális forgalomban is érvényre jutnak. De a *dömping*forgalom költségei állami számlára interregionális viszonylatban kevésbé vihetők rá, bár egyes országrészek termékeit viszonylag olcsóbbakká lehet tenni vasúti díjkezdvezményekkel, egyes termelési ágak termékeit pedig állami dotációval, ami nem egyéb, mint partikuláris költségek átvállalása generális állami számlára. Ez az állami dotáció nemzetközi kihatású is lehet, ha például a vámok nem drágítják meg eléggé a külföldi termelést a belföldi piacon ahhoz, hogy a belföldi termelés akár a belföldi piacon is versenyképesé legyen, és az állam a belföldi termelés költségének többletét, illetve ennél még valamivel többet is magára

vállal, ami például a búza-bolettasegély² esetében történt 1931 után Magyarországon a búzatermelők javára egy egyébként búzaexportáló országban.

A közlekedési technika fejlődése és a pénzforgalom kiterjedése az egész világgazdaságot mindinkább egy összefüggő világpiaccá vonta össze, amelynek központi területe köré a most már világgazdasági méretezésű *Thünen*-féle körök rakódtak. A központi területen egy hajózható nagy vízfelület húzódik keresztül, akárcsak a folyóvíz *Thünen* városállamában, csak éppen ez a világgazdasági vízfelület a világgazdaság fő közlekedési útja, az Atlanti-óceán. Ez, ha kiterjedésre jóval kisebb is, forgalomra jóval nagyobb, mint a Csendes-óceán. Ennek az Atlanti-óceánnak nyugati európai és keleti észak-amerikai partjain terül el aztán a világgazdaság, illetve a világpiacon központi területe Londonnal és most már egyre inkább New Yorkkal mint központtal. E köré a központi köré rakódik a *Thünen*-féle kertgazdasági övezet Belgiummal, Hollandiával, Dániával, Nyugat-Németországgal, Észak-Franciaországgal és Északkelet-Amerikával már annál fogva is, mert itt sűrűsödnek szénvel, vassal a nagy ipartelepek, gyárvárosok, kereskedelmi központok a legnagyobb népsűrűségi számokkal, tehát a gyorsan romló áruk részére a legnagyobb piaci felvevőképességgel. A kertgazdasághoz ebből a szempontból csatlakoznak a tejgazdaság termékei is, amelyek ennél fogva nem annyira a szállítási költséget, mint inkább magát a szállítást nem bírják. A kertgazdasági övezet köré aztán a szántóföldi övezet rakódik Közép- és Dél-Franciaországban, Kelet-Németországban, Lengyelországban, a dunavölgyi országokban, Dél-Oroszországban, illetve Kanadában és közép Észak-Amerikában. Ehhez az övezethez Argentína és Ausztrália a búzatermelésével is csatlakozik, de ők már inkább a rét- és legelőövezetet, illetve vele az állattenyésztést képviselik a nem csak aranytermelő Dél-Afrikával együtt. Végül az erdőövezet következik Észak-Európában, átnyúlva a szibériai őserdőkre, a másik oldalon Nyugat-Amerikában, beleértve Nyugat-Kanadát és az Egyesült Államok nyugati felét, végül az erdőövezethez tartoznak a trópusi erdők általában. A *Thünen*-féle világgazdasági övezetek tehát nem rakódnak oly világos egyértelműséggel egymás köré, mint az eredeti városállam típusában, amihez bizonyára terepviszonyok, domborzati különbségek és útátjárók, közbenső víziutak is hozzájárultak a történelmi előzményeken és népfaji különbségeken kívül. Jellemző és minősítő sajátosság az is, hogy a világgazdasági központ az északi féltekén van, és a világgazdasági forgalom fő vonala nyugat-keleti és nem észak-déli irányú, és a megoszlás az utóbbi irányban teljesen aszimmetrikus, mert a földrajzi megoszlás az Északi-sark és az Egyenlítő, valamint a Déli-sark és az Egyenlítő között egyáltalán nem párhuzamos; az égtájak tehát kevésbé elosztóan, mint inkább torzítóan hatnak. Afrika földrajzi helyzete bizonyos mértékig olyan Európához, mint Dél-Amerikáé Észak-Amerikához, de

² Az 1929–33-as világgazdasági válság idején a gabonatermelés ösztönzésére bevezetett ártámogatás.

gazdasági viszonyuk egészen eltérő. Ausztrália és Óceánia földrajzi helyzete szintén hasonló Délkelet-Ázsiához, de gazdasági viszonyuk megint egészen más. Mindenesetre sok igazság van *Bertil Ohlin* ama várakozásában, hogy a világ kereskedelmi forgalma a jövőben inkább lesz észak–déli irányú, mint ma, illetve esetleg éppen nagyobb mértékben lesz észak–déli irányú, mint nyugat–keleti irányú. A világgazdaság központja tehát esetleg nem egy lesz, hanem több, vagy legalábbis egyetlenegy nyugat–keleti fő központnak több alközpontja fog észak–déli irányban kialakulni. A nagy népsűrűségű és kis kiterjedésű Európa a még kellően fel nem tárt és ritka népsőségű Afrikával együtt éri el Amerika és Ázsia terjedelmét, és Afrikában találhatja meg hiányzó gazdasági erőforrásait. Másrészt az európaiak inkább találtak települési lehetőséget Ausztráliában és Új-Zélandban, mint Afrikában, amelynek klímáját a fehér ember általában csak a tengerparti sávokban és Dél-Afrikában bírja el.

Anglia 18. századbeli gazdasági forradalma, a *Toynbee* által oly szemléletesen és tanulságosan leírt *industrial revolution* után jutott a napóleoni háborúk végén abba a helyzetbe, hogy a világgazdaságot a maga vezetése alatt megszervezze. Az angol vezetésű világgazdaság 1815-től 1914-ig, tehát egy teljes évszázadig tartott és a 20. század első világháborúja vetett neki véget. Anglia az első világháborúval világgazdasági vezető szerepét elvesztette, és helyét az Amerikai Egyesült Államok foglalta el, amelynek magva a 18. század végén elsőnek szabadult fel az angol gyarmatosító uralom alól, és maga soha gyarmatosító hatalom nem volt; a Fülöp-szigeteket ugyan a spanyoloktól gyarmatként megszerezte, de maga önként szabaddá tette. Az Egyesült Államoknak Angliával való helycseréje ennél fogva a gyarmatosító korszak végét is jelentette. Az Egyesült Államoknak ez a vezető szerepe nem változott meg a második világháborúval sem, de azért a második világháború az Egyesült Államok vezető korszakát mégis két jellegzetes szakaszra választja szét, amelyek mindegyike nemcsak az Anglia századától különbözik, hanem különböznek egymástól is, úgyhogy a kifejlődött világgazdaságnak eddig három korszakát különböztethetjük meg. Anglia százada előtt Amerika felfedezésétől kezdve spanyolok, portugálok, hollandok és franciák munkálkodtak a világgazdasági egység előkészítésén mint gyarmatosító hatalmak. Anglia gyarmatosító tevékenysége is már 1581-ben kezdődött a *senior colony* birtokbavételével, amely Új-Skócia és Új-Fundland volt. A világgazdasági egység megteremtése ellenben Anglia 19. századbeli irányító tevékenységének eredménye volt. Az aranyvalutára való rátérés jogilag már 1816-ban és tényleg 1821-ben a világ nemzetközi pénzrendszerének megalapozása lett. Az angol fontkölcsonök lehetővé tették az egész világnak, hogy megvegyék a technikai fölényben levő angol gyáripár gyártmányait, és megfizessék elsősorban a kamatokat élelmiszerekkel és nyersanyagokkal az 1846-tól kezdve már védővámmentes, szabad kereskedelmi angol piacon. Az élelmiszerekkel és nyersanyagokkal visszafizetett kölcsöntökéket az angolok

újból kikölcsönözték, és így nőtt is külföldi követeléseik összege folytonosan egészen 1914-ig. Egy 4%-os kölcsön kamatai egy negyed évszázad alatt a tőke összegét elérik; az 1914-ben fennállott angol követelésekről tehát fel lehet tételni, hogy annak négyszeresét száz év alatt bizonyára bevételezték kamatokban, miközben a külföldi tőkekövetelés megmaradt. Az aranyvalutában a világ csak 1872-től kezdve követte Angliát, de London lett már korábban a fő nemzetközi elszámolási hely és a font az elszámolás pénzneme. A szabad kereskedelemben a világ csak annyiban követte Angliát, hogy elfogadta a nemzetközi kereskedelmi szerződések legtöbb kedvezményi záradékát (*a most favoured nation clause*-t), de ez is nagy engedmény volt. Amikor pedig 1825-ben elindult az első gőzvasúti mozdony a maga világhódító útjára, Anglia volt az, amely az első síneket, kocsikat, mozdonyokat és egyéb vasúti berendezéseket szállította; és az 1842 és 1897 közé eső világgazdasági hosszúhullám a vasútépítés korszaka volt. A tengeri szállításokat elsősorban angol hajók bonyolították le, de angol hajógyárak külföldi számlára hajókat is építettek. A szabad kereskedelmi angol piac hatására az angol mezőgazdaság összezsugorodott; a világ országai pedig az angol kölcsönökből már nemcsak ipari készgyártmányokat, illetve zárótermékeket, fogyasztási javakat, hanem ipari berendezéseket, gépeket, szerszámgepeket vásároltak és saját ipart telepítettek, amivel versenyt támasztottak magának az angol iparnak is. De bár más országok is hatalmas gyarmatbirodalmakat létesítettek és tartottak fenn, Angliának nagy helyzeti előnyt biztosított, hogy gyarmatbirodalma minden földrészre kiterjedően messze a legnagyobb volt. Anglia százada a sok politikai megrázkódtatás és tizenegy nagy gazdasági válság (1818, 1825, 1836, 1847, 1857, 1866, 1873, 1882, 1893, 1900, 1907) ellenére a valutáris és árstabilitás meglepő mértékét mutatta. Az arany unciánkénti ára mindvégig 77 shilling 10½ penny volt, és a *Sauerbeck*-féle árindeks 1850-ben, 1886-ban és 1910-ben ugyanaz volt, dacára az ezüstvalutáról az aranyvalutára való általános áttérésnek, az ezüst nagy áresésének, a bimetallisztikus kontroverziának³ és a bankpénzforgalom terjedésének. Az első világháború utáni idővel összehasonlítva Anglia százada a gazdasági stabilitás mintaszerű példája, amelyhez, nevezetesen 1913-hoz mint normálishoz, nemcsak hozzáérték az első világháború utáni adatokat, hanem amelyhez, mint ideálhoz igyekeztek is visszatérni.

Az első világháború folyamán az Amerikai Egyesült Államok adósországból hitelező országgá lett, sőt nemcsak Anglia hitelezőjévé is, hanem a világ első hitelező országa és a világgazdaság új vezetője. Anglia példája nem volt utánozható, az Egyesült Államok eltérő belső szerkezete ezt éppannyira megakadályozta, mint a környező világ időközi megváltozása, fejlődése is. A sűrű népességű és kis kiterjedésű Angliával szemben az USA ritka népességű és nagy kiterjedésű; Anglia mezőgazdasága elhanyagolható, az USA élelmiszer és

³ Vitás kérdés, vita, ellentét. (lat.)

mezőgazdasági nyersanyagtermelése is lényeges. Angliát ipari fölényében az USA mint utód ugyan teljes mértékben követte, de a környező világ már általánosan az iparosodás útjára lépett, ami viszonyukat a mindenkori vezető ipari hatalomhoz megváltoztatta. Európa nemcsak eladósodott az USA-val szemben az első világháború alatt, hanem nagy anyagi károkat is szenvedett, és a termelése visszaesett, míg az USA termelése is kiterjedt. Egyedül az USA maradt meg az aranyalapon, úgyhogy dollár és aranyérték egyet jelentett. Európa termelése ugyan 1925-ig helyreállt és a világ 1927-ig visszatért az aranyvalutára; de, bár az USA különösen 1927-ben és 1928-ban bőven hitelezett a világnak, ezt először magas kamatlábon tette, másodszer magas védővámokkal is akadályozta a behozatalt, harmadszor szövetségi háborús adósságokból és jóvátételekből származó politikai fizetésekkel terhelte az adós országokat. A nemzetközi árucseré, az *industrial circulation* tehát nem tudott kialakulni; a *financial circulation*, egy zárt tőkeforgalom elsőbbsége jutott érvényre. Önel-látó elzárkózás kényszere hárult a fizetési nehézségekkel küzdő adós országokra, amit még fokozott az adósokra mindig kedvezőtlen és a hitelezőknek kedvező általános áresés; az áresés pedig elkerülhetetlenné vált, egyrészt mert a fogyasztási áruhiányból származó magas háborús árak nem maradhattak fenn, másrészt jelentékeny technikai haladás csökkentette a termelési költségeket a mezőgazdaságban, iparban, bányászatban és közlekedésben egyaránt. Anglia belső árszínvonalához és saját termelési költségeihez képest túl magas nemzetközi paritásban stabilizálta a fontot, Franciaország pedig túl alacsony nemzetközi paritásban a frankot. Az USA a hosszú lejáratú kölcsönnyújtást hirtelen abbahagyta, az 1929. októberi New York-i tőzsdei árzuhanás hatására, Franciaország pedig visszavonta rövid lejáratú kölcsöneit is 1931 nyarán az osztrák-német vámunió tervének hírére. Így tört ki minden idők eddigi legnagyobb nemzetközi pénzügyi válsága és a hozzá kapcsolódó hosszú és mély depressziója 1931 nyarával mint válságponttal és 1932–33-mal mint mélyponttal, ahonnan a világgazdaság 1934–35-ben már véglegesen kilábalta ugyan, és 1937-ben egy kisebb prosperitásba is belelendült, de a második világháború kitöréséig az autarkiát leküzdeni nem tudta, és az 1931–36-ban feladott aranyparitás helyét egy új valutastabilitást teremteni nem volt képes, még ha az 1931-ben megkezdett valutaleértékelési verseny meg is szűnt. Az USA tehát mint a világgazdaság vezető hatalma a két világháború között nem vált be, és az angol vezetésű világgazdaság *ordre d'hierjével*⁴ szemben mint *disordre d'aujourd'hui*⁵ csak egy távoli új világgazdaság *ordre de demainjé-nek*⁶ hiú ábrándjával kecsegtethetett, hogy Gaetan Pirounak 1938-ból származó reménykedő szavait idézzük. Az USA-nak akkor még az is nagy nehézségébe került, hogy

⁴ A tegnap rendje. (fr.)

⁵ A mai zűrzavar. (fr.)

⁶ A holnap rendje. (fr.)

saját belső egyensúlyát megtalálja, amit az akkori nagyarányú államhatalmi beavatkozás *new deal*-je beszédesen bizonyít. A két világháború közötti gazdaságpolitikai időszaknak két jellegzetes egyedi útja érdemel még említést: az egyik a szovjetország tervgazdasági rendszer kialakulása mint a szocializmus megvalósításának nagyszabású kezdeményezése, a másik a német fegyverkezési konjunktúra, amelynek a második világháború kirobbantása és kimenetele vetett siralmas véget.

Az Egyesült Államok világgazdasági vezető szereplését a második világháború két eltérő szakaszra választja szét. A második világháború az USA *cash and carry*⁷ politikájával kezdődött és *lend and lease*⁸ politikájával folytatódott; befejeződni pedig nem fejeződhetett be azzal, mint az első világháború. Nincs többet szó szövetségközi háborús adósságokról és jóvátételekről is alig; a háborús költségek oroszlánrészét az USA viselte és a háborús újjáépítést is magára vállalta. Igaz, hogy az első világháborúval ellentétben elmaradtak a nagy háborús inflációk, de nem is volt háború előtti aranyparitás, amelyre vissza kellett volna térni; a háború utáni valutáris dezorganizáció pedig az egyetlen magyar rekordinflációtól eltekintve teljesen elmaradt. Egy évtizeden belül sikerült a háború előtti termelési és életszínvonalat általánosan helyreállítani, sőt felülmúlni mindenütt az egész világon. Pedig a világgazdaság egysége kettészakadt, s a politikai feszültség a két részvilág között egyelőre állandósult; az egyik a szocializmust építi, a másik a kapitalizmust szocializálja. A szovjet-orosz irányítás alatt álló tervgazdasági rendszer három eredménye máris kétségtelen: (1) bebizonyította a tervgazdasági rendszer életképességét és a piactudósági rendszerrel való versenyképességét, (2) bebizonyította a kapitalista válságok rendszeres és intézményes kiküszöbölésének lehetőségét és (3) bebizonyította fejlődésképeségének, az *economic growth*-nak a kapitalisztikus országoknál nagyobb iramát. Az USA vezetése alatt megmaradt piactudósági rendszerű kétharmadrész világnak pedig, legalábbis egyelőre, megmaradtak a következő előnyei: (1) a kapitalisztikus rendszernek ez idő szerint még nagyobb a fejenkénti átlagtermelékenysége, és ebből kifolyóan (2) nagyobb a fejenkénti átlagos életszínvonala is; ezenkívül (3) sikerült 1945 óta a korábbi *major cycles* megismétlődését és velük együtt 13 éven át a válságokat elkerülni. Lehet ezenkívül szó a tervgazdasági rendszer szocialista vívmányairól és a kapitalista rendszer szocializálódásáról is. Két probléma szorul ezzel kapcsolatban megvilágításra. Az egyik a piactudósági rendszer megvizsgálása a tervgazdálkodással való összehasonlításban, a másik pedig a válságprobléma elemzése.

A piac az eladók mögött a termelők, a vevők mögött pedig a fogyasztók találkozása az adásvételekbe öltöztetett árucserre, végeredményben a termelési szolgálatok és a zárótermékek közti csere lebonyolítására a pénz közvetítésével;

⁷ „Fizess és vidd”. (ang.)

⁸ Kölcsönbérlet. (ang.)

közvetlen megnyilatkozásában pedig nem egyéb, mint a pénz és az áruk cseréje. A piaci árrendszer nem alakult ki hirtelen, és bár hatósági árszabályok részt vettek a kialakulásában, nem alakult ki előzetes terv szerint sem; a kényszer inkább hátráltatta, semmint előmozdította időszakosan véglegesnek vagy normálisnak tekinthető alakját. Az árrendszer keretét az utolsó vevők vásárlóképessége, az effektívnek nevezett fizetőképes vagy hatályos kereslet határozza meg; ennek irányelveit a *Menger*-féle haszonskála és a *Gossen*-féle szélrózsa szabja meg. A kollektív vagy globális kínálat konkrét piaci árukészletben jut kifejezésre, amelynek elhelyezésre kell találnia, és ezért egy olyan árszínvonalra van szükség, amely mellett egy ezzel a kínálattal egyező kereslet jöhet létre; elvileg csak egy ilyen árszínvonal lehetséges. Az a tétel, hogy a kereslet és kínálat kiegyenlítődik a piacon, mindig csak azt jelenti, hogy minden árszínvonalnak más hatályos kereslet és hatályos kínálat felel meg, amelyek egymással egyenlők, de minden árszínvonalnál különböző a hatálytalan és ennélfogva kizárt kereslet és kínálat nagysága; magas ár az, amelynél több a kizárt kereslet, alacsony ár az, amelynél több a kizárt kínálat. Annak ellenére ugyanis, hogy az árszínvonal hosszú távon *long run*-ban a teljes piaci árukészlet eladására tendál, rövid távon, *short run*-ban tipikus, hogy van eladatlan árukészlet, tehát hatálytalan kínálat is. A kínálat másodlagosan a termelés kiterjesztésével vagy megszorításával alkalmazkodik, vagyis magas árra a piaci árukészletet növeli, alacsony árra a piaci árukészletet csökkenti; a másodlagos alkalmazkodás feladata, hogy az utánpótlásba belevonja az elsődleges alkalmazkodásból fennmaradt és hatálytalanak bizonyult kínálatot. A termelés kiterjesztése vagy megszorítása a termelési javak és végeredményben a termelési tényezők, illetve szolgálataik iránti nagyobb vagy kisebb keresletben nyilvánul meg; a termelési tényezők szolgálatai iránti kereslet ugyanis a termelési tényezők iránti keresletet is meghatározza. A termelési tényezők tehát abba a termelési ágba áramlanak, amelyben a legnagyobb jövedelmezőségre találnak; ez mindaddig tart, amíg a termelési tényezők mindenütt egyenlő jövedelmezőséget el nem érnek, vagyis helyzetük bármilyen megváltoztatásával a jövedelmezőségüket már fokozni nem tudják. De nemcsak minden termelési tényezőnek kell minden termelési ágban ugyanazt a jövedelmezőséget elérnie, hanem a különböző termelési tényezőknek is addig a határig kell egymással minden termelési ágban együttműködniük, hogy az egyik termelési tényezőnek egy másik termelési tényezővel való felcserélése ne legyen jövedelmező; vagyis az összes termelési tényezők határhozadékainak minden termelési ágban ki kell egyenlítődniük. A szabad piaci verseny hatása alatt tehát a termelési tényezők alkalmazkodása megy végbe a nyereségmaximum elérése céljából; a tendencia kétségtelen, s az eredmény az alkalmazkodás sebességétől függ: ha a sebesség zérus, a tényezők mozgékonyasága hiányzik, ha viszont az alkalmazkodás sebessége nagy, akkor a tényezőt mozgékonyak tekinthetjük. Sajnos, a tényezők mozgékonyasága álta-

lában nem elegendő, noha a tendencia megvan. A nyereségmaximumra törekvés matematikai törvényét *Cournot* már 1838-ban egzakt módon meghatározta. A tényezők mozgékonyságának feltételezésével pedig a teljesen szabad verseny eredménye éppen az, hogy a nyereségmaximumra való törekvés egyenesen a nyereségek megszűnésére vezet, és az összes árak csak a költségeikkel egyenlők; *ni bénéfice, ni perte*,⁹ ahogy *Léon Walras* megállapította. Ha tehát az elméleti szabad verseny, a *perfect competition* egyáltalán lehetséges és rendes valóság volna, akkor az ármechanizmus működése tökéletes volna. De a verseny rendszerint tökéletlen, és a nyereségek nem küszöbölődnek ki, bár ez a tendencia is megvan. Másrészt a monopóliumok sem tökéletesek, hanem inkább a *Chamberlin*¹⁰ kivizsgálta monopolisztikus verseny, a *monopolistic competition* alakját öltik. A verseny tehát korlátai ellenére is komoly figyelmet érdemlő pozitív érték, amelyet ennek megfelelően a tervgazdasági rendszer sem akar teljesen nélkülözni. A piacgazdálkodási rendszernek legnagyobb előnye az, amit alkalmilag a hátrányául szokás felróni; az tudniillik, hogy nem áll központi irányítás alatt. A piacgazdasági rendszer módot ad minden fogyasztónak arra, hogy a termelésre megfelelő befolyást gyakoroljon, és jobb mód erre nincs, mint a fogyasztó választási szabadsága; márpedig minden termelés értelmét veszti, ha nem a fogyasztót akarja kiszolgálni, mint ahogy ezt *Adam Smith* is szükségesnek találta hangsúlyozni. Ugyanezt az érvelést már a piacgazdálkodási rendszer másik pillére, a szabad vállalkozás mellett kevésbé lehet felhozni, bármennyire volt is a vállalkozói szellem a múltban a gazdasági haladás hatalmas emeltyűje; a termelés ugyanis egyre inkább egyértelmű tudományos feladattá lesz, amely a spekulatív elemet megszorítja és a kockázatot kiküszöböli.

A piacgazdálkodási rendszer helyes megítélése szempontjából lényeges, hogy meg tudjuk különböztetni a kapitalizmustól, amely utóbbi piacgazdálkodás nélkül valóban alig lehet meg, de az eset fordítva nem áll fenn. Piacgazdálkodás ugyanis, ha kisebb mértékben is, az ókori rabszolgarendszerben is volt; épp ez is járult hozzá a pénzforgalommal együtt ahhoz, hogy már az ókorban keressék a kapitalizmus kezdeteit. Volt piacgazdálkodás a középkor városgazdaságaiban is; ha maga a feudalizmus nem is fért össze egy piacgazdálkodási rendszerrel a maga szűkebb mezőgazdasági területén, megfért vele ipari kiegészítésében, a céhszervezetben, ami mindjárt a városi piaci cserére rá volt utalva, még hozzá mezőgazdaság és ipar között is. Az a körülmény aztán, hogy a kapitalizmus kifejlődésének a piacgazdaság kedvezett, nem lehetett és nem lehet akadálya annak, hogy a szocializmus is szolgálatába állítsa a piacgazdálkodást és legalábbis összeegyeztesse a tervgazdálkodással, amely pedig lényege. A piacgazdálkodást tehát a kapitalizmustól különválasztva kell meg-

⁹ Se nyereség, se veszteség. (fr.)

¹⁰ E. Chamberlin: *Theory of monopolistic competition*. Cambridge, 1933.

ítélni. Egyedül a mezőgazdaság volt mindig önellátásra alkalmas és naturálgazdaságra hajlamos; de amíg a rabszolga-rendszerben a rabszolga is piaci áru volt, a feudalizmusban csak a kiegészítő ipari céhrendszer városgazdasága nőtt a naturálgazdaságon túl. A kapitalizmusban is a mezőgazdaság őrzi meg a naturálgazdaság maradványait; a szocializmus pedig a tervgazdálkodással nem akar a naturálgazdaságra visszatérni. A piactervgazdálkodást tehát úgy kell megítélni, hogy egyrészt szembeállítjuk a naturálgazdasággal, másrészt összehasonlítjuk a tervgazdálkodással, de anélkül, hogy az elsőt egyszerűen a kapitalizmussal, a másodikat a feudalizmussal, a harmadikat pedig a szocializmussal azonosítanók. A naturálgazdaság a munkamegosztás szűk korlátok közé szorított alkalmazása, ami termelékenységének szűkre szabott határait is megadja; a piactervgazdálkodás termelékenységi fölénye vele szemben kétségbevonhatatlan, mert a munkamegosztás széles körű alkalmazására ad lehetőséget. Másrészről a naturálgazdaság kockázati eleme nagyobb különállásánál fogva kisebb, mint a kölcsönös ellátás függőségében álló piactervgazdálkodásé. A kapitalizmus keretében legnagyobb kibontakozását elért piactervgazdálkodást most már el kell tudnunk választani a kapitalizmustól, nehogy ez utóbbinak akár hátrányait, akár előnyeit tévedésből a piactervgazdálkodásnak számítsuk be. Csak ezután kerülünk abba a helyzetbe, hogy a piactervgazdálkodást a tervgazdálkodással érdektelenül össze tudjuk hasonlítani. A piactervgazdálkodást minősítő kapitalisztikus elem a kapitalizmus különös magántulajdoni rendje, amely az aránytalan vagyonmegoszlásban jut a legkirívóbb kifejezésre. Nem kétséges, hogy ezt a vagyonmegoszlást az összképből kihagyhatjuk anélkül, hogy ezzel a piactervgazdálkodás bármilyen csekély mértékben is megszűnne. Szemügyre kell tehát vennünk a piactervgazdálkodást az aránytalan vagyonmegoszlás nélkül. Természetes, hogy a piaci árumegosztás egészen más eredménnyel járna e nélkül a vagyonmegoszlás nélkül, és a piactervgazdálkodásnak tulajdonított hátrányok jelentékeny része elmaradna annak ellenére, hogy maga a piactervgazdálkodás megmaradt és csak minősítő kapitalisztikus elemét hagytuk el. Legáltalánosabban véve minden jövedelem vagy tulajdonból vagy munkából származik. Nem változtat a piactervgazdálkodás lényegén, ha a jövedelmek megoszlának tulajdon és munka között, vagy mind munkából származnak egyedül; elméleti határesetként az sem változtatna rajta, ha a jövedelmeket mind tulajdonból származóknak tekinthetnők. Ezt más módon általánosítva úgy is kifejezésre juttathatnók, hogy nem változtat a piactervgazdálkodás lényegén, ha bármilyen is a jövedelmek megoszlása tulajdon és munka között 0 : 100%-tól 50 : 50%-on át 100 : 0%-ig. A piactervgazdálkodás eredménye a különböző minősítés szerint lényegesen más lenne, de a piactervgazdálkodás önmagában, tehát a kvalifikáció absztrahálásával, teljesen ugyanaz maradhat. Csakis ezt a tiszta piactervgazdálkodást szabad a tervgazdálkodással összehasonlítani, mert teljesen egyoldalú beállítás lehetne és semmi egyéb, ha a szocializmus ellentétévé alakított piactervgazdálkodást állítanók szembe a

szocializmussal azonosított tervgazdálkodással ahelyett, hogy a szocializmussal összeférő piacgazdálkodást használnók fel erre a célra. A szabad verseny eszményét követelményként megszabó elméletek rendszerint nem mennek ilyen messzire; de nincs semmi elvi akadály annak, hogy ezt megtegyük. A szabad verseny fogalmát gyakran keresztezi a szabad gazdaságé; márpedig, amíg a szabad gazdaság ellentéte a kötött gazdaság, mely utóbbi a tervgazdálkodásra is kiterjed, addig a szabad gazdaságba a szabad verseny mellett ez utóbbinak ellentéte, a szabad gazdasággal csak ellentétesnek hangzó magánmonopólium is belefér, míg az állami monopólium a kötött gazdaságnak és ezzel már a tervgazdálkodásnak is szinonimája. Eszerint a szabad verseny mind az állami, mind a magánmonopóliummal szemben áll, míg a tervgazdálkodás már az állami monopóliumnak egy formája. Persze a tervgazdálkodásnak van egy nagy igazolási lehetősége, ha tudományos szükségszerűségből származtatható. Ez az igazolási lehetőség pedig legalábbis elméleti ideál. A tervgazdálkodásnak két erős konkurense, igazi versenytársa van: a termelői, eladói vonalon ez a vállalkozás szabadsága, a fogyasztói, vevői vonalon pedig a választás szabadsága, vagyis hogy azt fogyaszthassuk, ami nekünk tetszik vagy ízlik. A vállalkozás szabadsága, a *merchant adventurous*, sőt még a szövetségzés rochdale pionírjai¹¹ korában is erősebb igény lehetett a tervgazdálkodásnál; de a teremtő vállalkozás kora a *managerial revolution* idején *Schumpeter* szerint is lejárt. A tudományos üzemvezetés bürokratikus pedantériája lép a helyébe; a tervgazdálkodás a termelői, eladói vonalon kezd mindjobban a jogaiba lépni. A spekulatív elem - szorulását, a kockázat, nemcsak az egyszerű *risk*, hanem még inkább az *uncertainty*¹² csökkenését, a *windfall profit*¹³ megszűnését, sőt minden munkanélküli jövedelemnek egyre jobban való eltűnését nem lehet másképp, mint meglepéssel üdvözölni. Más a helyzet ezzel szemben a fogyasztói, vevői vonalon; a *his majesty the consumer*¹⁴ szuverén jogait arra nézve, hogy a maga módja szerint tudjon élni, nem lehet gyámkodó előírásokkal korlátozni, hanem legfeljebb jól megfontolt és mégsem kötelező tanácsokkal támogatni. Ezért van nagy szerepe a piacgazdálkodásnak a tervgazdálkodás mellett is. A tervgazdálkodás termelői vonalon sem mehet el az árrendszer önkényes eltorzításáig, és az ármechanizmust nem annyira megszüntetni, mint inkább ellenőrzés alatt működtetni kell. Szellemes a liberalizmus és kollektívizmus között középső, harmadik utat kereső *Wilhelm Röpke* azon megállapítása, hogy szabad gazdaságban a helytelen gazdálkodás büntető szankcióját a végrehajtó, kényszergazdaságban pedig a hóhér képviseli; de ha van egyáltalán harmadik út, akkor ennek

¹¹ A rochdale-i takácsok azáltal, hogy 1844-ben huszonnyolcan Robert Owen hatására közös boltot nyitottak, megindították az angol szövetzeti mozgalmat, mely mintaképe lett az egész világ szövetzeteinek.

¹² Bizonytalanság. (ang.)

¹³ Váratlan haszon. (ang.)

¹⁴ A fogyasztó öfelsége. (ang.)

éppen a végrehajtó és a hóhér között kell elhúzódnia, amely nemcsak a hóhérnél, de a végrehajtónál is jobb. A tervgazdálkodás társadalmi kiindulópontja a termelési összkapacitás, nevezetesen az egyes vállalatok termelési kapacitásából kiinduló, alulról jövő tervezés, amit aztán a központi tervezésnek nemcsak egymással, hanem a társadalmi tömegszükségletekkel és a beruházásokat is magukban foglaló közszükségletekkel is össze kell egyeztetnie, a külkereskedelmi forgalom lehetőségeinek számbavételével. A tömegszükségleteket azonban csak a piacgazdálkodással lehet a választás szabadságának szellemében érvényre juttatni. A piacgazdálkodás keretében az ármechanizmus működése útján a mindenkori áraknak az a feladatuk, hogy a piaci árukészletnek a kereslet által való átvételét biztosítsák. Ha a hatályos kínálat, mely a hatályos kereslettel mindig egyenlő, a piaci árukészlet mögött *short run*-ban rendszerint vissza is marad, *long run*-ban minden árukészlet teljes kiárusításra irányul, és ezt általában el is éri. Ezzel szemben van olyan nem hatályos kereslet, amely rendszerint tartósan kielégítetlen marad. Amivel a piaci árukészlet a hatályos kínálatot rendszerint meghaladja, az mindenekelőtt a piac folytonosságát biztosító állandó választék, amely a vevő fogyasztó választási szabadságát lehetővé teszi; másodsor azok a különösen szezonárúkból származó maradékok, amelyek már csak leszállított árakon külön értékesíthetők; harmadszor azok a tartalékkolt árú, amelyek egy kedvezőbben alakuló piaci árukészlet magasabb árait kivárhathatják. Ha az így előálló keresleti ár a kínálati költségárhoz képest kedvezően alakul, akkor az utánpótlást szolgáló termelést ki kell terjeszteni; ha kedvezőtlenül, meg kell szorítani. Ez csak a közbeeső termelési javak, a *Zwischengüter* termelésének átállítása és általában a termelési tényezők átcsoportosítása útján válik lehetségessé, amire ösztönzéssel szolgál az a körülmény, hogy a termelési tényezők ilyenét átcsoportosítása a nagyobb jövedelmezőség irányába történik, illetve hogy erre az átcsoportosításra a nagyobb jövedelmezőség adja meg az ösztönzést. Az ármechanizmust tehát a nyereségmaximumra való törekvés mozgatja mindaddig, míg a nyereségek ki nem egyenlítődnek, illetve végül el nem tűnnek. Hogy ez a való világban tényleg be nem következik, az elsősorban éppen annak a legfőbb gátlásnak tulajdonítható, amelyet a mindenkori magántulajdoni rendből származó aránytalan vagyongegoszlás támaszt a kiegyenlítő-désnek. Ha ellenben ezt mint esetlegességet a piacgazdálkodástól elválasztjuk, vagyis a piacgazdálkodást önmagában alkalmazzuk, akkor nemcsak a tervgazdálkodással egyeztethető össze, ahogy megfért a feudalizmus naturálgazdaságával, hanem a szocializmusba is beleilleszkehetnek, ahogy a feudalizmusba beilleszkeedett az ipari céhrendszer városgazdasági piacán.

A való világ piacgazdálkodásának legdrámaibb élménye a kapitalizmus *Clement Juglar* által felfedezett jellegzetes hullámmozgásának tízéves periódusokban megismétlődő hullámtörése, a periodikus kapitalista válság. Ez alatt, illetve általában válság alatt azt a piachelyzetet értjük, amelyben tipikus kapitalista

válság esetén minden árura, egyébként csak egyes árukra vonatkozóan nem létezik olyan ár, amely mellett a kereslet az egész piaci árukészletet átvinné. *Short run*-ban ez a válság árzuhanásában nyilvánul meg, amelynek ellenére eladhatatlan árukészletek maradnak fenn, mint partikularisztikusan a prekapi-talista válságokra jellemző hollandiai tulipánválság esetében, vagy generálisan minden kapitalista válság esetében évtizedről évtizedre. *Long run*-ban ez folytatódik a depressziós pangás éveiben, amikor az eladhatatlan árukészletekkel szemben eladhatatlan munkaidő megy veszendőbe, s ez a visszahozhatatlan munkaidő a kihasználatlanul maradó munkaerővel a *marxi* ipari tartalékhadse-regben, az *industrielle Reservearmee* munkanélküli milliós tömegével sorakozik fel. Ennek szörnyű szociális igazságtalansága és határtalan gazdasági érték-vesztése tette ezt a tömeges munkanélküliséget a kapitalizmus rákfenéjévé, mint *Kumpmann* mondta volt, és egyben a modern kultúra szégyenévé, mint hozzá lehet tenni. A munkapiacra a helytelenül munkakeresőnek, *Arbeitnehmer*-nek nevezett munkás képviseli a kínálatot, és a helytelenül munkaadónak, *Arbeitgeber*-nek nevezett foglalkoztató, az *employer*, a *patron* képviseli a keresletet, úgyhogy ha a munkás már nem is áru, mint a rabszolgaságban, de a munkája bérmunkarendszerben az. A munka az eladhatatlan áru, amikor tömeges munkanélküliség van; akaratlan munkanélküliségről beszélünk, *involuntary unemployment*-ről, hogy kifejezzük a kényszerhelyzetet és nemcsak a munkakerüléstől való különbséget, hanem a pusztá munkahely-változtatással járó átmeneti munkanélküliséget, a szabad munkahely-változtatásnál elkerülhetetlen és észrevehető százalékarányt elérő *frictional unemployment*-től is. Válságdefiniócnk megadja a tömeges munkanélküliség meghatározását is; akaratlan munkanélküliség akkor van, amikor nincs olyan alacsony bér, amely mellett a kereslet az összes munkásokat foglalkoztatni hajlandó volna. A *Haberler*-féle közkeletű definíció ugyanezt fejezi ki akkor, amikor megállapítása szerint a fennálló bér mellett alkalmaztatást kereső összes munkások foglalkoztatva nincsenek, vagyis van egy a bérszínvonalnak megfelelő túlkínálat, amellyel egyező több keresletet felkelteni nem lehet. A *Keynes*-féle mesterkélt és erőltetett definíció ezzel szemben használhatatlan, mert egyrészt kevesebbet mond a szükség-ségnél, másrészt többet mond az elegendőnél, és így szól: akaratlan munkanélküliség akkor van, ha a reálbérek ebből kiinduló csökkenése esetén mind a kereslet, mind a kínálat nagyobb volna, mint a kiinduláskor alkalmazottak száma. A definíció önkényességét a legjobban megmutathatja az, ha odafigyelünk rá, hogy a kínálat a reálbércsökkenés nélkül is nagyobb, a kereslet pedig csak a reálbércsökkenéssel nagyobb, mint a kiinduláskor alkalmazottak száma; a kínálat pedig a reálbércsökkenéssel nem is nő, a kereslet pedig a reálbér-csökkenéssel csak a reálbér önkényes definíciójával nő, ha reálbér alatt nem a pénzbérek a *wage goods* áraihoz való viszonyát, hanem a foglalkoztató vállalat által

előállított áruk áraihoz való viszonyát értjük. *Keynes* definíciójában az az inszINUÁCIÓ¹⁵ rejlik, hogy lehetséges volna olyan béresés, amely mellett az összes munkanélküliek foglalkoztathatók volnának minden helyzetben, vagyis ezek szerint a munkanélküliség elméleti megoldása nem a fennen hirdetett teljes foglalkoztatásra való törekvés önmagában üres jelszava, hanem a munkabérek további csökkentése lenne, hiszen ez a reálbéreket csökkentené és a keresletet növelné. A válsághelyzet és a rákövetkező depresszió teljes félreismerése ez; az eladhatatlan árukészletek teljesen hamis magyarázata velejár, mert hiszen a tömeges munkanélküliség ezeknek csak egy kirívó esete; ez a definíció a másodlagos depresszió propagálása, a *Schrumpfung ohne Ende*.¹⁶ Persze ez ugyanakkor a legszögesebb ellentétben van a beruházási szorzószámmal mért nekilendítő pénzteremtésnek; és mindez egy eredetieskedő definíció kedvéért.

A válságjelenség elemzését célszerű prekapitalisztikus elődjénél kezdeni, hogy a kapitalisztikus utódot jobban meg lehessen érteni. A hollandiai tulipánválság tipikus példa erre: lehetséges egy árut olyan mennyiségben termelni, hogy az ár menthetetlenül a termelési költségár alá süllyed anélkül, hogy a teljes árukészlet eladására még a legcsekélyebb remény mutatkoznék; megelevenedik tehát a monopolista dilemmája ellenkező előjellel, hogy mikor legkisebb a ráfizetés, akkor-e, ha mindent majdnem ingyen odaadnak, vagy pedig ha nem mindent adnak ugyan el, de mindenesetre magasabb egységáron. A *Cournot*-féle költségmentes monopólium képlete lép itt jogaiba, de nem mint nyereségmaximum, hanem mint veszteségminimum problémája, ahol a veszteségminimumot a bevételmaximum képviseli, levonva belőle a járulékos költségeket, lévén a bevételmaximum az a költségmegtérülés, amely a meg nem térülő költségtöbbletet a minimumra csökkenti. Persze a termelők nem működnek monopolisztikus megegyezésben, de a közös veszteség egy hallgatólagos együttműködést hoz létre közöttük. Első megközelítésben a járulékos költségeket elhanyagolhatóknak lehet tekinteni, és akkor a veszteségminimum a bevételmaximum $d[pF(p)]/dp=0$ *Cournot*-féle feltételével jelenik meg előttünk a $(p + \Delta p)$ és $F(p) \Delta F(p)$ közötti választás dilemmájával. Már ez a prekapitalisztikus válság is kirajzol egy dombhát alakú árváltozást, ami megfelel egy szinuszgörbe π hosszúságú félperiódusának, az első $\pi/2$ hosszban emelkedve, a második $\pi/2$ hosszban esve, vagyis a tangense pozitívról negatívra való fordulása közben áthalad egy zérus ponton. Ez a három irányérték pedig már eleget ad *Tinbergen* prognosztikus egyenletének megítéléséhez, amely a kapitalisztikus vállalkozó jó tájékoztatója volna. Ha a folyó évi profit Z_0 előzője Z_1 és másodelőzője Z_2 , akkor e három év profitja között a $Z_0 = 1,6Z_1 - 0,6Z_2$ összefüggés áll fenn, ami nem jelent többet, mint azt, hogy két év irányvonala a

¹⁵ Sejtetés. (lat.)

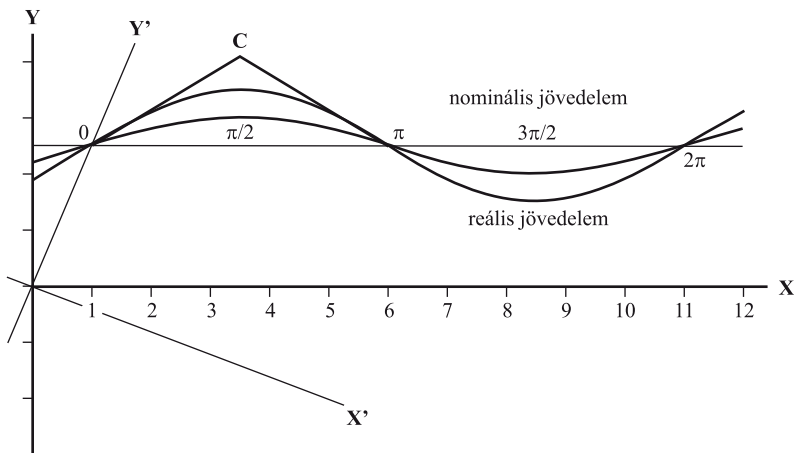
¹⁶ Végnélkülzsugorodás. (ném.)

legnagyobb valószínűség szerint a harmadikban is folytatódik. Ha ugyanis $Z_1 = Z_2$ akkor $Z_0 = Z_1 = Z_2$, és ha $Z_1 > Z_2$ akkor $Z_0 > Z_1 > Z_2$, végül ha $Z_1 < Z_2$ akkor $Z_0 < Z_1 < Z_2$, de nincs prognózisra lehetőség a három részváltozat közötti átmenetben, márpedig ezek az átmenetek azok elsősorban, ahol a prognózisra szükség lenne. A *Tinbergen*-féle prognosztikus egyenlet tehát a vállalkozók részére prognózis céljaira súlyosan megtévesztő, és ezért teljesen használhatatlan lenne. Mégis már a kapitalisztikus árhullámra rátérve bizonyos valószínűségek felsorakoztathatók: (1) előzetes áremelkedésből legvalószínűbb az áremelkedés folytatása, lehetséges a hirtelen áresésbe való átfordulás és legkevésbé valószínű egy állandó árba való átmenet; (2) előzetes változatlan árból legvalószínűbb a változatlan ár folytatása, ami helyett áremelkedés vagy áresés egyaránt lehetséges; (3) előzetes áresésből legvalószínűbb az áresés folytatása, lehetséges egy állandó árba való átmenet és a legkevésbé valószínű egy hirtelen áremelkedésbe való átfordulás. Ezekkel a kiegészítő minősítésekkel aztán már a *Tinbergen*-féle prognosztikus egyenlet is hasznos szolgáltatásokat tehet. Az (1) pont megszorítása a csúcshelyzet, *peak* hirtelen válságveszélyéből származik. A (2) pont minősítéshiányát kiegészítő előzmények eldönthetik emelkedés vagy esés javára. Végül a (3) pontot determinálja a *slump* szokásos elhúzódása a mélypont körül.

A kapitalisztikus válság a *Juglar*-féle tízéves konjunktúrahullám járulékos esetlegessége. Ez a tízéves árhullám nem az egyetlen a lehetséges és előforduló hullámok között, mely többiek egyikének sincs azonban válságszerű hullámtörése, ami amellet bizonyít, hogy a hullámtörés nem szükségszerű alkotórésze magának a hullámnak. Az ötvenöt éves *Kondratyev*-féle hosszúhullám elválaszthatatlan kiegészítő része annak a fejlődést jelző szekuláris *trend*nek, amely körül oszcillál; nem más, mint az egyenes vonalúnak elgondolt trend minősítője. Ugyanilyen minősítő, módosító jelentőséget tulajdonítanak csak a *Kitchin*-féle négyéves hullámnak¹⁷ is a tízéves konjunktúrahullám mellett, ha ilyen négyéves hullám egyáltalán létezik. Végül az évközi szezonhullám azért érdemel különös figyelmet, mert megcáfolhatatlanul igazolhatja a hullám elkerülhetetlen szükségességét és minden válságszerű hullámtöréstől való függetlenségét egyaránt. Ha a heti jegybankkimutatások bankjegyforgalmi adatait a hónap elsejei fizetési zsúfolódás figyelembevételével szemléljük, akkor a hóközep adatát 90-nek, a harmadik negyedét 100-nak, hóelejét 110-nek és az első negyedét 100-nak véve egy szabályszerű hullámot kapunk, amely hónapról hónapra megismétlődhet zökkenés nélkül, és hullámszerűsége ellenére meg is ismétlődik válság nélkül. A konjunktúrahullám sem jelenthet tehát szükségképpen válságszerű kihegyeződést, bár ez két évszázadon át rendszeresen bekövetkezett egészen a második világháború utáni 13 esztendeig, amikor először maradt el; abban a reményben is, hogy ezután teljesen ki fog maradni. Maga a hullám egy szinuszcörbe, amelynek egy $y = a \sin 2\pi t$ képlet felel meg 2π peri-

¹⁷ J. Kitchin: Cycles and trends in economic factors. Review of Economic Statistics. 1923. jan.

ódusú 10 éves időszakkal, amelynek szakaszai a két világháború között így alakultak: az 1919–20. évi *postwar boom*-ot egy 1920–21. évi *postwar slump* követte; utána egy fellendülés következett az 1929. októberi tőzsdeválságig, amelyet 1931 nyarán egy bankválság követett és az 1932–33. évi mélypont után 1937-ben érkezett el egy kisebb csúcspontig, amely válságnélküli visszaeséssel folytatódott a második világháború kitöréséig. A *postwar boom*-tól 1929 őszéig közel 10 év, és ettől 1937-ig közel 8 év telt el. A *postwar slump*-tól 1932–33-ig pedig 12 év múlt el, de a második világháború kitörése a további lefolyást félbeszakította. Ha most korábbi számpéldánkra visszanyúlva egy konjunktúra-periódus nominális jövedelemhullámát egy ellenőrző reáljövedelem-hullámmal felvázoljuk (lásd a 8. ábrát), akkor a *peak* válságszerű kihegyeződését egy *C*-ben végződő háromszöggel tehetjük szemléletessé, mely *C* pont egyben a hirtelen árzuhanás érzékeltetésére is szolgál.

8. ábra

Az (X, Y) koordinátatengelyhez hozzárajzolt (X', Y') koordinátatengely egyben érzékelhetővé kívánja tenni az *eredeti* trendvonalától kiküszöböléssel meg nem fosztott *emelkedő* hullámmozgás *természetes* elhelyezkedését. A kiküszöbölt és vízszintbe hozott trendvonal emelkedő iránya bukkan elő újra a koordinátatengelyeknek az (X, Y) helyzetből az (X', Y') helyzetbe való elforgatásával. A *C* pontban kihegyezett háromszög járulékos esetlegességét két évszázad rendszeres szükségszerűséggé változtatta aztán azzal, hogy minden konjunktúrahullámnak megvoltak a maga egyedi összetevői, szuperponált individualitásai a konjunktúrahullám teljes hosszában, amelyek ezáltal túlhajtása és kiéleződése irányában hatottak, amivel a hullámtörést elkerülhetetlenné tették. *Haberler* ezeknek az egyedi összetevőknek tulajdonít döntő jelentőséget, amikor minden konjunktúrahullám individualitását vitatja és a konjunktúraelméletek nagyszabású átvizsgálása után minden általános érvényű konjunktúraelméletet kétségbe

von. De a konjunktúrahullámnak két évszázadon keresztül való makacs megismétlődése és évtizedenkénti rendszeressége ennek a feltevésnek ellene mond. A 18. század Angliájában ezeket a hullámokat már *credit cycle*-nek nevezték, miáltal a hitelforgalommal való kapcsolatukat és a ciklikus jellegüket egyaránt elismerték. *Juglar* pedig még 1860-ban is *crises commerciales* néven tárgyalja ciklikus jellegüket, és *Arthur Spiethoff* még 1925-ben írt nagy konjunktúracikkének is *Krisen* címet adott. Nem lehet csodálni ilyen körülmények között, ha Marxnak a konjunktúra volt az esetleges és a válság a lényeges, amelytől már 1857-ben a kapitalizmus összeomlását várta. Kétségtelen, hogy a szocializmus győzelmét a Szovjetunióban nem a kapitalisztikus válságok érlelték meg. Az 1905. évi orosz forradalmat a cárizmusnak az orosz–japán háborúban elszenvedett veresége robbantotta ki, a szocializmus győzelme pedig 1917-ben a cárizmusnak az első világháborúban bekövetkezett összeomlásából származott. Még a szocializmus megerősödéséhez is többet járult hozzá a második világháború, mint az 1929–31. évi nemzetközi gazdasági válság, minden idők legnagyobb gazdasági válsága. *Lenin* szerint az imperialista háborúk a kapitalizmus legmagasabb fejlődési fokát jelentik; ez ráillik a 20. század két nagy világháborújára, de semmi köze sincs a konjunktúrahullámok tízévenkénti válság-szerű kiéleződéséhez, még hogyha a fegyverkezési konjunktúra időnként hozzá is járul a pangásból való kiemelkedéshez.

A nagy per: szociális igazságosság és emberi haladás

Az őskommunizmus munkása vérségi együttműködésben tette hatékonyá egymagában nem hatékony munkáját, hogy a zsákmányból való osztozkodásnál az őt megillető részt megkaphassa. A rabszolgarendszer nem szüntette meg a csoportos összmunkát, csak idegen úr vezérlete alá helyezte, az ő javára gyümölcsöztette, s a rabszolgának csak fenntartási költségéről gondoskodott, akár egy állóeszközzel, hogy tovább is használni lehessen. A jobbágyrendszerben már a jobbágy maga tartja el magát, csak robotot teljesít a földesúrnak és dézsmát szolgáltat neki a földért, amelyet megművelésre megkapott és a védelemért, amelyet harmadik személy ellen a földesúr fegyveres hatalma neki nyújt. Már a város királyi védelem alatt álló szabad polgárok szövetsége, akik céhszervezetben ipart folytatnak és kereskedelmet űznek, önálló mesterek, akiknek alkalmazott segédei, mesterlegényei is idővel önálló mesterek lesznek; a város a *civis*-ek *civitas*-a, a *citoyen*-ek *cité*-je, a civilizáció bölcseje. A *bourgeois* nem a városra, hanem a várra viheti vissza a maga eredetét; nem feudalizmusban gyökerező eredet nélkül, ő lett a nagykapitalizmus megtestesítője és a proletár szöges ellentéte. A kapitalizmus általánosította a bérmunkarendszert, és ez áll fenn ma még a szocializmusban is; de a bérmunka viszonya a munkahelyhez egyre kevésbé szorítkozik a bérmunkaszerződésre, illetve ennek pusztá bérhatározmányaira. Az alkotmányos gyár kezd személyi társulássá válni munkaadó és munkás között, illetve a munkás kezd legalábbis társtulajdonossá lenni.

Az ősemlernek a vérségi közösségbe nem kellett belépnie, mert beleszületett; utódának a tömeges társadalomba szintén nem kellett belépnie, mert beleszületett. Ebből adódik a társulás két örök ellentétes pólusa, az *individuum* és a *societas*, valamint az ezeknek megfelelő eszmei irányok, az individualizmus és a szocializmus örök ellentéte, mely utóbbit szűkíthető értelmére és szűkített értelemben szokásos használatára való tekintettel megkísérelték más elnevezésekkel, mint kollektívizmussal, univerzalizmussal is felváltani; a kommunizmus is olyan fogalom, amely a szocializmussal konkurál és a helyébe tehető. Kétségtelen, hogy annak az elemi ténynek, hogy a társadalom is csak emberekből áll, alapvető jelentősége van egyén és közösség viszonyára nézve. Letagadhatatlan igazság és megcáfolhatatlan erkölcsi követelmény, hogy az egyik ember nem lehet a másiknak pusztá eszköze. De ha egy ember nem lehet másnak

eszköze, lehet-e pusztá eszköze az egész társadalomnak? Aki gondolkodás nélkül kész az igenlő válasszal, annak csak egyre kell gondolnia, hogy meginogjon: az egész társadalom is válhatik egy ember vagy kevés ember eszközévé, nem szólva arról, hogy a többség akarata sem lehet feltétlen és korlátlan. Igazságtalan dolog, hogy a többség mindent tehessen, mondotta *Konstantin Frantz*,¹ és ezt úgy is kell érteni, hogy igazságtalan dolog, hogy a többség a kisebbséggel mindent tehessen; még igazságtalanabb persze, hogy a kisebbség vagy egyes ember a többséggel tehessen akármit. Az állam a társadalom hatalmi szervezete; épp ezért súlyosan aggályos, ha akadhatott egy francia király, aki azt mondhatta, hogy az államot a saját személyével azonosítja; XIV. Lajos mondása, *l'état c'est moi*, túlságosan ismeretes ahhoz, hogy népszerű lehessen. Annál nagyobb népszerűsége tarthat igényt *Szent Ágoston* kevésbé ismert véleménye a *De Civitate Dei*-ben,² mely szerint az az állam, amelynek erkölcsi alapja nincs, csak szervezett rablóbanda. *Molnár Kálmán*,³ amikor 25 év közjogi provizóriumának mérlegét a magyar közéletben megvonva erre hivatkozott, rámutatott arra, hogy az embervadászatot szolgáló fasiszta törvények nem igazi törvények, mert az erkölcsi alapjuk hiányzik. A jogfilozófia már régóta tanítja ezt, amikor különbséget tesz tételes jog és helyes jog, *richtiges Recht* között, amit nemcsak a természetjogászok, hanem *Rudolf Stammler*⁴ is hirdetett. Mégis veszélyes a törvényesség felülbírálását megengedni minden polgárnak, mert úgy helyes, hogyha a törvény nemcsak minden polgárra, hanem magára az államra, az államhatalom képviselőire is fenntartás nélkül kötelező. A törvényhozó is megsértheti a törvényt, amíg meg nem változtatta; a bíró megsértheti, amikor magyarázza; a kormányzó vagy közigazgató, amikor alkalmazza. Minden polgárnak pedig erkölcsi jogigénye, hogy az őt kötelező törvények meghozatalára megfelelő befolyást gyakorolhasson, ahogy *François Babeuf*, a 18. század második felének nagy francia pionír kommunistája megírta: „Legértékesebb jogunknak, az emberi szabadságnak lényege, hogy csupán olyan törvényeknek engedelmessédjünk, amelyek meghozatalában személyesen vagy választott képviselőink útján magunk is közreműködtünk. Tehát csak az az igazán szabad ember, aki maga is közreműködött azon törvények megszerkesztésében, melyeknek engedelmessédkedik. Ha akad olyan állandó lakóhellyel bíró polgár, aki akaratának nincs tevékeny része az őt kötelező törvények megszerkesztésében, az rabszolga, s azok, akik ezeket a törvényeket reá kényszerítik, zsarnokok.”⁵ A vezetők és vezetettek közti

¹ Konstantin Frantz (1817–1891) német matematikus, filozófus, politikus, publicista.

² Szent Ágoston (354–430) Isten országáról. (lat.)

³ Dr. Molnár Kálmán (1881–1961), a pécsi egyetem közjogi tanszékének egyetemi nyilvános rendes tanára 1925-től 1946-ig. 1942-től a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja.

⁴ Karl Eduard Julius Theodor Rudolf Stammler (1856–1938) német jogfilozófus.

⁵ Lásd: Babeuf válogatott írásai. Hungária Könyvkiadó, Budapest, 1950. 37. old.

egyenlőség klasszikus követelményét pedig *Arisztotelész* szabta meg, mondván, hogy intézményesen meg kell lennie a lehetőségnek ahhoz, hogy vezetők és vezetettek rendszeresen helyet cserélhessenek egymással.

A társadalomszervezés klasszikus formáit is már az ókor kifejlesztette; az államban vagy az összesség kormányoz többségi jogon, vagy a kisebbség tekintélyi alapon. A görög városállamokban a szabad emberek közvetlen demokráciája került szembe a kiváló kisebbség arisztokráciájával és a perzsa típusú egyszemélyes zsarnokság *tirannusá*val. A római köztársaság pedig ugyanakkor, amikor minden idők mintájául lerakta a magánjog alapjait, meghatározta a diktatúra helyét is egy demokratikus államrendben; a diktatúra kivételes állapot, a polgárjogok felfüggesztése, hat hónapnál tovább nem tarthat és egyszemélyes vezetéshez van kötve. A cézárizmus, vagyis császárság éppen a diktatúra állandósításával jött létre, s az alapító *Caesarnak* épp ezért kellett 56 éves korában, Krisztus előtt 44-ben, tehát kerek kétezer esztendővel ezelőtt gyilkos kéztől meghalnia. A legújabb kor kezdetén a felvilágosodott abszolútizmus reformfeladatokban keresett igazolást a diktatúra számára, amit annyival inkább megtalálhatni vélt, mert hiszen alternatívája csak egy arisztokrácia lehetett; amint a középkorban és a központi államhatalom megerősödéséig ez volt az uralkodó államforma. De a modern képviselői demokrácia felülkerekedését már nem lehetett feltartóztatni; a közvetlen demokrácia a tömeges társadalommal nem fér már össze, és ezzel hátrányban van az ókori demokráciával szemben, másrészt az ókori demokrácia a nem szabad emberekkel szembeállítva csak egy másik alakja volt az arisztokráciának, ami a modern demokráciára nem áll fenn, vagy legalábbis sokkal kevésbé áll fenn. Van tárgyi különbség a polgári és népi demokráciák között, ami kifejezőbb, mint az elnevezésbeli megkülönböztetés, de mindkettő kevésbé arisztokratikus, mint az ókori demokrácia volt. Ugyanakkor egymástól különböző uralkodó osztálya szerint egyik sem nélkülözi az arisztokratikus vonásokat; az egyik egy *burzsoá* demokrácia, a másik egy proletár demokrácia alakját ölti. A demokrácia teljes egyetértés hiányában kénytelen a többségi elvet érvényesíteni, mégis egy kisebbség lehet mértékadó benne, és éppen az az arisztokratikus vonása. *Marx* meg volt győződve arról, hogy belátható időn belül a proletariátus lesz a társadalom túlnyomó többsége; épp ezért is lehetett a demokrácia híve csak azzal az egy fenntartással, hogy a szocializmusra való átmenet szakaszát meg lehet rövidíteni és zökkenésmentesebbé lehet tenni a proletariátus többségi diktatúrájával. *Marx* a szerves gazdasági fejlődés folytonossági rendjében várt a szocializmus elkövetkezésére, miért is Nyugaton a fejlett kapitalizmus országaiban képzelte el ennek kezdetét. Nehéz kitalálni, hogy miképp gondolkodott volna *Marx* egy emberöltővel később, vagyis a *Lenin* sorsdöntő órájában. *Marx* 65 éves korában halt meg, vagyis 99 éves lett volna, ha 1917-et megérte volna. Mindenesetre *Lenin* 1917-ben nem viselkedett dogmatikus *marxista* módjára, és ezzel kitehette volna magát annak, amit

Marx még életében a *marxistákkal* szemben alkalmazott: „*Moi, je ne suis pas Marxiste!*”⁶ De lehet, hogy *Marx* is beérte volna az egyik oldalon Oroszországgal, a másik oldalon pedig a forradalmi elittel, vagyis a proletariátus élcsapatával; ezt arisztokratikus demokráciának vagy demokratikus arisztokráciának egyaránt nevezhetjük; de mindkét elnevezés mellett a megszorítással, hogy az átmenet nem is rövid, hanem hosszú időre a proletariátus diktatúrája, amelyet az élcsapat gyakorol. Erre egy népi demokratikus átalakulás típusképeinek leírásával még vissza kell majd térni.

Az őseimnek nem volt jogállása, bár *Stammler* szerint konvenció nélkül nincs társas együttélés, és ez a gazdasági együttműködést szükségképpen megelőzi; de a rabszolga élő szerzett tárgy és a jobbágy nemtelen paraszt volt. A polgárosodás, mely az állampolgári jogegyenlőségben jut célhoz, az 1688. évi angol vértelen és ezért *glorious revolution*-tól, vagy legalábbis az 1775–83. évi észak-amerikai függetlenségi harctól, a massachusetts-i alkotmánytól és az emberi jogok deklarációjától, de legfőképp az 1789. évi nagy francia forradalomtól és az emberi jogok 1789. évi deklarációjától számítható. A 19. század uralkodó eszméivé a nagy francia forradalom eszméi lettek, és ezek uralkodnak a 20. századon is. A szabadság, a liberalizmus vezéreszméje a maga egyenlőségében a 19. század vezéreszméje is volt. Mint gazdasági *laissez-nous faire laissez-nous passer*⁷ már 1680-ban elhangzott a maga első felében a merkantilista *Colbert* pénzügyminiszter előtt a párizsi kereskedő, *Legendre* szájából, hogy aztán már a 18. század fiziokratái szállóigének kibővítve átvegyék, és kiélje magát 1926-ig, amikor *Keynes* berlini *The end of laissez faire* című előadásában holtta nyilvánította. Az egyenlőség, a szocializmus vezéreszméje az állampolgári jogegyenlőségben ért el a 19. században a maga csúcspontjához, de a 20. században a szocializmus megvalósításaként jutott vezérszerephez; viszonya a szabadsághoz nem egyértelmű. Végül a testvériség, amelyet *Eötvös József* a nemzetiséggel cserélt fel, a maga eredeti alakjában a kereszténységnek és a kommunizmusnak egyaránt vezéreszméje; nem csoda, ha *Carr* a második világháború alatt a kereszténység és a kommunizmus eszmei harcát vázolta fel a békejövő horizontjára; testvériség és nemzetiség természetesen külön eszmei ellentétek, mert a testvériség eszmei tartalma nem lehet más, mint az egyetemes emberszeretet. Az ősi kereszténység alaperényei az alázat, a megadás, a szenvedés és a türelem, egyszóval az önfeláldozó szeretet; de míg *Krisztus* türelmes volt, *Torquemada* nem volt az. A modern kommunizmus fegyvere ezzel szemben az osztályharc, amelyet az ellenség gyűlölete és a türelmetlenség fűt, de nem önfeláldozó szeretet nélkül az elvtársak iránt; *Adolph Wilbrandt*⁸ szerint *Marx* annyira szerette a munkásokat, hogy csak

⁶ „Nem vagyok marxista.” (fr.)

⁷ Hadd csináljuk, hadd menjünk a magunk útján. (fr.)

⁸ Lásd: T. Wilbrandt: *Karl Marx Versuch einer Einführung*. Taubner, Berlin, 1918.

gyűlölnie lehetett ellenségeiket. Még feltűnőbb a szakadék, amely a csak szocialistákat a kommunistáktól elválasztja; erre utalt *Schumpeter* a következő szavaival: „...no socialist will accept the Russian experience as a full weight realisation...”⁹ Persze ez a *no socialist* csak a nyugati szocialistákra, vagy a csak szocialistákra érhető, mert hiszen a szocializmusnak eddig kipróbált és életképesnek bizonyult egyetlenegy rendszere a szovjetorosz rendszer és az ennek mintájára berendezett kelet-európai és kelet-ázsiai rendszerek. Kétségtelen, hogy a szocializmus a teljesítményelven alapszik, és ez az, amit a munka-verseny és az élmunkásrendszer is szolgál, de a szocializmus ugyanakkor a kommunizmus megvalósítására is törekszik, amely pedig a teljesítménybér helyébe egy szükségletbért akar helyezni. Amennyire helyes társadalomszervezési elv a teljesítménybérezés, annyira elkerülhetetlen kiegészítő elv a szükségletek kielégítése is olyan esetekben, amikor gyermekekről, betegekről, rokkantokról vagy öregekről van szó. Egyébként azonban a szükségletkielégítési elv csak a feudalizmus különös patriarchális viszonyainak megfelelő módon jutott érvényre, mint *gerechte Nahrung*¹⁰ vagy *standesgenasser Unterhalt*,¹¹ tehát rendi megkülönböztetéssel; igazi érvényesülési területe eddig csak a család, nem pedig a társadalom volt.

Az öskommunizmus vérségi közössége olyan volt, mint egy nagy család; a délszláv *zadruga* nagycsaládja ennek az ősi vérközösségnek a kései emléke, amint az orosz *mir* is faluközösséggé kiszélesített utódja. A rabszolgatársadalom már nem csupán szabadokra, félszabadokra és szolgákra oszlott. Az indiai kasztrendszerben, amelynek kasztjaiba csak beleszületni lehetett, de egyik kasztból a másikba átlépni nem, a jog nélküli páriákon kívül a papok és tanítók (bráhmanok), a katonák és nemesek (ksatriják), a parasztok, állattenyésztők, kereskedők, iparúzők (vaisják), és alantas foglalkozást űzők, nem árják (sudrák) kasztja foglalt egymás alatt helyet. A rendi társadalom is születési kiváltságon, privilégiumon alapult, de egyik rendből a másikba át lehetett kerülni; a főnemesek első, a köznemesek második és a városi polgárság harmadik rendjén kívül a jobbágyság tulajdonképpen nem is volt a negyedik rend, mert nem volt rendi jogállása, vagyis kiváltsága; papok, katonák kiemelkedtek a jobbágysorból, de nem tartoztak a felsorolt rendekhez sem. Van-e értelme a kasztokat és rendeket osztályoknak nevezni? Bizonyos értelemben igen, más értelemben nem. Ha az osztályoknak gazdasági jelentőséget tulajdonítunk, akkor a kasztok és rendek is osztályok, hiszen gazdasági jelentőségük kétségtelen, persze a rabszolgák és jobbágyok osztályával együtt. De persze van egy szűkebb osztálytársadalomnak is értelme, és pedig éppen a kasztrendszerrel és a rendi

⁹ „...egy szocialista se fogja az orosz gyakorlatot teljes súlyú megoldásként elfogadni...” (ang.) Joseph Alois Schumpeter: *Capitalism, Socialism and Democracy* 1943, 1947., 187. oldal.

¹⁰ Megfelelő táplálkozás. (ném.)

¹¹ Ranghoz illő életfenntartás. (ném.)

társadalommal szembeállítva, amikor az osztályoknak már csakis gazdasági értelmük van, és csak ebből származó politikai súlyuk. Másrészt érdekes, ha az osztály nélküli társadalomra törekvő szocializmus népi demokratikus rendszere magát tételes törvényben osztálytársadalommá minősíti. A kapitalista osztálytársadalom tulajdonképpen a termelési tényezőknek megfelelő három osztályból, földbirtokosokból, tőkésekből és a munkásokból áll, bár ez utóbbiaktól, ha nem is az ökonómiában, de a politikában a tisztviselőket és szabad értelmiségi foglalkozásúakat külön kell választani. Angliában a 19. század folyamán a földbirtokosokat a konzervatívok, a tőkéseket a liberálisok képviselték a politikában, s a munkások a chartista mozgalomban még csak a választójogért verekedtek; a liberálisok és konzervatívok parlamenti váltógazdasága mellett hol a kormányon lévő liberálisok kedveztek a munkásoknak a gabonavámok eltörlésével, egyáltalán a szabad kereskedelmi politikával, hogy borsot törjenek a konzervatívok orra alá, hol a kormányon lévő konzervatívok tették ugyanezt szociális reformokkal a tőkések rovására. Bizony osztályharc volt ez, még hogyha a földbirtokosok és tőkések között is. A 19. század a liberálisok túlsúlyával telt el; mégis az első világháború után a liberálisok tűntek el, hogy helyüket a parlamenti váltógazdaságban a szocialista munkáspárt váltsa fel és persze a kormányzásban is, de magukat a tőkéseket a konkurens konzervatív párt, nem pedig a munkáspárt szívta fel. Most már lehet szabványos osztályharcról beszélni az angol politikában, mert a *whig*-ek csaknem teljes eltűnésével a tulajdont egyedül képviselő *tory*-k és a munkát képviselő *labour party* mint szocialista munkáspárt áll egymással szemben az utóbbiak túlsúlyával. Az eredmény az angol vasutak, a bányászat és a kulcsiparok fokozatos államosítása, bár a nehézipar államosítását a konzervatív párt egyelőre kivédte; ezenkívül a szociális adóztatás, különösen a progresszív örökségi (hagyatéki) adó dolgozik a gazdasági egyenlőség érdekében. Ezért nevezi magát Anglia a maga módján szocialista országnak, amelyben a szocializmust ugyan még nem a termelési eszközök általános társadalmi tulajdonba vétele, de a jövedelmek messzemenő egyenlősítése képviseli.

Tudvalevő, hogy *Darwinnak* a természetes kiválasztásról és a létért való küzdelemről szóló és minden élőlényre kiterjedő tanításához az ösztönzést saját bevallása szerint *Malthustól* kapta; *Herbert Spencer* pedig a *struggle for life*¹² és a *survival of the fittest*¹³ tanával tulajdonképpen csak *Darwint* interpretálta. Az élet küzdelem és az osztályharc a létért való küzdelemnek csak egyik megnyilvánulási alakja. Növények és állatok is folytatják a létért való küzdelmet; az ember akkor is küzdött a létéért, embertársai, idegen hordák és törzsek ellen is, amikor még osztályok nem voltak. Néptörzsek harcoltak egymás ellen; népek ma is harcolnak egymás ellen. Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb

¹² Küzdelem a létért. (ang.)

¹³ A legalkalmasabbak megmaradása. (ang.)

foka is harc, mégpedig népek harca; nem osztályharc. A Kommunista Kiáltvány megállapítása, hogy az emberi történelem osztályharcok története, az osztály különleges értelmében igaz; de akkor sem csak osztályharcok története. Időnként a főurak is harcoltak az uralkodóval és egymással a főhatalomért; a főurak összefogtak a köznemesekkel az uralkodó ellen, az uralkodó összefogott a városokkal a főurak ellen; egyik harc sem illik bele az osztályharcok sémájába. Nem használ az osztályharcok történetében rejlő igazságnak, ha az érvényét túlfeszítjük. Az emberiség történelme osztályharcok története, de ahogy *Spartacus* rabszolgafelkelése nem tölti ki a római történelmet, *Dózsa György* parasztfelkelése nem tölti ki a magyarét. Az ellentét úr és szolga között állandóan jelen van, és mindig színezi a történelem eseményeit, mindig tényező az események alakulásában. De nem mindig kezdeményező és még kevésbé mindig perdöntő. A 19. századbeli Anglia itt van megfigyelésünk előterében; a munkásmozgalmak legnagyobb intenzitása idején a konzervatívok és liberálisok egymást váltották fel az ország kormányzásában, és a munkásszavazókat inkább szövetségesnek használták fel a másik ellen, semhogy összefogtak volna ellenük. *Charles Gide*¹⁴ is rámutatott erre, mint francia kívülálló. Csak a munkáspárt megalakulása változtatott ezen 1906 után, amikor az első világháborút győzelmesen befejező liberális párt valósággal eltűnt az első világháború után, és a második világháborút győzelmesen befejező konzervatív párt pedig legalábbis kisebbségbe szorult a munkáspárttal szemben a második világháború után, annak ellenére, hogy a munkáspárt a hadviselő kormányt mindkét háborúban támogatta. A mai angol kétpártrendszer már valóban a tulajdon és munka szembekerülését, a tőke és munka osztályharcát mutatja. Ez egyben a kizsákmányolók és kizsákmányoltak viszonya; de nemcsak ez, mert kizsákmányoló a gyarmatosító hatalom is a gyarmataival szemben, és kizsákmányoló lehet a termelő *eladó* a kizsákmányolt fogyasztó vevővel szemben ugyanúgy, ahogy kizsákmányoló a munkaadó *vevő* a kizsákmányolt munkás *eladóval* szemben. Nagy kár, hogy *Marx* a *Kapital* III. kötetének az osztályokról szóló utolsó fejezetét már nem tudta befejezni, és így végleges álláspontja körül minden kétséget eloszlatni.

Most egy népi demokratikus osztálytársadalom számszerű adatokkal végigkísérhető kialakulását próbáljuk levezetni. Magyarország a Kárpátok északnyugat-észak-északkelet-kelet-délkeleti hegyláncától övezett Duna medencében alakult meg ezer esztendővel ezelőtt, megakadályozva ezzel az északi és déli szlávoknak egy birodalomban való egyesülését, mint *Palacky*,¹⁵ a csehek legnagyobb történetírója megállapította. Ez az egyesülés azonban még nem lehetett eléggé előrehaladott, mert a magyarok rákövetkező ezer esztendőös viharos

¹⁴ Charles Gide (1847–1932) francia közgazdász.

¹⁵ Frantisek Palacky (1798–1876) cseh történetíró és politikus; Lásd: Csehország története 1526-ig (5 kötet, 1836–67).

történelmében a szláv kérdés szerephez nem jutott. Az augsburgi vereség megszüntette a magyarok nyugati portyázásait, ezzel letelepedésükhöz járulva hozzá; a tatárjárás országpusztítása pedig csak egy évre korlátozódott. Az országrendezés feudális alapon három rendben történt; trónvillongások, főurak és köznemesek egymással való harcai töltötték ki egy fél évezredet, s csak 1514-ben tört ki egy elemi erejű parasztlázadás, amelyet véres kegyetlenséggel fojtottak el. A következmény az volt, hogy amíg 1456-ban a három éve Bizáncot megvívó győzelemittas török sereget még leverték Nándorfehérvárnál, a mai Belgrádnál, tizenkét évvel a parasztlázadás után 1526-ban, megsemmisítő vereséget szenvedtek el a törököktől Mohácsnál. Ez az országnak három részre, a Habsburgok uralta Felvidékre, a török hódoltságra és az erdélyi fejedelemségre való szétesését okozta, a legnagyobb, leglakottabb, legmagyarabb sík vidékű harmadrészt közel két évszázados török hódoltság alá juttatva. Amikor a török hódoltság megszűnt, az előtte 86%-ban magyar népességű ország már csak 45%-ban maradt magyar 1720-ban és a Nyugat-Európából rákövetkező betelepítések után 1790-ben 39%-ban. A párizsi forradalmak hatása alatt és a bécsi forradalmat két nappal követő 1848. évi magyar forradalom meghozta a jobbágyfelszabadítást és a reformtörvények királyi felfüggesztésével kirobbantott és az osztrák császári seregek ellen diadalmasan megvívott szabadságharcnak az orosz cári csapatok és a nemzetiségek segítségével való leverésével végződött; de az 1849-től 1867-ig tartó 18 évi osztrák császári abszolutizmus végrehajtotta a jobbágyfelszabadítást és lefektette a nyugati államiság alapjait. Az osztrák seregeknek 1859-ben a franciáktól, 1866-ban a poroszoktól elszenvedett veresége és az olasz tartományok elvesztése 1867-ben megérlelte a Habsburg-uralkodóházzal és az Ausztriával való kiegyezést. Nagy gazdasági fejlődésen ment ugyan keresztül az ország a következő fél évszázadban, sőt a nemzetiségi lakosok is nagy arányokban elmagyarosodtak, de mindkét irányzat megerősödhetett volna, ha a függetlenségi ellenzék a kiegyezési szabadelvű párttal szemben felülkerekedhetett volna. Ez először és egyedül 1906-ban következett be a tulipánmozgalom¹⁶ jegyében, de egy koalíciós kompromisszumban annál inkább ellaposodott, mert az általános választójogot, a földreformot (telepítést) és a nemzetiségi kérdést megoldani nem tudta. Így szakadt rá az országra az első világháborúban elszenvedett vereség az országterület feldarabolásával a dualisztikus monarchia megszüntetésének és a magyar nemzetiségű népesség egyharmada elszakításának kíséretében is. A háborús vereséget három forradalom követte; az 1918. évi október végi polgári és az 1919-es márciusi proletárforradalom még a földreformot sem oldotta meg, az 1919. augusztusi ellenforradalom pedig elismerten a háború előtti állapotra akart visszatérni. Az általános választójog ugyan átmenetileg megvalósult, de az

¹⁶ Az önálló magyar ipar pártolása érdekében indított propaganda; 1906. március 23-án alakult meg a Tulipán Szövetség.

1920. évi úgynevezett földreform a reformgondolatot csak elvetélte, és ezzel elősegítette az általános választójog visszafejlesztését is. Az 1931. évi világgazdasági válság és a nemzetközi mezőgazdasági áresés nagy lendületet adott a falukutatók földreformmozgalmának a még mindig túlnyomóan mezőgazdasági és egyoldalúan latifundiális országban, amely trianoni határai között egy új vegyipart, textilipart és papíripart teremtett magának az exportképes nehézipar megtartása mellett, valamint kiépítette autóforgalmi országúthálózatát. A második világháborút előkészítő nemzetközi feszültségben sikerült az országnak régi területének több mint felét visszaszerezni, ami a trianoni területnek majdnem kétszeresét elérte; lakossága a régi lakosság kétharmada és a trianoni népesség másfélszerese lett 81%-nyi magyar többséggel. De ezért drága árat kellett az országnak fizetni, mert belesodródott a háborúba, és a háború elvesztésével mindent újra elvesztett. Az 1945. évi polgári forradalommal felérő választás törvényesített egy rendeleti földreformot, majd az 1947. évi választás után 1948-ban megtörtént a bankok és iparvállalatok államosítása és az ország a szocializmus megvalósításának útjára lépett. Az 1948. év egy proletárforradalom éve volt, amellyel szemben 1956 októberében egy szovjet csapatokkal levert ellenforradalom következett, bár ez nem ugyanilyen egyértelműséggel volt ellenforradalom 1945 polgári forradalmához képest is és nem volt ellenforradalom 1919 augusztusához hasonlítva sem. De ehhez szóljanak már hozzá a konjekturális statisztika objektív számadatai. A 93 ezer km²-en, illetve 16,2 millió katasztrális holdon 86-os km²-kénti népsűrűséggel 8 millió ember élt 1920-ban, 93-as népsűrűséggel 8,7 millió 1930-ban és 100-as népsűrűséggel 9,3 millió 1941 január végén, ami 1945 nyaráig átmenetileg 8,7 millióra zsugorodott, 1948 végén pedig 9,2 milliót tett ki, de 1960 végéig túl fogja lépni a 10 milliót. Az 1941. január végi népszámlálás idején a magyar társadalom osztálytagozódásával foglalkoztam a *Társadalomtudomány* hasábjain,¹⁷ 1940-ben pedig a *Közgazdasági Szemlé*ben a magyar nemzeti jövedelem megoszlásával.¹⁸ E tanulmányok az 1930. évi népszámláláson alapulnak, és azzal az eredménnyel jártak, hogy a tulajdon, iskolai végzettség, önálló foglalkozás, tisztviselői állás ismertetőjelei alapján társadalmunk 60%-a polgári, 40%-a proletár-jellegű. Ezt a becslést az 1945. évi képviselőválasztás eredménye igazolta, amikor a választók 57%-a a kisgazdapártra, 35%-a pedig a két munkáspártra szavazott. Az 1947. évi választásig a kisgazdapárti választók bizalmukat a párt vezetősége és képviselői irányában elvesztették; ezért esett szét a többség a kisgazdapárt és négy új polgári párt között, a kisgazdapártnak csak 14% maradván. A kormánykoalíció négy pártja azonban megtartotta a bár csökkent

¹⁷ Neubauer Gyula: A magyar társadalom osztálytagozódása. *Társadalomtudomány*, 1941. (21. évf.), január–február 102–111.

¹⁸ Neubauer Gyula: A magyar nemzeti jövedelem megoszlása. *Közgazdasági Szemle*, 1940. (64. évf.), június 317–360.

parlamenti többséget, de eltérő megoszlásban. A kommunista párt vitatott 22%-os arányszámával lépcsőzetesen, három lépcsőfokban megszerezte a kizárólagos többséget; egyesülve a szociáldemokrata párttal a kormánykoalíció 54%-os parlamenti többségéből 38% esett az egyesült munkáspártra a két polgári párt 16%-ával szemben, ami többséget biztosított a többségi koalíción belül; az egyesült munkáspárton belül pedig 22:16 arányban harmadfokon csak a kommunista párté volt a kizárólagos többség, és ez lett az 1948. évi proletárforradalom, a kizárólagos kommunista hatalomátvétel, az 1949. május 15-i választás és az 1949. augusztus 17-én elfogadott alkotmánytörvény alapja. Ez utóbbi, az 1949. évi 20. tv. megadja a népi demokratikus társadalom osztálytagozódását a társadalom uralkodó osztályának élcsapatára, amely az egypártrendszerű párt, az uralkodó osztályra, amely az ipari munkásosztály, azután a vele szövetséges parasztságra, végül a munkás-paraszt szövetséghez hű értelmiségre oszolna. Az osztálytagozódásnak számarányokkal való kitöltése céljából az 1930. évi foglalkozási megoszlásból kell kiindulni, amelyben a mezőgazdasági népesség a belőle származó és hozzá visszatérő házi cselédséggel és a véderő túlnyomó részével együtt 54%, az ipar, bányászat, közlekedés, kereskedelem és hitelügy együtt 41%, a közszolgálat és szabad értelmiségi foglalkozás együtt 5%. Ebből az utóbbi százalékhoz *per saldo* az 54%-ból 2%-ot, a 41%-ból pedig 3%-ot adunk hozzá, hogy az értelmiség együttes százalékát megkapjuk, mégpedig úgy, hogy 52%-ot a parasztságra, 38%-ot az ipari és egyéb munkásságra számítunk az értelmiség 10%-a mellett. A párt 900 ezres maximális létszáma az összes képviselőválasztási szavazásra jogosultak közel 6 millió körüli számának 17%-a; a létszámnak 1956 után felére való csökkenése arra vall, hogy a forradalmi elit csak 9%, a további 8% ellenben már csak opportunistáinak volt. E számok megoszlása munkásság, parasztság és értelmiség között $6 + 2 + 1 = 9\%$, illetve $4 + 2 + 2 = 8\%$, aminek figyelembevételével az alkotmánytörvényben meghatározott társadalmi osztálytagozódás százalékos aránya pontosan, ha csak első megközelítéssel is meghatározható. A Magyar Népköztársaságban minden hatalom a dolgozó népé az alkotmány 2. paragrafusa szerint, amihez egy későbbi paragrafus hozzáteszi, hogy az államhatalmat a dolgozó nép nevében a társadalom uralkodó osztályának, az ipari munkásosztálynak élcsapata, a párt gyakorolja. A népi demokratikus társadalom osztálytagozódása szerint tehát az élcsapat 17%, az ipari stb. munkásosztály maradéka 38%-ból 28%, a parasztság maradéka 52%-ból 48%, az értelmiség maradéka pedig 10%-ból 7%. A párt feltételezett megoszlása tehát maximális létszáma mellett $10 + 4 + 3 = 17\%$, minimális (elit) létszáma mellett pedig $6 + 2 + 1 = 9\%$. Hogy ez pontosabb adatokkal mennyire módosulna, nem tudjuk megállapítani; még kevésbé áll módunkban meghatározni, hogy más népi demokráciákra, illetve szocialista rendszerekre nézve mennyire volna tipikusnak tekinthető. Magyarországot nagy népsűrűsége az iparosodásra utalja;

hagyományos energiahányát legújabb urániumleleteivel fogja talán a jövőben leküzdeni; ipari nyersanyagmérlegének legnagyobb aktívuma bauxitvagyon, melyet a jövőben talán végre maga tud olcsóbb villanyárammal alumíniummá feldolgozni.

Ha az emberiség történelme csakis osztályharcok története, akkor osztályok mindig lennének, amíg emberiség lesz; mert amíg az emberiség megmarad, a történelme is megmarad. Ugyanígy, ha a társadalom minden tagozódása osztálytagozódás, akkor osztályok mindig lennének, amíg társadalom lesz; mert a társadalomnak részei, tagozatai, csoportjai mindig vannak. Ha pedig az osztályok lététől az elnyomás és kizsákmányolás ténye elválaszthatatlan lenne, akkor csak annál elválaszthatatlanabb lenne az osztályuralom meglététől; holott már osztályuralom van, ahol uralkodó osztály van. De mindezek az ellentétek feloldhatók; a történelem osztályharcok története volt a múltban, de nemcsak ez, és a jövőben nem kell ennek lennie; a társadalom legjelentősebb tagozódása a múltban az osztálytagozódás volt, de nemcsak ez, és a jövőben nem kell ennek lennie; végül az osztályuralomtól elválaszthatatlan volt a múltban az elnyomás és a kizsákmányolás, de az osztályuralom a pusztá alávetettséggel is összefér, és a jövőben még ennek sem kell lennie. Lehetséges tehát egy osztály nélküli társadalom megteremtése és fenntartása, sőt kívánatos is, hogy nemcsak elnyomás és kizsákmányolás ne lehessen, hanem még alávetettség sem. Ennek az alávetettségnek a megszűnését persze elsősorban az *Engels*-prófécia megvalósulása biztosítaná, az állam elhalása; ez az alapján anarchisztikus célkitűzés azonban épp annyira reális, amennyire nem. Jól hangzik az állami mindenhatóság veszélyével szemben, de az ellenkező végletbe eshetik; az államhoz hasonló szerv a kollektív rendfenntartás szerepében nélkülözhetetlen. Ha ilyen állam nem volna, egy *Rousseau*-féle társadalmi szerződés feltámasztaná. Csak az államhatalmak megosztásának valamilyen *Montesquieu*-féle tana kellene hozzá, hogy embernek ember fölötti uralma ne legyen belőle. Az állam elhalásának tana figyelmeztető arra, hogy, *Babeuf* szavaival élve, mennyire a legértékesebb jogunk az emberi szabadság. Ha a rend szükséges és a rendfenntartáshoz a vezetés nélkülözhetetlen, akkor *Arisztotelész* magasztos egyenlőségi elve kell hozzá, hogy vezetők és vezetettek rendszeresen és intézményesen helyet tudjanak cserélni. Csak ez lehet legértékesebb jogunknak, az emberi szabadságnak igazi biztosítéka.

A szociális igazságosság alapvető tétele, hogy amit magunknak nem akarunk, azt ne tegyük meg másnak; vagy pozitíven megfogalmazva a *suum cuique*¹⁹ elvének megfelelően mindenkinek adjuk meg a magáét, magunknak is, se többet, se kevesebbet. Ha bárki többet kap, a másik megrövidítve érezheti magát, vagyis ki van zsákmányolva. Mi ennek a mértéke? Az osztatlan közös társadalmi eredményhez mindenki egy eszmei résszel járul hozzá; ha a neki

¹⁹ Mindenkinek a magáét. (lat.)

jutó rész ehhez az eszmei hozzájáruláshoz hozzámérhető és vele egyenlő, akkor nincs senki sem megrövidítve. A határhozadékok mérésének általános szabálya alkalmazható itt; ha mindenkinek külön hozzájárulása a közös termelési eredményhez izolálható, akkor ez az az öt megillető rész, amelyhez akkor is hozzájutna, ha a külön hozzájárulását közös termelési eredményen *kívül* izoláltan is elő tudná állítani. Ebből bárki egy részről önként lemondhat, de ebből senkitől egy részt beleegyezése nélkül elvenni nem lehet. A közös társadalmi termeléssel a munkamegosztás nagyobb eredményességénél fogva mindenki nyer; ezért nem lehet bárki részigényét azzal venni egyenlőnek, amit közös termelési eredmény *nélkül* izoláltan előállíthat. De ha az eszmei részigényeket így könnyen megállapítani nem is lehet, nem állunk itt minden támpont nélkül. Először is emlékeznünk kell itt a gazdasági körforgásnak *Quesnay*, *Marx* és *Walras* által megállapított sémáira; a forgás szinkron körpályáját széthúzhatjuk egy időtartam szinuszgörbéjére, hiszen az utóbbi semmi más, mint az egyik félkör 180° -os elforgatása a másikhoz képest. A forgás tehát már nem egy körközéppont körül kering, hanem egy tengely mentén előrehalad. Sőt a szinuszgörbénkkel szemben a tengely szemközti oldalán a tükörképnek megfelelő másik szinuszgörbét is felrajzolhatunk, amely semmi más, mint első görbénknek egy fél periódussal késleltetett, π -vel balra tolt mása. Ha most az első szinuszgörbénken a pénz kering végig, akkor a másik szinuszgörbe az áruk ellentétes kilengésű körforgását mutatja, és a két hullám mindegyike előrehaladó irányú. A hullámok 2π periódusa egy esztendő, a tengely felett a vállalati, termelői szférát, a tengely alatt a háztartási, fogyasztási szférát képzelhetjük el, és most a két szabványos szinuszgörbét külön-külön a tetszés szerinti számban és mértékben minősíthetjük, módosíthatjuk a szükséghez képest különbözőképpen. A fontos az, hogy a periódus végeztével a szőlőtökének, a termelési kapacitásnak legalább meg kell maradnia, miközben a szőlőfürtöt büntetlenül leszakíthatjuk és elfogyaszthatjuk. A szőlőtöke ezúttal a földérték tőkésítésére is kiterjesztett tőke, a szőlőfürt, a gyümölcs pedig az évi jövedelem. Az első feladat az utánpótlás, reinvesztíció, replacement tartalékképzése, vagyis biztosítása, esetleg azonnali végrehajtása, de mindenesetre a technikai haladás figyelembevételével, ami elavult eszköz elhasználását és újított eszköz beszerzését sietteti. Ezt a feladatot tehát nemcsak a beszerzés, hanem időlegesen a tartalékolás is megoldja. Ha azonban nem az egyes vállalatok, hanem az egész társadalom szempontjából nézzük ezt a problémát, akkor pusztán kapacitásfenntartási feladat vár a szükséges munka bérére is, úgyhogy ez a minősített létminimum a variábilis tőkét legalábbis két részre osztja, és a szükséges munka bérére korlátozott *Marx*-féle variábilis tőkét konstans és minimális munkabéralappá avatja, ami variábilis jellegétől megfosztva második konstans tőkévé teszi. Csak ezután lehet reziduális nettó jövedelemről szó. Ez *Smith* nettó jövedelemfogalmát nem cáfolja, noha eltér tőle, és *Ricardo* nettó jövedelemfogalmát nem igazolja, noha

egyezni látszik vele. Ricardo ugyanis a nettó jövedelmet a magánvállalkozó szempontjából nézte és a profittal azonosította; az időtlen lényegszemléletre való törekvés ellenben nyitva kell hogy tartsa azt a lehetőséget, hogy profiton kívül vagy profit helyett többlet munkabér is legyen benne. A vitás nettó jövedelem tehát az, amely a $Marx p' = m'q'$ profitrátaképletébe belefér, ahol a szorzat első szorzója a munkaproduktivitást jelenti és a konstans tőkéből függ, a második szorzó pedig mint variábilis tőkehányad a variábilis tőke függvénye. A nettó jövedelem hovatarozására nézve három eset lehetséges: (1) a kapitalizmus a 19. század első felében a tőkést megillető profitnak tekintette, (2) *Marx* és a szocialisták általában a munkások kizsákmányolásából származtatták és a munkásnak a teljes munkatermekre való jogát, *Recht auf den vollen Arbeitsertrag*,²⁰ hangoztatták, (3) a 19. század közepétől a 20. század közepéig terjedő évszázad alatt egyre nagyobb arányban a munka javára megoszlott tőke és munka között; a megoszlás elvét követték a szocialista országok is abban az értelemben, hogy a közületi szükségletek fedezésén túlmenően a szocialista akkumuláció hányadát is levonták. Az *economic growth* nagyobb iramából következtethetően ez a szocialista akkumuláció még nagyobb arányú is, mint a kapitalista akkumuláció volt, bár az előbbit a reinvesztíciókat is magában foglaló bruttó investíció alakjában szokás számítani, míg az utóbbinak számítás módja a nettó investíció, ami alkalmilag az egész különbség megszüntetésére is alkalmas. Így amikor *Pigou* az angolok évi 10%-os nettó investíciójával szemben sokallotta a Szovjetunió évi 30%-os bruttó investícióját a nettó-bruttó különbözetre nem figyelve, tulajdonképpen olyan eltérést hangsúlyozott, ami egyezésnek felelt meg. Háborús investíciók felbecslésénél is rendszerint szokásos a bruttó-nettó különbség elhanyagolása. A szocialista könyvelés pedig egyenesen kedvez a bruttó investícióban való gondolkodásnak. A közületi szükségletekre való elvonás is megérdemli a figyelmet a szociális igazságosság szempontjából, mert a piac ellenőrzése alól vonja el a jövedelemmegoszlást. De a piaci ellenőrzés sem alkalmas minden jövedelmi aránytalanság kiküszöbölésére, mint ahogy erre *Josial Stamp* figyelmeztetett, amikor rámutatott arra, hogy egyik aránytalanság hogyan táplálja a másikat; a divatos hangverseny-énekesnő könnyen fizeti túl a neves orvosprofesszort, és ez tovább gyűrűzik minden irányban. Ugyanakkor pedig a nagy belépti díjakhoz kötött nagyszámú hallgató vagy néző előnyét élvező előadóművész nem is a legkirívóbb példa, hanem a sportmérkőzések labdarúgói és bokszbajnokai sokkal inkább tartoznak ide, még a szocialista országokban is. A közületi szükségletek, valamint az államhatalmi beavatkozás általában mindig hathatós eszközei voltak a jövedelemmegoszlás igazságos és önkényes átcsoportosításának egyaránt; szinekúra, protekció, privilégium azok a jellemzők, amelyek az önkényes átcsoportosítás eseteit jelzik. Az államhatalmi önkény ellen és a közületi szükségletek megsza-

²⁰ Jog a (levonás nélküli) teljes munkahozadékra. (ném.)

bása tekintetében is minden időben a legnagyobb védelmet a minél teljesebb nyilvánosság nyújtotta. Az igazságos államhatalmi beavatkozásnak nincs miért a nyilvánosságtól tartania. A *Pareto*-féle logaritmikus jövedelemmegoszlási törvény, mely a kapitalizmus jövedelemadó statisztikáihoz alkalmazkodott, megfelelő átalakítással az arányos jövedelemmegoszlás mérésére is felhasználható. Mérjük fel egy koordináta-rendszer **Y** tengelyére a fejenkénti átlagjövedelem összegét, **A**-t, az **X** tengelyre pedig az össznépeség számát, **P**-t, akkor **AP** a nemzeti összjövedelmet adja. Ha most az **Y** tengelyre felmérjük az egyéni jövedelmek növekvő összegeit és az **X** tengelyen a megfelelő jövedelemosztályonkénti népességszámot, akkor egy növekvő görbét kapunk, amely előbbi **A** magasságú átlagjövedelem-szintünket oly pontban fogja metszeni, hogy amennyivel új görbénk ettől balra az átlagszint alá esik, annyival kell ettől jobbra az átlagszint fölé kerülnie. Ez a metszőpont tehát egy jellegzetes pont, amelyet jelöljünk **N**-nel. Húzzuk meg most második görbénk egyenes *trendvonalát* úgy, hogy ez az **N** ponton haladjon keresztül. Ez a *trendvonal* az **A** vízszintessel egy jellegzetes α szöget zár be, amely a jövedelemmegoszlás aránytalanságának fokát méri. Minél kisebb ez az α szög, annál kisebb, minél nagyobb pedig ez az α szög, annál nagyobb a jövedelemmegoszlás aránytalansága, amit 0-tól 1-ig terjedő szinuszával is kifejezhetünk.

Egy ilyen egyéves periódust, amelynek nemzeti jövedelmét vizsgáljuk, időben és térben izolálnunk kell; időben azzal a feltevéssel izoláljuk, hogy az év elején az előző évből annyi lép be, amennyi az év végén a következő évbe kilép; térben pedig azzal a feltevéssel izoláljuk, hogy év közben külföldre annyi lép ki, amennyi év közben külföldről belép. Persze nem anyagi, hanem csak értékegyenlőségről van szó, mert a nemzetközi forgalomban az anyagi különbözőség lényeges. De a szociális igazságosság egyenlősítési irányzata nem állhat meg az országhatároknál; ha a kommunizmus eszméjének egyáltalán van valami értelme, akkor a gazdaságilag visszamaradt országoknak hátrányukat a haladás során be kell hozniok. Földgömbünk 134 millió km²-nyi területén 20-at meghaladó átlagsűrűséggel 2737 millió ember él; ebből 75 millió km²-en 24-es népsűrűséggel 1750 millió ember jut 8 országra, ha az európai kisállamiságot az egyesült Európa-mozgalommal túlhaladottnak vesszük és Észak-Amerika két nagy országát egybefoglaljuk; a megmaradó 60 millió km²-re 60 országban 990 millió ember marad, 16-nál nagyobb átlagsűrűséggel és országonként 1 millió km²-es átlagterülettel. A nyolcas nagy csoport két óriása a Szovjetunió 22 millió és Észak-Amerika (USA és Kanada) 21 millió km²-rel, valamint 200 és 180, együtt 380 millió lakossal; a többi hat: Brazília, Ausztrália, Kína, az Egyesült Európa 25 országa, India és Mexikó átlag 5-10 millió km²-es területtel és együttesen 1370 millió lakossal. A nyolc nagyhoz a második csoportból még Argentína, Japán és Pakisztán kívánczik hozzá; de célunk csak annak kiemelése, hogy kirívó kivételektől eltekintve a világ országainak átlagos kiterjedése

az európai kisállamiság felszámolása után 2 millió km² lesz. Megfelelő átcsoportosítással a világ országait két nagy csoportban állíthatjuk szembe egymással más elv szerint is úgy, hogy ez pontos meghatározás és szigorú szétválasztás nélkül az *International Economic Association* első, római világkongresszusán történt 1956 szeptemberében gazdagabb és szegényebb országok, *richer and poorer countries* szerint. Az előbbiek alatt a gazdaságilag vissza nem maradt országokat lehet érteni, míg az utóbbiak a gazdaságilag elmaradott országokat foglalják egybe. Persze a megkülönböztetés már azért is határozatlan, mert vannak szegény országok nagy gazdasági potenciállal, és olyanok, amelyek potenciál szerint is szegények. A kettős csoportosítás helyett tehát inkább egy hármast kellene alkalmazni: (1) gazdag országok feltehetően gazdag potenciállal, (2) szegény országok gazdag potenciállal, (3) szegény országok gazdag potenciál nélkül. A gazdasági liberalizmus *Adam Smith* meghatározta *invisible hand* elve szerint a piacgazdálkodás automatizmusa idejében felkutatná a gazdag potenciálokat és kifejlesztené minden felsőbbeségi irányítás nélkül. A gazdaságilag elmaradt országok felsegítésére megindult nemzetközi akció ellenben a tervgazdálkodás diadala, mert legalábbis siettetni akarja a piacgazdálkodás kívánatos és csak későre várható eredményét. Minden ország esete kiindulópontjában nép és föld viszonya, másképpen a két eredeti termelési tényező, a természet és a munka helyzete a többé vagy kevésbé hiányzó harmadik termelési tényező, a tőke nélkül. A gazdasági elmaradottságot éppen ennek a harmadik termelési tényezőnek a viszonylagos hiánya jelzi, sőt okozza. Egy országnak megvan a népességi optimuma a természeti adottságai szerint, de a tőkeellátottsága arányában; a természeti adottságok sem változatlanok, mert rablógazdálkodással vagy a természetes kihasználás rendjén is kimeríthetők, új feltárások vagy új ismeretek pedig növelően hatnak; a tőkehiány vagy tőkebőség azonban döntő tényező abban a tekintetben, hogy a természeti adottságok mennyire használhatók ki. Észak-Amerika gazdagságát ritka népességének is köszönheti; Kína és India szegénységét nagy népsűrűségének is tulajdoníthatja, és *Boulding* szerint minden jólétemelkedést ma is malthusianus módon népszaporodással akadályoznak meg. Viszont Európában ugyanazok a tényezők, amelyek a jólétet emelték, arra is elegendők voltak, hogy a nagy népszaporodást is lehetővé tegyék. *Malthus* 1778-ban még mint pamfletet adta ki a krónikus túlnépesedésről szóló népesedéstanát és Európa népessége csak akkor kezdett igazán szaporodni; 1800-ban 180 millió, 1900-ban 400 millió tengerentúli kivándorlás közben, és egy világháborúnak nevezett európai háború után a második küszöbén 529 millió, úgyhogy a második világháború veszteségei ellenére 1950 körül legalább annyi lehetett, ami 150 esztendő alatt nem kevesebb mint 200%-os szaporodás. A világ népessége pedig 1850 és 1950 között évi 0,8%-kal szaporodott ugyanakkor, amikor a világ energiatermelése szénre átszámítva 600%-kal nőtt, vagyis 1860-tól 1954-ig évi 2%-kal; mivel pedig a mezőgazdasági termelés növekedése 1850 és 1910 között évi 2,4%, az iparé ugyanakkor

évi 4,2%, feltehető, hogy nemcsak az energiatermelés nőtt meg, hanem a termelt energiák kihasználásának mértéke is. Tudvalevő, hogy a szén fűtőértékének 75%-a közönséges fűtőberendezéseknél kihasználatlanul a levegőbe megy, a kihasználási mérték emelkedésének tehát tág tere és nagy jelentősége van. A termelésnövekedési számok szerint a hasznos energia növekedése nagyobb évi 2%-nál, holott még ez a 2% is több mint kétszerese a népesség szaporodásának; tehát az életszínvonalnak, a közjólétnek már ebből az okból is csak emelkednie lehetett az utolsó száz év alatt és elszegényedésnek vagy elnyomorodásnak a nyomát sem lehet megtalálni. Ez még akkor is helytáll, ha a kedvezményezett a múltban elsősorban a fehér emberiség volt, és a jövőben épp ennél fogva csak annál inkább a színes emberiség lesz, hogy hátrányát is behozza. De ez a hátrány csak az életszínvonalban, nem a népszámban van, ezért a színes emberiség a számbeli túlsúlyát kisebb népsűrűsége ellenére megőrizte. Ebből következik, hogy a színes népek területben sem szegények, még ha e területek gazdasági potenciálja viszonylag kisebb is. Gazdasági elmaradottságuk kizárólag abban áll fenn, hogy még kisebb gazdasági potenciáljuk is aránylag kevésbé van kihasználva tökeszegénységük folytán, és ezt a tökevagyonyszerzést biztosító beruházásukat kell tervgazdasági felkészültséggel meggyorsítani. Ez az, amire a gazdaságilag elmaradott országok felsegítésére irányuló nemzetközi akció irányul.

A feladat exponálása kedvéért szembeállítjuk egy országterület gazdasági potenciáljának kifejlesztését természetes piacgazdálkodási úton idővesztéssel és mesterséges tervgazdálkodási úton tökéaldozattal, ha ez az utóbbi egyáltalában lehetséges. Eközben nem vagyunk tekintettel sem a népesség számára, sem műveltségére, munkakészségére és igényeire, hanem csakis a terület gazdasági potenciáljának kifejlesztését tartjuk szemünk előtt, mintha a népesség sem előmozdítóan, se hátráltatóan nem működne közre, vagyis mintegy közömbös tényező volna. Egy ilyen österületen a letelepülés nyilván földműveléssel és állattenyésztéssel, valamint háziiparral kezdődik, amit városépítés és útépítés követ, ez pedig kőfejtés és erdőirtás nélkül elképzelhetetlen. A városfejlődés és bányafeltárás párhuzamosan halad egymással, és ezzel nemcsak a háziiparnak városi településű önállósulását, hanem kézműves nagyiparrá, sőt gépiparműgyáriparra való kifejlődését is előmozdítja. Ez már nemcsak a vasútépítésnek, hanem a természeti energiák munkábaállításának időszaka is. A városi piaccal és a közlekedéssel a kereskedelem és hitelélet is kialakul a közszolgálat szerveivel és a szabad értelmi foglalkozásokkal, kórházakkal, iskolákkal, kulturális házakkal együtt. Eddig a fókig minden gazdaságilag visszamaradt ország el tud jutni, ugyanakkor azonban lehetnek az országnak még egyáltalán fel nem tárt területei is. A feltárást most már úgy írjuk le, hogy az egyenlően érthető legyen az egyáltalán fel nem tárt részekre, avagy akár az egész országra is. Az első feladat az útépítés, vasútépítés a kőbányákhoz és az erdőkhöz, valamint a

szénbányákhoz, hogy következő lépésként az építési iparokkal a házépítés megindítható legyen. A mezőgazdaság élelmiszer-termelésének kifejlesztése után bányászat, kohászat megadhatja a vas-, fém- és gépipar alapjait, megindulhat az olajfűrés, készülhetnek elektromos erőművek, létesülhet vegyipar, a mezőgazdasági nyersanyagtermelés fellendítheti a ruházati iparokat, kiépülhet egy élelmiszeripar, továbbá papíripar, nyomdaipar; persze a sorrendet lényegesen befolyásolja, hogy mit lehet a feltáráshoz a feltárt ország forrásaiból közvetlenül felhasználni, és mit lehet a külföldi segélyforrásokból igénybe venni. Minél többet kell a belföldről közvetlenül előteremteni, annál nagyobb idővesztéssel jár a fejlesztés; minél kevesebbet lehet a belföldről közvetlenül felhasználni, annál nagyobb külföldi tőkebefektetésnek kell rendelkezésre állani. A legkívánatosabb minél előbb egy olyan állapotot elérni, amelyben már belföldi energiák munkába állanak, hogy a további felépítés ennek megfelelően hatékonyabb legyen. A másik nagy lépés az egész *géprendszer* megépítése, hogy az energiáknak legyen mit hatékonyabban működtetni. A harmadik nagy lépés az ásványi, növényi és állati nyersanyagok, valamint az ipari továbbfeldolgozásra váró élelmiszerek östermelése, hogy az energiákkal működtetett nagy géprendszernek legyen mit feldolgozni. De a géprendszer megépítéséhez már nyersanyag kell, amiből elkészül és energia, ami elkészíti, sőt maga a géprendszer, amin keresztül elkészül, a kész géprendszer működtetéséhez energia kell, ami mozgatja és megint csak nyersanyag, amit feldolgoz. Az energia feltáráshoz pedig már a géprendszer kell, hogy az energiát munkába állítsa és energia kell, hogy a további energiát működtesse. A természetes piacgazdálkodás útját történetileg az egymásból következőzés egymásutánja járta végig; ma ellenben már a nemzetközi árucserre akkor is meggyorsítja, ha külföldi, nemzetközi segélyakció és tervgazdálkodás nélkül megy végbe. A nemzetközi segélyakció pedig nemcsak külön meggyorsítja, hanem elkerülhetetlenül egybekapcsolja a tervgazdálkodással. Az egész termelési apparátus belső szerves összefüggése egy bizonyos egymásutánt is meghatároz, s ez az összefüggés az energiatermelésen, géptermelésen és nyersanyag-feldolgozáson kívül egy építési csoport megkülönböztetését is szükségessé teszi a következőképpen: (I) *Energiatermelés*: urániumbányászat, szénbányászat, olajfűrés, földgázfűrés, hévízfűrés; vegyipar: szénleparlás, olajfinomítás, műanyaggyártás; atomerőművek, hőerőművek, vízi erőművek elektromos áramfejlesztése, elektromos távvezetés; (II) *Építési termelés*: kőbányászat; erdőgazdaság; útépités, csatornaépítés; hídépítés; kő, föld, agyag, üvegyipar; faipar; építőiparok, házépítés, épületelem-gyártás (kőműves, kőfaragó, asztalos, lakatos, üveges, bádogos, ács, tetőfedő, festő, mázoló, parkettázó, vízvezeték-, villany-, központiűtés-, háztartásigép-szerelő ipar); (III) *Géptermelés*: ércbányászat, fémkohászat; vas-, fém-, gépipar, szerszámgyártás, elektronikus számító- és vezérlőgépgyártás, vasszerkezeti, hídszerkezeti ipar, vasútépités, mozdony-, vasúti kocs-, autó-, repülőgép-, hajóépítés; finommechanikai műszeripar; izzólámpa-, rádió-, televíziógyártás; (IV) *Fogyasztási*

árutermelés: mezőgazdasági nyersanyag- és élelmiszertermelés; élelmiszeripar; textil-, bőr-, ruházati ipar; gumiipar; papíripar, nyomdaipar. A határvonalak elkerülhetetlenül nem élesek és inkább egy finomításra szoruló első megközelítés alakját öltik, de mindenesetre túl akarnak menni a termelési és fogyasztási jószágtermelés szokványos megkülönböztetésén. Egyáltalában a gazdaságelmélet legalább annyit beszélt a pénzfátyolról, amely a való folyamatokat eltakarja, és ezért fel kell lebbenteni, hogy mögéje lehessen látni, mint amily szemérmesen tiszteletben tartotta, és nem is próbált mögéje nézni. A pénzürtékben való gondolkodásnak megvannak a maga nagy előnyei és megvan a szükségessége is; de a gazdaságtudomány csak akkor fog igazán megújulni, ha meg tudja teremteni a maga anyagtudományát is, és megtanul anyagokban ugyanúgy, mint pénzben gondolkodni. Sajátságos módon az osztrák határhaszon-iskola képviselőjének, a pszichologizáló *Friedrich Wieser*-nek volt erre különös hajlama *Der natürliche Wert*²¹ című művének tanúsága szerint, ami bizonyos mértékig érthetővé válik már azzal, hogy amikor a pénz mögé tekintett, nem csupán a lelki folyamatokra, hanem éppen az anyagi összefüggésekre, a fizikális jellegzetességekre is rá kellett bukkannia. Amikor ezt a konzekvenciát 1949-ben *Hans Mayernak* és *Alexander Mahrnak* kifejtettem, ők ezt az osztrák iskola nevében nem vállalták, és így ez *Die große Wende der Volkswirtschaftslehre*²² című tanulmányomból kimaradt; de azt hiszem, hogy *Wieser* ebben a kérdésben más véleményen lett volna. A gyakorlati élet és a műszaki tudományok érthető módon inkább anyagban gondolkodnak, és a tudományos gondolkodás megtermékenyítése volna, ha ez a gondolkodásmód a gazdaságtudományban is nagyobb szerephez jutna; nyilván nem a pénzben való gondolkodás helyett, hanem vele egyenrangúan mellette. Az anyagokban való gondolkodás, az anyagmozgás útjának követése persze híjával van a közös nevezőnek, épp ezért kell a pénzürték-ellenőrzésnek mindig követnie, hiszen ez több is a közös nevezőnél, tudniillik mérlegelés, minősítés, az anyagok viszonylagos gazdasági jelentőségének kifejezése; de ugyanakkor a pénzürtékben minden megkülönböztetés nélkül össze is folyik, márpedig nem pénzürtékek, hanem csak javak elfogyasztása elégítheti ki szükségleteinket, és nem pénzürtékek, hanem javak állítják őket elő. Az anyagokban való gondolkodást parancsolóan sürgeti az automata gyártípus kialakulása, az elektronikus vezérlőgéppel irányított termelés, a gazdálkodás messzemenő automatizálódása, és pedig most már nem az ár és pénz, vagyis az áru, hanem a javak, a termelés, az anyagok vonalán. Közbeeső elszámolások kiesnek, pénzürtékszámítások elesnek, és emberi közvetítés is feleslegessé válik. A technikai munkanélküliség problémája új

²¹ F. von Wieser: *Der Natürliche Wert*. Wien, 1889.

²² A népgazdaságtan nagy fordulata. (ném.) Julius A. Neubauer: *Die große Wende der Volkswirtschaftslehre*; *Zeitschrift für Nationalökonomie* 1949. Band XII., Heft 2-4; Hans Mayer 70. születésnapjára jelent meg.

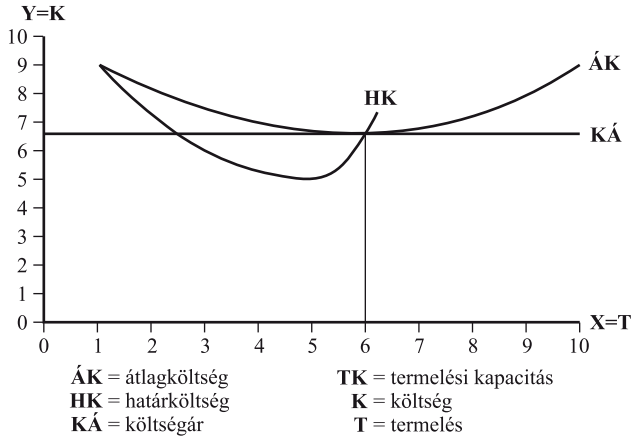
időszerűséget nyer, mint véglegesen elintézve sohasem volt; a kompenzációs elmélet empirikus igazolása sohasem volt meggyőző. Olyan drámai módon ugyan nem ismétlődött meg a technikai munkanélküliség, mint ahogy a gépkorszak kezdetén jelentkezett, amikor a szociális lelkiismeret kisebb volt, és a gépek 24 órás kihasználására irányuló törekvés erősebb; de a technikai munkanélküliség minden konjunkturális munkanélküliségbe belejátszott, különösen a két világháború között. Az automatizált termelés már ekkor előrevetette árnyékát, és ezért mondhatta már 1934-ben a Nobel-díjas vegyész, *Frederick Soddy*, hogy az emberi munka, különösképpen a fizikai emberi munka kezd a termelésből teljesen kiszorulni. Kezd *Sismondi* víziója 1819-ből egy-másfél évszázad múltával valóra válni, amikor az angol király öfelsége egyedül forgat egy munkagépet, amely minden más emberi segítség nélkül ont magából fogyasztáskészen minden árut, csak nincs senki, aki vizonzás ellenében bármit meg tudna venni; az éhező fizetéképtelen népek körülveszik: íme a *poverty amidst plenty* végsőkig felfokozott valóra válása. A technikai munkanélküliség tehát kell, hogy még foglalkoztasson minket, mert kezd a tulajdonjog kérdésévé válni. Egyelőre csak az a fontos, hogy a termelés automatizálódása is szükségessé teszi egy ország gazdasági potenciálja kiépítésének olyan első megközelítését, hogy mindenekelőtt a népességet mint indifferens tényezőt elhanyagoljuk, vagyis a személyi vonatkozásokat, és így a technikai munkanélküliséget is egyelőre figyelmen kívül hagyjuk. A termelés automatizálása előnyben részesíti az anyagokban való gondolkodást, ez az utóbbi pedig a termelési költségekkel való számolást annyiban ellensúlyozza, hogy a pénzben való gondolkodás inkább a piacgazdálkodásra beállított vállalatvezető vállalkozó álláspontja, míg az anyagokban való gondolkodásra a tervezőgazdálkodást folytató társadalmi szerv kényszerül rá; és egyik álláspont sem tarthat kizárólagosságra igényt. Az anyagokban való gondolkodás előbbrevitelében tehát a gazdaságtudománynak még ugyanolyan nagy feladatai, mint amilyen nagy mulasztásai vannak.

Az országépítés teljesítésében alapvető jelentőséghez jut a telepítés, vagyis a telephely kiválasztásának kérdése. A térbeli kiterjedéssel velejár a közlekedés és szállítás időtartamának, valamint költségének irányadó szerepe. Ha egy országterületet 1 millió km²-nyi átlagkiterjedéssel vesszünk számba, és a fővárost a középre helyezzük, akkor a határtól minden irányban 500–700 km választja el; a telephelyválasztásnak tehát tág tere van. A mezőgazdasági művelési ágak a *Thünen*-féle körök törvényszerűségeit követhetik, míg a bányáknak természetes lelőhelyeik vannak. A telephely tulajdonképpen az ipartelepítés problémája. A 19. század legfőbb ipari telephely-determinánsa a szén és vas együttes előfordulása volt. Egyik determináló tényező valóban a nyersanyag lelőhelye; nagy terjedelmű, viszonylag kis értékű feldolgozatlan és romlandó javak a távolsági szállítást kevésbé bírják el. Másik determináló tényező az energiaforrás, illetve energiahordozó anyag, amit az elektromos távvezeték bizonyára messzemenően közömbösített. Persze telephely-meghatározó tényező a szakképzett munkaerő

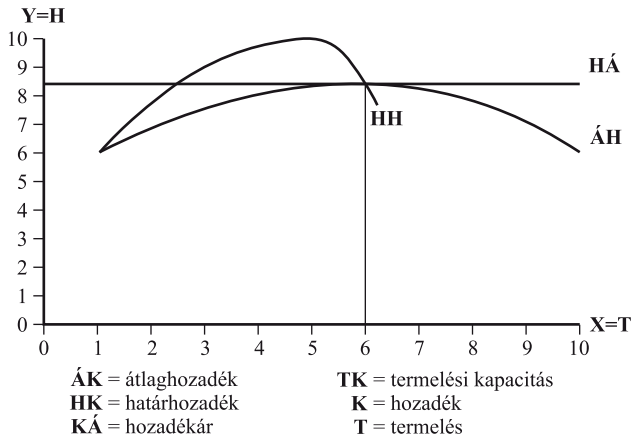
kellő számú jelenléte is. Tekintettel a termelési kerülőutakra, vagyis a termelési javak szükségletére, az egyik iparág a maga közelébe telepíti a másikat, és így épülnek ki az ipari központok, a nagy iparvárosok. Legvégül és nem utolsónak tekintetbe jön a fogyasztó piac közelsége, vagyis a néptömörülések, a nagyvárosok egyáltalában, ahol kereskedelem, hitel és közszolgálat is székel kórházakkal, iskolákkal, kultúrházakkal, tömeg-szórakozóhelyekkel és szabad értelmiségi foglalkozásokkal együtt. A közlekedés gyorsasága és olcsósága lényeges minősítő szerepet játszik, így a tengeri parthajózás és a folyami behajózás lehetősége, mely viszonylag lassú ugyan, de nagy terjedelmű szállítóképességénél fogva olcsó, míg a csak sebességben fejlődő repülőgépek nem váltják be a szállítóképességükhöz fűzhető reményeket, még ha léghíd-teljesítmények alkalmilag az ellenkező mellett látszanak is bizonyítani. A vasutak szállítóképességét ezzel szemben az országúti teherautószállítás versenye teszi komoly próbára teljesítményeik terjedelmében, gyorsaságában és olcsóságában egyaránt. A telephely kérdését most már természetesen nemcsak a belföldi, hanem a nemzetközi összefüggések is meghatározzák. Így az USA-t Kanadával nem csekély mértékben kapcsolja össze a nagy tavak vidéke és összeköttetése a tengerrel, illetve a tengerpart folytonos vonalával. Ez idő szerint földgömbünk északi féltékeje még sajátos fölényben van az európai és észak-amerikai szárazfölddel, de már nem Ázsiával, a déli féltéke földrészeivel, nevezetesen Ausztráliával és Dél-Amerikával is, de elsősorban Afrikával szemben, ami a legfontosabbat, tudniillik az energiaforrásokat, az energiahordozók lelőhelyeit illeti. A géprendszert tökehitellel, nemzetközi segélyakcióval tervszerű folytonosságban ki lehet építeni és pótolni lehet, valamilyen feldolgozásra váró nyersanyag minden országban akad, és ennek változatossága a nemzetközi árucserre egyik legfőbb alapja; de a helyi energiahiány, ami rövid látra még áthidalható lehet, hosszú látra súlyos tehertétel. Ez már Olaszországnak és Dél-Amerikának is nagy belső gondja; Kínának viszont feltáratlan nagy tartalékai vannak. A gazdaságilag elmaradott országok két fő hiánya ugyanis az energia és a géprendszer; az utóbbinak legalább eleinte kívülről kell jönnie, az előbbinek azonban lehetőleg belföldön megtalálható források feltárásából kell táplálkoznia. A belföldön meglelhető nyersanyagokat kell feldolgozni és a belföldi népeiséget kell dolgoztatni, valamint vevőképessé tenni; a népeiséget a saját munkaproduktivitásával kell magasabb életszínvonalhoz juttatni. Ha az atommag-energia felhasználása megfelel a várakozásoknak, és ubikvitásszerűen telephelytől függetleníthetővé válik, akkor a munkaproduktivitás emelésének energetikai feltétele minden ország részére teljesülhet.

A telephely gazdaságos megválasztását a vállalatalapítás követheti. A vállalatalapítás első fő problémája az optimális üzem nagyság meghatározása. Optimális üzem nagyság az a termelési kapacitás, amellyel a termékek egységére eső költség a legkisebb, illetve a tőkeegységre eső hozadék a legnagyobb. Adott

piaci árakból kiindulva ezt egy-egy görbe szemlélteti az **X** tengelyen a termelési kapacitással, az **Y** tengelyen pedig az egységköltségekkel (homorú minimumgörbe, 9. ábra), illetve az egységhozadékkal (domború maximumgörbe, 10. ábra).

9. ábra

10. ábra

Az átlaggörbék metsző határgörbék jelzik az optimumpontokat a költségár magasságában a 9. ábra szerint, a hozadéki ár magasságában a 10. ábra szerint azonban csak akkor, ha szintén termékegységre számítjuk. Az ábrák szabad versenyre szólnak, mert a monopolista számára az árak nem adottak. Monopóliumban a 9. ábra vízszintes **KÁ** tengelye emelkedővé, a 10. ábra **HÁ** tengelye pedig esővé tolódik el. Az optimális üzem nagyság sokkal nehezebben eldönthető kérdés a mezőgazdaságban, mint az iparban, mert amíg az iparban vannak iparágak, amelyekben a kifejlett nagyiparral szemben a kisipar szóba sem jöhet, s vannak szolgáltató, javító iparok, amelyekben a kisipar verseny-

képesebb, addig a mezőgazdaságban a helyzet nem ilyen egyértelmű. A mezőgazdasági kisüzem rentábilisabb, a mezőgazdasági nagyüzem produktívabb, ugyanakkor azonban a kisüzem az üzemeltető családnak rendszerint túl alacsony életszínvonalat, viszont önállóságot is biztosít, amihez ragaszkodik. A mezőgazdasággal kapcsolatban a népesség sokkal kevésbé tekinthető közömbösnek, mint az iparban; a mezőgazdasági népesség egykés vidékek és földhöz ragaszkodás ellenére természetes szaporodással nő és elvándorlással csökken, az ipari népesség pedig odavándorlással nő. A belső vándorlás iránya a városba tódulás, ami a másik oldalról nézve a *Landflucht*²³ jelensége is; a nemzetközi vándormozalom pedig a túlnépesedett Európából a ritkább népességű két Amerikába, valamint Ausztráliába és Új-Zélandba vezet. A mezőgazdasági túlnépesedés állapotát hamarabb el lehet érni, mert egy mezőgazdasági exportország km²-kénti 100-as népsűrűsége már az, míg egy ipari exportország km²-kénti 300-as népsűrűség mellett is még jól megélhet. A mezőgazdasági optimális üzemnagyság nem dönthető el a népesség számának egyidejű figyelembevétel nélkül, és általában csak a vegyes rendszer, kisüzem és nagyüzem egymás mellett való meghagyásában látszik kínálkozni a megoldás. A kisüzemek rászorulnak az egymással való szövetkezésre dán vagy holland minta szerint; kisüzemek szövetkezeti nagyüzemekké alakulhatnak át háztáji gazdaságok meghagyásával, vagy egyenesen állami nagyüzemekké egyesülhetnek kolhozokból szovhozokba, tehát szovjetorosz mintára; világméretben a probléma egyértelműen még el nem dönthető. Egészen más a helyzet az iparban; nem a nagyüzem, hanem csak a rendelkezésre álló tőkével arányos üzemnagyság a probléma. Az optimális üzemnagyság az iparban általánosan a nagyüzem; inkább az ehhez szükséges nagyságú tőke megszerzése a probléma. A népesség egyik gondja aztán már éppen abból is ered, hogy a nagyüzemi ipari munkás soha önállóvá nem válhat. Ha egy iparvállalat optimális üzemnagyságát a megszerezhető tőkéhez képest eldöntöttük és a telephelyet kiválasztottuk, akkor a települési körzetben egy lehetőleg még nem telekáru területen, de a közlekedési útvonalak és állomások közelében építési ingatlant szerzünk, amelyet iparvágány köthet össze a vasútállomással. Az ingatlanra ráépülnek a gyártási és raktári épületek, továbbá irodák és kocsiszínek, valamint esetleg egy saját erőmű és egyúttal egy elektronikus vezérlőgép telephelye is. A gyárépületekbe beépülnek a gépek és a szállítóberendezés. Most már csak a feldolgozásra szoruló nyersanyag beszerzése szükséges üzemanyagokkal, fűtő, világító, kenő, csomagoló anyagokkal együtt, hogy az üzemeltetéshez méretezett munkáslétszám biztosításával a termelőmunka megindulhasson. Persze a munkásság munkába állításával együtt jár a szociális berendezések egész sorának létesítése is: munkásöltözők, étkezdé, munkásfürdő, orvosi rendelő, kultúrterem, bölcsőde, napközi otthon, szak-

²³ Falusiak városba vándorlása. (ném.)

szervezeti iroda és hasonlók. A kapitalista magánvállalatok üzemgazdasági tekintetben szigorú tervgazdasági egységek, amelyeknek a szükséges forgótőke, valamint a különböző raktári készletek nagyságára nézve pontos normáik vannak, hogy a költségminimum a nyereségmaximumot biztosítsa; csak a külső piacokkal és a versenytársaikkal való kapcsolataikban, a versenytől való függésükben nyilvánul meg a kockázati elem. A tervgazdálkodás épp ezt az utóbbi kockázati elemet hivatott kiküszöbölni. A gazdaságilag elmaradt országok nemzetközi megsegítésének már azért is tervszerűen, tervgazdálkodási keretben kell lefolynia, hogy kockázati elemek a végrehajtást fel ne tartóztassák. Az *International Economic Association* első, római világkongresszusán a szegényebb országok esetét lélektanilag erre alkalmatlan ember a chicagói *Jacob Viner* referálta minden megértés nélkül, mert csak a gazdag nagybácsi szűkkeblű álláspontját képviselte a szegény rokonnal szemben; megrovásban részesítve őket szegénységükért igénytelenséget prédikált nekik. A színes bőrű *Byé* joggal tiltakozott a *stabilisation of misery*²⁴ szándéka ellen. A gazdaságilag elmaradt országok megsegítésének feladata nem a tűrés dicsérete, még ha nem is a türelmetlenség felkeltése; energiáik feltárásával és géprendszerük előlegezésével kell megsegíteni őket, hogy nyersanyagaikat feldolgozva munkaproduktivitásukat emelhessék és akár géprendszerüket is megválthassák már az energiák és a géprendszer jóvoltából egyaránt. Sokkal nagyobb áldozatvállalást és erőfeszítést kíván meg nyilvánvalóan az energiák feltárása és a géprendszer felépítése az energiák és a géprendszer segítségével nélkül, mint az energiateltárás és a géprendszerépítés letörlesztése már az energiák és a géprendszer segítségével. Persze ha az előlegnyújtás oly visszteher kikötésével történik, hogy a törlesztés fedezetét elvonja, akkor a nyújtott segítség illuzórikussá válik, és ez volt a helyzet 1927/28-ban a külföldi kölcsönöknek az első világháború előttiékhöz viszonyítva túl magas kamatozása folytán.

A gazdaságilag elmaradt országok gazdasági potenciáljának kiépítésében jelentkező országépítés a gyakorlatban természetesen nem mehet végbe a népesség egyidejű figyelembevételével nélkül, hiszen a népesség nehezen változtatható és előre meghatározott adottság. A feladat azonban élesebben rajzolódik ki, ha a mindenkori népességet optimumon levőnek képzeljük hozzá, tehát az ebből, ti. az optimumtól való eltérésekből származtatható módosítások szükségessége nélkül. A felépítés befejezése után most már vegyük hozzá az optimális népességet optimális elosztás feladatával is. Észak-Amerika története azt tanúsítja, hogy ritka népesség is képes nagy kiterjedésű szűz terület kiaknázására, hiszen népsűrűsége a nagy bevándorlás ellenére még ma is az egész világ átlagos népsűrűsége alatt van. Az optimális népszámot tehát könnyebb túllépni, mint mögötte elmaradni. Ha Észak-Amerika népessége optimális, akkor a világ túl van népesedve. Az optimális lélekszám helyett tehát inkább a népesség

²⁴ A nyomor állandósítása. (ang.)

megoszlását vegyük számításba. Ha a mezőgazdaság túl van népesedve, a népfelesleg az iparba tódul; az ellenkező csak időlegesen, ipari válságok idején fordul elő. Ebben kifejezésre jut a két nagy termelési ág elütő jellege; a mezőgazdaságban a túlnépesedés állandó alacsony életszínvonalban nyilvánul meg, az iparban pedig időszakos munkanélküliségben, legalábbis ez az évszázados látszat. A technikai munkanélküliség a gazdasági forradalom idején egy krónikus állapottal fenyegetett, de eddig a kompenzációs elméletet az empiria igazolta. Az elektronikus vezérlőgép automata gyáripára ellenben új helyzetet teremt. Elvileg is elgondolkoztató, hogy minden gép közvetlenül emberi munkát tesz feleslegessé mezőgazdaságban és iparban egyaránt, hiszen a munkaproduktivitás kétségbe nem vonható emelkedése is csak azt juttatja kifejezésre, hogy egy emberi munkaegységre több természeti energiával hajtott gépi támogatás esik. Az ember közreműködési hányada tehát egyre összefüggő szorul. Ha az ember közreműködési hányada 100-ról 50-re csökken, akkor a termelés volumenének 100-ról 200-ra kell nőnie, hogy a teljes foglalkoztatottság biztosítva maradjon. A két versengő irányvonal között semmi szükségszerű kapcsolat nem bizonyítható, a kompenzációs elméletnek tehát nincs az időleges empirikus igazoláson túlmenő logikai alapja. Lehet, hogy a közreműködési hányad a zérus irányában zsugorodik, a termelési volumen növekedése azonban távolról sem végtelen. A technikai munkanélküliség tehát mindig jelen levő irányzat. Milyet a technikai haladás annyira növeli a munkaproduktivitást, hogy a napi munkaidő az oly nehezen kiharcolt 8 óra alá is csökkenthetővé válik, a munkaidő-csökkenés is alkalmas arra, hogy enyhítse a technikai munkanélküliség veszélyét. Ugyanígy a munkaproduktivitás teszi lehetővé, hogy a munkások hamarabb vonuljanak öregező korukban nyugalomba, ami megint a technikai munkanélküliség esélyének mérséklésére hat vissza. A munkaproduktivitás még arra is kihat, hogy az iskolakötelezettség felső korhatárát ki lehet tolni, és így az emberek tanultabbak, a kezdő munkaerők is képzetebbek lehetnek; későbbi munkába állásukkal is tehermentesítik a munkapiacot, és összeszűkítik a technikai munkanélküliség lehetőségét. A technikai munkanélküliség kompenzációs folyamánya viszont legalábbis egy frikciós munkanélküliségben nyilvánul meg, amíg a technikai haladással helyükből kiszorított munkaerők a termelési költségek csökkenésének nyomában a termelés volumenének kiterjedésével felszívódnak. A technikai haladás teszi lehetővé, a szervezett munkásság ereje teszi szükségessé és a technikai munkanélküliség veszélye teszi kívánatosná, hogy a munkásság viszonya a gyári munkahelyhez ne csupán bérvizony legyen. Több megoldási típus alakult ki, amelyek mindegyikének közös jellemvonása a több-kevesebb szocializálás. Franciaországban *Charles Gide* és *Jacques Maritain*²⁵ egyaránt képviselte a *titre des travail*²⁶ eszméjét,

²⁵ Jacques Maritain (1882–1973) francia vallásfilozófus, a katolicizmus franciaországi megújulásának egyik vezéralakja.

amely nem kapitalista jogcímen, hanem a munka jogán tette a munkást, minden munkást a munkaadó gyár résztulajdonosává. Gyakorlati kivitelre ez csak 50%-osan, *Henry Ford* amerikai gyáraiban és Nyugat-Németországban került. Amerikában egyébként a munkások kapitalista részvényvásárlás útján foglalnak helyet a gyárak részvényesei között. A szovjetország általános államosítás szocialista módszerétől eltérően Anglia a kulcsiparokra szorítókozó államosítás útját választotta. A jugoszláv munkástanácsok autonóm gyára egy különleges típust képvisel. A lényeg az, hogy a találmányi szabadalom is csak időhöz kötötten a feltalálóié, az időhatáron túl pedig a társadalomé. Nincs antiszociálisabb, mint az, hogy a technikai haladás áldásai a kapitalisták monopóliumává lehessenek. De ha a technikai munkanélküliség megfosztja a munkást attól, hogy a növekvő munkaproductivitás javára beszámítható legyen, akkor a technikai haladás áldásaitól is elesik. Az általános munkakötelezettség csak azokkal szemben alakult ki, akiket tulajdoni jogcímek ez alól nem mentesítettek. A munkához való jog mellől pedig hiányzik az eltartási igény abban az esetben, ha a jog bármi okból nem érvényesíthető; azt is lehetne mondani, hogy a tulajdoni jogcím hiányzik arra az esetre, ha a munkához való jog nem érvényesíthető. A tulajdoni jogcím a munkakötelezettség alól mentesítést ad, de a munkához való jogért nem kárpótol.

A konjunkturális munkanélküliség önmagában való szemügyrevételre is igényt tarthat. A tőke-, pénz- és árupiacon keresztül valamely munkapiacra a kereslet a kínálat mögött visszamarad. A bér nem csökkenhet olyan mélyre, hogy minden kínálat felvehető legyen. A béresés minden munkapiacra kiterjed, mert a kereslet minden munkapiacra elmarad a kínálat mögött, s a bércsökkenéssel meg nem szüntethető munkanélküliség általános lesz. Fontos, hogy ez a munkanélküliség a tanulatlan munkást a leginkább, a tanult munkást a legkevésbé éri. Ahogy a tanult munka a legkevésbé válik feleslegessé, úgy hiányozhat a leginkább munkáshiány esetén és a népesség legjelentősebb alkalmazkodása egy gazdaságilag visszamaradt ország kifejlesztése esetén is, mert a népesség optimális elosztásánál tanult munkásban hiány és tanulatlan munkásban felesleg egyszerre előfordulhat. A nemzetközi megsegítésnek tehát a tanult munkások belföldi kiképzésére is ki kell terjednie, ami bizonyára nem könnyű és nem gyorsan végrehajtható feladat, ugyanakkor pedig esetleg az általános munkakészséget is fokozni kell. A konjunkturális munkanélküliségen ellenben ezzel segíteni nem lehet. A tanulatlan munkanélküliek tömegét tanult munkásokká való átképzéssel se lehet csökkenteni. A kórképet az adja meg, hogy az egyik oldalon eladhatatlan árukészletek gyűlnek össze, a másik oldalon pedig a munkanélküliekben fizetésképtelen fogyasztók. A munkanélküliek munkaereje a munkanélküliség időtartamára kihasználatlan marad és teljesen elvész, amint a munkanélküliek fogyasztáscsökkenése a munkanélküliség időtartamára pótol-

²⁶ Munkához való jog. (fr.)

hatalatlanul végleges. Tegyük fel, hogy a munkanélküliek kínálata a fennálló bér mellett a munkanélküliség minden évére $\Sigma S_{my} p_{my}$ volna, és ugyanakkor az a kereslet, amely a zárótermékek piacán kiesne, $\Sigma D_{nx} p_{nx}$ volna, amiről feltehető lenne, hogy ez az eladhatatlan árukészletek értékével egyeznék. Persze az eladhatatlan árukészletek a fogyasztásközelség különböző fokán vannak, tehát jelentékeny hányadukban nincsenek közvetlenül elfogyasztható állapotban; másrésztől a munkanélküliek csak egy termelési tényezőt képviselnek és a többi termelési tényező szolgáltatásainak támogatását nélkülözik. De kétségtelen ugyanakkor, hogy a tőke vonalán kihasználatlan termelési kapacitások vannak, amelyek a munkanélküliség tartama alatt ugyancsak véglegesen veszendőbe mennek. Első feltételezésünk tehát ez: terjesszük ki a munkanélküliek kínálatának szimbólumát az összes kihasználatlanul maradó és veszendőbe menő kínálatra a termelési tényezők szolgáltatásainak vonalán, és első megközelítésképpen legyen $\Sigma S_{my} p_{my} = \Sigma D_{nx} p_{nx}$, anélkül, hogy köztük közvetlenül piac és árucseré jöhetne létre. De a munkanélküliek önszegélyező önellátásának megszervezése keretében az összes *idle resources* megszervezhető és mozgósíthatók lennének tervezdalkodási nemzetközi akció keretében. Olyan akció lenne ez, mint a gazdaságilag elmaradott országok gazdasági potenciáljának kifejlesztésére tervbe vett nemzetközi akció, és ez hozza a két problémát egymás mellé. A rendes gazdasági forgalomból kikapcsolt *idle resources* egy külön áramkörbe, körforgásba szervezhetők össze, míg végül a két áramkör újra eggyé lehet. A gazdaságilag visszamaradt országok megsegítésére irányuló akció is olyan új zárt áramköröket létesíthet, amelyek aztán a régi nagy közös áramkörbe bekapcsolódhatnak. Valami hasonló történt már a háború utáni újjáépítésben világszerte és különös módon a szocializmust építő országokban ezenfelül is. Valami hasonló történt akkor is, amikor a *politique anticyclique* gyakorlata 13 éven át sikeresen leküzdötte a válságciklusokat az egész világon, mely politikát *Perroux* megemlíti anélkül, hogy jellemezné, pedig hiányzó analízisét nagyon is sürgeti. Ennek a politikának sikere annál figyelemreméltóbb, mert egy olyan korszakba esik bele, amikor a technikai haladás különösen élénk volt, sőt az atommag-energiára és automata gyárra gondolva igen nagyarányú. A válságmentességet pedig a teljes foglalkoztatás tudatos megvalósítása és fenntartása kísérte egy igen csekély látható eszközzel, a szekuláris inflációval. Az *International Economic Association* első, római világgalálkozójának elsősorban az lett volna a hálás feladata, hogy ezt az anticiklikus politikát kielemezze, de ezt nemcsak *Perroux* mulasztotta el.

A munkanélküliek második áramkörének akár országos, akár nemzetközi megszervezése persze nem kis nehézségekbe ütközik. Mindenekelőtt úgy kell megszervezni, hogy a zsugorodottan megmaradt első áramkört ne zavarja, márpedig minden bekapcsolás vagy kikapcsolás zavarja, amely nem két pólussal, vétellel és eladással, egyszerre történik. Hogy a két áramkör egyelőre, vagyis

mindenesetre addig, amíg a második áramkör ki nem egyensúlyozódik, külön maradjon, kívánatos, hogy a második áramkörben a vétel napi áron alul, az eladás pedig napi áron felül, de csak elszámolásra történjék, hogy az első esetben az első áramkör eladóinak, a második esetben pedig az első áramkör vevőinek ne legyen érdemes megmaradt visszterhes forgalmukkal a második áramkörbe belépni. A második nehézség a második áramkör megszervezésénél az, hogy elsősorban szállítási költségeket kell vállalni, vagyis szállítási távolságokat kell áthidalni; ez nagy kezdeti költségekkel jár kis foglalkoztatás mellett. Gondoljuk el, hogy Brazília felgyülemlett kávéját kell szétosztani a világon ahelyett, hogy mozdonyokat fűtenének vele vagy a tengerbe öntenék; ez növelhetné a további kínálatot és csökkenthetné a további keresletet akkor, amikor pedig a kínálatot csökkenteni, a keresletet pedig növelni kell. Emellett a kávé foglalkoztatást a befogadó országokban nem sokat ad, s bár közvetlenül elfogyasztható, csak élvezeti cikknek számít. Az elszámolás egyébként viszonylag egyszerű: Brazília áruhitelt nyújt minden ország munkanélkülijei *Subsistenzmittelfond*²⁷-jának. Az igazi erőpróba a szállítás megszervezése ki nem használt hajótérrel és fel nem tárt hajtóerővel. A harmadik nehézség az időkülönbség, vagyis a fogyasztásérettségtől való távolság áthidalása; annál nagyobb az árutorlódás, minél kisebb a fogyasztásközelség. Persze minél kisebb a fogyasztásközelség, annál nagyobb a foglalkoztatás lehetősége, sőt szüksége, de ez idővesztéssel jár. A legkisebb a fogyasztásközelség a beruházást szolgáló javaknál, ezért itt a foglalkoztatás lehetősége, de az idővesztés, a késedelem is a legnagyobb, a munkanélküliek önellátása pedig a legkisebb; a második áramkör felépítésére a legkevésbé, az első áramkörbe való közvetlen beavatkozásra a leginkább alkalmas. Mivel egy ország termelési apparátusa sohasem mindvégig teljesen és egyenlően *up-to-date*, a tervgazdálkodási beruházást ott a legkevésbé kockázatos végrehajtani, ahol a technikai elmaradottság a legnagyobb. A beruházást azonban lehet úgy is megalkotni, hogy a munkanélküliek második áramköréhez alkalmazkodják, és ott kerüljön alkalmazásra, ahol az áramkör bezáródását a legjobban elősegíti. A beruházások a munkanélküliek második áramkörének kiépítésében kerülhetnek a feladatok között az utolsó helyre; az első áramkörbe való közvetlen beavatkozás tekintetében ellenben a jövedelemképző beruházás *Keynes* módjára lehet az első feladat. A gazdaságilag elmaradt országok megsegítése pedig úgyszólván nem is áll másból, mint beruházások keresztülviteléből. Mindegyik felsorolt akció a tervgazdálkodás példája, még hogyha nem is tartozik egy szocialista tervgazdaság keretébe, hanem csak egy *économie dirigée*²⁸ alapján akar megmaradni; a közönséges piacgazdálkodás határait mindenesetre túllépi, mert ennek lassan működő automatizmusával be nem érheti.

²⁷ Létfenntartási alap. (ném.)

²⁸ Irányított gazdaság. (fr.)

A gazdasági körforgás, illetve előrehaladó szinuszvonal a az önmagát kompenzáló zárt tőkeforgalmon, a *financial circulation*-on kívül egy fogyasztási jövedelemforgalomra és egy beruházási tőkeforgalomnak is nevezhető tőkésítési jövedelemforgalomra oszlik az *industrial circulation* forgalmán belül. Az első az állandóságot és a biztonságot, a második a haladást képviseli: *stability (or security) versus progress*. Erősen haladásra beállított korunkban különösen hangoznák, ha akár az állandóságot, akár a biztonságot előnyben részesítenők a haladással szemben. *Schumpeter* a technikai haladásnak a gazdasági haladásra mértékadó korszakait *Kondratyev*²⁹ hosszúhullámaiban kifejezve 1787-től 1842-ig a gőzgép elterjedésére, 1897-ig a gőzvasút elterjedésére és 1952-ig a villamosság elterjedésére osztotta be, amit 2007-ig az atommagenergia felülke-rekedésével lehetne folytatni. A kezdet az első gazdasági forradalom közepén van, és a gőzhajtóerő volt a jelképe. Azóta már az elektromosság és az olaj is szolgáltatott egy-egy hatásosabb új hajtóerőt, és okul szolgálhatott egy második gazdasági forradalomnak; az atommag-energia és az automata gyár azonban bizonyosan kiindulópontja egy új, akár második, akár harmadik gazdasági forradalomnak, amelyet a gyökeres újítások egész sora kísér. Az energiatermelés kimeríthetetlen forrásává az atomenergia válik; az erőművek elektromos energiáját távvezeték osztja szét. Az építési termelésbe bevonulnak a műanyagok; az épületeket előre elkészített elemekből a helyszínen már csak összeillesztik. A gépterelésben is érvényre jutnak a műanyagok; de a legfontosabb az elektronikus gépvezérlésű automata gyár, amelynek központi ellenőrzését a televízió is elősegíti. A még csak sebességével forradalmi repülőgép a jövőben talán a szállítást is forradalmasítani fogja. A mezőgazdaságban az atombesugárzás emeli a vetőmagok termőképességét; az élelmiszerek romlásmentes tartósítását szolgálja a mélyhűtés; de nem szabad megfélemedezni a fajnemesítés, a keresztezések, tojtások csodáiról sem, amelyek növények fagyálló voltát és kitolt zónahatáron belüli akklimatizálódását szolgálják. Az elektromos áram tért hódít a háztartásban is, és a háztartási gépek egész sorát teszi használhatóvá. Végül az életmeghosszabbító orvostudomány se marad el; a gyulladásoos betegségek ellen-sége, a penicillin törli a halálokok közül a tüdőgyulladást, a streptomycin pedig hatásos ellenszere a tüdővész népbetegségének. A gyógyszervegyészet mellett aztán máris felvillan egy élelmiszervegyészet, a szintetikus élelmiszerek jövője. Az új energiaforrások sem korlátozódnak már az atomenergiára, mert magukban foglalják a napsugárzást, a kozmikus sugárzást és a tenger hullámverését is. Az interkontinentális rakéták pedig már a világűrbe hatolnak be, még ha gazdasági használhatóságuknak az előjelei nem is mutatkoznak meg. De ha az

²⁹ N. D. Kondratyev: Bol'sie ciklű kon'junkturü; Voproszű kon'junkturü, 1925. Die langen Wellen der Konjunktur von N. D. Kondratieff; Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik 1926. and 56. Heft 3. S. 573–609. N. D. Kondratyev–D. I. Oparin: A konjunktúra nagy ciklusai; MKKE PGOTIK Budapest 1989. Politikai gazdaságtan füzetek 66.

ember szelleme meghódítja az egész világot, mi haszna, ha lelkének kárát vallaná!

Az utolsó kétszáz esztendőben, *Quesnay* és *Smith* kora óta, a technika nagyobb haladást tett, mint előtte évezredekén át. De minden technikai haladás csak úgy válhatott gazdasági haladássá, ha akkumuláció, megtakarítás és beruházás a gyakorlati alkalmazásba vételét lehetővé tette. Ilyképpen haladás és beruházás gazdasági értelemben egyet jelent. Másrésztől a haladás és beruházás a gazdasági élet egyenletes menetét zavaró tényező. A gazdasági élet leg-egyszerűbb képe, ha a reinvesztíció szükségességétől is el lehet tekinteni és csak egy fogyasztási jövedelemforgalomra lehet szorítkozni. Ez a fogyasztási jövedelemforgalom a gazdasági élet stabil szektora, a biztonsági minimum, amely egy pusztá reinvesztícióval még zavarmentesen összeegyeztethető volna, ha új investíciók nem volnának, vagyis ha gazdasági haladásba átmenő technikai haladás nem volna. Ellenkezőképpen azonban a reinvesztíciók az új investíciókkal egybefolynak, és így a reinvesztíciók, amelyek az új investíciókkal együtt a bővítést szolgálják, az új investíciók nélkül a szűkítés időleges forrásaivá is lehetnek, és így az új investíciók zavaró jellegét csak annál nagyobb mértékben felfokozzák, vagyis az instabilitás biztonság nélküli tényezőjévé válnak. A beruházási tőkeforgalom nélkül a fogyasztási jövedelemforgalom a statikainak nevezett kinetikai egyensúly szektora, miközben a beruházási tőkeforgalom maga a dinamikai egyensúlyzavaró szektor. A fogyasztási jövedelemforgalmat könnyű tervszerűsíteni, mert stacionárius folytonosságra hajlik; de nem könnyű közömbösíteni a beruházási tőkeforgalom zavaró behatásától. A különválasztás úgyis csak eszmeileg lehetséges, gyakorlatilag nem. Hogy a beruházási tőkeforgalom *vicissitude*³⁰-jait megvilágíthassuk, induljunk ki korábbi számpéldánkból, amelynek 100-as egysége a *replacement capital* volt 60-as bruttó és 50-es nettó jövedelemmel, vagyis a reinvesztíciónak 10-es értékszám felel meg. Tételezzünk fel költségcsökkentő technikai újításokat, amelyeket elsősorban a reinvesztíció keretében hajtunk végre. Ez feleslegessé teszi a termelési tényezők szolgálatainak korábbi terjedelmét, illetve ezeket a régi áron teljes terjedelmükben már nem vesszük át, csak a termelési költségek csökkenésével arányos alacsonyabb áron a zárótermékek várható csökkenésével járó nagyobb keresletre és az ezt kielégítő nagyobb termelési volumenre számítva, illetve felkészülve. A szolgálatok piacáról a zárótermékek piacára irányuló kereslet megoszlása tehát fogyasztási és tőkejavak között 45:15 lesz, miközben a zárótermékek piacának kínálata még 50:10 arányban oszlik meg. Így a kereslet és kínálat viszonya a fogyasztási javak részpiacán 45:50, a tőkejavak részpiacán 15:10, ami 1-es elaszticitást feltételezve az első részpiacon egy 10%-os áresést, a második részpiacon pedig egy 50%-os ár-emelkedést tesz lehetségessé. Ha ellenben egy megfelelő termelésátállítás

³⁰ Vizontagság, forgandóság, hányattatás. (ang.)

következik be, akkor árváltozásunkat egy mennyiségváltozás egyenlíti ki; az egyensúly tehát az *első* szakaszban $45 : (50 - 5p)$, illetve $15:(10+5p)$, a *második* szakaszban pedig $45:(50-5q)$, illetve $15:(10+5q)$. A *harmadik* szakasz már a technikai költségcsökkenés hatása alá kerül, vagyis valósággal az első szakaszt állítja vissza $45 : (50 - 5p)$ és $(15 - 1, 5p) : (10 + 5q - 5p)$ alakú egyensúlyhelyzetekkel. Végül *negyedik*-nek be kell vetnünk a jegybankpolitika aranyár-stabilizálását, amely $(45 + 5p) : 50$, illetve $15 : (10+5q)$ irányában érvényesül. A p végig az árváltozásokat, a q a mennyiségváltozásokat jelzi. Végeredményben tehát az árak változatlanok maradhatnak a mennyiségváltozások ellenére, mert a teljes folyamat a fogyasztási javak részpiacán:

$$(45 + 5p) : (50 - 5p + 5p - 5q + 5q - 5p + 5p),$$

a tőkejavak piacán pedig:

$$(15 - 1,5p + 1,5p) : (10 + 5p - 5p + 5q - 1,5p + 1,5p).$$

Ez a séma a *Marx*-féle bővített újratermelés antinómiáját is alkalmas feloldani. Sémánk minden szakaszát egy-egy jellegzetes névhez szeretnők kapcsolni; sajátságos módon ezt pontosan az *első* szakasszal nem tudjuk megtenni. A *második* szakaszt méltán köthetjük egyszerre *Marx* és *Walras* nevéhez, mert ez előbbinek bővített újratermelése az utóbbinak *marché de capitalisation e du crédit*³¹ elnevezésű piacában ugyancsak megvan. A *harmadik* a *Kondratyev*-féle szakasz, aki a munkaproduktivitás szekuláris növekedésével tulajdonképpen a termelési költségek csökkenését vizsgálta. Végül a *negyedik* ugyanígy *Cassel* szakasza, az aranytermelés emelkedésének és az aranyárak változatlanságának vizsgálatáért. Ha az *első* szakasznak egy nevet mégis akarnánk adni, megfontolhatjuk, hogy illessük *Heller Farkas* nevével, aki ugyan azt az elvet, hogy a megtakarítások a fogyasztási javak árait csökkentik, azzal a másikkal, hogy a vállalkozók a termelési költségeket előlegezik, nem kapcsolta szervesen össze, de az előbbit egy konjunktúra-magyarázatban (*Verbrauchskrise*³²), az utóbbit pedig általában nagy nyomatékkal képviselte; az is távol állt tőle, hogy ezeket akár a *Marx*-, akár a *Walras*-féle sémával kapcsolatba hozza. A beruházások dinamikája azonban mindezzel még távolról sincsen befejezve, mert ez a dinamika elsősorban azzal jut kifejezésre, hogy a beruházási tartalékok depresszióban felhalmozódnak, *liquidity preference*, a *Keynes*-féle szakasz, expanzióban pedig bevetésre kerülnek, *innovations*, a *Schumpeter*-féle szakasz. Korábbi számpéldánkban minden számadat a tízéves átlagtól mindkét irányba 20-25% kilengést mutat a beruházást kivéve, amelynek kilengése 40%; ez

³¹ Tőkefelhalmozás és hitel piaca. (fr.)

³² Fogyasztási válság. (ném.)

pedig a *hoarding* és *dishoarding* következménye, amelyek az általuk indukált pénzforgalom-változást mint pénzmennyiség-változást csak 20%-kal lépik túl. Míg a megtakarítások bruttó értéke a 15-ös átlagértékszámától csak 12 és 18 között tér el, a beruházásoké 10,5 és 19,5 között van, a *hoarding* maximuma pedig 9, miközben a pénzmennyiség változásának maximuma legfeljebb 6,7, tudniillik 13,3 és 20 között. A tervgazdálkodás beruházásai válságmentesek, de nincsenek zökkenés és fennakadás nélkül; a piacgazdálkodás beruházásainak válságmentességére nézve pedig eddig csak egyetlen precedens van, amelynek egy nemkívánatos alkotóeleme a fegyverkezés konjunktúrája. Ennek az 1945 utáni 13 éves időszaknak empirikus bizonyosságát gyengíti az a kétely, hogy mennyire lett volna meg enélkül a fegyverkezési konjunktúra nélkül. A fegyverkezési konjunktúra lebontását és pótlását kívánja a gazdaságilag elmaradt országok megsegítése szolgálni; értelme csak akkor van, ha célja a munkaproductivitás megközelítő egyenlősítése az egész világon, ami az általános nemzetközi összehasonlító költségelemzést is szükségessé fogja végre tenni.

A fegyverkezési konjunktúra különös figyelmet érdemel, mert a tudatosan abortív beruházás jellegzetes esete. A 20. század gazdaságtörténetének két kiemelkedő példája van ilyen fegyverkezési konjunktúrára különböző körülmények között és eltérő következményekkel. Az első az 1931. évi nemzetközi válságot követte a kispolgári diktatúrának áldozatul esett Németországban, ahol 6 millió munkanélkülit kellett keresethez juttatni, amit a közmunkaprogram két szakaszának sikerült is elérnie, de igen drága áron. A második szakasz ugyanis a fegyverkezési konjunktúra volt, és ez a második világháború kitöréséhez vezetett. A második példa a második világháború után állott elő a Nyugat felfegyverkezésével, ami azt a gyanút kelti, hogy a háborúvég óta eltelt 13 esztendő válságmentességében talán nem is elsősorban az anticiklikus politikának, *Keynes* hatásának, a teljes foglalkoztatásra való törekvésnek és a szekuláris inflációnak van része, hanem a fegyverkezési versenynek. Ha a *major cycles* időleges eltűnését éppen a fegyverkezés okozta volna, akkor a konjunktúra és a válság problémája csak még nagyobb jelentőséghez jut a kapitalizmus és a piacgazdálkodás megértése és megítélése szempontjából egyaránt. Érdekes és tanulságos a két esetet egymás mellé állítani már azért is, mert az 1931. évi válság méreteiben eddig minden idők legnagyobb gazdasági válsága volt, az utolsó 13 esztendő válságmentessége pedig az egyetlen ilyen eset a világon két évszázad óta. Az első eset tehát megmutatta volna, hogy hogyan lehetett minden idők legnagyobb válságából a legjobban sújtott legyőzött országban egy jellegzetes abortív beruházással kilábalni; a második eset viszont megmutatná, hogy hogyan lehetett minden idők legnagyobb háborúja után a válságot egy ugyanilyen jellegzetes abortív beruházással elkerülni. Ha az 1931. évi válságot épp az első világháború következményei mélyítették el, akkor az utolsó 13 év válságmentességét a második világháború következményeinek csak megnehezí-

teniök lehetett. Kétségtelen, hogy az első világháború likvidálásának módjától a második világháború likvidálásának módja lényegesen eltért, de ez nem szól mindenben a második likvidáció javára, hanem a még megoldatlan problémák ma sem nem kevesebbek, sem nem kisebbek, mint az első likvidáció idején, csak éppen mások. Amikor ma válságról beszélünk, akkor elsősorban éppen az 1931. évi válságra gondolunk, mégpedig nemcsak azért, mert ez a mindenkori legnagyobb volt, hanem azért is, mert ezt a legközvetlenebbül éltük át. Nemcsak még megértük és személyes élményből emlékezhetünk reá, hanem róla a legpontosabb volt az adatgyűjtés, a legrészletesebb volt a megfigyelés, legteljesebb volt az adatközlés és feldolgozás. Az 1931. évi válság számos egyedi vonása azonban jelentékenyen hozzájárulhatott az olyan álláspont általános érvényre igényt tartó kialakulásához, hogy minden válság lefolyásában az egyedi vonások a túlnyomók, sőt éppen kizárólagosak. Az 1914. év előtti világgazdaságot három forgalom kötötte össze: (1) a nemzetközi hitelnyújtás, (2) a nemzetközi árucseré, (3) a nemzetközi vándormozgalom. A hitelező országok, Angliával az élen, elsősorban iparcikkék vásárlására nyújtották a hiteleiket, és az adós országok élelmiszerekben és nyersanyagokban fizettek, úgyhogy a hitelnyújtás is az árucseré kiterjesztésének eszköze volt. A vándormozgalom pedig, amely még 1890 körül is Északnyugat-Európa kivándorlóit vitte Amerikába, 1910 körül már Délkelet-Európa kivándorlóit juttatta túlsúlyra; a kivándorlás tehát a régi népes mezőgazdasági országokból feltárás alatt álló ritka népességű tengerentúli országokba irányult. A két világháború között ezzel szemben a nemzetközi tőkeforgalmat a politikai fizetések, háborús adósságok és jóvátételek dominálták. A nemzetközi árucserét felemelt vámok és egyéb behozatali korlátozások akadályozták. A nemzetközi vándormozgalom engedélyhez kötésének beszédes példája már a korább említett észak-amerikai eset is, amikor a bevándorlási kvóta alapját az 1910. évről 1890-re tolták el, hogy így az északnyugat-európai népeknek kedvezhessenek a délkelet-európai népek rovására. Mi történt ezzel szemben a második világháború után? Politikai fizetések helyett Amerika újjáépítési segínyt adott Nyugat-Európának; Nyugat-Európa országai közös szabadpiacot létesítettek egymás között az árucseré számára és vízummentes személyforgalmat teremtettek munkavállalási engedélyek lehetőségével is. Az 1931. évi válság ismertetőjelei ezen túlmenően teljesen egyediek; amíg az első világháborút pénzrontó és áremelő inflációval vívták, a második világháborúban ezt sikerült elkerülni. Az első világháború után ennek folytán a háború előtti aranyparitásra igyekeztek visszatérni, nevezetesen Angliában s a háború előtti árszínvonalra való áreső visszatérés összeesett a rohamos technikai haladásból eredő termelési költségcsökkenéssel mezőgazdaságban és iparban egyaránt; az eredmény csak egy általános és folytonos áresés lehetett, amit nem egészen ok nélkül az ellensúlyozó aranyinfláció elmaradásának is tulajdonítottak. Amerikában egy örökké-

tartónak hitt prosperitás tőzdespekulációja omlott össze 1929 októberében; ezért maradtak el a folytatólagos amerikai kölcsönök külföldön. Amikor pedig az oroszországi tőkeveszteségeikkel hosszú lejáratú kölcsönöktől elriasztott franciák a német-osztrák vámunió tervének hírére rövid lejáratú hiteleiket is visszavonták Angliából, tehát az angolok által odaközvetített Közép-Európából, Közép-Európa bankszervezetének és pénzügyeinek is össze kellett omlania. Ez már magával ránthatta Angliát annyival inkább, mert 1925-ben stabilizált fontpénzével túl magas szinten valorizálta háborús adósságait és munkabéreit, úgyhogy nemzetközi versenyképességét jórészt elvesztette. Az angol valutaleértékelés aztán maga után vonta az amerikai, s a kettejüké az aranyblokk élén a francia frank devalvációját is. A német gazdasági élet mindentől látszólag különválasztotta magát s közmunkáival, útépitési programjával és fegyverkezési konjunktúrájával teljes foglalkoztatást tudott teremteni. Mindebből a második világháború után semmi sem ismétlődött meg, csak a még nagyobb technikai haladás és a most már általánosított fegyverkezési konjunktúra.

Gondolkozzunk pénzgazdasági körforgásunkban és anyagi jószágtermelési nagy géprendszerünkben, hogy a fegyverkezési konjunktúra megfelelő helyét meghatározhassuk. Mindkettőben felzárkózik a *föld* kiaknázása, az őstermelés mögött a *föld* beépítése mint építési termelés, a *tőke* megújítása mint géptermeles és a *munka* fenntartása mint fogyasztási árutermeles. Pénzgazdasági körforgásunkat előbb két szinuszhullám előrehaladó mozgására írtuk át; de ez sem eléggé szemléletes, ha annak kifejezésére akarjuk használni, hogy a pénz mozgása hajtja előre az árukat céljuk és feladatuk, a szükségletkielégítő fogyasztás felé. A pénz mozgása hajtja ki az energiákat, nyersanyagokat és élelmiszereket az őstermelésből, hogy a további termelésen és forgalmon keresztül félgyártmányokká, készgyártmányokká, zárótermékekké legyenek. Ez a pénzzel mozgott ismétlődő árumennyiség adja éppen értékösszegével a forgótőkét, a *circulating capitalt*, a *(CK)*-t. Ez a forgótőke áramlik be az építési termelésbe, amelynek tőkeértékét, a *maintenance capitalt* fenntartja és bővíti. Ez a forgótőke áramlik be a géptermelesbe, amelynek tőkeértékét, a *replacement capitalt* megújítja és bővíti. Ez a két bővítés adja együtt azt, ami megtakarítással, tehát a tőkésítési jövedelemforgalommal kezdődik, és beruházással, *investment*-tel, *I*-vel végződik, tehát a beruházási tőkeforgalomból áll. Végül a forgótőke áramlik be a fogyasztási árutermelesbe, amelyet bővítve, de visszaesésekkel, *consumption*ban, *C*-ben rendszeresen megismétel. Ezeket az összefüggéseket foglalta össze a forgótökének a *turnover*ekkel, *(to)*-val szorzott képletértéke $(CK)(to) = C + I$ alakban, ahol a jobb oldalon a fogyasztás és beruházás összértéke áll. Pénzgazdasági körforgásunkat most írjuk át anyagi jószágtermelésünk, nagy géprendszerünk működésére. Ez a pénzben való gondolkodásnak az anyagban való gondolkodásra történő átváltása. Most a hajtóerő már nem a pénz, hanem az energiatermeles termelte energia, amely működtető módon behatol a nagy géprendszerbe és már magát az energiatermelest is működtetésben tartja. Ezt a

nagy géprendszert működteti az energiatermelés az építési, a gépi és a fogyasztási ártermelésben is, és ha az utóbbi háromnak kezdő östermelési szakaszait egybefoglaljuk, beszélhetünk egy közös, bár tagolt, differenciált nyersanyagtermelési szakaszról, úgyhogy anyag gondolkodásban is kirajzolódik a forgótőke, *circulating capital*, a fenntartási tőke, *maintenance capital*, valamint a megújítási tőke, a *replacement capital*, illetve a beruházás *investment* és a fogyasztás, *consumption* elkülönülő szférája. E szférák közül a forgótőke legkevésbé sem öncélú, ahogy nem öncélú a pénz, az energia vagy a nyersanyag. Nincs már öncélúság nélkül a fenntartási tőke, mert a házépítés egyben öncélú lakáshasználatot is biztosít, bár megújítás nélkül a fenntartási tőke kiesik a forgalomból, a *marxi* újratermelésből. Egyáltalán nem öncélú ezzel szemben a fegyverkezés különleges esetét kivéve a megújítási tőke, a géptertermelés, noha a beruházási tőkeforgalomnak és egyben a bővített újratermelésnek lényeges alkotórésze. Amíg az építési termelés csak nettó beruházást ismer, addig a géptertermelésre a bruttó beruházás jellemző. Épp ezért a géptertermelés jellegzetes torlódási szakasz, a fegyverkezés pedig mint öncélú, abortív géptertermelés, hatásos nekilendítési eszköz is. A gazdálkodás általános végcélját közvetlenül szolgáló fogyasztási ártermelés viszont egyetemlegesen öncélú, s a bárhol kezdődő torlódás tüneti következményeit a legszélesebb vonalon a legfeltűnőbben mutatja, míg harmadlagosan a nyersanyagok felhalmozódása jelentkezik. Amikor a válságos konjunktúrában *tűtőkésítésről* beszélnek, ez a géptertermelésben nyilvánul meg, s amikor *tőkehiányt* emlegetnek, mint *Spiethoff*, ez a fogyasztási ártertermelésre áll, amely a géptertermelést foglalkoztatni nem tudja; a két ellentétes meghatározás azonos jelenség két különálló, de összefüggő részletét jellemzi. Beszéljünk számpéldánk számaival, amelyeknek 100-zal a *replacement capital* az egysége, és így 50 a nettó és 60 a bruttó jövedelem. Nettó beruházás előtt 50:10 lévén a fogyasztás és beruházás aránya, ami nettó beruházással 45:15 arányára változik, a fogyasztás csak 10%-kal csökken, amikor a beruházás 50%-kal emelkedik. Ha viszont a 45:15 volna az, amely 50:10 arányára változnék vissza, akkor a fogyasztás csak megint vagy 10%-kal emelkednék, míg a beruházás 33,3%-kal esnék vissza. Ez is annak az akcelerációnak megnyilvánulása, amely a fogyasztási javaktól a termelési javakhoz való visszahatásban felismerhető. Ha a *replacement capital* 100-as egységében a csak fenntartási tőkét, a *maintenance capital*t 150-nek vehetjük fel, a bruttó beruházásokat kifejező kulcsszámunkat, 15-öt megkísérelhetjük megközelítően felosztani; ha 10 a *depreciation*, ebből csak 5 az elhasználódási utánpótlás, 5 a technikai avulási tartalék, míg az 5 nettó beruházásból 3 mehet az építési bővítésre (*maintenance capital*) és 2 a gépbővítésre (*replacement capital*). A bruttó gépberuházás tehát 7, az építési beruházás 3 és avulási tartalék 5 (*hoarding*). Az utóbbi tehát jelentékenyebb, mint számpéldánkban eredetileg volt (3 maximálisan egy évre). Itt a *hoarding*-nak egy új értelmét adtuk meg, mint a technikai

haladás iramától függő tartalékét. Most korlátozzuk azonban magunkat a szám-példánk eredeti arányaira. Ezek között a keretek között a 45:15 arány fogyasztás és beruházás viszonyában 34:19,5 arányára emelkedik prosperitásban, és 36:10,5 arányára zuhan depresszióban, úgyhogy a százalékos megoszlás 75:25 helyett 73:27, illetve 77:23 lesz, ami depressziótól prosperitásig 5%-os esés a fogyasztás arányában, de 18%-os emelkedés a beruházás arányában, illetve a prosperitást a depresszióig közel 5%-os emelkedés a fogyasztás arányában és közel 15%-os esés a beruházás arányában. Mindez a levezetés is csak megerősíti azt az egyébként is csaknem általánossá vált meggyőződést, hogy a gazdasági zavarok fészke a beruházásokban van. Fontos tehát a beruházások parcellázása, hogy a zavarfészket leszűkítsük; persze annyiban tágítanunk is kell, hogy csak *bruttó* beruházásokról lehet szó. Folytatólag fontos a forgó, fenntartási és megújítási tőkét megkülönböztetnünk egymástól. Így szorítkozunk végül a megújítási tőkére, amelybe a fegyverkezési konjunktúra oly eredményesen bele tud avatkozni. A fegyvergyártásnak nincs elhelyezési problémája, ha az államoknak adóbevételeik és hiteleik a szükséges vásárlóerőt megszerzik. A fegyverkezésnek nincs kihasználatlan termelési kapacitása. A gépter-melés kapacitása és a fogyasztási árutermelés felvevőképessége között van a diszproporcionalitás, vagyis másképpen kifejezve a géptertermelés túltőkésítése és a fogyasztási árutermelés tökehiánya között.

A fegyverkezési konjunktúra a tervgazdálkodásba is beleillik, bár nekilendítési eszközként nincs reá szüksége. A tervgazdálkodás egyik legfőbb jellemző vonása, hogy reá nézve költségmegtölgolásoknak nincs feltétel nélküli kötelező erejük. A tervgazdálkodás sem lehet meg pénzértékben való számolás és ellenőrzés nélkül, de a tervgazdálkodásra épp annyira jellemző az anyagban való gondolkodás elsőbbsége, amennyire a piacgazdálkodásban a pénzgondolkodás az előbbrevaló. A tervgazdálkodás a túltőkésítés és a tökehiány piac-problémáit nem ismeri, bár túlméretezéseket nem tud intézményesen elkerülni, és folytonos küzdelmet folytat a szűk keresztmetszetek, a *bottleneck* ellen. A tervgazdálkodásban nincsenek periodikusan ismétlődő válságok, de vannak megismétlődő fennakadások, zökkenők, zavarok, hiányok. A periodikus válságok mindenestre nem állják ki az összehasonlítást ezekkel a fennakadásokkal, már kísérő nagy munkanélküliségüknél fogva sem. A tervgazdálkodás képes a beruházások nagyobb kiterjesztésére a fogyasztás rovására; ebbeli képességénél fogva hajlamos is erre. A tervgazdálkodás képes a beruházások továbbfolytatására a fogyasztás kiterjesztésének rovására; ebbeli képességénél fogva erre is hajlamos. A fogyasztóknak pedig nem áll módjukban, hogy a tervgazdálkodást gazdasági eszközökkel más útra tereljék. Anyaggazdálkodási vonalon is vannak elkerülhetetlen zökkenők, amelyek megmásíthatatlan mennyiségi összefüggésekből származnak. Egy mozdony elhúzhat normális sebességgel átlagos pályán 40 megrakott vasúti teherkocsit, úgyhogy 60 kocsihoz már két mozdony lehet szükséges egyenként 30 kocsi-val, miáltal a mozdonyok vontatóképességét már

nem tudjuk teljesen kihasználni, és a szállítás késleltetése nagyobb hátránnyal járna. Egy szénbányából naponta elszállíthatnak 1000 vasúti kocsirakomány szenet, ami 25 vonatnak felel meg egyenként 40 kocsival anélkül, hogy a szénbányához ugyanannyi szállítmány érkezne; a vonatok tehát javarészt üres teherkocsikkal érkeznek, ami kihasználatlan szállítóképességgel jár. Ugyanilyen üres járatok a tengerhajózásban is előfordulnak, ami a teherhajók nagyobb befogadóképességénél fogva még nagyobb, bár alig elkerülhető *waste*-nek számíthat. A villanyáram-szolgáltatásban vannak közismert csúcsidőszakok, amelyek a legnagyobb igénybevételt jelzik, és a szolgáltatásnak ehhez kell mérnie a teljesítőképességét, amely a közbeeső *off-time* szakaszaiban kihasználatlan marad és épp ezért követnek el minden lehetőt, hogy az igénybevételt a *peak*-ről mindannyiszor, amikor az áramdíjkezdvényekkel lehetséges, az *off-time* szakaszaiba tereljék. A szállítás is ismer ilyen csúcsidőszakokat, így a természetakarítás idejét, ami a mérsékelt égöv mezőgazdasági országaiban fogalomként az őszi csúcsforgalmat. Szigorúan minden gépi termelés, amely nem folytonos üzemben történik, kihasználatlan kapacitással dolgozik. A munkaidő-csökkenés egyenesen ebben az irányba hat, és ezt helyesen is teszi, mert nem az ember van a termelésért, hanem a termelés van az emberért, mégpedig minden emberért, persze a dolgozó emberért elsősorban. Épp ezért kell a tervgazdálkodást a piacgazdálkodással még az ebből származtatható egyensúlyzavar kockázatával is egybekötöni, hogy a fogyasztó választási szabadsága, a *scelta* érvényesülhessen. A termelésnek a fogyasztók kinyilvánított szükségleteiből kell kiindulnia, nem pedig annak elfogyasztását a fogyasztókra rákényszerítenie, amit tévesen és hibásan éppen termelt. Mihelyt azonban a fogyasztó, *his majesty the consumer*, a választást megejtette, a termelés egyedüli feladata, hogy a keretparancsot a leghívebben kitöltse és a tudományos üzemvezetés eszközeivel a legpontosabban teljesítse; itt már a vállalkozás diszkreditált szabadsága helyett a tervgazdálkodás van inkább helyén, mégpedig annál inkább, mennél inkább fogja majd egyszer az igazságos jövedelemmegoszlást is jobban biztosítani.

Nem lehet a fegyverkezés nekilendítő hatását mással pótolni a piacgazdálkodás rendszerében? Az 1931. évi válság utáni német közmunkaprogram első szakasza még építő, és pedig elsősorban autóútépítő program volt. Az 1945. év utáni nyugati közmunkaprogram első része pedig szintén a háborúban elpusztított Nyugat-Európának észak-amerikai segítséggel való újjáépítésében állott. Mind a kettő fegyverkezésbe csapott át, de amíg az első a második világháborúban folytatódott, a második számára már ki van jelölve, hogy a gazdaságilag elmaradott országok felsegítése helyettesítse, mielőtt a nemzetközi politikai feszültség véget ér. Az ellenszolgáltatás nélkül gazdasági segítséget nyújtó ország szempontjából az elmaradott országban létesített fejlesztő beruházás ugyancsak a tudatosan abortív jellegű beruházás esetének tűnik, úgyhogy ebben

az alakjában valósággal igazolódni látszik általánosabb érvennyel az, amit *Rosa Luxemburg* a gyarmatosításról tartott: a kapitalizmus egzisztenciális kényszerűsége a még nem kapitalista területekre való előretörésére, *Vorstoß in nichtkapitalistische Räume*.³³ Ezúttal ugyan nem a kapitalizmusról, hanem csak a piacgazdálkodásról van szó, amely saját egyensúlyérdekeit a gazdaságilag visszamaradt országok megsegítésével kívánja szolgálni. Az igazi probléma megoldása azonban még ezzel is csak meg van kerülve, mert az alapvető elméleti probléma abban áll, hogy hogyan lehetne a piacgazdálkodást önmagában feltétlenül válságmentessé tenni. Szerintünk ez a válsággóc a géptermelés túltőkésítése és a fogyasztási árutermelés tökehiánya közötti diszproporcionalitás-ban nyilvánul meg, amit intézményes és rendszeres *Kapitalfehleitung*nak is lehet nevezni; ez *Überkapitalisation* ugyanúgy lehet az egyik, mint *Kapitalmangel* a másik oldalon, éspedig egyszerre. Ez a géptermelésben terméktöbblet is ugyanúgy lehet, mint vásárlóerő-hiány a fogyasztási árutermelésben.

A kiskereskedelmi áruforgalom statisztikai tanúbizonyságok szerint stacionárius folytonosságra hajlamos, ami a fogyasztás relatív stabilitását is kifejezésre juttatja. A fogyasztási jövedelemforgalom tehát önmagában konzervatív, ami ellenben szükségképpen megzavarja, az a tőkésítési jövedelemforgalom, illetve beruházási tökeforgalom reá visszairányuló hatása. Beruházás megtakarítás nélkül általánosan emeli az árakat; ez a fegyverkezésre és a háborús inflációra is áll. Viszont megtakarítás beruházás nélkül általánosan csökkenti az árakat; ez a *hoarding* és a *liquidity preference* problémája is. De furcsa, hogy ha a *dishoarding* problémája elmarad mellőle, ami annyira beruházás megtakarítás nélkül, amennyire a *hoarding* megtakarítás beruházás nélkül. A *hoarding* nem szükségképpen *dishoarding* nélkül, de a *dishoarding* már az *hoarding* után. A beruházás hat szakasza közül épp a *hoarding* és a *dishoarding* szakasza, a *Keynes*-féle ötödik, a *liquidity preference* és a *Schumpeter*-féle hatodik, az agglomerált *innovation* az, amelynek a tervgazdálkodásban nincs szerepe. Nem marad el ellenben az első négy szakasz, amihez elég a *Marx*-féle bővített újratermelés dilemmájára gondolnunk. Számpéldánkban gondolkodva az egyszerű újratermelésre 50:10 aránya adódik fogyasztás és reinvesztíciós beruházás között, amiből először a fogyasztás visszaesését jelző 45:15 alakul ki a bővített újratermelés egyensúlyaként a második szakaszban, aminek azonban a harmadik és negyedik szakaszon keresztül egy 50:15 arányba kell jutnia a fogyasztás visszaesése nélkül, hogy egy egyenletesen haladó gazdaság minimális feltételét kitöltse. Ez az első feltétel a beruházás kiterjedése a fogyasztás kontrakciója nélkül; a második feltétel azonban már a beruházás olyan kiterjedése, amely a fogyasztás kiterjedését is maga után vonja; ez az össztermelés olyan kiterjedését kívánja meg, amelyből a beruházás és a fogyasztás kiterjesztésére egyszerre telik. Ezt a piacgazdálkodás az ötödik és hatodik beruházási szakasszal

³³ Előrenyomulás a nem kapitalista területekre. (ném.)

teljesíti, mégpedig nemcsak azzal, hogy a konjunktúrahullám a 45:15 arányának depresszióban 36:9 arányára való csökkenése után prosperitásban 54:21 arányára emelkedik, hanem a számpéldánkból kiküszöbölt trend mentében, amelynek mindenesetre a *Kapitalfehllitung* válságkockázatát kell viselnie. Ha a fogyasztás alakulására való tekintet nélkül csak a beruházások mértékét hasonlítjuk össze, a keleti tervgazdálkodás fölénye a nyugati piacgazdálkodással szemben az *economic growth* tekintetében kétségtelen, mert ezt nemcsak Keleten állítják, hanem Nyugaton is elismerik. A nagyobb *economic growth* pedig már azt jelenti, hogy a Nyugatot a Kelet idővel mindenben utolérheti, amiben esetleg még hátrányban van, feltéve, hogy az *economic growth* arányai a jelenlegiek maradnak.

A technikai haladás csak beruházásokkal lesz gazdasági haladássá; a gazdasági haladás pedig szociális igazságossággal lesz csak emberi haladássá. Szeretik a haladást a társadalommal egybekötni, mint hogyha az ember volna a társadalomért, és nem megfordítva. Szeretik a haladást áthatolhatatlan miszticizmus ködébe burkolni, mint hogyha a haladás öncél volna és nem a haladás volna az emberért, hanem az ember volna a haladásért. Pedig a haladás mindig csak emberi haladás, az ember haladása ismeretlen cél felé. Értelmetlen a célfetisizmus és az embernek egy titokzatos célcloch³⁴ előtt való feláldozása. Az embernek magasabb célja és feladata nem lehet, mint az, hogy mindvégig és mindig emberies, emberséges, humánus legyen; az integrális humanizmus gyakorlása az ember igazi rendeltetése. Nem teremtőerő az ember, és a technika csodái nem vakíthatják el, mert a világot előtte és nélküle teremtették; az ember csak felfedez és feltalál. A technika csodái is csak a teremtés csodái, és mi haszna, hogy az ember szelleme meghódítani véli az egész világot, ha saját lelkének kárát vallaná. Az ember lelke pedig a humanizmus lelke. Nem elég, hogy embernek ember által való gazdasági kizsákmányolása megszűnjék; egyetlen ember sem lehet soha egyetlen másik embernek, bármilyen néven nevezett embercsoportnak, vagy akár az egész társadalomnak, az egész emberiségnek sem eszköze. Emberi mivoltában minden ember minden másik emberrel egyenlő; és minden szabadság minden embert megillet, amíg csak minden másik ember hasonló szabadsága nem korlátozza. *Jeremy Bentham* utilitaristának szűkített emberi ideálja – minél több embernek minél teljesebb boldogságot – az integrális humanizmus álláspontjáról is elfogadható, mégis a több és a teljesebb nagyobb hangsúlyt nyer, mert egyetlen ember boldogsága sem kárpótlás egy másiknak a szenvedéseiért. Ez nem aritmetikai probléma. A szabadalmak, a kiváltságok és egyedárúságok uralma pedig minden irányban és minden értelmezés szerint lejárt. Nem lehet többet patentírozott³⁵ haladásról, privilegizált osztályról vagy monopolizált hatalomról szó. A felsőbbrendű

³⁴ Zárt cél. (fr.)

³⁵ Szabadalmaztatott. (lat.)

ember, *superman* vagy *Übermensch*, a felsőbbrendű nép, *Herrenvolk* vagy *grande nation* nem gyámkodhatik már a többiek felett. A vérbosszú, istenítéletek, máglyahalál, inkvizíciós tortúra, párbaj után letűnik a háború, az embervadászat és a népirtás is; a barbárság kora megszűnőben van és vele tűnik el a halálbüntetés is a büntetésnemek közül. Egy világkormány körvonalai bontakoznak ki a távoli jövő ködéből; csakis a teljes egyenlőségből jöhet létre egy egyetemes közösség, amelyben már nem a *survival of the fittest* dzsungeltörvénye, hanem az *Überdauern des Besseren*³⁶ uralkodik. Miként pedig nemzetek politikai egységét vámközösségük készítette elő, akként jár előtte népek testvériségének a világgazdaság növekvő egysége. A történelmi materializmus igaza érvényesül itt; a termelőerők: az atomerő, az elektromosság, az elektromos távvezetés, az elektronikus gépezérlés meghatározzák a termelés módját: az automata gyárat, s a termelés módja meghatározza a termelési és munkaviszonyokat, vagyis a munkások helyzetét, szerepét, súlyát a gyárban. A hajtóerők és a közlekedés módja meghatározza a nemzetközi érintkezés mértékét, s ezért van az, hogy ma már világméretekben gondolkozunk. Az első világháború után a Népszövetség nem tudott egy világszövetséggé válni, és ezért nem volt elég erős arra sem, hogy tagállamainak agresszióit és a második világháborút is megakadályozza. A második világháború után létrejött Egyesült Nemzetek Szervezetének, az UNO-nak nem szabad ugyanerre a sorsra jutnia, amit csak úgy érhet el, ha nem lesz olyan tehetetlen, mint elődje volt. A megoldatlan problémák nagy száma arra vall, hogy még nagy erőpróbát kell kiállania, mielőtt a világkormány-mozgalom erőpróbájává is lehet. Márpedig a világ gazdasági erői az egység irányában hatnak, s ha van igazság a történelmi materializmusban, akkor a világgazdaság növekvő egységének a világ politikai egységére kell vezetnie háború nélkül. Ez pedig a humanizmus diadalát ígéri, amelynek magasabbrendű szabadságeszménye van, mint a 19. század liberalizmusának volt, mert az emberi személyiség méltóságának feltétlen tiszteletét hirdeti, ami nem szabadság egyenlőség nélkül, mint a 19. század liberalizmusa volt. A *Röpke-féle Freiheit in Ordnung*³⁷ is csak liberalizmus egyenlőség nélkül. Vajon a történelmi materializmus ugyanilyen egyértelmű döntést biztosít a nagy francia forradalom két évszázad óta uralkodó másik két eszméjének konfliktusaiban is? Lehetséges összeütközés, sőt ellentét a demokrácia egyenlőségeszménye és a szocializmus egyenlőségeszménye között is; a humanizmus szabadságeszményével pedig csak egy demokratikus szocializmus egyenlőségeszménye egyeztethető össze, amely minden emberi személyiség egyenlő szabadságát is tiszteletben tartja. A világ két részre szakadásában a nyugati kétharmad azt hirdeti magáról és belső egyenetlenségét is azzal magyarázza, hogy benne több a demokrácia, bár bizonyára kevesebb a szocializmus; a keleti

³⁶ A jobbik túlélése. (ném.)

³⁷ Szabadság a rendben. (ném.)

egyharmad pedig a szocializmust úgy építi, hogy a népi demokráciát a proletárdiktatúrával azonosítja, amiben tehát több a szocializmus, mint a demokrácia; ez is, az is tragikus alternatívát rejthet magában, mert alig képzelhető el nagyobb tragédia, mint a demokráciának s a szocializmusnak egymással való szembekerülése. Végül a testvériségnek is megvan a maga nagy tragikuma. Már *Edward Hallet Carr* jövendölt egy közeli nagy vetélkedést a kereszténység és a kommunizmus között a következő nemzedékek lelkéért. Ezt a vetélkedést a kommunizmus csak akkor nyerheti meg, ha annyi keresztényi szeretet tölti el, amennyit a kereszténység mindig hirdetett, de soha meg nem valósított. Tragikus az a szeretet, amely gyűlöletből fakad és tragikus az a szeretet is, amelyből gyűlölet fakadhat. Az integrális humanizmus nem ismerhet el mást, csak szeretetből szeretetet. Ez a *Hegel–Marx*-féle dialektika diadala a tézis, antitézis, szintézis jegyében.

Tartalom¹

A Bevezető alcímei

(33) *Oeconomia politica*, political economy, economics, *économie politique* – *Économic politique pure* – Montchrétien, Quesnay, Smith, Ricardo, Sismondi, Mill, Marx, Walras, Jevons, Marshall.

(34) *Oeconomia pura* – *Oeconomia politica*, *Oeconomia historica*.

(34) *Oeconomia aeterna* – *Oeconomia naturalis*, Navratil Ákos.

(35) Elemi és összetett jelenségek

(35) *Naturalis* helyett, *historica* mellett *aeterna* – *Oeconomia*, *astronomia* – Nemcsak a szemlélet, a tárgy is fejlődik – Ptolemaiosztól Kopernikuszig, Arisztotelésztől Smithig és Marxig – *Oikos*, *nomos*, *polis* – *Oeconomia Nationalis*, *socialis*, *popularis*, *mondialis*, Sombart.

(36) Arisztotelész, Quesnay, Smith, Roscher, Marx, Schmoller, Conrad, Menger, Pantaleoni, Weber, Sombart, Keynes, Schumpeter – Korszerű és időtlen – *Oeconomia communis*, *publica* – *Oeconomia proper*.

¹ Az eredeti kézirathoz csatolt, annak oldalai szerint, de aktuális oldalszámokkal tagolt – a szerző által készített – összeállítás név- és címmutatóként hasznosítható, helyettesíti a szerkesztő hagyományos névmutatóját.

Az I. fejezetcím alcímei (Általános megjegyzések)

(39) Végső értékek antropomorf változatai – Érzelem, értelem, akarat – Szépség, igazság, jóság – A szépérték – A kauzalitás térbelisége és időbeli egymásutánja – A kiterjedésnélküli és egyidejűségével időtlen racionalitás.

(40) Az igazérték – Az eszmevilág – A dolgok önmagukban – Az emberi agy befogadóképessége és a világegyetem lehetőségei – A tudomány emberi és nem az igazság maga – De az eredményekre büszkék lehetünk.

(41) Antropocentrikus és geocentrikus szemlélet – Én és a mindenség – Ki-egyenlíthetetlen ellentétek szemléletünkben – Tér és idő mint véges és mint végtelen.

(42) Az igazság összefüggő eszmerendszere és a tudományok rendszere, Ostwald – Az öt tudománycsoport: fizika, kémia, biológia, pszichológia, szociológia – Telos és motívum – Az erkölcsi jóság.

(43) Az erkölcsi igazságszolgáltatás – A földi élet mérhetetlen igazságtalansága – Sombart három ökonómiaja: a megértő, rendező és normatív, történet, elmélet és politika – Ökonómia politica és aeterna – Gazdaságtörténet, homo oeconomicus – Életformák, Spranger.

(44) Történelmi materializmus, Marx – Krafte, Weise, Verhältnisse – Schumpeter és a Kondratyev-féle hosszúhullámok – Termelési erők és termelési módok.

(46) Termelési viszonyok – Kétszáz év óta tízéves konjunktúraciklusok – Munkásszervezkedés, osztályharc.

(47) A Webb házaspár a szovjet szocializmusról – Nyugati szocializmus – Société anonyme – Alap és felépítmény – In letzter Instanz, Engels – Történelmi materializmus és kapitalizmus – A gazdaságtörténet öt korszaka a szocialista elméletben: öskommunizmus, rabszolgarendszer, feudalizmus, kapitalizmus, szocializmus.

(48) A három termelési tényező: föld, tőke, munka – Viszonyuk az ötös felosztáshoz – Smith értéktana – Tulajdon és uralom – uralkodó termelési tényezők tulajdona.

(49) Termelési tényező szolgálati eleme – Say és a termelési tényezők szolgáltatásainak tana – Egyenlő munka, különböző munkaproduktivitás – Munkaproduktivitást növelő tárgyi termelési tényezők a szocialista államban.

(50) Termelési tényezők az öt gazdaságtörténeli korszakokban egyenként – Öskommunizmusban egyesített csoportmunka van – Rabszolgarendszerben a rabszolgatartó alatt egyesül a csoportmunka – Feudalizmusban a föld, kapitalizmusban a tőke, szocializmusban a munka az uralkodó termelési tényező.

(51) Politikai történelmi korszakok viszonya a gazdaságtörténeli korszakokhoz – Prehisztórikus kor és öskommunizmus – Ókor és rabszolgaság – Középkor és

feudalizmus – Kései feudalizmus és korai kapitalizmus az újkorban – Legújabb kor, kapitalizmus és szocializmus – Szocializmus és kommunizmus, Saint-Simon.

(53) Zárt házigazdaság, városgazdaság, nemzetgazdaság, Bücher – Világ-gazdaság – Naturálgazdaság, pénzgazdaság, hitelgazdaság – Fehér és színes emberiség, Spengler – Az ókori Róma világbirodalma.

(54) Földünk népessége és a népességi megoszlás – Mezőgazdaság és ipar különböző népeltartó képessége – Népsűrűség különbsége és a népszaporodás eltérő irama.

A II. fejezetcím alcímei

(Az ember alaptermészete és szükségleteinek általános jellemzése)

(57) Az ember hatezer esztendő alatt alaptermészetében nem változott meg – Homo sapiens, zoon politikon – Szükségérzet, hiányérzet – Tárgyi szükséglet – Bedürfnis, Bedarf – Javak.

(58) Áruk – Élet és növekedés – Élelmezési szükséglet.

(59) Élelmezési és élvezeti szükségletek – Különböző kalóriák – Népszokások, tudományos ellenőrzés.

(60) Érték, gazdasági érték – Kellemességi, hasznossági érték – Ophelimitás, Pareto – Ár – Érték nélkül csak árak, Cassel.

(61) Kellemesség, hasznosság – Lakásszükséglet alvásból – Összkomfort.

(62) Lakásszükséglet kielégítése aránytalanabb, mint az élelmezésé – Keretszükségletek, Bayer.

(65) Ruházkodási szükséglet összehasonlítva élelmezéssel és lakással – Divat, utánzás.

(65) Engel és Schwabe statisztikai törvénye és a ruházkodás – A három alapszükséglet feltétlen biztosítása, Carr – Az alapvető négy emberi szabadság, különösen a freedom from want – A ruházati szükséglet is keretszükséglet.

(67) Egészségvédelem, higiénia, profilaxis, diagnózis, terápia, rekonvaleszcencia – Előregedés.

(68) Egészségvédelem mint munkásvédelem – Napi munkaidő – Biztosítás – Szórakozás.

(69) Biztonság – Szerszám és fegyver, tool making animal – Nachtwachterstaat – Welfare state.

(70) Szimpátia, Smith – Koreszmék – Adóztatás – Társadalmi, személyi tulajdon – Életbiztonság, vagyonbiztonság – Közmunkák, társadalmi munkák.

(72) Jogbiztonság, veritas, justitia – Önfenntartás, családfenntartás – Szórakozás, pihenés – Munkanélküli semmittevés, Delaisi.

(73) Szórakozás, nemek viszonya – malthusi népesedésmélet – Túlnépesedés, kihalás – Nemi ösztön és fajfenntartási ösztön szétválasztásának szükségessége – Birth control.

(74) Nemi ösztön, erotika, Freud – Szórakozás és játék – Szórakozás és művelődés.

(75) Művelődési szükséglet – Kíváncsiság, csodálkozás – Kultúrára törekvés, tudásvágy – Kórház, iskola – Bizonyítványra törekvés.

(76) Egészségügyi reform, iskolareform – Szakműveltség, általános műveltség – Szórakozás és művelődés sorrendje – Közületi szükségletkielégítés a művelődésben az iskolafenntartáson felül.

(78) Jövőről való gondoskodás, megtakarítás – Sacrifice – Hoarding – Waiting – Takarékoság és életkor, további élettartam, Cassel.

(79) Megtakarítás jövedelemfeleslegekből – Szocialista akkumuláció, economic growth – Céltakarékosság – Verbrauchsgut, Gebrauchsgut.

(80) Másokról való gondoskodás, caritas – Vallás mint tömegszükséglet – Jótékonyosság, emberbaráti összefogás, szakszervezeti, szövetkezeti mozgalom.

(82) Maradékszükségletek – Tíz szükségleti csoportunk – Elsőrendű létfenntartási vagy önfenntartási szükségletek – Másodrendű viszonylagos luxusszükségletek – Keretszükségletek mint számértékek.

A III. fejezetcím alcímei

(A szükségletek különböző intenzitása és ennek következményei)

(85) Gossen törvényei s a kellemes és hasznos különbsége – A Weber–Fechner-féle pszichofizikai alaptörvény – Gossen első alaptörvénye a szükségletkielégítés csökkenő kellemességi intenzitásáról – Javak készletének csökkenő hasznossága.

(86) Kihasztnálási fok különbsége – Kellemesség és hasznosság ütközése – Kezdő emelkedő intenzitás – Whittaker tejfogyasztási példája – Szükségleteink sokfélesége és jövedelmünk felosztása.

(88) Szükségleteink arányos kielégítése az általános életszínvonalon – Messbarkeit der Gefühlsgrößen – Kellemességi érzelmek háttérbe szorulása a hasznossági megfontolások mögött.

(89) Szükségleteinket úgy értékeljük készletben, mint javainkat egy időszakon belüli elfogyasztásuk közben – A hasznossági megfontolás nem lesz kizárólagos, de túlsúlyba kerül – Költségelemek.

(90) Gossen időtörvénye a szükségletkielégítésben – Gossen munkatörvénye a szükségletkielégítésben – Gossen pénzjövedelem-törvénye a szükségletkielégítésben.

(91) Költségfelosztási törvények további eltolódást jelentenek a hasznossági megfontolás irányában – Jevons növekvő fáradtság törvénye – Határhaszonfok vagy intenzitáscsökkenés – Menger és Clark pozitív, Jevons és Walras negatív mértéke.

(93) Kenyér és bor hasznossági görbéi – Pozitív határhaszon, negatív intenzitáscsökkenés – Final degree of utility, Jevons – Final degree of utility diminution – Final diminution of utility degree – 1. ábra: A kenyér és bor haszongörbéje.

(94) Marginal utility iskola és a mérlegelt határhasznok egyenlősége – Mennyiségdifferenciálok rejtett kényszerű változtatásának kínos petítív principii-je – Határhasznok egyenlősége Menger és Clark szerint.

(96) A Menger és Clark-féle pozitív határhaszon összefüggése a Jevons és Walras-féle negatív differenciálhányadossal – A pozitív határhaszon egyenlősége a pozitív határköltséggel – Érintők hajlásszöge és az X tengely metszetei – Cserearányok és pénzárak meghatározása – Költségkivonás a haszonból, vagy haszon osztása a költséggel.

(98) Gossen helye Menger és Clark, illetve Jevons és Clark között – Jevons fáradtsággörbéje – Vevők átállása fogyasztókká és viszont – Bőség és szükség – Görbék meghosszabbítása – Határhaszonpontok emelkedése, csökkenése – Törésszerű módosulások – 2. ábra: 180°-os elforgatás.

(100) A P pont mint gyűjtőlencse, illetve az érintők szélrózsájának forgópontja – A Gossen-féle szélrózsa-teoréma – Az X tengely metszeteinek arányai – 3. ábra: Gossen szélrózsája.

A IV. fejezetcím alcímei

(A negatív haszon, vagyis a költség és annak elemzése)

(103) A gazdasági érték mint költségérték – Haszonértékelés és költségértékelés, Marshall – A költségérték a termelő értékelése – Költségérték mint alsó határ – A haszonérték bruttó érték, nem értéktöbblet – A költségérték mindig opportunity cost – A termékérték hozadéki érték nyereségből és költségből – A termelési költség a gazdasági értékkel nem azonos – Az érték mint munkavértékre visszavezetett termelési költség – A munkabérre visszavezetett árak – Smith értékdefiníciója – Ricardo elemzése.

(104) Ricardo elemzése – James Mill munkabérialapja – Marx és Engels a csereértékről – Böhm-Bawerk a munkaérték minőségi változatairól – Kétféle társadalmilag szükséges munkaidő Marxnál.

(106) Marx az emberi munkáról – A bértörvény – James Mill munkabérialapja – Marx variábilis tőkéje – Marx antinómiája és profitrátaképlete – Sweezy egyszerűsítése.

(107) A marxi antinómia megoldása – A munkaproduktivitás döntő szerepe – profitrátamaximum – Profitráta szekuláris csökkenése – Profitráta társadalmi kiegyenlítődése – A munka mint ár a természet javaiért.

(109) A földjára ár a természet elpusztíthatatlan erőiért – A tőke az újratermelésben nemcsak kizsákmányolási eszköz, hanem termelési tényező is – Kié a föld termése? – A föld és a tőke a társadalomé – Szabad javak munkával válnak gazdasági javakká.

(110) Az emberi elsősorban nem izommunka, hanem idegmunka, sőt szellemi munka – Újító vállalkozók – Technikai haladás és költségszűkenés – Gépesítés az emberi munka rovására – Kamat – Profit, vállalkozói nyereség és tőkekamat – Osztatlan profit, windfall profit – Távollévő javak és szállítás – Időkülönbség és kamat – Reportügylet, deportügylet.

(112) Böhm-Bawerk három kamatmagyarázata – Szocialista költségszámítás és késedelmi kamat – Nagyobb tér az időkülönbözeti kamatnak.

(113) Wicksell a pénzkamatról és a naturálkamatról – Keynes kétféle kamatlába és az egyensúlyi kamat – Az investment multiplier.

(114) Hoarding – Full employment – Az investment multiplier téves levezetése Keynesnél – Beruházási többszörös és jövedelemförgási sebesség.

(116) A pénz forgási sebessége a jövedelemszférában kisebb, a tőkeszférában nagyobb – Beruházási többszörös nekilendítő hatása – Major cycles elmaradása és szekuláris infláció – Marx reprodukciós sémája mint költségképlet – Quesnay reprodukciós sémája.

(117) Quesnay reprodukciós sémája – Marx reprodukciós sémája az egyszerű újratermelésre – Böhm-Bawerk termelési kerülőútja – Marx bővített újratermelése.

(118) Marx bővített újratermelésének antinómiája – A fogyasztási jószágtermelés időleges zsugorodása – Nem az egész konstans tőke termelődik újra, csak évi hányada.

(120) Marx bővített újratermelésének antinómiája – Termelési és fogyasztási javak termelése külön.

(121) Marx bővített újratermelésének antinómiája – A bővített újratermelés folytonosságát nem lehet az egyszerű újratermelésből levezetni.

(122) A bővített újratermelési séma nem működik – Walras egyensúlyrendszere mint Quesnay sémájának másik továbbfejlesztése.

(124) A Walras séma egyenletrendszere – Kiindulás a költségáregyenletekből – Zárótermékek értékegyenletei mint második lépés – Szolgáltatok értékegyenletei harmadik lépésként – Negyedik lépés a szolgáltatok mennyiségi egyenletei.

(125) Áruk és pénz ellentétes irányú körforgása az időben – Munkaproductivitás növekedése – Termelési költségcsökkenés, Kondratyev – Aranyinfláció, Cassel – Marché permanent – Marx dilemmája Walrasnál csak látszólag van kiküszöbölve.

(127) Hoarding – Beruházás időhöz kötöten – Beruházás a szocialista államban.

(128) Beruházás a szocialista államban – A könyvelési séma – Törlesztés, utánpótlás, új alapképzés.

(129) A szocialista könyvelési séma – Böhm-Bawerk termelési kerülőútja.

(131) Böhm-Bawerk termelési kerülőútjának időtartama – A kerülő út csak utólag feltáruló fejlemény.

(132) Takarékbetétek része a megtakarításokban – Building society – Industrial, financial circulation.

(133) Temporary investment – Prime cost short run-ban, supplementary cost long run-ban – Schaarenweise Auftreten der Unternehmer, Schumpeter – Hoarding és temporary investment.

(135) Határhozadék Walrasnál és Clarknál – Gazdasági beszámítás – Termelési határhaszon – Határtermelékenység – Termelési javak Walrasnál.

(136) Clark határértékelési eljárása – Nem hozadék, hanem szolgáltatok bére Clarknál – Elforgatás Clarknál.

(138) Termelési haszongörbék határtermelékenységi görbék helyett – A földjáraadékat és a tőkekamatot a konstans tőke alkotó részét kitevő forgótőkéből fizetik – Tőke és tőkejavak, Clark – Termelési és fogyasztási határhaszon – Clark osztrák típusú konkrét és pozitív határhaszna.

(139) Alkalmazkodás görbék szintjének eltolásával – Termelési haszonértékekkel jövedelemágak költségellenértékei kimerítik – Né bénéfice, ni perte – Termelési határhozadékok differenciálhányadosainak előjelei negatívak – Ter-

melési rokonság – Indifferenciavonalak sentier-i – 4. ábra: Alkalmazkodás görbeszintek és határpontok eltolásával.

(140) Pareto indifferenciamezői – Komplementaritás, szubsztitúció ellenkező hatása a határhasznokra – Komplementaritás és optimális kombináció – Határhaszonpont és határkölségpont egyenlősége.

(141) Komplementaritás, termelési javak, optimális üzemnagyság – Representative firm, Marshall – Tőkenagyság, szubnormális termelési tényező és termelési jószág-kombináció – Szupernormális üzemnagyság – Termelési és tőkejavak.

(143) Monopólium és verseny – Csökkenő és növekvő termelékenységnek nincs fogyasztási analógiája – Növekvő, csökkenő költség – Alkalmazkodási példa kiterjesztése – 4. ábra: Alkalmazkodás görbeszintek és határpontok eltolásával.

Az V. fejezetcím alcímei

(A haszonskála alkalmazhatósága, összhason és átlagérték)

(147) Marx az ember célmunkájáról – Wieser és Böhm-Bawerk a készletértékről, illetve az utolsó egység hasznáról – Gossen a költségek mértékéről – Menger haszonskálája Pantaleoni értékelésében.

(148) Menger átírt haszonskálája – Szukcesszív egységértékek – Kumulatív összértékek – Wieser és Böhm-Bawerk vitája – Lexis véleménye – Jevons és Walras iskolájának álláspontja.

(150) A Menger-féle legyező – Clark a minőségkülönbségekről – Wieser és Böhm-Bawerk vitája – A Jevons-féle indifferenciatörvény viszonya hozzá.

(151) A csereérték is hasznossági érték – A pénz hasznossági értéke – Jevons a Proudhon-féle közgazdasági ellentmondásokról – Határhasznok egyenlősége vagy árakkal mérlegelt határhasznok egyenlősége – Határhaszon és életszínvonal – Határhaszon és különböző személyek.

(152) Határhasznok egyenlősége egymással és határhasznok egyenlősége az árakkal – Arányosság vagy egyenlőség az árakkal – Marshall consumer's rentje – A haszonskála folytonossági hiánya, Mayer és Mahr.

(154) Határpárok, Böhm-Bawerk, Schanz, Davenport – Seligman kiegyenlítődségi köze – A kenyér és bor haszongörbéje – A kenyér és bor haszongörbéi különböző magasságú határhaszonpontokkal.

(156) Ami mindvégig fluktuál, a legkisebb jószágegységek nagysága – A Menger-féle haszonskála és a Gossen-féle szélrózsa egymással való összefüggése – Kiegészítő összefüggés.

(157) A Menger-féle haszonskála mint jövedelemskála – A haszonskála szintetikus, a szélrózsa analitikus – Nemzeti jövedelemmegoszlás és jövedelemfelhasználás – Történeti fejlődéskép is – A haszonskála egybevetése az Engel és a Schwabe-féle statisztikai törvénnyel – Élelem, lakás, ruházkodás és haszonskála.

(159) Haszonskála és az összes szükségleti csoportok – Haszonskála valószínűsége, a szélrózsa művi jellege – Határhasznot fel kellett találni – Szükségleti alcsoportok az élelmezésben.

(160) Szükségleti alcsoportok a lakásépítésben és berendezésben, háztartásban, közlekedésben – Szükségleti alcsoportok a ruházkodásban.

(161) Szükségleti alcsoportok a ruházkodásban – Szükségleti alcsoportok az egészségvédelemben.

(162) Szükségleti alcsoportok a közbiztonság, közrend, államhatalmak gyakorlása tekintetében – Szórakozás mint életcél.

(164) Szükségleti alcsoportok a szórakozás és vele összefolyó művelődés tekintetében – Szórakozás mint játék – Szórakozás mint hobby.

(165) Szükségleti alcsoportok a művelődésben – Szükségleti alcsoportok a jövőről való gondoskodásban.

(166) Szükségleti alcsoportok a jövőről, a másokról való gondoskodásban és a reziduumban – Száz alcsoport a Menger-féle haszonskálában – Tízezer és még több alcsoport a haszonskálában határhasznaik összeegyeztetésével – Infinitézimális megoldásának grandiózus mérete.

(168) Haszonmaximum és összhason – Átlagértékelés – Continuity law of ordinary satisfactions, Jevons – Magasabbrendű készlet – Rendszeres szükségletkielégítés folytonossági tana és átlagértékelés.

(169) Átlagértékelés helyes és helytelen iránya – Whittaker példája csak potenciális érvényű – Sem a 0-ás, sem a 10-es fok nem gyakorlati – Összhason jelentősége.

(171) A folytonosság szükségleti csoportonként való jelentősége – Marshall elaszticitása társadalmi jelentőségében – Az 1-es elaszticitás mint szétválasztó vonal Cournotnál és Moorenál.

A VI. fejezetcím alcímei

(A nemzeti jövedelem mint pénzjövedelem vagy nemzeti osztalék)

(173) Önellátás, munkamegosztás, munkaegyesítés – Théorie des débouchés – Határpárelmélet.

(174) Olcsón venni, drágán eladni – Autarkia, önellátás, kölcsönös ellátás – Árautomatizmus, pénzautomatizmus.

(175) Termelés és fogyasztás egyensúlya, Walras, Keynes – Keynes beruházási szorzószáma, ennek különös levezetése – Gross income, net income, Smith.

(177) Keynes jövedelemképlete – Jövedelemváltozás mint a beruházás-változás függvénye – Teljes foglalkoztatás, nem teljes foglalkoztatás.

(179) Idle resources – Prime cost, supplementary cost – Munkaerő általános költsége.

(180) Teljes foglalkoztatás és gazdasági egyensúly – Statikai, kinetikai, progresszív egyensúly – Labilis, dinamikus egyensúlypontok – Walras egyensúlyrendszere – Allokációs koefficiens, Cournot – Marché des services.

(181) Marché des produits – Depreciation, replacement – Gross income, net income.

(183) Walras vállalkozója – Menedzser – Termelési tényezők szolgálatainak mennyiségi egyenletei – Szolgáltatok kínálata mint kiindulópont – Saving, hoarding, investment – Bruttó, nettó investment – Bruttó, nettó saving – Dishoarding – Net income helyett gross income mint kiindulópont – Prospektív gross income mint teljes forgótőke – Forgótőke termelési ágankénti megoszlása.

(184) Forgótőke megoszlásának vagy a zárótermékeknek értékegyenletei – Zárótermékek kínálata – Termelési költségek előlegezése – Folyó jövedelmek az előző termelési időszak termékeivel szemben – Előkalkulációs költségek mint vásárlóerő utókalkulációs költségekkel mint termelési költségárrakkal szemben – Zárótermékek költségegyenletei – Termelési szolgálatok érték-egyenletei – Szinkronizálás Walrasnál és Clarknál – Vállalkozók anticipációi – Nemzeti jövedelem nagysága és megoszlása, részesedés.

(187) Termelési tényezők millenáris viszonya a tőke nélküli termeléstől a tőkés termelésen át a nagy tőkefelhalmozás túlsúlyáig – Profitráta szekuláris csökkenése.

(188) Termékek piacán nagyobb kínálat mint kereslet – Termékek ára a termelési költségeik színvonala alatt – Megtakarítások is szűkítik a fogyasztási javak piacát – Fogyasztási javak piacának kettős depressziós nyomása – Temporary investment – Neutral money, Hayek.

(189) Aranyinfláció az első világháború előtt mint árstabilizálás, Cassel – Minden konjunktúrahullám egyedi, Haberler – Major cycles 13 éves kimaradása – Technikai haladás csak beruházások keretében realizálható – Sismondii

univerzális gépe – Új tőkejavak beszerzése nem tőkejavak szolgáltatainak megfizetése – Schöpfarischer Unternehmer, Schumpeter.

(191) Innovation – Verelendungstheorie – Marché permanent – Termelés költségei előre felmerülnek, termelés időbe kerül – Fogyasztási javak piacának periférikus változása az új tőkejavak piacát alapjaiban rendítheti meg.

(192) Net income stacionárius gazdaságban, gross income, net income progresszív gazdaságban – Temporary investment, forced saving – Wirtschaftliche Wechsellagen, Spiethoff – Liquidity preference – Consumer's spending – Unspent margin, Hawtrey – Hullámmozgás trend-elhajlás kiküszöbölésével.

(195) Cumulative hoarding mint driving force – Replacement capital mint egység – Depreciation és net income mint gross income – Hoardinggal, dishoardinggal circulating capital – Tízéves ciklus – Depresszióban hoarding, prosperitásban dishoarding – 5. ábra: Konjunktúragörbék a driving force-szal.

(197) Cumulative hoardingban pénzmennyiség csökkenése pénzforgás csökkenésével indukálva – Pénzteremtés és pénzszűkítés tárgyilag feltételezve – Jövedelem mint beruházási függvény – Pénzforgási (jövedelemforgási) sebesség.

(198) A pénzmennyiségváltozás és a kumulatív hoardinggörbe két évi lag-jének összevonása – 6. ábra: Módosított konjunktúragörbék.

(200) Hoarding, dishoarding és pénzmennyiségváltozás – Jövedelemváltozás, mint az előző évi beruházásváltozás függvénye – Reálértékek összehasonlítása – Pénzforgási sebesség, átváltozás és pénzmennyiség.

(204) Fenntartási tőke és építési termelés – Utánpótlási tőke és géptertermelés – Hullámvölgy, hullámhegy az utánpótlási beruházásból – Túltőkésítés a beruházási, tőkehiány a beruházó iparban, akceleráció – Egyenletesség és lökészerű ritmus a konjunktúrában.

(206) Depresszióból prosperitásba – Az anticiklikus politika – A fegyverkezési konjunktúra – A tervgazdálkodás piactól mentesített beruházási politikája.

A VII. fejezetcím alcímei

(A pénz mint a gazdasági körforgás hajtóereje)

(209) A pénz tíz funkciója – Csereeszköz – Értékmérő – Fizetési eszköz – Vagyonfelhalmozás eszköze – Értékmegóvás eszköze – Elhalasztott fizetések mértéke – Számlási egység – Keringő közeg – Vásárlóerő – Gazdaságpolitikai irányítás legfőbb eszköze – Pénzteremtés.

(210) Árupénz, fém pénz, jelpénz – Pénzermesúly, pénzrontás – Gresham törvénye – Papírpénz – Pénzérték mennyiségi elmélete – Bimetallizmus – Letétjegyek – Készpénznélküli forgalom – Bankjegyfedezet – Peel akta.

(212) Peel akta – Clearing House – Overdraft – Deviza, aranypontok, aranymozgalom – Bankkamatláb – Nemzetközi árszínvonal tartása – Az első világháború inflációja.

(213) Eltérő hadigazdaság a két világháború alatt – Magyar rekordinfláció a második világháború után – Degresszív gazdaság – Az első világháború inflációja.

(214) A második világháború sikeres pénzpolitikája – Abschöpfung – A hadigazdaság két áramköre – Új nemzetközi pénzpolitikai egyensúly a háború után.

(217) Merkantilizmus, neomerkantilizmus – Maldistribution of gold a két világháború között.

(218) Vásárlóerő-paritás – Price stability versus exchange stability – Neomerkantilizmus – Aranyvaluta, nemzetközi szabadpiac Angliában – Workshop of the world.

(220) Aranyvaluta elterjedése – Nemzetközi munkamegosztás – Iparosodás.

(221) Munkanélküliség – Amerika az élre került – Amerikanizmus – Amerika és Európa ellentétes gazdasági szerkezete – Amerika és Anglia eltérő gazdasági szerkezete. Amerika és Anglia eltérő gazdasági szerkezete.

(222) Amerika és Anglia eltérő gazdasági szerkezete. – Aranyszűke – Aranymechanizmus akadozó működése.

(224) Aranymechanizmus akadozó működése – Dollar shortage a háború után – Új amerikai beruházási politika – Industrial circulation, financial circulation – Balance on income account, balance on capital account.

(226) Zárt tőkeforgalom viszonya az új megtakarításokhoz – Fogyasztási jövedelemforgalom, tőkésítési jövedelemforgalom – Gross income, circulating capital, hoarding, dishoarding, investment, consumption.

(227) Forgótőke forgási sebessége, turnover – Flow of goods and services, stock of goods and services – A forgótőke a nyers jövedelemnek a hoardinggal korrigált értékével szemben.

(228) Fisher, Mitchell, Person vizsgálatai az első világháború előtti negyed-évszázadról – Person három piaca – Volume of trade – Sozialprodukt Rechenpfenige – Oppenheimer redukció elemzése az árak jövedelmekre bontásáról.

(230) Pénznemek viszonya – Pénzrendszer felépítése – Pocket money.

(231) Forgási sebesség és pénzmennyiségváltozás – Sekundäre Depression – Prosperitás, depresszió, infláció eltérő piacképei – Beruházás felé irányított pénzsaporítás jövedelemképző ereje – Beruházási szorzószám és jövedelemforgási sebesség.

A VIII. fejezetcím alcímei

(A természet mint anyagok és energiák kincsestára)

(233) Stolen goods, extraktív termelés, őstermelés – A produit net – Hullám, agrikultúra – Szorgalom, iparkodás, ipar – Trade és commerce.

(234) Free trade és trade union – Termelés mint átalakítás – A természet kincsestára mint szükségleteink fedezete – Szükségleti csoportok és termelési ágak.

(235) Manufacture, factory és industry – Ipari vagy gazdasági forradalom – Az első földfoglalás, Ricardo – Földzárlat – Thünen zárt államának gyűrtői.

(237) Mezőgazdasági művelési ágak – Mezőgazdasági élelmiszerek, növényi és állati nyersanyagok és ezek ipari feldolgozása – A mezőgazdaság mint ipari vevő.

(238) A bányászat mint energiaforrások, energiahordozók és ásványi nyersanyagok feltárása – A Tennessee völgye megszervezése – Szén és vas mint telephelymeghatározó – Elektromos áram távvezetése.

(240) A villamos energia túlsúlya – Lenin a villamosításról – A bányászat mint ipari, ásványi nyersanyagforrás – Vegyipar – A nagy géprendszer és működése – Vas-, fém- és gépipar.

(242) Élelmiszeripar – Ruházati ipar – Építőipar – Papír- és nyomdaipar – Házépítés különös jellege mint tartós használatú nagy értékű fogyasztási jószágé.

(243) Elhalasztott fogyasztásjellegű beruházások – Zárt tőkeforgalom – Negatív megtakarítások – Replacement capital – Maintenance capital – Föld tőkeértéke a vagyommérlegben.

(245) A nagy géprendszer működése – Az ember alkotó és vezérlő szelleme – A szabad ember – A tőke mint alap vagy eszköz – Matière première, produit net.

(246) A tőke időkamata – Földhasználat mint földjádék, tőkehasználat mint tőkekamat – Termelési tényezők külön hozadéka – Munkabérialap, Subsistenzmittelfond – Termelési tényezők hozadékának szekuláris alakulása.

(248) Túlnépesedés, többtermelés – Technikai haladás, iparosodás – Népeségcsökkenés.

(249) Gyűjtőgazdaság és őstermelés tőke nélkül – Állatszéliítés – Kapás és ígás művelés – A tűz feltalálása – A kerék feltalálása – Naturálgazdaság csere nélkül.

(251) Hallgatag kereskedelem – Pecus és pecunia – Rabszolgaság, rabszolgarendszer – Kereszténység és rabszolgafelszabadítás – Ókor kapitalizmus nélkül piacgazdasággal – Pax Romana.

(252) Városgazdálkodás, feudalizmus, jobbágyrendszer – Commenda – Súlyponteltolódás a Földközi-tengerről az Atlanti-óceánra – Felfedezőutak, gyarmatosítás – Merchant adventurers – Chartered companyk.

(253) Gyarmatok monokultúrája – Nemzetközi munkamegosztás terjedése – Kései feudalizmus, korai kapitalizmus – Karavánok, vásárok után világpiac.

(255) Gépek, gőzhajtóerő feltalálása – Vasútépítési korszak – Gőzhajójáratok – Részgazdaság, teljes gazdaság, Vollwirtschaft – One world.

A IX. fejezetcím alcímei

(Áruk forgalma és árak alakulása a helyi és világpiacon)

(257) Termelés mint csere – A fogyasztás választása – Termelők és fogyasztók eltérő megfontolásai – Kiinduló ár mint egyensúlyi ár – A vészthozó tudomány.

(258) Kauzális helyett teleológikus ármagyarázat – Kereslet mennyiséggel, kínálat árral alkalmazkodik – Depresszió, prosperitás, infláció eltérő egyensúlyzavarai – Áru és pénz antitézise – Egységárak és pénzmennyiség – Általános árszínvonal és árak egymáshoz való viszonya – Pénz belső és külső értéke.

(259) Árindex forgási sebességből, pénzmennyiségből és árumennyiségből eredő változásokból – Fisher forgalmi egyenletének levezetése Walrasból – Reáljövedelem – Válság utáni autarkia Csehszlovákiában és Magyarországon.

(261) Változatlan árszínvonalon árvesztés – Általános árszínvonal és árak viszonylagos változása – Stabil valutaárfolyam vagy stabil árszínvonal – Költségcsökkenés és aranyinfláció.

(262) Aranymozgalom, kamatlábváltozás, vagy valutaleértékelés – Piac terjedelme.

(264) A piac mint árösszefüggés – Szubsztitúció és komplementaritás – Termelési és fogyasztási javak viszonya – Költségegyenlet, korreláció, elaszticitás.

(265) Keresleti hozadékár, kínálati költségár – Szabadverseny és monopólium – Határhozadék és határkötség – Összhozadék, összkötség – Nyereséggörbe, nyereségmaximum – 7. ábra: Ár, költség, nyereség.

(266) Maximum szorzatból Cournot-nál és Marxnál – Elasztikus kereslet, inelasztikus ár; inelasztikus kereslet, elasztikus ár – Egzisztenciális és luxus javak – Komparatív költségek – Dömpingárak.

(268) Nemzetközi és regionális kereskedelem – Dömpingforgalom, dotáció, boletta – Thünen-féle világpiacon körüli körök – Forgalom észak–déli irányban, Ohlin.

(270) Anglia világgazdasága a 19. században s az első világháborúig.

(271) Az USA világgazdasága a két világháború között és a második világháborúban – Tervgazdálkodás három előnye.

(273) Piacgazdálkodás három előnye – Piacgazdálkodás short run-ban, long run-ban – Tökéletes verseny, monopolisztikus verseny – Fogyasztási szabadság – Vállalkozás szabadsága – Tudományos üzemvezetés.

(275) Piacgazdálkodás kapitalizmus nélkül a feudalizmusban és a szocializmusban – Jövedelemmegoszlás tulajdon és munka között – Szabad verseny, szabad gazdaság – Szabad gazdaság, magánmonopólium – Tervgazdálkodás mint ideál.

(278) Piacgazdálkodás a fogyasztás szabadsága érdekében – Hatályos kínálat, hatályos kereslet, long run-ban az árukészlettel egyenlő – Ármechanizmus

és közbeeső javak – Piacgazdálkodás összeegyeztetése a tervgazdálkodással – Periodikus kapitalista válságok – Ipari tartalékhadsereg.

(279) Akaratlan munkanélküliség – Súrlódási munkanélküliség – Keynes definíciója – A munkanélküliség Cournot-dilemmája – Tinbergen prognosztikus képlete.

(280) Tinbergen képlete – Kondratyev hosszú, Juglar tízéves, Kitchin négyéves hullámai és a szezonrezgések – Válság és konjunktúra – A válság járulékos esetlegességének egyedi összetevői, Haberler – Válságszerű kiéleződés és imperialista háborúk – 8. ábra: Konjunktúrahullám.

A X. fejezetcím alcímei

(A nagy per: szociális igazságosság és emberi haladás)

(285) A dolgozók mindenkori helyzete a történeti társadalmakban – Egyén és közösség, individualizmus és szocializmus örök dilemmája – Államhatalom és egyéni szabadság – Államformák: demokrácia, arisztokrácia, diktatúra.

(287) Demokrácia, diktatúra, proletárdiktatúra Marxnál és Leninnél – A nagy francia forradalom eszméi: liberalizmus, szocializmus, kommunizmus és a kereszténység – Nyugat és Kelet ellentétes eszméi.

(289) Szocializmus és kommunizmus, teljesítmény vagy ellátás – Kaszt, rend, osztály, különösen az angol osztálytársadalom – Létért való küzdelem és osztályharc.

(290) Harcok a történelemben és az osztályharc – A magyar osztálytársadalom kialakulása.

(291) A magyar osztálytársadalom az utolsó negyed évszázadban.

(294) A magyar osztálytársadalom és gazdasági jövője – Az osztályharc jövője és az állam elhalása – Szociális igazságosság, egyéni teljesítmény mint határhozadék – Gazdasági körforgás, mint szinusz-hullám.

(296) Tőke és gyümölcs, nettó nemzeti jövedelem – Munkabér, konstans és variábilis tőke, teljes munkatermék – Economic growth Nyugaton kisebb mint Keleten – Bruttó és nettó beruházás – Pareto törvénye és a szociális igazságosság szinusz mértéke – Évi izoláció időben és térben.

(298) Világ népeinek területi megoszlása – Richer and poorer countries, IEA – Népszaporodás és termelésnövekedés – Színes népek elmaradottsága.

(299) Gazdaságilag elmaradt országok megsegítése – Gazdasági potenciál kifejlesztése piacgazdálkodással – Gazdasági potenciál kifejlesztése tervgazdálkodással – A termelés négy csoportja: energia, építés, gép, fogyasztási áru – Pénzben és anyagban való gondolkodás, Wieser.

(302) Anyagban való gondolkodás és az új technika – Technikai munkanélküliség, Sismondi angol királya, a poverty amidst plenty – Személytelen országépítés, telephely megválasztása, szállítás.

(304) Telephely és helyi energia – Vállalatalapítás, optimális üzem nagyság – Kisüzem, nagyüzem mezőgazdaságban, iparban – Szegényebb országok, IEA, Viner és Byé – 9. ábra: Költségoptimum – 10. ábra: Hozadékoptimum.

(308) Technikai munkanélküliség – Közreműködési hányad és termelési volumen – Rövidebb napi munkaidő, korai öregpihenő, további tanulás – Titre du travail és az alkotmányos gyár – Konjunkturális munkanélküliség.

(310) Munkanélküliek második áramköre – Politique anticyclique, Perroux – Az első és a második áramkör szétválasztása.

(311) Segítés az első vagy a második áramkörben – Fogyasztási jövedelem-forgalom és beruházási tőkeforgalom – Technikai haladás – Bruttó investíciók összefolyinak.

(314) A beruházási tőkeforgalom hat szakasza: 1. Heller, 2. Marx–Walras, 3. Kondratyev, 4. Cassel, 5. Keynes, 6. Schumpeter – Fegyverkezés, gazdasági megsegítés.

(315) Technikai, gazdasági, emberi haladás – Fegyverkezési konjunktúra 1939 előtt és 1948 után – Az 1931. évi válság példája – A világgazdaság három forgalma: hitel, áru, vándor – A három forgalom 1914 előtt és 1918 után – A három forgalom 1945 után.

(317) A hitel és áruforgalom 1939 előtt és 1945 után – A pénzgazdasági körforgás és az anyagi jószágtermelés nagy géprendszere – A tőkeforgalmi szakaszok: forgó, fenntartási, beruházási tőkeszakasz – Beruházás, fogyasztás szakasza – Túltőkésítés, tőkehiány, Spiethoff.

(318) A számpélda – Hoarding mint a technikai haladás iramától függő tartalék – Beruházások parcellázása – Csak bruttó beruházásokról lehet szó – Géptermeletés kapacitásának és a fogyasztási árutermelésnek diszproporcója – Túlméretezés, szűk keresztmetszet, kihasználatlan kapacitás a tervgazdálkodásban.

(320) Fogyasztó szabadságáért – Vállalkozás szabadság ellen – Fegyverkezés helyett elmaradt országok megsegítése – Előretörés nem kapitalista területre, Luxemburg – Kapitalfehlleitung, Überkapitalisation, Kapitalmangel – Stabil fogyasztás, dinamikus beruházás – A hat beruházási szakasz tervgazdálkodásban, piaczdálkodásban – Economic growth.

(322) Bentham utilitarizmusa – Humanizmus liberalizmus helyett – Demokrácia és szocializmus – Kereszténység vagy kommunizmus – Hegel–Marx dialektikája diadalmaskodik.